

BƏHRUZƏR

Keçmiş gələcək

Bakı-2012

Redaktorlar: Məhərrəm Qasımlı,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Dövlət Mükafatı Laureatı,
Bəsti Əlibəyli,

Rəyçilər: Aydın Qurbanoglu,
İsa Cavadoglu,
Barat Vüsal

Bəhruzər, “KEÇMİŞ GƏLƏCƏK” Bakı, 2012, “Yeni
poliqrafist” MMC, 420 səh.

Qrifli nəşr

QARĞINSIZ

*(Şəmşədili-Şəmşədil-Şəmsəddin-Şəmşəddin-Tokuz quz—
Toğuz-Tavus-Touz-Tovuz: etnoqrafik gəzişmələr)*

I kitab

ALLAHIN ADIYLA

***Bir işi ələ alanda dədə-babalarımın ağzıyla: —
“Ya Allah!” — söyləyib qələmi götürdüm əlimə.
Allah Vətənim, millətim, elim, ailəm üçün xeyirli-
uğurlu olanından eləsin. Amin!..***

Bissimillah! (Köhnələr “Ya Bissimillah!” — deyirdilər).

Bu qələm Tanrının vergisidir. Tanrı verənə şükür!

*Hamı gedəcək, qalan bir söz olacaq. Bu sözü yaradanlara min al-
qış! Alqış o günlərə ki, gələcək nəsillər söz oxuyub bir şey götürə bi-
ləcəklər. O zaman sən özün də yaşamış olursan. Bir var səni tanı-
yan qalsın həyatda, bir də var özün olmaya-olmaya sözlərindən kim-
liyin haqqında təsəvvür yarana, enerjinin daşıyıcısı kəlmələrin, haq-
qında məlumat verə.*

*Ona görə də söz həmişə müqəddəs bir varlıq kimi qəbul olunur.
Ustalıq da odur ki, həmin bu sözü yerində işlədəsən. Oxuyanlar, eş-
idənlər qoy həmişə əhsən desinlər. İlahi “Ol” deyib dünyanı, həyatı
yox yerdən yaratdı. İlahinin hikməti hər şeydən ucadır.*

...Gəl sən mənimlə belə bir oyuna girmə, sən Allah! Hayıfsan...

*Bir anlıq həvəs üçün gərək elə gəlmiş-i-keçmiş unudasan? Bəs on-
da harda qaldı insanlıq fəlsəfəsi? Bir inancımıza görə Allah insanı
dünyaya gətirməmişdən öncə onunla əhd-peyman bağlayır. Hər bir
kəsin taleyini — alın yazısını onun üzünə oxuyur. Razılığı alındıqdan
sonra, insan öz taleyi ilə barışandan sonra dünyaya gətirilir. Onun-
çün də gərək heç kəs öz bəxtindən şikayət etməsin. Gərək Allahın
verdiyi ömür payını bir də kişi kimi yaşayasan.*

*Bu ömrün hər anı sənindir. Amandı, qoyma anın havayı yel kimi
keçib getsin üstündən. Sonra göz yaşı tökməyin nə mənası?*

*...Kitab tamamlanandan sonra həmin bu qələm çırpıntıları or-
taya çıxdı. Hər halda bu da bir duyğudu, burda verdim ki, ovqatı-
mı özündə hopdurubdu.*

Kəmhövsələ oxucu üçün “QARĞINSIZ”ın izahı

Bu, xalqdan gələn sözdür. “Qarğın” deyəndə bir şey yaddan çıx-mamalıdı ki, şifahi nitqdən gələn bu sözü işlədəndə mən qədim oğuz-lara qoşulan “karkın” tayfalarını nəzərdə tutmuram. İlk baxışdan söz oxşarlığına görə bizim bu “qarğın” birdən “karkın”// “karqın”la qa-rışdırıla bilər. Qətiyyən olmaz! Mənim bu kitabda dediyim “qarğın”-ın “karkın”// “karqın” tayfaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur!

Dəryada qərq olmuşlara bizim elat “qarğın” deyir. Mən kitabı “Qarğını olmayan torpaq”, “Qarğını olmayan el” də adlandıra bilər-dim. Ya da bu kitaba sığallı, lakonik ad qoymaq problem deyildi. Ədəbi priyom kimi bu adı o xalq sözünə daha çox diqqət çəkmək, hə-min sözün adamları, necə deyərlər, silkələyib “çimdikləməsi” üçün bunu seçdim. Yoxsa nə vardı ad qoymağa ki, məsələn “Qarğın ol-mayan insanlar”, “Dəryada qərq olmayanlar”. Eli-elatı bir yana, ta-rixini, mənəviyyatını, tərbiyəsini, gəlmişini-keçmişini unudub-danıb, kökündən ayrılaraq dünyanın dəyirmanında üyünüb əsli-zatı bilin-məyən həlməşik bir kütləyə çevrilənləri bu adla da (qarğın) çox ça-ğırır bizimkilər.

Elatımızın, bölgəmizin insanları harada olsalar da, özləri bir ya-na, törəmələrini də kökə, torpağa bağlı, mənəviyyatca dopdolu yetiş-dirirlər. Bizimkilərin tabu qanunu odu ki, insanda əsas tərbiyədi, abırdı, ləyaqətdi. Ona görə də bizim insanların, Tovuzumuzun könül kitabını “Qarğınsız” adlandırdım. Təkmilləşdirilmiş təkrar nəşri də elə beləcə həmin adla möhtərəm oxucularımıza təqdim edirəm.

*Həmişə mənə "dəhmərləyib"
durma, yaz! — deyən dostlara
ithaf edirəm.*

Kitabın yazılması

Qələm dostum Hacı Namiqlə bu günlərdə görüşdük. Ömrüm boyu zərrə-zərrə müxtəlif tarixi qaynaqlardan, ağız ədəbiyyatından, canlı şahidlərdən, ağır oturub batman gələn ağsaqqallardan (*ilk öncə öz babam danəndə Mülkülü Qaşəm kişidən*) eşitdiklərimin, gördüklərimin, qənaətlərimin və oxuduqlarımın bir qismini saat yarım kimi ani bir zaman kəsiyində onunla bölüşdüm. Etiraf edirəm ki, bundan əvvəl də bir para insanlarla söhbətlərdə tarixi qaynaqlarımız, etnoqrafiyamız və şərəfli keçmişimiz haqda bildiklərimi danışmış və söyləmişdim ki, bu hazır mövzuları, bütöv tarixi etüdləri Sizlərə bağışlayıram. Ancaq zaman-zaman göürdüm ki, ululardan əxz edərək yaddaşıma hopdurduğum o bilgilərdən elə qeyri-peşəkarcasına istifadə olunur ki, bundansa, heç olmasa daha yaxşıdır.

Sonra yadıma düşdü ki, tarixi Vətən torpaqlarından danışarkən indi erməni əsarətində olan Şəmsəddin rayonundan bəhs etməmişəm. Erməni tarixi faktın danılmazlığını anlayaraq 1987-88-ci illərə qədərki Şəmsəddin adını (*ermənicə Şamşəddin*) dəyişdi və rayona inzibati mərkəz olan Berd (*Qalakəndi*) qəsəbəsinin adını verdi. İndi isə həmin Şəmsəddini, İcevan (*Karvansaray*), Dilican (*qədim mənbələrdə Dəlican*) və digər əzəli türk torpaqlarının bir qismini özündə birləşdirən bölgəyə məkrli şəkildə Tauş (*yəni Tovuz*) vilayəti adını qoyubdu. Gələcəkdə buralara da iddia etsinlər deyə (*Ay öləsən səni, ha!*). Bircə o günü görməyəcəksən. Bizim adamlar heç vədə əmələ gəldikləri torpağı əldən verməzlər.

...Onun qeyd dəftərçəsinə tarixi Şəmsəddil sultanlığının təxmini xəritəsini öz əlimlə çəkdiyim üçün məktubla yaddan çıxmış məqamı bir-iki cümlədə rəsmi şəkildə bildirmək istəyirdim. Ona

görə də, “gəzişmələr”in iki abzası məlumat xarakterlidir. O iki abzasdan sonra da qələm məni “xirtəkləyib” buraxmadı. Yəqin, uzun illər boyu içimdə gəzdirdiklərim kağıza köçmək üçün məqam gözləyirmiş. Bax beləcə, “gəzişmələr” ortaya çıxdı. Arzum odur ki, digər əli qələm tutanlarımız da tarixi keçmişimiz, babalarımızın yaşantıları haqda eşidib bildiklərini yazsınlar... Bir arzum da belədir ki, keşmə, bu “gəzişmələr”dəki 80-90 filmlik ilkin materialların heç olmasa bəziləri ekran həyatı gö-rəydi...

Şəmşədili — Şəmşəddil sultanlığı (*ilkin variantı belədir, ərəblər gələndən sonra Şəmsəddin olub*) haqqında təxmini məlumat

Sultanlığın tarixi ərazisinə indiki Tovuz, Gədəbəy, ermənidə qalan Şəmsəddin rayonları, Göyçə mahalı və Qaraqoyunlu də-rəsi tamamilə, Şəmkir çayının sağ qıyısında suayırıcı — toplayıcı torpaqlardan qərbə tərəf olan ərazilər, Ağstafada Həsənsu boyunca cənuba doğru, İcevanın bir hissəsi və s. daxil idi. Müxtəlif tarixi dövrlərdəki təsirlərdən sultanlıq ərazisi bu miqyasdan daha iri və ya kiçik olubdu. Elə vaxtlar gəlib ki, indiki Gürcüstanın da xeyli hissəsi Şəmşəddil sultanlığının (*mənbələrdə həm də Şəmşədil kimi göstərilir*) ərazisinə daxil olub. Ona görə də, mən XVIII əsr hüdudlarını təxmini götürürəm. Dəqiqləşmə üçün mübahisələr yaranması təbii qarşılınmalıdır.

Şəmşəddil sultanlığının köhnə kişilərə görə, xəyali — səmavi torpaqları:

*...Ovun ovlar,
Ovçular ovun ovlar,
Alvızdan qalxan tər-lan,
Murğuzda ovun ovlar.*

* * *

*Məni bir quş apardı,
Alviza tuş apardı.
Qolumu qayış apardı,
Ayağımı daş apardı.*

Tarixi qaynaqlarda həm də göstərilir ki, xilafət ordusuna qarşı indiki Azərbaycan ərazisində ilk silahlı müqaviməti Şəmşəddili atlıları göstərirdi. Bu yerin adamları daim hər cür yadelliyə, onun əmin-arxayınlığını əlindən almağa çalışanlara qarşı olublar. Çarizmə qarşı da o zaman ilk dəfə sultanlığın adamları üsyan səviyyəsində narazılıqlarını bildirmiş, ta romanovların süqutuna qədər buralarda inqilabi ruh, əvvəl siyasi qaçaqlıq hərəkəti, sonra da hümmətçilik, milli müsavətçilik səviyyəsində sarayları daim narahat etmişdir.

Qaynaqlar

Kitab qələmə alınarkən mənbə və qaynaq kimi yalnız xalq yaddaşına, folklorə, elatımızın bu gün də yaşatdığı əsəti, əfsanə və rəvayətlərə əsaslanılmışdır. Qənaətim belədir ki, xalq nəyi yaddaşında saxlayırsa ona fikir verilməlidir. O, öyrənilməli və ondan nəticə çıxarılmalıdır. Tarix də çox vaxt elə belə hadisələrə söykənir. Elatımızın, bölgəmizin əlinizdəki kitabı əsasən xalq etnoqrafiyasına söykənir. Bu, əslində bir-birinə qaynaq edilərək pərçimlənmiş düz 11 kitabdır: tarix və etnoqrafiya, itirdiyimiz Vətən torpaqları, köç mədəniyyəti, elat həyatı, didaktika, Azərbaycan xatununun obrazı, mətbəx mədəniyyəti, ozan-aşıq sənəti, şəxsiyyəti formalaşdıran mənəvi məsələlər, Azərbaycan ailəsi, tabularımız.

Bir cəhət də qeyd olunmalıdır ki, bölgəmiz yazılı qaynaqlarda “Şəmşəddil” kimi keçir, adamlarımızsa qədimlərdən bəri “Şəmşədil” deyir. Biz ağız ədəbiyyatını, xalq deyimini götürdük.

Sultanlığımızdan bu günümüə gəlib çatan Tovuz

Tovuz — Azərbaycan Respublikasında inzibati rayon kimi 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. 1963-cü ildə ləğv edilərək ərazisi Qazax rayonuna qatılmış və 1964-cü ildə yenidən bərpa olunmuşdur. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacında və Orta Kür çökəkliyində yerləşir. Şimaldan Gürcüstanla, cənub-qərbdən Ermənistanla həmsərhəddir. Sahəsi 1903 kv.km, əhalisi 159 min nəfərdir (01.01.2010). Mərkəzi Tovuz şəhəridir.

Rayona **Tovuz şəhəri, Qovlar qəsəbəsi, Abulbəyli, Ağbulaq, Ağdam, Alakol kəndi üzrə:** Alakol, Aşırallar, Köhnəqala, Məşədilər, Aşağı Ayıblı, Aşağı Quşçu, Aşağı Mülkülü, Aşağı Öysüzlü **kəndi üzrə:** Aşağı Öysüzlü, Qazqulu, Azafılı, Bayramlı, **Bozalqanlı, Böyük Qışlaq kəndi üzrə:** Böyük Qışlaq, Məsmallar, Mollalar, Səfərli, Şamlıq, **Çatax kəndi üzrə:** Cirdək, Çatax, Hacılar, Kazımlı, Qandallar, Qoşa, Muncuqlu, Pələkli, Şıxheybət, **Çeşməli kəndi üzrə:** Abbasqulular, Çeşməli, Güvəndik, Papaqçılar, **Dondar Quşçu, Dönük Qırıqlı, Düz Cırdaxan kəndi üzrə:** Cəlilili, Düz Cırdaxan, **Düz Qırıqlı, Yanıqlı kəndi üzrə:** Abdal, Əhmədabad, Köçdəre, Aran, Böyük Xoşdarlı, Kəcavənd, Qozdəre, Məşədilər, Sadıqlı, Yanıqlı, **Əibəyli kəndi üzrə:** Mülkülü, Əlibəyli, Əlimərdanlı, **Əsrək Cırdaxan, Girzan, Göybaxan kəndi üzrə:** Hüseyinqulular, Qarağathı, Nəsibli, Məşədiqulular, **Hacallı, Həsənli kəndi üzrə:** Həsənli, Məşədivəlilər, **Xatınlı, İbrahimhacılı, Kirən kəndi üzrə:** Baqqallı, Hacıhəsənli, Xatıncan, Xınnakirən, Kirən, Qalaboyun, Molla Ayrım, Saladınlı, Sofular, **Koxanəbi, Qaradaş kəndi üzrə:** Qayadibi, Qonaqlı, **Qaraxanlı, Qaralar, Qədirlı-Cilovdarlı, Qəribli kəndi üzrə:** Ağbaşlar, Ağdəre, Almalıtala, Aşırallar, Bala Şamlıq, Böyük Şamlıq, Dəlləkli, Hətəmlər, İsakənd, Qarabağlılar, Qəribli, Lazılar, Öskən, **Sarıtala kəndi üzrə:** Ağacqala, Çobansığnaq, Dondarlı, Qaraboyunlar, Nəmxoş, Sarıtala, Yoğunbulaq, **Vahidli, Yuxarı Öysüzlü** kəndləri daxildir.

Relyefi cənubda dağlıq (*Şahdağ silsiləsinin şimal-şərq qolları*), mərkəzi düzənlik (*Gəncə-Qazax düzənliyi*), şimal hissəsi alçaq dağlıqdır (*Ceyrançöl öndağlığı*). Əsasən, Yura, Tabaşır, Neogen, Antropogen çöküntüləri yayılmışdır. Faydalı qazıntıları: qızıl, mis, polimetallik, tikinti materialları və s. İqlimi şimaldan mülayim isti, yarımsəhra və quru çöl tiplidir. Cənuba getdikcə iqlim nisbətən mülayimləşir. Qışı quraq keçir. Orta temperatur yanvarda — 4°C-dən 10°C-dək, iyulda 18-25°C-dir. İllik yağıntı 400-700 mm-dir. **Çayları:** Kür, Tovuz, Axıncı, Zəyəm, Əsrik.

Əsasən şabalıdı, açıq-şabalıdı, qəhvəyi dağ-meşə, dağ tünd-şabalıdı, qonur dağ-meşə, dağ-qara torpaqlar yayılmışdır. Kür sahillərində allüvial çəmən torpaqlarına rast gəlinir. Bitki örtüyü şimal və mərkəzi hissələrdə, əsasən, çöl və yarımsəhra tiplidir. Cənubda dağlıq sahələrdə palıd və vələs meşələri, subalp və alp çəmənləri, Kür boyunca tuğay meşələri var.

Tovuz rayonunda nekropol (*e.ə. II minillik-b.e. II əsr*), kurgan (*Tunc dövrü*), körpü (*X əsr*), karvansara qalıqları (*XIV əsr*), şəhər yeri (*orta əsrlər*) və hələ elmi əsaslarla tədqiq olunmamış çoxlu tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələri qeydə alınmışdır.

Oxucuya əzəlinci müraciət

Tükü tükdən seçən, hər şeyi fəhmlə bilən, xusussən əlinə kitab götürəndə o yan-bu yana çevirib, 2-3 dəqiqə vərəqləyəndən sonra əlindəkinin dəyərini bəri başdan zərgər kimi dəqiq ayarlayan çox dəyərli oxucum! Bəndənizin danışdığı dəyərlər, yanaşmalar bir müddətdi ki, həyat tərzimizdən çıxmaqdadı. Eləsi də var ki, artıq çıxıb tarixə qovuşubdu. Neynəyəsən, indiki zamanda insandan, insani münasibətlərdən tutmuş həyatın bütün qatlarında təbiiliyi, saflığı və özəlliyi qoruyub saxlamaq çox çətindir. O sıradan təbii nemətləri də.

Millətin də ilkinliyi, gəncliyi olur. O ilkinlikdəki yaşam tə-

zi, o alaçıq, tutalım o balıqbeli damlar, ya kərtmə evlər çağdaş memarlıq baxımından o qədər də maraqlı görünməyə bilər, ya elat adamının ağartı növləri, xalq təbabətinin bariz nümunələri olan o təbii xörəklər bəzi başabəla kulinarların, işbazların, xalq demiş "yağırını basar", ya tərənnüm elədiyimiz ailə tərbiyəsi, abır-həya bir ölümdən savayı onların nəzərində kef-damaq olan hər şeyin ləzzətini görmüş "ciqan-cülük" və sürtüklərin xoşuna gəlməz.

Hər halda, insan daim gəncliyini axtardığı kimi, adam da yaşlaşdıqca uçub getmiş könül quşunun arxasınca dolaşa-dolaşa olmuşlara — keçmişlərə qayıdaraq yaşantılarını yenidən qiymətləndirir.

Ona görə də milləti millət edən dəyərlərin bir qismini bildiyim qədər burada təsvir və tərənnüm etməyə çalışmışam. Bu zaman daha çox gələcək nəslə nəzərdə tutaraq sözümü onlara ünvanlamışam. Əlinizdə olan bu kitabı daha çox gələcəyə məktub kimi də dəyərləndirmək olar. Buna nə dərəcədə nail olduğuma qiymət verməksə Səndən asılıdı.

Allah işini avand eləsin!

Bu "gəzişmələr" əvvəlcə bir ədəbi-elmi jurnal yazısı səviyyəsində ortaya çıxmışdı. Onu zövqünə yaxşı bələd olduğum istedadlı qələm dostum Bəsti Əlibəyliyə göndərmişdim. Bəsti xanım qayıdıb "misilsiz incidi!" nidasıyla mesaj göndərəndən sonra qeydləri davam eləyib kitab halına saldı. Bəsti kitabı redaktə etməyə başladı. İmkan vermədim ki, heç düz əməlli redaktorluq da eləsin. Bəstidən xəbərsiz nəsil şəcərəsini də (*mən bunu çeşni kimi, başqalarına da nümunə olsun deyə vermişdim*) kitaba daxil elədim, hələ üstəlik bir sıra "sulu" yazıları da. O, da sağ olsun, geniş ürəklə bunlara dözdü.

Xahiş edirəm, bir məqama fikir yetirəsiniz ki, bəzi yanaşmaları, əhvalatları verməyə çalışanda onları babam, nənəm və digər qohumlarımla dili-yasantıları ilə qələmə almışam. Mən onları yazmayıb qondarma adlar da uydura bilərdim. Hadisə-əhvalatlarsa olduğu kimi qalacaqdı. Ancaq baxıb görürəm ki,

qurama adlar altında ailəmizin əhvalatlarını yazsaydım belə səmimi alına bilməzdi. Dadı-duzu da olmazdı və o qədər də inandırıcı görünməzdi. Onsuz da yazarlar yaradıcılıqları boyu öz həyatlarını qələmə almağa çalışırlar. Bu, bir aksiomadır. Bir də, axı, sənədli-publisistik nəşr daha böyük məsuliyyət aşılayır insana. Daha sonra. Kitabdakı o dini rəvayətlər elat yaddaşında necə yaşadılır, elə də götürdüm, daha tam dini — elmi dillə bəzəyib ilahiyyət pərdəsinə bürümədim.

Kitabın sujet xətti kimi babalarımızın 55-60 il bundan irəliyədək yüz illər boyu gedib-gəldiyi köç yolu və bu zaman tarixi Vətən torpaqlarımızda yaylaqlarımızın, qışlaqlarımızın, meşələrimizin, dağlarımızın xəritəsi əsas götürülmüşdür. Dədələrin iziylə xəyali səyahətə çıxmışam.

Bu kitabın əsas strukturu olan "Qarğınsız"ı 2009-cu ildə nəşr etdirəndə çox böyük ictimai rəy doğurdu. Bunu gözləməyimə baxmayaraq insanların kitab oxumaq halında olmadığını da bildirdim. Rəy söyləyib fikir bildirənlərin dediklərinin leytmotivini o təşkil eləyirdi ki, çoxdan belə bir kitab oxumaq keçirdi könlümdən. Bütün müsbət rəylər onu ortaya çıxardı ki, həmin kitab sosial sifarişin bəhrəsidir və indi müzakirənizə təqdim elədiyim də elatımızın könül kitabıdır. Könül kitabını vərəqləyib xoş ovqat yaşamağınızı qadir Allahdan-uca Tanrıdan arzu eləyirəm!

Kitabın redaktor və rəyçiləri

"Qarğınsız"ın birinci nəşrinə görkəmli tənqidçi Bəsti xanım Əlibəyli redaktorluq eləmişdi. Yenidən işlənərək təkmilləşdirilmiş biçimdə və iki yüzə qədər təzə bölmə əlavə edilmiş şəkildə ortaya çıxan bu kitabı oxumağa Bəsti xanım vaxt çıxışdır bilmədi. Onunçün də könül qızdırdığım, ruh qohumluğumuz çatan — şeirləri elin dilinə düşən İsa Cavadoğlu, ruh adamı, böyük araşdırıcı Aydın Qurbanoglu, məşhur şair Barat Vüsal (*kitabdakı "Könülə de sözünü" şeiri o qardaşımızındı*), professor

Məhərrəm Qasımlı "Könül kitabı"nı oxuyub bəzi orfoqrafik səhvləri düzəltdilər, öz fikirlərini bildirdilər, bir sıra məsələlərə diqqət yetirməyi buyurdular. Dostlarımin hər birinə dərin minnətdarlığımı bildirirəm və qiymətli vaxtlarını sərf etdiklərinə görə onlara bir daha: çox sağ olun!, — deyirəm.

Məktub

Əzizim Hacı Namiq Qədimoglu!

Uludan ulu, qədim Şəmsəddil torpağı haqqında Sizinlə atüstü etdiyimiz söhbətin davamı kimi yaddan çıxmış bir məqamı da, xahiş edirəm, qeydinizə salasınız ki, Şəmsəddil sultanlığının əhatə etdiyi ərazilərə indiki Ermənistan Respublikasının Şəmsəddin rayonunun ərazisi də 100 faiz daxildir. Sözarası onu da deyim ki, məkrli qonşularımız, xalqımızın əzəli düşmənləri torpağımız kimi, tariximizə də qəsd edib Şəmsəddili — müxtəlif tarixi qaynaqlarda Şəmsədili, Şəmsəddil, Şəmsəddin, Şəmsəddin kimi gedən əzəli oğuz — Tovuz torpaqlarını, yurdlarımızı da qəsb edərək elə qədim adı ilə mənimsəmişlər.

Tovuzluların Qalakənd adlandırıdığı, indi erməniyə qalan Şəmsəddin bölgəsi təxminən 200 min hektar ərazidir və min illər boyu oğuz elatının yaylaqları, yurd yerləri olubdur. Təsədüfi deyil ki, istər çar Rusiyası dövründə, istər Azərbaycan Cümhuriyyəti və istərsə də XX əsrin 30-40-cı illərinə aid torpaq sənədlərində, xəritələrdə həmin ərazilər bizim elatın düşərgə yeri kimi qeyd olunaraq hüquqi status alıbdır. Ellərimizin o yerlərə yaylağa gətməsinin qarşısı erməni hiyləgərliyi sayəsində 1949-cu ildə rəsmən alındı və babalarımız zor gücünə, indiki dillə desək, inersiya ilə 1956-cı ilin payızına qədər o yerlərdə yaylaqlaya bildilər və ondan sonra oralara ayaq basmaq bilmərrə yasaqlandı. Hələ ondan da öncə, ötən əsrin ta otuzuncu illərinə qədər idarəçiliyin müəyyən bağları ilə həmin o Qalakənd Qazax qəzasının, Tovuzun tərkibində idi. Bircə faktı deyim ki, Qalakəndi (erməni sonradan

adını öz dilinə dəyişib *Berd* elədi) Ermənistanla birləşdirən heç bir yol, kommunikasiya mövcud olmamışdır, yalnız keçmiş SSRİ büdcəsi hesabına erməni “həyat yolu”nun açılmasına ondan başladı ki, bizim Hacallının böyründən üzü İcəvana — Uzuntalaya sarı dağları dəlib dolama yol çəkdi. Mürəkkəb relyefdə çəkilən həmin yol 1968-ci ildə gediş-gəlişə açıldı. Tovuz çayının sol qıyısından başlayan və dağlara kəmərlər kimi dolanan yol o biri üzdə sərhəddin erməni tərəfinə gedib çıxırdı. O vaxt Azərbaycan erməni tərəfdən təmtəraqlı giriş düzəltmişdilər və girişdən bir qədər erməni tərəfdə idi həmin yolun ucu. XX əsrin 80-ci illərində isə yeni avtomobil yolunun çəkilməsi başa çatdırıldı.

Taleyim elə gətirib ki, ulularımın ayaq basdığı, nənəmin-babamın, atamın unuda bilmədiyi Murğuz dağımızda, o səfalı yaylaqlarımızda 70-ci illərdə, o vaxtkı erməni hakimiyyətindən xəlvət, meşənin dərinliklərində bir neçə dəfə 2-3 alaçıq halında binə olmuşuq. Onda görmüşəm ki, böyüklərimin sümüyü necə sevinibdi, necə kövrəliblər. Qəhərlənə-qəhərlənə hər yurd yerini, hər daşındərəni bizlərə tanıتماğa çalışırdılar. Bunu qoyum ona gedim, qaləkəndlilərin dili ilə desək, onları erməni ilə birləşdirən, yuxarıda qeyd etdiyimiz “həyat yolu”nun 1982-ci ilin yayında açılışı oldu. Tədbirə ermənilərin o vaxtkı rəhbəri K.Dəmirçyan özü təşrif buyurmuşdu. Sarı Murğuzun ətəyindəki “Çirpəkli” yaylağında alaçıqlarımızı görüb (alaçıq-dəyə, axı, yalnız türkə məxsus mədəniyyət nümunəsidir) rayon rəhbərlərinə təpinmişdi ki, hansı haqla, nə cürətlə türkləri bura buraxmısınız?! Təbii ki, mentalitetimizdəki qətiyyət, təpər həmin il yaylaq səfamızı axıracan sürməyə imkan verdi. Ondan sonra bir də o yerlərə binəyə gedə bilmədik. Ancaq bir-iki günlük atüstü səfərlərimiz ta ara qarışana qədər davam elədi.

Qardaşım, mənə qınama, çox vaxt yuxularımda o yerlərə gedirəm, ruhum yeddi arxa dönənin ayaq basdığı torpaqlarda, elətimizin nümayəndələrinin uyuduğu, indi ziyarətçisiz qalmış qədim qəbiristanlığı dolaşır. Ciyərim yanır, tüstülənirəm, — hayıf, çox hayıf, — deyirəm. Təsəllim isə odur ki, ulularımız demiş, “su gə-

lən arxa bir də gələr” və biz o torpaqlara bir də dönəcəyik!

Tovuz,

16 noyabr 2008-ci il.

Əziz dost!

Hörmətli həmvətən, möhtərəm eloğlu!

Yaxın gəl, birlikdə əzəli-tarixi torpaqlarımıza, babalarımızın min il gedib-gəldikləri yolla biz də imkanımız daxilində səyahətə çıxaq. Baxaq görək, Əlahəzrət Qələm nə deyir?

Köç yolunda

İndiki ağır Tovuz elatı Şəmsəddil torpağının ayrılmaz hissəsi olan Murguz yaylağına (*buraya erməni əlində olan indiki Şəmsəddin rayonu və əski adı Çənbərək, sonradan dəyişdirilərək Krasnoselsk olan, — yəqin erməni bu gün o adı da dəyişib, — bölgə daxil idi*) qalxardı. Sürü və naxırlar Axıncı və Tovuz çayı boyunca otlaya-otlaya gedər, arvad-uşaq furqonlarda və araba ilə yola düşərdilər. Köç barxanası yüklənmiş, hər birisinin də üstündə qotazlı dəyər qurulmuş araba karvanı Qazaxdan, Uzun-taladan, Karvansaraydan (*erməni İcevan edib*), Haqqıxlıdan keçib dağlara üz tutardı. Bu yola araba yolu deyərdilər. Arabalar çayqırağı yolla aram-aram üzüyuxarı qalxdıqca nənələr nəvələrinə Ağstafaçayın sağındakı, yolun isə solundakı mağaranın, “Molla qayası”nın, çayın sol qıyısındakı sıldırım sal qayanın ortasında güclə görünən taxta-ağac parçalarının əhvalatını danışdılar.

“Molla qayası”

Mətləbə keçməmişdən əvvəl “Molla qayası” əhvalatının da yeridi, gərək burada söyləyək. Buralarda iki “Molla qayası” vardı. Erməni ötən əsrin 50-ci illərində yolu genişləndirmək adı ilə yol kənarındakı o zoğalıya çalan abidə qayanı dağıdıb üyütdü: Yer üzündən sildi. O böyük “Molla qayası” haqda rə-

vayət belədi ki, bir molla buralarda ayı ilə qarşılaşır. Ayının onu parcalayacağını görüb xəcil olmamaq, ruhunun təhqir olunmaması üçün Allaha sidq-ürəklə yalvarır ki, onu daşa döndərsin... İndi o qaya mollaya çox bənzəyir başının əmmaməsiylə, əbasiyla. Aralıda da ayıya oxşayan daha bir iri qaya var.

“Qarı beşiyi”

Qədim əyyamlarda bir qarı ilandan yaman qorxarmış, oğluna vəsiyyəət edir, onu elə yerdə dəfn eləsin ki, ilan cənazəsinə yaxın düşə bilməsin. Ana borcunu qaytarmaq istəyən (*ana borcunu qaytarmaq mı olar?! Övlad yüz il sərasər qulluğunda dayanıb ayağını yerə dəyməyə qoymasa da, ananın heç bir günlük yox, bircə anlıq ürək çirpintisinin, nigarançılığının əvəzini qaytarmaq iqtidarında deyil*) oğul “Molla qayası”nda əzab-əziyyətlə həmin bu mağaranı oyur. Anasının vaxtı-vədəsi tamam olanda vəsiyyətinə əməl edərək gətirib həmin mağarada dəfn edir və bir ucunu qayaya kəməndləyib, o biri ucunu belinə bağladığı kəndirlə kənara çıxanda baxır ki, külüng (*kərki, daş kərkisi*) yaddan çıxıb qalıb mağarada. Təzədən geri qayıdanda görür ki, iki ilan, hərəsi cəsədin bir gözünü yeyir. Bu ibrətamiz əhvalatla xalq hikməti başa salır ki, həyatın əzəli qanunlarından, haqdan qaçmaq olmaz!

Adamlarımız o mağaraya bəzən “Qarı beşiyi” də deyirlər.

Oğula qalan səbət

Bu söhbətin ardınca əlüstü daha bir əhvalat da nəql edərdilər:

“Zaman o zaman imiş ki, əldən-ayaqdan düşmüşləri öz doğruları belə daha bəsləməzlərmiş, yemək verməzlərmiş ki, ov edib əkin əkə bilmir, evə qazanc gətirmir, daha kisəməzdən niyə yesin? Ona görə də qocaları əldən-ayaqdan uzaq yerə aparıb qoyaraq başdan edərmişlər. Bir nəfər atasından o qədər yaxşı-

lıq, nəvaziş görmüşdü ki, *(səni yaradandan nəsə gözləmək?!)* bir az insafli çıxdı, qocanı bir səbətə qoydu, gətirib həmin o mağara kimi bir yerdə yerləşdirdi ki, qurda-quşa yem olmasın. Atası ilə halallaşdı və dünya malından həmin o səbəti də yanında qoydu ki, gecələr içinə girib yatsın, çox soyuq olmasın... Oğul üz qoydu ki, getsin, ata səsləndi: - Ay bala, özünə zəhmət vermə, səbəti də götür, daha oğlun əziyyət çəkib səbət axtarmasın, səbət sənə də lazım olacaq”... Mənalı-mənalı baxan qocaların dediyinə görə, ta ondan sonra yaşlılara belə münasibətə son qoyulubmuş.

Qaxdağanlar

Çayqarışandakı “Sınıq körpü”nü *(söhbət Qaraqoyunlu dərəsi ilə Dilican dərəsinin qovuşuğundakı vaxtilə mövcud olmuş qədim körpüdən gedir)*, Darıği keçən arabalar Alaçıq dəyə, Salah *(Əmirli camaatı yaylağa apardıqları unluğunu buradakı Söyüdlü dəyirmanında üyüdərdilər)*, Göyərçinli *(Göyərçinli sonralar Salahla birləşdirildi)*, Polad — Poladayım, Qaraqaya *(Qaraqayanı sonra Yanıxpəyə ilə birləşdirib Meşəkənd elədilər)*, Bəryavad *(bu kəndlə də Əmirxeyir birləşdirildi)*, Çaykənd, Göl-kənddən adlayıb Qoturbulağa çatardılar. Bu kənddə “Qoturbulaq” çağlayardı.

Erməni XIX-XX əsrlərdə həmin düşərgə yerinə rusların himayədarlığı ilə məkrli şəkildə Suriyadan, İrandan və Yaxın Şərqi ayrı-ayrı ölkələrinə püsələng olmuş yerlərindən köçürülərək gətirildi, köhnə Başkənd, Orta kənd, Martuni — bu Martuni Qarabağdakı Martunidən köçüb gələnlərdən salınmışdı və elə bil ki, diyarın bütün çolaq-topal ermənisini oraya cəmləmişdilər. Ətraf qayalıq olduğuna görə erməni elə uşaqkən yıxılıb qol-qıçını sındırır, ya işləməkdən əlil olurdu, ona görə də qənşərinə çıxan iki nəfərdən biri ya çolaq olar, ya yomsayardı. Bunlara qaxdağan *(qaxdağan ermənicə qaçqın — yesir anlamını verir)* erməni deyərtilər — və digər kəndlər salındı, ruslar isə mola-

kanları yerləşdirib qırmızı qəsəbə — Krasnoselsk yaratdılar. Çarizmin siyasətinə bax ki, milliyətcə rus olan malakanlarla yanaşı, Rusiyanın dərinliklərindən mordvinləri də köçürərək Göyçə gölünün sahilində türklərin dədə-baba torpağındakı obada yerləşdirib adını da Nadejdino qoydu. Sonralar kəndin adı Şorca oldu.

Ağca qalanın aşağısında, Armudlu yoxuşunun başında "Körpü gözü"nün yanında (*həmin körpü gözündə Keçiəməh Həsənin, Uzun Söyünün və Telli Əsədin qardaşı Mürsəlin bizimkilərin üstünə qoşun çəkib qırmaq qəsdində olan erməni generalını yavəri, faytonçusu qarışıq qanına qaltan elməsi ayrıca bir dastandı*) zəlili gölün həndəvərində məskunlaşan qaxdağanların əhvalı bizimkilərin ürəyini parçalayırdı. Cır-cındır içində acliqdan boğazları armud saplağına dönən, "bacıcan, çörək!", "qardaşcan, sənə qurban, çörək!" — deyən binəvaların yalvarışları qarşısında adamlarımız göz yaşlarını saxlaya bilməyiblər və yaylaq ağırlıqlarını həmişə onlarla bölüşüblər ki, bunları da Allah yaradıbdı.

Qaraqoyunlunun Cahanı

Yolüstü bir hovur "Şinkar bulağı"nda süfrə açardılar...

Allah sənə qəni-qəni rəhmət eləsin, təkcə Qaraqoyunlunun deyil, xalqımızın ləyaqətli ağsaqqalı Cahan Əliyev! 1969-cu ildə çaykəndli Əkbər müəllimgildən toydan qayıdanda hələ öz əməllərinin şəmsəddinli Qəşəm kişi ilə, dostluqdan irəli, qardaşlıq etdiyi, elə o rəhmətliklərin ağzı ilə də əmi dediyi Qəşəm əmisinin sorağını alaraq sonradan özünü yetirdiyi, and verib onu "Şinkar"da əylədiyi, erkək gətirtirib, bal kəsdirib, min naz-nəmətlə şahənə süfrə açdırması, qardaşı Mahmudla qoşa axşamdan xeyli keçənədək qonaqlaması heç yadımdan çıxmır.

...Dilican dərəsinin, Şahdağından, Murğuzdan baş götürən Tərs çayın, Qaraqoyunlunun min bir dərindən dərmanı mötədil havasını canlarına hopdura-hopdura Gözəldərəyə, Çınqıl, Kir-

kitli, Cantəpə yaylaqlarına, “Əmirətəyolan”a çatmaq arzusu ilə dincələrdilər.

“Qoturbulaq”

“Qoturbulaq” (*bu mədən suyunun dadı turş olduğuna görə erməni turş su adını öz dilinə çevirib bulaqla bərabər, eyniadlı kəndi də “Tütücür” elədi*) ulu Murğuzun ətəyi ilə axıb Ağstafaçaya qovuşmağa can atan Tərs çayın düz yatağından fişqırır. Ətrafın relyefi elədi ki, adama elə gəlir, başlanğıcını Şahdağı tərəfdən götürən bu çay bəri yox, elə Şahdağına tərəf axmalıdı. Dağlardan baş alan bütün çaylar üzəaşağı, bu çay isə relyefə görə üzüyuxarı (*Murğuz*) axır. Yəqin elə ona görə adına Tərs çay deyirlər (*mən köhnələrdən bu çayın adını belə eşitmişəm. İndi bilirəm ki, onun rəsmi adı Gedik çayıymış. Dağların boynundan və gədiklərdən axıb gəldiyinə görə bəlkə də bu, gədik anlamında işlənir*).

“Qoturbulaq” fiziki-kimyəvi tərkibinə görə Qafqazdakı Narzan tipli bulaqlardan ən yaxşısıdır, hətta bir çox keyfiyyətlərinə görə onlardan üstündür. Bunun insana xeyri öz yerində. Söyləmələrə görə, qədimlərdə qotur basmış mal-heyvan o su ilə çimizdiriləndə azar-bezarını sanki burda qoyub gedərmiş. Bəlkə də bu səbəbdən, o yaylaqlardakı durna gözlü bulaqların ətrafı gül-çiçək, behişt qoxulu çəmənzar olduğu halda, “Qoturbulaq”ın ətrafı dəmir paslı, mis çöküntülü ovxalanan qotur-motur qayalıqdı...

Haxcığa peşkəş

Qocalar Çənbərək (*Bakımızın Çəmbərəkəndiylə necə də səsləşir! Çəmbərəkənd neft çəlləkləri düzəltmək üçün lazım olan çəmbərə (dəmir halqa) ilə bağlıdırsa, Çənbərə eymənin ağzına gərməşov çubuğundan düzəldilən çənbərə (çəmbərə) ilə əlaqədardır. Həm də dağların arasında relyefə görə çəmbərəyə*

oxşadığı üçündü) səmtində, indiki Gədəbəy rayonunun ərazisində, əzəli türk torpaqlarında salınan köhnə və təzə Başkənd haqda bir neçə əhvalat da söyləyib deyərdilər ki, bəy o torpağı bir erməni haxcığının müqabilində bağışlayıb haylara. Sultanlığımızın digər bir tərəfində, Köhnə Qışlağın qonşuluğunda əvvəllər sovetlər vaxtı erməni Tatlısı dediyimiz münbit torpaq da türk kişinin şeytan felli qancığı görəndən sonra nəfsinə tət deyə bilməməsi ucbatından erməniyə keçib. Bizimkilər qışlaqları, tövlələri uğrunda nə qədər vuruşsalar da, sovet hökumətinin qahmar çıxması ilə erməni üstün gəlib, onlar bizim cənəmizin altında şaftalı bağı salıb, torpağımızın şəhdini-şirəsini çəkib İrəvana göndəriblər...

Zərdə kişilər

Köç barxanası burdan (*“Qoturbulaq”dan*) el-el, oymaq-oymaq yurdlara üz tutardı. Çənbərəkdən yuxarı “Dam daş”dan (*qayanın içində otaq boyda bir zağa vardı*), Pir dağdan sonra Gözəldərə (*Baş Gözəldərə, Bala Gözəldərə*) başlardı. İlahi, görən bu yaylaq kimi ayağı dinc, cəməni atlas, gül-çiçəyi min bir dərdin dərmanı ikinci bir mötədil havalı yaylaq varmı, görən “Dürlü bulaq” kimi suyu can dərmanı olan çeşmə tapıarmı? Həmin bulaqdan sonra “Göydalaq” (*bu mamur basmış qaya uzaqdan baxanda dalağı andırırdı*) boy verirdi. Yaylaqdan yuxarı “Aşacaq” (*Topaşan*), Toxluca ilə Ağbulaq arasında Hasan ağanın dərəsindəki Turş su, “Quş dağı”ndan çıxan və Toxluca-nın arası ilə axıb “dənizə” (*dəngizə*) gedən “Quş suyu”, ondan gündoğanda “Kəndirvaz”, “Ocaq dağı”... Öysüzlü, Əlimərdanlı, Bozalqanlı elləri Gözəldərə və Kirkitlidə (*oradakı daraq qayalar gəbə kirkiti kimi diş-diş olduğu üçün bəlkə belə adlanır. Kirkitlidə — Kəmərdə “Zöhrə bulağı”nın suyu köpüklənərdi, dolçanın yarısı qədər köpük olan saf bulaq suyu başa çəkiləndə azarbezardan əsər-ələmət qalmazdı*), Öküz dağında, Kotan dağı, Keçəl dağ, Çöpük Tala və Tərs boyunda, Əvəlikli yurdda yay-

laqlardı. Dədə Hüseyn Bozalqanlı cuşə gəlib bu cənnət məkanı belə vəsf etmişdi:

*Bozallar yurdudur Murğuzun dağı,
Kirkıt, Gözəldərə — Rizvanın bağı.
Kövsərə bənəyir Dürlü bulağı,
Məlhəmdi canlara, gözlərə dağlar.*

Bizim Mülkülü elatı Çaykənddən, Gölkənddən, Bəryavat, Göyərçinli, Qaraqaya, Armudludan keçib, Armudlu yoxuşunu qalxıb, “Cantəpə” yaylağına (*Mülkülüünün həm də Murğuzda yaylaq yerləri vardı*) qalxardı. Qədirli eli ilə qoşa “Dəniz görkən”də binələrdi. Hayıf! Sonra yaylağımız yetim qaldı:

*Mülkülü yurd salan yeri,
Zülfüqar saz çalan yeri,
Gəzəmmədim qalan yeri,
Xəstə düşdüm özüm, dağlar.*

Elatımızla Qaraqoyunlu, Göyçə insanları qohumluq telləri ilə çox bağlıdı. Bunlar neçə nəsil ki, bir-biri ilə qaynayıb qarışdı.

Bir qavlama quyruq yağı içib bıqlarını buran, döymənc yeyən zərdə (*zərdə buğda toxumu kimi, kişinin də say-seçməsi, sağlam özəklisi olur, — indi sözün özü arxaıqlaşdı ki, zərdə kişilər də qəhətə çıxıbdı*), nər kişilər Mülkülü yurdu ilə Qədirli yurdu arasındakı buz bulaqdan (*Hasança, Gurbulaq, Dəmroy, Mərcanlı, Çınqılı bulağı*) bir parç da su içərdilər. Mən həmin o babaları demirəm, görəsən, son 50 ildə o buz bulaqlardan heç bircə stəkan su içə bilən, ya əlinin barmağını beşəcən sayana kimi o suda saxlayan bir kimsə oldumu? Çətin, çox çətin!

Ellərimizin yaylağa getməsinin qarşısı alınandan sonra bizim yaylaqların halını, ovqatını Həsən Maşabbas oğlu belə vəsf eləmişdi:

*Dağlar, sizdən soruşuram
Binə gələn ellər hanı?
Alaçıqlar qurulmayıb
İncə, nazik bellər hanı?*

*Hər obadan əlli ath,
Mülküliydü xoş büsath.
Bozalqanlı igid zathı
Vurub-tutan əllər hanı?*

*Qan ağlayır Keçəl dağı,
Boş qalıbdı mal duzdağı.
Dürrüdə yox qız yığnağı
Şahmar zülflər, tellər hanı?*

*Qısır Murğuz tamam yatıb.
Cantəpə də bizi atıb.
Gözəldərə yasa batıb,
Xoş ləhcəli dillər hanı?*

*Yaylaqlara gəzdirdik göz,
Kədərləndik, boş gördük biz
Ürfət sordu bir neçə söz
Günlər, deyin güllər hanı?*

Farmaşın “məfrəc” olmaqlığı, bir də ağsoğlaq

Yaylaqdakı yurd yerinə gəlib çatandan sonra barxanalar arabadan endirilər, farmaşlar (*dilçi alimlərimiz bağışlasın, xalqımızın min illər boyu istifadə etdiyi, həndəsi naxışlarla, haqdan gələn ilahi “göllər”— güllərlə bəzədilən farmaş nədənsə, rəsmi ədəbi dilmizdə dönüb “məfrəc” oldu*) açılar, qavqarıqlar boşaldılar, yun qəliblər (*qəlif*) salınar, köçün ağırlığını bir ho-

vur da olsa, canlarından çıxarmaq və yaylaq havasına alışmaq üçün tünd sarımsaqlyı qatığın üstünə də dağ olunmuş yağ tökülüb ağsoğlaq hazırlanardı.

Bağısla, dilçi qardaş, Azərbaycan ədəbi dilində “ağsoğlaq” sözü yoxdu, mənşə, dünya var olandan xalqımızın işlədib nuşicanla yediyi bir ləziz xörəyin adını çəkməsəm olmur. “Lüğətə” (*“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” — Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəşri, 1964-cü il*) salınmasa, guya ki, xalq küsəcək, daha ağsoğlaq yeməkdən əl götürəcək, hamı borş, şı, şırfilli (*sürfüllü*) yeyəcək. Yox əzizim, ağsoğlaqsız daha köç mədəniyyəti, elat həyatı, türk olmur ki! Təbii ki, mən ilk öncə, canlı danışq dilinə, ana dilimizə ağız büzən başabəla alimi-biəməlləri nəzərdə tuturam və hər bir halda sözügedən lüğəti tərtib edən böyük alimlərin ruhu qarşısında baş əyir, ehtiramımı bildirirəm ki, 44 il bundan irəli, milli-mənəvi dəyərlərin “modda olmadığı” bir zamanda belə bir fundamental əsər ortaya qoyublar. Yeri gəlmişkən, dillə bağlı bir məqamı da deyim ki, tarixi-etnoqrafik planda qələmə aldığım bu kitabda əsas məqsədlərdən biri ilkin elat dilini — canlı xalq ləmsini bildiyim qədər bərpa eləyib gələcək nəsillərə ötürməkdə. Odur ki, dilçilərimiz mətndə dürlü-dürlü elat sözlərinə rast gəldikcə təəccüblənməsinlər. Bir də istərdim ki, bu, elmi-ədəbi dilə əks bir mövqe kimi anlaşılmırsın. Sadəcə, mənim şəxsi mülahizəm belədi ki, dialekt, şivə, jarqon — hamısı nisbi şeylərdi, dil də koloritli, ətli-qanlı olmalıdı — canlı adam kimi! Nə olar ki, qoy bir dəfə də dədə-baba dilimizdə — “türkün ana dilində”, haqdan gələn saf-duru sözümüzə-özümüzə danışaq, “dinə-imana” gələk.

Sonra da bulaqdan təzəcə gətirilən bir sərnici su ortaya qoyular, beyinə işləyən buz kimi suyla əvvəlcə əl-üz yuyular və parça töküb hələlik qurtum-qurtum, usdufca içərdilər. Obanın ağsaq-qalının işarəsi ilə cəld işə başlanardı. Gündə yüz təhər-töhürə düşən, duman-çiskin əskik olmayan yaylaq havasına bel bağlamaq mı olar? Bir də gördün dərənənin dibindən qalxan bir əlçim çən-bulud böyüyüb dünyanı başına götürdü, göz-gözü görmədi,

aman verməyən yağış-çiskin başladı... Ötən ilki ocaq yerləri, dəyə qarımları seçilir. Nəmi daşları, yanıb qaralmış ocaq daşları yerindəcə durur. Hərə öz yurdunda alaçığını-dəyəsini qurur. Çubuqlar açılır, əvvəlcə ana çubuqlar basdırılır. O biri çubuqlar da onlara bağlanır, nəmi daşları nizamlanır.

Nəmi və eymənin hazırlanmağı

Bir anlıq göz önünə gəlir ki, nəmidə-eyməlikdə qatıq dolu eymələr elə bil, qoyundu — yatışır. *(Nəmi eymə yığılan yerə deyilir, dəyənin girişinin bir küncündə bəzən balaca coma sayaq bir yer düzəldilir, altına sal daşlar döşənir, daşların kənarı ilə kiçik çırım çəkilir və qatıq suyunun yığılması üçün şərvəti boyda bir çuxur da qazılıb “comanın” ağzına da pərdə çəkilir, ya da üst-üstə qoyulan daşlarla dəyədən ayrılır ki, bu da həmin nəmi — eyməlikdir).* Eyməyə yığılan qatığın acı suyu — turşu axdığı yerdən, deyilənə görə, düz yeddi il ot çıxmır. Eymə də eymədi ha! *(Elətimizin bir para kəndlərində eyməyə tejən də deyilir).* Qoyun, dişi toğlu dərisindən hazırlanır. Eymənin eymə olması uzun, ağır bir dəsgahdı. İpək nənələrimiz, xanım-xatın analarımız bütöv soyulmuş qoyun dərisini arpa unundan hazırlanmış yala qoyur, vaxtı gələndə — yetişəndə yununu yolur, tez-tez suyunu dəyişməklə bir müddət duzlu suda saxlayırdılar. Cılgını həm də qarağan külündə öykələyərtilər. Dərinin alısını təmizləyərtilər.

Yeridi, gərək burda alısın nə olduğunu izah edək. Birincisi, heyvan tələsik, ya naşı adam tərəfindən soyulanda dərinin üstündə qalan ətli-piyli pərdəyə deyilir. Sonra, qoyun qırxıldıqdan bir müddət sonra qoyunun belinin dəmgilləri hamarlaşıb-bərabərləşərək apazacıq yun çıxanda deyilir. Üçüncüsü, payızda təbiətin gözünün tox, könlünün xoş vaxtında, böyük Səməd Vurğunun misralarındakı həmin

*Elə ki son bahar min büsat qurur,
Kolları-kosları yıxıb uçurur.*

*Sıxnaşıb bir yerə baş-başa durur,
Düşəndə çovğuna, borana ceyran. —*

son bahar dediyi bir əyyamdır ki, ara-sıra tökülən xəzəllərin arasından ipək kimi yupyumşaq otlara, güzəm çiçəklərinə əllərini toxundurmaqdan özünü saxlaya bilmirsən.

Deməli belə, dərinin alısını təmizləndəndən sonra palıd ağacının qabığını qaynadıb onun suyunda cılğını (*sən vicdanın, ay dilçi, ağzını büzmə, ayıbdır*) bir müddət saxlayırlar. Palıd qabığı dərinini — cılğını aşlayır, ona möhkəmlik və xına rəngi verir, (*daha basma xına yox, ayağı xınalı kəkliyin, tünd kəhrəbanın rəngi*) öz nənəsinin, ipək qaynanasının əllərinə baxıb, qan yadlaşının gücü ilə fəhmlə müddətini bildiyi tərzdə quru-quru duzlayır, şıqqır (*dəymə!*) gün altında yox, kölgədə qurudur ki, qaqqıladağa (*dedim axı, mən ölüm, dəymə! Daha olan oldu — keçən keçdi*) dönməsin. Qadanızı mən alım, bundan sonra nənə nəvəsini göndərər, aranda olanda ya bir söyüd budağı, ya dağdağan budağı, dağda isə gərməşöv çubuğu kəsdirər, qabığını soydurar, qoyunun — dərinin boğazının ölçüsündə çənbərə (*Dəymə! Dəymə!*) düzəldər, onu da saxsı ilə (*off...off... İynədi!*) dəriyə tikər, çənbər dairəvi şəkildə dəri ilə örtülər və beləliklə eymənin ağzı alınar. Qalır qollarını, ayaqlarını, dalını tikib gözəmək (*sən Tanrı, gözəmək sözünüsa da əlimdən alma!*).

Sümü vallah!

Əzizlərim, deyə bilərsiniz, çox təfərrüata varıram, elat həyatını çox idealizə edirəm, indi müxtəlif bilgəsəllər var, internet, televiziya və s. və i.ə. Bunlara nə hacət! Vallah, billah, sümü vallah, (*Aşığı Qədir, — “sümü vallah” onun sözüdü, — sənə min rəhmət! “Vallah-billah, sümü vallah,/Getdiyim düz, gətdiyim düz” əhvalatı uzundu və söyləməyin zamanı hələ yetişməyibdi.*) görməmişəm, eşitməmişəm kimsə eymə düzəldə, onu bir əməlli-başlı təsvir edə. Axı, xalq etnoqrafiyamızı unutmaq da heç insafdan

deyil.

Bu eymə deyilən sirri-xuda qaynar yay fəslində ağartını az qala bir ay saxlamaq iqtidarındadı. Fikir ver, əziz oxucu, soyuducusuz yayda qatığı otaq şəraitində bir gün saxlamaq olmur, müdrik baba-nənələrimiz gör nələr bilirmiş! “Ay ellər, babalar alimdi gerçək!”

Nənələrə-analara qalansa, hər dəfə süd-qatıq tökdükcə eyməni çevirmək, ərsinlə “mırdını” (*dəridən süzülən qatıq ola, özü də süzülə-süzülə qatığın-yığıntının — “yığıntı” — sözə bax ha! — acısını çıxara, o acı dərinin-istinin təsirindən dönüb dümağ mird olacaq, dayna!*) təmizləmək qalır.

Təzələnən ürəklər... bir də yaylağın boz otu

Hərdən də nənələr nəvələrinin canına yaylaq havasını dərin-dən hopdurmaq, ayaqlarını şəhə bələyib ürəklərini təzələndirmək üçün belə bir yarıgerçək əfsanə uyduracaq ki, gedin, dördyarpaq-beşyarpaq yonca tapın gətirin, eyməmizin üstünə qoyaq ki, yağımız dağ olub köpüklənəndə həmin dördyarpaq yonca kimi gül açsın. Uşaqalarsa, düz-dünyanı ələk-vələk edər, yamacları, talaları, bulaq başını, çay kənarını ayaqdan salar, üçyarpaq yoncadan qeyri heç bir yonca tapmazdılar, qəfli, kəkotu, yarpız, şehtökən, paşaboyu, daşyarpızı, qayaotu, meşə moruğunun kökü, itburnu, sarı çiçək, ağ ot və ya boz ot (*bu nə yayda aranda bitən və mal-heyvanın qat-qatında sementləşib onu öldürən ağ otdu, nə də əkin yerlərinin yanında bitən boz ot! Bu Allahun bizə, yalnız bizə bəxş elədiyi elə bir nemətdi ki, ondan bir dəfə dadan heç vaxt onu unuda bilmir, yarpız ətrindən bəlkə də 100 dəfə, dağ nanəsi ətrindən bəlkə 50 dəfə güclü, lətif dadı var. Özü də bizim yaylaqlarda — Murğuzda, Cantəpədə, Şahdağında, Keçəl dağda, Qoşqarda əl çatmaz-ün yetməz yerlərdə, çox kiçik areallarda bitir*) gətirər, qurudardılar, qışda dəmləyəndə ətri adamı “bir verstdən” vurardı.

Asırqal, lilpar və andız

Bizim yaylaqlarda daha çox nəmişli quzey yamaclarda və bulaq ətraflarında asırqal, lilpar bitirdi. Bu asırqal yabanı qarğıdalıya bənzərdi. Dağların quymaq kimi otunu qoyub asırqala mal-heyvan da çox vaxt toxunmazdı və ondan uşaqlar cürbəcür oyunlarda istifadə eliyərdilər. Lilpar da onun kimi. Lilpar həm də bulaqlarda, hər addımbaşı çıxan qaynamalarda su novu, suyu şırnaq halına salan bir vasitə kimi kara gəlirdi. Bir də vardı andız. Andızın kökündən (*andızın kökləri avqust-sentyabrda toplanır və bu həm də öskürəyə qarşı işlənərdi*) tədarük eləyən kişilər ondan kərəntə bıçağı ilə ifcin-ifcin kəsərək tənbəkiyə qatar, qəlyan tüstülətdikcə ətri aləmə yayılardı...

Alaçıqlar... Dəyələr və bir çətən külfət

Qayıdaq söhbətimizin o yerinə ki, alaçıqlar-dəyələr qurulmağa başlardı. Alaçıq dedim, irfan ədəbiyyatının axırncı azmanı, dərviş könüllü Aşıq Hüseyn Bozalqanlının sözləri yadıma düşdü:

Nə lazımdı naqabilə söz demək?

Xatirinə ya dəyməyə, ya dəyə.

Sizin olsun eyvan, otaq, alaçıq,

Bizə bəsdir ya kölgəlik, ya dəyə.

Mötərizə içərisində onu da deyim ki, bu bənddəki “naqabil” sözü ağız ədəbiyyatımızda çox vaxt “nanəcib” kimi oxunur. Tanrı Sizləri nadürüstdən, nakəsdən, nanəcibdən uzaq eləsin! Amin!

Çubuqlar (*əsas çubuq, yan çubuq, badaq-gədə çubuq, sünəcə*) basdırılandan sonra bir yanı torpaqda olmaq şərtilə yerdən bir metr hündürlükdə ətrafına qamışdan hörmə çətən çəkilirdi. (*Çətən ha! Filankəsin bir çətən külfəti var. İncəliyə, mərifətə bax, sən*

Allah! Daha Tanrı payını saymazlar, axı! Yəni alaçıqın-dəyənin içi dolusu külfət. Tanrı verənə şükür!) Sonra yun qəlib (*qəlif*) salınar, (*baş qəlif, yan qəlif, qənşər qəlif olmaqla bir dəyəyə 5-6 qəlif işlənərdi*) qotazlı qapılıq asılar, sicimlə, örkənlə, dəyə bağları ilə bərkitmə işləri görülər, yağış suyu dəyənin içinə dolmasın deyə çətinin dibi ilə qarım çəkilərdi. Dəyə şəraitdən asılı olaraq əsasən üzü güneyə tikilərdi. Dəyənin içində cecimin, keçənin, xalça-palazın altından vələs yarpaqları, ya da keçən ildən çəməndə qalan quru ot döşənərdi — qarışqa, həşarat olmasın deyə. Mətləbi çox uzatdıq; axı, dəyə — alaçıq qurmaq, yurd salmaq da indi villa tikdirmək kimi bir şeydi və bəlkə ondan da çox ustalığ, səriştə tələb eləyir.

Bayaq mamırlı daşlardan quş kimi səkərək bulaqdan tələsik su gətirən qız-gəlinlərin bulaqbaşı səyahətlərinin, insan görüşünə, insan hənirtisinə 8-9 ay həsrət qalmış yarpızlı bulağın ot-əncər basmış gözünü təmizləyən, lilpərdən və baldırğan gövdəsindən nov düzəldən qayğılı əllərinin təsvirindən vaz keçək və adlayaq aran bürküsündən başını götürüb sahiblərinin qabağında sevinə-sevinə göy yaylaqlara tələsən köçün, bərəkətimiz olan qoyun, mal-heyvan bəsləməklə dünya boyda savab qazanan babaların yanına.

Qoyun “becərilir”, köç yüklənir

Sürülər, at ilxıları, qara və qırmızı naxırlar, mal-heyvan Axıncı (*əslində şamanların çayı olan Ağçay*) və Tovuz çayları boyunca göy yaylarlara üz tutardı. Sağlıq-salamatçılıq və dost dəyən olsun, digər ağır ellərimizin Şahdağına, dünyanın möcüzəsi olan Hüer dərəsinə, Haçaqayaya, Murov-Qoşqar yaylaqlarına — arandan yaylağa qalxmağının, peşqurda getmələrinin, yaylaqdan gəlib alısında qalmalarının təsviri də qələmə alınar. Ağır Əmirli ellərinin (*buraya Tovuzun indiki Abulbəyli, Bozalqanlı — bu kənd 30-cu illərdə Xunama çıxmışdı. Özü də iki kənd şəklində: Boz Bozalqanlıda "Qızıl bayraq" kolxozu, Bozal-*

qanlıda "Saumyan" kolxozu, böyründəki Girzandasa "Bünyadzadə" kolxozu yaradılmışdı, Əlimərdanlı, Qaraxanlı ("Qaraxanlı xanlar xan-xanı Tovuz"), Xatınlı, Qədirli, Cilovdarlı, Girzan, Cəlilli, Düz Cırdaxan, Aşağı Mülkülü kəndlərini daxil etmək olar) obadan və Kür yaxasından, Alvız (Elbrus) dağlarının az qala ətəklərində Kür və Qabırrı çayları arasında yerləşən bərkətli Ceyrançöl qışlağından qalxan köçü bu günkü Tovuz sərhədlərini keçib indi erməninin Şəmsəddin rayonunun ərazisinə kimi "Hərdəm" də dayanardı.

Sözarası onu da deyim ki, Əmirli camaatına həmişə əsas üç kənd — Qaraxanlı, Xatınlı, Qədirli aid edilibdi. Xəyyat Mirzə 1920-ci ildə bir şeirində "üç kənd Əmirlidə" demişdi. İndi Xunam arxının altındakı kəndlərin adamlarının hamısı bir-biri ilə elə qohumlaşıbdı ki, daha onları ayırmaq heç insafdan deyil. Ona görə təkcə Əmirli arxının əhatə etdiyi obaları deyil, hamını o siyahıya salıram ki, heç kəs nainciyəm deməsin (*naincik qalmasın*).

Yeri gəlmişkən, bizlərdə yaxın və uzaq keçmişləri, olub-keçənləri dövrünün qüdrətli söz ustaları qələmə alıb gözəl maddiləşdirə biliblər. Kitabda şeir parçalarından istifadə eləməyimin bir səbəbi də odur ki, o şeirlərdə elə informasiya kodları, elə enerji var ki, mütləq gələcəyə ötürülməlidir!

Könülə de sözünü

*Gəlib xəbər yetirdi
Çapa-çapa athılar.
Allaha sözün olsa
Könülə de, çatdırar!*

*Biləsən gərək, bilə,
Gələsən gərək dilə,
Çatanlar könlü ilə
Hər məqama çatdılar.*

*Çox oldular az halda,
Qəm azalda-azalda.
Yatdılar hər məzarda,
Hər azarı atdılar.*

*Getdilər içib badə,
Haqqın yolunda bada.
İtdilər bu dünyada,
Yeri-göyü tutdular.*

*Athlar tapıb yolu,
Atlılar öpüb yolu.
Atı könülə doğru
Çapdılar, hey çapdılar.*

“Hərdəm” (“Ərdəm”)

Buraya (*əmirlilərin köçünün düşdüyü* “Hərdəm”ə — *bəlkə də* “Ərdəm”) Həndəm də deyərtilər. Mətləbi tamamlamamış, hələ əvvələ qayıdım ki, babalarımız başdan-başa bərəkət simvolu, Allahın bəndəsinə bəxş etdiyi ən əziz nemət olan qoyunu ucsuz-bucaqsız Ceyrançöldə becərirdi (*ideomatik ifadəyə bax, sən Allah — “qoyun becərmək”!*). Qışlaqdakı sürülər qışlaqda bəslənərdi, obadakılar isə Xıdır Nəbidən sonra, “martın burnu dəlinəndən” Kürün sağ qıyısına və əsasən Xunamdakı otlaqlara sürülərdi. Xunam bizim eradan əvvəlki I minilliyə və antik dövrə aid indiki Torpaqqala arxeoloji abidələrinin ətrafındakı geniş düzən ərazilərə deyilərdi.

Tovuzun Tavus — Touz olmaqlığı

Tovuzumuzda (*dəli şeytan deyir, bizim yerin adamlarının ağzı ilə elə Touz de, Tavus, Toyuz de. Axı, bizlərdə- Şəmşəddil de-*

yənlərimiz daha qurtarıb, “yaxşı kişilər yaxşı atları da minib getdilər”, qalanlarınsa heç birisi bu gün bölgənin adını möhürdə, rəsmi kağızda yazılan kimi tələffüz etmir, kimin dilinə necə yatarsa, Touzun yuxarıdakı 3 variantından birini seçir. 17-18 il bundan irəli, rayon qəzetində bu məsələni qaldırmışdım. İnsanlarımız çox böyük razılıqla qarşıladı. Bir müddət də qəzetdə elə yazdıq. Sonra aləm qarışdı, müharibə-filan. O qaçdı-qovduda və başlı başını saxlasın zamanlarında ad dəyişmək kimsənin qulağına girmədi. Biz indi də iddia etmirik ki, ad dəyişsin. Sadəcə bu kitabımızda bizim yerlərin ifadə tərzini, səsini-tonunu verməyə cəhd eləmişik) tarixçi və dilçilərimizin hunlarla bağladığı və tariximizin əsas söykənəcək yerlərindən biri olan Xunam (*Hunan*) şəhəri, Touzun Xunamı (*Hunan*) və Xunamla bağlı yer adları, Xunam (*Hunan*) arxı XXI əsr touzlusunun canlı danışığında hər gün, hər an işlənir. Touzu hazırda ikiyə bölərək onun ortasından keçən, əhalinin həyatında əvəzsiz rol oynayan Xunam arxı Mülkölünün (*həm Aşağı və həm də Yuxarı Mülkölünün*), Əlibəyli və Hacallının, Əsrik Cırdaxanın, Cəlilli və Düz Cırdaxanın, Xatınlı, Qədirli və Cilovdarlının, Bozalqanlı və Əlimərdanlının azdan-az, çoxdan-çox dedə-baba mülkləri olan Xunam (*Hunan*) torpaqlarını suvarır.

Sümüyün söyünməyi

Ona görə də həmin bu kəndlərin adamlarının, “Xunam” adı çəkildə “sümüyü söyünərdi.” Allah-Allah! “sümüyün söyünməyi”ndəki hikməti duyana bax! Ürək, bədən, ruh, qəlb, könül... nə bilim nələr, nələr! Bunların hamısı sümüyün gəzdirdiyi bədəndə cəm olubdu. Qənaətimiz və ehtimalımız belədir ki, indi Qərbi Azərbaycan dediyimiz ərazidə, Balakənin (*köhnələr “Pələkən”, həm də “Vələkən” deyirdilər*) və Dağıstanın bir sıra kənd və qəsəbələrində, eyni zamanda, Borçalıda yaşayan soydaşlarımızın mənsub olduğu “öylərin” — nəsilin çoxu zamanın pərən-pərən saldığı, miqrasiya nəticəsində həmin Torpaq-

qala — Xunam deyilən ərazidən qalxma camaatdan törəmələrdir. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunan kəndlərimizin sakinləri də onun kimi.

Yuxarıda "Pələkən" dedim. Bu gün bizə təhrif olunmuş kimi gələn bu sözü yaza-yaza gözümlün qabağından o keçir ki, qədim adı Şirək, Qır olan indiki Ceyrançölümüzdə "Qaflanlı", "Ayı də-rəsi", bir də "Pələkli" var və oralardan bir ucu da bələni aşandan, Qavrı çayını, "Haçaqaya"nı (*bu "Haçaqaya" indiki Gürcüstan ərazisindədi*), "Sona uçanı", Şirək vadisini keçəndən sonra gedib çıxır Balakənə — bizim köhnə kişilər demiş "Pələkənə". Çox fikir vermişəm, ləhcə və dialektlərdə, hər nə təhrif olunur-olunsun, təkcə yer-yurd adı, toponimlər necə var, eləcə də qalır.

Deyirəm, bəlkə Ceyrançöldəki qaplan, ayı, bəbirin, pələngin davamı kimi Balakənin o dağları və meşələrində də şir, pələng olub və köhnələr də oralara pələngli məkan mənasını özünə hopduran "Pələkən" (*bizdə pələngə "pələk" — özü də "ki"ni çox küylü və daha çox "yh" ilə işlədirlər*) deyiblər. Daha sonra, pələ sözü böyük, iri anlamda da işlənir — pələbaş, pələbiğ. Keçmişlərdə Kürü həm də pələ ilə üzüb keçərdilər. Bəlkə də o, o pələ düzəldilən yerə işarədir. Bu da bir təxmin və yanaşmadı. Yeri gəlib, bizim rayonun da inzibati ərazisinin bir ucunun gedib çıxdığı, indi 3-4 rayonun torpaqlarının qovuşduğu sahədə dədə-babadan ellər-elatlar oyux qaldırıblar ki, hər kəsin torpağının sınırı bəlli olsun. Müləhizəyə görə o ellər oyugu yazıya alınarkən "Eldar" şəklində maddiləşibdi və indi "Eldar şamı", "Eldar kəndi" və s. şəklini alıbdı. Axı, kimə sirr deyil ki, Eldar adını ilk dəfə böyük Səməd Vurğun əsərində surət kimi özündən yazıbdı... Nəysə, bu da olsun şəxsi qənaətimdən daha birisi!..

"Torpaqqala"

Dediyimiz kimi, Xunam düzləri, Xunam arxı, Xunam yolu gedib əsrlərin, minilliklərin şahidi Torpaqqalaya (*orta*

Türküstanda, Tanrı dağının ətəklərində qədim yaşayış məskəni kimi 6-7 Torpaqqala var. Bizdə isə Qaxda, Naxçıvanda Torpaqqala toponiminə rast gəlinir) qovuşur. Torpaqqala rəsmi sənədlərdə Mülkölü kəndinin yaxınlığında antik dövrə və orta əsrlərə aid Torpaqqala yaşayış yeri və Touz şəhərindən 12 km. aralı, Kür çayının sahilində III-VII əsrlərə aid Torpaqqala yaşayış yeri olaraq o, iki arxeoloji abidə kimi qeydə alınmışdır. Bu abidə elmi əsaslarla, kompleks şəkildə tədqiq olunmayıb. Sovet hökuməti kolxoz yaradandan sonra tariximizin çox açılmamış qatına işıq salacaq bu misilsiz abidənin ətrafındakı torpaqlara məkrli şəkildə sepli traktorlar (*bəzən zəncirli traktor deyirlər, ancaq tırtıl, traktor sepi tamam ayrı şeydi, zəncir deyil*) saldılar. Torpağın bağrını yardılar, küp qəbirlərindən, mədəni qatdan tutmuş Torpaqqalanın həndəvərindəki bütün maddi-mədəniyyət nümunələrini məhv edib altını üstünə çevirdilər. Dağıdılıb talan edilən edildi, qalanlarsa bu gün yer altında öz yandımcan tədqiqatçısını gözləyir.

Qalalarımız

Elimizdə-bölgəmizdə qəhrəmanlıq simvolu, xalqın ululuğuna, dirənişinə, Vətəni və torpağı qorumaq əzminə şahidlik eləyən qalalarımız çox olubdu. Bizim qalalar mübarizə tariximizin, mədəniyyətimizin, qəhrəmanlıq ruhumuzun təcəssümüdür. Torpağımızdakı qalalar təkcə özünümüdafiə qurğusu, istehkam deyil, şərəfli keçmişimizdən xəbər verən maddi abidələrdir.

Torpaqqaladan indicə danışdıq. Sal-Sal bahadırın adı ilə bağlı Köhnəqala, indi əsarətdə qalan Şəmsəddin qalası — Qala kənd (*Berd*) və Touz kənddəki Touz qalası, (*Buğa əl Kəbir Tonus qalasını tutdu*) Axıncı çayı ilə Touz çayının qovuşduğu səmtində, Öysüzlü qəbiristanlığının aşağısındakı Qala yeri və Qala düzü (*Vahidli — Yekallar kəndinin torpağıdı. Elə hesab edirəm ki, tarixi qaynaqlarda göstərilən hücumlar zamanı dağıdılan Tonus qalası həmin bu yerdə olubdu. Yadelli buralardakı mübarizlik*

və dirənişi birdəfəlik qırmaq üçün həmin bu qalanı yer üzündən sildi, ancaq elimizin ruhunu sındıra bilmədi), Avaz qalası, Koroğlu qalaları (*Mülkülü-Öysüzlüdə, Qalaboyunda, Yanıqlı və Qəriblidə*), Əsrikdə qala divarları (*Daraq qayanın həndəvərləri*), Ağacqala (*orada qayanın üstündə gen yerdə ardıc ağaclarından — özü də çürüməyən ardıc ağaclarından tikilən həmin qalanın qalıqları XX əsrin ortalarına qədər qalmışdı*), qısır Murğuzun döşündəki Ağca qala, Noyçalıda Dəli Məmməd qalası... Dərinə baş vursaq hələ çoxdu. Onları üzə çıxaranlara salamlar olsun!

Mən hələ burada elin qəhrəman oğullarının, qaçaqların-qoçaqların səngərləndiyi qayaları — “dam qaya”, “mağara”, “zağa”, “kaha” və digər bəndərgahları, qalaçaları demirəm. Bunlardan hər kəndimizdə biri yox, bir neçəsi var...

Qalalar bizim şərəfli tariximizdi. Əsasən arxeoloji abidələr kimi bu günümüzə gəlib çatan tarixin bu misilsiz yadigarlarına biganə münasibətə birdəfəlik son qoymalıyıq! Çox şükürlər ki, qalalarımızdan üçünün Touzda rəmzi bərpasını gördük. Şəmşəddil üzrə təxminən 30 qala olubdu (*Əslində araşdırmamıza görə təkcə Touz üzrə 30 qala və qalaça var*).

Touz üzrə isə:

Öz ərazimizdə

1. Torpaqqala
2. Avaz qalası
3. Koroğlu qalası — Mülkülü — Öysüzlü
4. Qalaboyun — Kirən
5. Əsrik məbədi və qala qalıqları
6. Köhnəqala
7. Çayqarışanda, Touz və Axıncıda Qala yeri — Qala düzü, sonra ruslar sökdülər.
8. Ağacqala
9. Quşçu qalası
10. Öysüzlünün “Qulaqca”sında qala bürcləri
11. Aşağı Öysüzlünün “Çal”ındakı qala divarı qalıqları

12. Ağdamda “Qara Qaya”nın dibindəki qala divarları.

İndi ermənidə qalan (1920-ci ildən sonra)

1. Tovuz qala
2. Qala kənd
3. Dəli Məmməd qalası
4. Ağca qala
5. Qızılqala (*Qız qalası*)

Bizim müəyyənləşdirdiyimiz qalaçalarımız isə 6 ədəd oldu.

Deməli cəmisi $12 + 5 + 6 = 23$ ədəd.

Bölgənin rəmzi giriş qapısının yaradılması ideyası ortaya çıxanda bizim Qəşəm Bəhruzər dedi ki, yaxşı olar ki, qalxan, özü də türk qalxanı əsas atribut kimi nəzərə alınsın. Axı, həmişə bu torpaq Vətənin sipəri rolunu oynayırdı. Qalxanın üstündə də qılinc və əmud, bir də bizim simvolumuz kimi saz əsas götürülsün. Hərtərəfli də izahat verdi ki, gərək qılinc da skif-türk qılincı olsun, yoxsa bizim bir para güc strukturlarında sovetlərdən qalma simvol əsasında üstündə calın-carpaz şəkilində tiyəsi əvvəldən axıradək eyni ölçüdə olan dümdüz xristian-səlib qılincı və qalxanı həkk edilir. Bu, düzgün deyil və bizim milli qılincimizin isə ucu get-gedə nazilir və tipik türk qılincı ayırdı. Təklifimiz rayonun başçısı Tofiq Zeynalov tərəfindən qəbul olundu və bu gün Touzun girəcəyindəki o dairəvi qalanın baş qapısını da həmin milli rəmlər bəzəyir.

Ayaq torpaqdan üzüləndə

İki nəfər qarşılaşanda hansının torpağında əhvalat baş verirsə onun doy gəlməsini görüb, eşidib-bilənlər mənalı-mənalı baxıb deyirlər ki, torpaq güclüdü. Yəni kim ki, hansı torpaqdan əmələ gəlib (*bəli, əmələ gəlib! Sənin atan-anan, bəlkə yeddi arxa dönənin də burada doğulub, yaşayıb, bu torpaqdan güc alıbdı: sən özün də valideyninin (ay dilçi qardaş, valideyn sözü elə ata-ana,*

səni yaradanların hər ikisi deməkdi, axı! Niyə çox vaxt valideynlər deyib yazırıq?!) bu torpağın nemətləriylə qidalanmasından, bu torpağın enerjisindən əmələ gəlibsən!) o da dov (*bizimkilər “doy” deyir*) gələcək qarşdakına.

Bakımızda rastlaşmışam: köklü bakılı, 7 arxa dönəni o torpaqdan əmələ gələnin birisi onun şıltaqlığına dözə bilməyən o idarə, ya zavod-fabrik rəhbərinə deyir ki, burada qazanıb şah kimi dolanmağın bəs deyil, hələ mənə “xox” da gəlirsən? Bu idarənin yerində mənim babam qoyun otarıb, var-bərəkət saxlayıbdı. Dədə-baba yerimdə mən ərköynlük (*ərkəsöynlük*) eləyəmmərəm?! Bir yana baxanda o qədəşin ərköynlüyü o torpağın şirəsindənə-enerjisindənə (*dəllək-padşah, dəfinə-qız məsələsi*), onda heç bir günah yoxdu... Ay bakılı qardaş! Nə yaxşı ki, baban — babalarımız qoyun otarıb, bərəkət artırıbdı — vayış işlərlə, mərdimazarlıqla məşğul olmayıbdı. Yoxsa o ucsuz-bucaqsız şəhər yaşayış massivlərimiz dünyasında bərqərar olarmazdı.

Dövrən elə gəldi ki, zaman-zaman torpaqdan uzaqlaşıb urbanizasiyanın (*şəhərləşmənin*) amansız dəyirmanında üyünməyə başladıq. Ayağımız torpaqdan üzüldü! İndi dünyanın ali həkimlərinin yekdil rəyi belədi ki, hansı insan ki, əmələ gəlib doğulduğu torpaqda yaşamır, onun psixikası pozulur, normal şəxsiyyət olmur və böyük Yaradanın verdiyi ömrü də kəm, xəstəliklə, əzab-əziyyətlə yaşayır. Ayağı torpağa dəymədiyinə görə canına-ruhuna hopmaqda olan mənfi enerjidən qurtula bilmir, öz ömrünə-həyatına bıçaq çəkir.

...Torpaq da adamı özünə çəkir. “Mənim şəhərdə nə ölümüm var” — deyibən yarandığı torpağa dönüb dinə-imana gələnləri, qırışığı açılanları çox görmüşük. Dünyanın adı bəlli kurtortlarını gəzib naz-nemət içində bəslənənlərin o bulaqlarımız, Touz nemətləri yadına düşəndə yenə ağzının dadı qaçır, tüstüsü təpəsindən çıxır, bir yolnan özünü buralara salıb bircə udum havasından almağı qənimət bilir.

İnsan torpaqdan güc alsın gərək! Anteyin, Sal-Salın timsa-

linda kitab boyu bu yanaşmaya güzgü tutmağa çalışacağıq. Bə-lalar, stress deyilən o andır onda başladı ki, dədə-babalarımızın min illər boyu adət elədiyi, bizim də genetik quruluşumuzun təşnəsində olduğu yaşam tərzini boşlayıb “tərgini vurduq”. Bi-zim yerlərin adamları heç bir azuqəsi olmasa belə günlərlə tu-ğay meşəsində — Kolda, barlı-bəhərli otlaqlarımızda girəlnə bilirdilər. İndiki ölçülərlə götürsək, o qədər də kalorisi olmayan çölün ot-əncəri, pencəri, göbələyi, meşənin moruğu, yemişanı (*yemişən*), giləmeyvəsi və hər cür meyvəsi insan oğlunu gümrah saxlayar, o nemətlərdən aldığı enerji, şirə heç nəylə əvəz olun-mazdı. Torpaqla ünsiyyətin, qovuşmanın çox özəlliyi-gözəlliyi vardı; unuttuq, hayıf! Burada mən bəzi mətləblərə toxunmaq istəyirəm.

Muncalax, qoysara, quzu göbələyi və dombalan

Bizim ölüşlərdə, otlaqlarda erkən yazda torpaqdan üstü tüklü ikicə ağımtil-bozumtul ensiz yarpaq şəklində boy verən bu bitkiyə elatımızda “muncalaq, mıncalaq, moncalax, çanax-yarıq” — “çanaxyaran” deyirlər ki, biz də onun muncalax va-riantını götürək. Yetişkənlik dövrünə qoçbuynuzu sayaq iki bo-zumtul yumşaq yarpağı olanda çatır. Mal-heyvan kimi insanla-rın da üzünük vaxtı barmaq buğumu boyda, ancaq ucu sivri (*kök kimi*) olan muncalağı uşaqlar iti ağacın burnu ilə eşib çı-xardar, elə çiy-çiy, çox vaxt da qaladıqları ocağın közündə bişi-rib yeyərdilər. Onun eləsi olardı ki, dadı, ləzzəti damaqla bir olardı, eləsinə də təsadüf olunardı ki, nisbətən dadsız olardı (*görünür, bu, bildirdən qalma, ya soyuq dalayanıydı*). Yaz ağzı muncalaxla başlanan çöl “ziyafəti” vaxt-vədə, günlər ötdükcə şomu, gicitkan, cıncilim, yol otu (*bir para yerlərdə qulunayağı* — “*qulləyği*”, *qırxbuğum və ya yonca deyilir*), təpə keşnişi, qa-zayağı, yemlik (*qoyun və keçi yemliyi*), quzqulaq, dovşan to-puğu, cacıx, xımı, baldırğan, çaşır, quşəppəyi, qıjı, boz ot, un-nuca, pərpətöyün... (*bar-bəhərli otlaqlarımızın-çöllərimizin ne-*

mətləri saymaqla qurtarasıdı ki?!) kimi nemətlərlə əvəzlənərdi.

Sonra da qulançar. Bəh-bəh! Touzumuzda bu ləziz və lətif nemətdən bir dəfə dadan onu heç vədə unudammır. Vətənimizin əksər yerində qulançar yetişir, ancaq o, bizdə olan sayaq heç yerdə belə əl-əl axtarılmır. Bazarımızın ehtiyacı üçün başqa yerlərdən qulançar tədarük edib yeməxana, restoranlarımıza gətirən briqada kimi bir şey də formalaşıbdı. Hələ qulançar toxumunu həyətində səpib “parnik” şəraitində yetişdirənlər də öz yerində. Nə isə.. Vaxtilə mal-heyvana, quzuya-qoyuna gedənlərin elə çöldəcə qulançar bişirmək üsulundan burada danışmaq istərdik. Dağdağan, ya tut ağacının 10-15 sm diametrində bir qarış uzunluğunda qabığı soyularaq içərisinə əvvəlcə quzqulaq yarpağı döşənib dərilmiş qulançar qom şəklində qoyulur, bu quzqulaq duz rolunu oynayır. Sonra da başları ya mamırla, ya da ciyə ilə bağlanmış qabıq elə bükülür, üstündən də qabıqdan kəsilmiş “ciyələrlə” elə sarınır ki, qulançar közdə-qorda bişdikcə şirəsi axıb dadı qaçmasın. Düzün düzdəməsində, elə örüşün çör-çöpü, çırpısı ilə qalanan ocaqda hazırlanan qoysaranın dadına-tamına dadmı çatasıdı! Bax, qoysara budu.

Ondan başqa, ağac qabığından səbətə bənzər hörülən qab da elatımızda bəzən “qoysara” adlanır.

Hələ çölün düzdəməsində közdə bişirilən quzu göbələyi. Bu nemətə mal-qoyun arxaclarında daha çox rast gəlinərdi. Tonqalın içinə qoyulan ləpən daş da isinib qızarırdı, onun üstünə quzu göbələyinin (*şampinyon*) papağı arxası üstə düzülərdi, üstünə də duz gəzdirilərdi, ya eləcə səngimmiş gözün üstünə düzülərdi. Bişəndə göbələyin o papağının içinə öz suyu yığılardı. Közdə bişən quzu göbələyinin “kababını” yeməyə elə o suyun içilməsindən başlanardı. O elə bir dad verərdi ki, ləzzəti şirin cana yayılırdı. Hərdənbir tapılan dombalanın da bişirilib yeyilməsi çöl “ziyafəti”nə toplaşanlara məxsusi ləzzət verər, ağızları dada gətirərdi.

“Xasadar” (Hasadar) və xasılı

Xunam torpaqları “Xasadar”dan başlayır. Aşağı Mülkülümüzdə “Xasadar”, “Xasadarın başı” adı bəlli yerlərimizdi. Dəryən Mülkülüsündə, Aşağı Mülkülüdə, Düz Qırıqlıda, Xatınılıda, Qədirlidə... xasılı tayfasına mənsub insanlarımız yaşayır. Oğuzun — türkün ilkin xasiyyətlərinə xas danışiq tərzini, ötkəmliyini, çox şeyə etina etmədiklərini müşahidə edən qonşu-qohum nəsillər gülərək deyirlər ki, xasılıdı də, neynək, gərək dö-zək.

Min ili aşıb gələn və özündə qədimliyi, böyük informasiya kodunu saxlayan bu toponim və ad qədim türk tayfalarından olan kasların adı ilə bağlıdır. Xəzərimiz — Kaspimiz kimi. Eyni zamanda türkün ana dilindəki “xas” sözüümüz. Xas polad, xas adam, xas çörək (*xamralı xas əppəyi, /bağrına bas əppəyi*), xas nəsil, xas günü. Bu yanaşmadan da baxsaq, “Xasadar” — xas yer, xasılı — elə xaslar, xasılılardır!

Bu yandan da torpağın, qalanın (*Torpaqqalaya, axı, çatacatdayıq — 10 km. o qədər də böyük məsafə deyil*) Karvan yolu ilə keçən azandan-təzəndən, quduzdan qorunması üçün çəkilən “hisar”, hasardır — “Xasadar” (*“Hasadar”*). Bunların hamısı şəxsi ehtimallarımdı, peşəkarlar bu nadir abidə sözlərimiz haqqında öz fikirlərini deyər, inşallah!

Qan qusulan qızıl təst

Qədimlərdə iki nəfər Xunamda “Pullu təpə” deyilən ərazidən (*ordən elə indinin özündə də çoxlu müxtəlif saxsı qırıqlarını, gil qabları, hansı zamanəyə aidliyi bilinməyən bürünc, mis və digər sikkələri yağış suyu, mal-heyvan dırnağı tez-tez üzə çıxardır*) bir dəfinə tapır və qardaş malı kimi tən yarı bölürlər. Onlardan biri necə olursa o vaxtın divanına-hakiminə xəbər verir ki, filankəs xəzinə tapıb. Xülasə, Yasovulludan olan həmin o kəsi zindana salır, çox çək-çevir edir, bir sözlə, başını ağrıdırlar. Hər

şey sovuşandan sonra indiyə kimi bir-birinin boynunu yalayan iki nəsil öz aralarında divan qurur, tapılan qızıldan əldə nə qalıbsa onu əridib xəbərçilik edənün boğazına tökürlər. Ondan sonra həmin nəsilələr nəinki bir-birinə yağı kəsilir, daha da qohumlaşır, yumruq kimi bir olur, can deyib, can eşidirlər. Bu əhvalatı danışa-danışa ağır Kişilər onu da cavanlara çatdırmağa səy edirdilər ki, xəzinə-dəfinə adama xoşbəxtlik gətirmir və heç kimə qismət olmur.

Touzluların “toyu”

...Yazı bir ümman olub aşıb-daşan bərəkətli Ceyrançöldən gümrah sürülər, un vursan köklüyündən bədənində un saxlamayan, dərisinə sığmayan naxırlar usta üzgüçülərin köməyi ilə Kürə şığıdılır, üzüb bəri “toya” keçiridilər.

(Dilçi qardaş, bizi məzəmmətləyə bilərsən ki, bu touzlular çayın o tayı, bu tayı ola-ola niyə sözü təhrif edib taya “toy” deyirlər.) Dədəm Qorqudun zamanından bu yerlərin aborigen tayfaları olan oğuzlar — touzlular onlara ruzi-bərəkət gətirən gursulu dağ çaylarımızın sahillərinə, əsas nəqliyyat vasitəsi, qida, dolanısq mənbəyi olan ana Kürümüzün qıyılarına — hər zaman cəvinc bəxş edən, damarlarındakı qanı coşdurən gümültüsü, qıyılısı və şaqqılıtsının birləşərək ümumi bir ahəng yaratmasını, elə bil ki, toya-şənliyə bənzədir, bu anlamda — “toy” deyirdilər.

Un çuvalına tay?

Daha un çuvalına tay, kiməsə tay mənası göz önünə gələn çayın “tayı” işlətməzdilər. Adamlarımız söyləyəndə ki, “o toya gedirəm və ya o toydan gəlirəm”, “o toyda bir aləmdi ki, gəl görəsən”, anında bilinərdi ki, söhbət Ceyrançöldən gedir. Dəxli oldu-olmadı, o sorğu soran adamın qoyunu, mal-heyvanı var, ya yox, dərhal da sual edilərdi ki, bu il Ceyrançölün vəziyyəti

necədi? Sürü gümrahdımı, yovşan papaqlayıbmı, su varmı, cülyələr dolubmu? Ceyrançölümüzün göz doyduyan genişliyi, vaxtı gələndə ümman kimi dalğalanan düzləri, “taxta”ları bir anlıq da olsa göz önündə canlanardı.

“İtquyruq prış” və bozağımız

Hamı fəhmlə bilərdi ki, bu bərəkətdən, naz-nemətdən hər kəsə pay düşəsidi, istər bazardan satın alınsın, istər sovqat olsun, istərsə də ayazda-şaxtada, qarda-boranda, yayın bürküsündə yeddi qat tərdən çıxax-çıxax özün öz varını saxla — hamıya yetəsi, hamıya çatası bərəkət olasıdı. Özü də Ceyrançölümüzün yovşan, qarağan, kətyən, çayırda bəslənən bozax qoyununun (*ruslar tapa bilmirdi, bu nə olan sortdu, ona görə adını elə yerli cins — “pomestni” qoymuşdu... Dədəm Qorqudun dastanlarından da bildiyimiz kimi Bəylərbəyi Salur Qazan xan Üç-ox və Boz-ox bəylərinə ildə bir dəfə toy verərdi. Toyda yeyib-içdikdən sonra Qazan öz xatununun əlindən tutub əsiyə çıxar, toydakılar toyun verildiyi yerdəki bütün əşyaları yağmalayırdılar (talayırdılar)... Salur Qazan son dəfə evini yalnız Üç-ox bəylərinə (başqa sözlə, iç oğuz) yağmalatmışdı ki, bu da Boz-ox bəylərinin (dış oğuz)— bozoxların başçısı, həm də Qazanın dayısı Aruz Qocanın qəzəbinə səbəb olmuşdu.*

Bu əhvalatı yerli-yataqlı xatırlamamın bir tərəfi də odu ki, deyirəm, bəlkə bizim “bozax” elə “bozox” türk babalarımızdan qalıbdı... Axı, qoyun da türkün sosial həyatına, məişətinə elə daxil olub ki, elə oğuzların özü “Oğuznamə”sində deyirdi ki, “şəhərli ağca bulsa evlər yapar, türk ağca bulsa tavara (davara) verər”. Yoxsa həmin bu söz də dünyasında boşuna yaranmazdı! Bax ona görə bozağımız bəlkə də oğuzumuzun bozoğ tayfaları ilə (yenə gəlib boz-oxa çıxır, boz-ox-qanlı da bizim Bozalqanlıya çevrilirdi.) bağlanır. Bəlkə də!

Yuxarıdakı əhvalatın bir tərəfi də adamı dərin-dərin düşündürür. El-elatının sayəsində varlanan, hər işi halallıqla tu-

tub daim alxış qazanan başçı, ulus rəhbəri ildə bir dəfə evini yağmalatdırarmış öz soydaşlarına. Fikir verdinizmi, bu zaman yalnız öz xatununun əlindən tutub çıxar, dünya malından heç nə götürməmiş. Yəni bilir ki, bu geniş ürək, səxavət ki, onda var, elinin alxışını qazanır və o verən Tanrı yenə onun başından tökəcək, nə qədər xərcləyib bəxşislər paylayıb dolansa da, yenə öz ulusuna toy — “doy” verib var-dövlətini talan etdirsə də (yağmalatsa da) sərvəti tükənməkdənsə aşib-daşacaq, çox ac qarınları doyurub, nəfsləri qaytarıb adamlara toxdaqlıq gətirəcəkdir.

Millətimizin yaddaş kitabından keçən bu əhvalatı burada qəsdən bu qədər təfsir eləyirəm ki, Touzumuzla sıx bağlı İç Oğuz və Dış Oğuz tayfalarından Daş Oğuz (Boz ox) İç Oğuz (Üç ox), başqa sözlə, öz göylərinə (dastanda “göyü”, /“göygi”), yekununda bacısı uşaqlarına dönük çıxırlar. Bu, qalsın öz yerində. İndi bir para yerlərimizdə kürəkənə “yezənə” deyirlər, həm də bacının əri yezənə adlanır. Axı, göy ayrı, yezənə də ayrı anlamda işlənir. Özü də Mete xan zamanından kürəkənə göy deyilib. Nəysə. Gör var-dövlət nəymiş ki, doğmaları da talan üstündə bir-birinə düşmən eləyərmiş... Axırda da namərdliyinə görə (Beyrəyi qətlə yetirmişdi) Qazan xan öz doğmaca dayısı Daş Oğuz — Dış Oğuz bəyi Aruzu nizə ilə dəşərək atdan salır, qardaşı Qaragünəyə başını kəsdirir...

Sadaladıqlarımızdan əlavə oğuzlar həm də bozumtul, boz rəng çalarına “bozac” deyərmişlər. Boz çöllərimiz, yovşanlıqlarımız, ümman kimi dalğalanan dümdüz otlaqlarımız da bozqır (“boz” — boz, “qır” — tarla, otlaq, çöl adlanır, “qır”ın özü də həm də boz anlamında işlənir, Qırat-Bozat, “Koroğlu bozuğu” saz havası, bozdar, boz adam, ya boz üzvlü adam sözləri də düşündürücüdür) çiçək kimi ətinin, məcun pendirinin, dələməsinin, ətənəyə (quzuluq pərdəsi) və ya qoyun qarnına doldurulub közdə-qorda bişən “ağzının” dadı harda var?! (Buna “suluq” da deyirlər.) “Ağızı” suluğa — qouxluğa (ətəndəki nazik pərdə) doldurub qorda bişirib “qoux” düzəldərdilər. Qoux pendir kimi, özü də Holland pendiri kimi yağlı olub ləzzəti damaqla bir olardı. Ağı-

za, ya bulamaya un qatıb “köppəcə” bişirərdilər. Mötərizədə onu da deyim ki, tamarzı — lələyün kimi dünyanın ən ləziz nemətlərini haramı — əjdahasayaq kamına çəkən dünyanın adlı qurmanları, yaxşı ki, bizim Touz bozağının dadını bilmirlər, elə sanırlar ki, Avropanın piy-palan “itquyruq pırış” qoyunları kimi sabun dadır, ya kürdün qonur balbas qoyununun ətdən çox quyruğu olan qovurmasını yeyəndə təzyiq qalxır. Yalanmı-gerçəkmi bilmirəm: son tədqiqatlara görə, bizim Ceyrançöldə bəslənən bozax qoyunların əti nəinki qan təzyiqini yüksəldir, hətta əksinə, deyilməyə görə, təzyiqi daha da sabitləşdirir. Bu sözləri yaza-yaza o da yadıma düşür ki, 60-cı illərdə bizim yaşlılara çatdıranda ki, həkim sənə qoyun əti yeməyi qadağan edibdi, yalnız mal əti yeməlisən, onda ömrü boyu əmlik yemiş, erkəyin qovurması, kababı öynəsindən əskik olmayan elat adamı acıqlanardı ki, həkim qələt eləyir (*mən ifadəni yumşaldıram, onlar daha qaba deyərdilər*), çürük ağac dadan mal əti ilə adamı durar, ət ki ağzına “çızqırmadı”, daha nə ləzzəti? Doğrudan da o köhnə adam bozağımızın yağlı ətindən yenə vurardı bədənə və həkim qoyduğu vaxtın-vədənin də kürəyini yerə vurub yaşayardı özüyçün.

İspanaq və şomu

Burda yadıma o da düşdü ki, həmin elə o 60-cı illərdə birisində dəmir çatışmazlığı olanda həkim ona çoxlu ispanaq yeməyi tövsiyə edərdi. Axşam-sabah özünü ispanağa tutanlarsa “köpün onları öldürdüyündən” gileylənərdilər. Sonralar oxuyanda ki, hələ XIX əsrdə tərəvəzlərin tərkibindəki mikroelementlər laboratoriyada analiz edilərkən bir alman alimi (*almandan çıxmayan iş*) dəmirin miqdarını göstərən çoxlu sıfırlı rəqəmdə vergülü ispanaqda səhvən bir rəqəm əskik qoyubdu — o biri bitkilərdəkindən 100 dəfə çox! Həkimlərə də öyrədirlərmiş ki, ispanaqda dəmir lap çoxdu, həkim də əlini boş qoyub bundan müalicə təyin edir, adamlarısa “köp öldürər,” birinin ağlına gəlməzmiş ki,

götürüb bu andır ispanağı bir də analiz eləsinlər.

İspanağa bəzən şomu da deyirlər. Belə söyləyənlər erkən yazda qışlaqlarda yabanı halda bitən, bişirəndə xörəyinə, kətəsinə elə bil qənd qatılan, başdan-başa vitamin olan şomunun dadını, görəsən, bilirlərmi? Axı, bunlar tamam ayrı-ayrı şeylər-di. “Şəkkəri Mazandaran, şəkkəri Hindistan, o hara-bu hara!”

Torpağın şəhdi

İndi bizim bu Ceyrançölün bozağında nə hikmət varsa, “torpağındandı-suyundandı, — bilinməz”, özümüzünkülər bir yana, görənlər-dadanlar heç vaxt unuda bilmirlər. Bakıda bizimkiləri də əldən-dildən salırlar ki, bizə Touz torpağında bəslənən heyvanın ətinə gətir. Touzumuzun şəhdi necədirsə, doğrudan, kənar bir yana, öz Touz və Qovlar bazarlarımızda ət, pendir, meyvə, yağ, ağartı, bütün nemətlər ətraf bölgələri demirəm — bu, öz yerində, Bakıdakından belə bahadır.

İnsanın özü kimi, bal da torpağın şirəsidi — son məhsuludu. Mən təsəvvür etmirəm ki, bazarda Touz balı qədər (*Naxçıvanın duş balını nəzərə almasaq*) baha bal olsun! Deyə bilərlər ki, kimlərsə bunu qəsdən şişirdir-bahalıq-qıtlıq yaradır və s. Əsla yox! Bazar qanunlarının — dəyərin hökmfərma olduğu bir dövrdə bu, heç cür ağlasığan deyildir. Deməli, dəyəri elə belədi ki, başqa yerlərin az qala 6-7 kilo balı 1 kilo Touz balına, 3-4 kilo pendiri — 1 kilo pendirimizə, 2-3 kilo nehrə yağı, xaması — 1 kilo xama — yağımıza ekvivalentdi. Touz insanları da fərqlənir — seçilir tamam. Oturuşu-duruşu, yerişi, danışığı ilə, üzünün nuru-işıqla.

Adamları həm də birüzlü-birsifətlidir. Touzumuz ən nadir ixtisaslardan tutmuş bütün peşə və sənətlər baxımından az qala bir ölkəni peşəkar kadrlarla təmin etmək iqtidarındadı — bir-cə aktyor-artistdən savayı. Bizim insanlar rola girməyi bacarmırlar. Nə qədər savadlı olub rejissorluğa, aktyorluğa dair universitetlər bitirsə də yenə ürəyin istəyən aktyor çıxmır onlardan.

Əvəzindəsə insan çıxır. Boşuna demirlər ki, filankəs artistdi, ya artistlik eləyir.

Bircə üzü olan insanlarımız haqdan necə var, eləcə də gəlib bu günümüzdə çıxıblar: acıqlı, hökmlü, yeri gələndə hikkəli, ya ipək kimi həlim, yupyumşaq.

Danışığında bəzən çatdırmayanda ya kəkələyir, ya "kədi-yir"... Yadımdadı ki, babam acıqlananda bıqlarının ucu tərəfdə dəri altında qan ləkələri əmələ gələr, bığının ucundan az qala, qan damar, atamdasa alnında, iki qaşının ortasına yaxın qan sağılırdı, əmimdəsə gözlər qan çanağına dönərdi...

Köhnə kişilərimiz, Pirlərimiz o qədər düz imanlıydılar ki, onların duaları *(qarğış, nifrin onlara yaddı. Eləcə babamdan eşitmişdim ki, ananın öz balasına qarğışı keçməz — süd qoymur. Atanın qarğısısa balanı tez tutar)* həmişə yerinə yetərdi. Halal-pak, əməlisaleh bəndələrini eşidəndi o böyük Yaradan.

Torpağımızın şirəsinin bir qiymətini də onunla deyim ki, Azərbaycan lap qədimlərdən zəfəran, dəri, yun, biyanla yanaşı, kök boyaq maddəsi *(qızıl boyaq — "marena")* və ondan doğan xalı-xalçaları ilə də dünyada məşhur olubdu. Bizimkilər ona eləcə boyaq, ya boyaq kökü deyirdilər. O, kalışın, qamışın kökünə oxşayır, yalnız buğumları onlarınkindən bir az böyük və nisbətən ətli olur. O, boyaq bitkisi bizim yamaclarda torpağın az qala 1,5-2 metr dərinliyinə işləyərək kökləri orda yetişir. Ötən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində dağ və dağətəyi kəndlərimizə yollar buldozərlərlə genişləndirilib yenidən işlədildə Xanxanım anam saxlancından bir kök çıxarıb verərək hardan necə yığmağın təhər-töhrünü öyrədib başa salmışdı. Mən də "ES"-in pendir kimi doğradığı təpələrin yamaclarından həmin kökdən torba-torba yığmışam. O, kökdən elə boyaq alınır ki, gözün şoxunu aparır və bizim Azərbaycan xalçalarının, gəbələrimizin naxışının yerliyini əsasən həmin boyaq təşkil eləyir. Elə bir boyaq ki, yüz illər keçir, gəbə üzülüb əriş-argac da dağılır, rəngisə saralıb-solmaqdan daha da pardaqlanıb açılır.

Papaq

Məqamdı, gərək deyəsən, XVIII əsrdə bu yerlərə yolu düşən Avropa səyyahlarından biri yazır ki, burada elə qoyun cinsi var ki, *(bozaxdan söhbət gedir)* onun dərisindən tikilmiş papaq hər işə yarayan bir əşyadır. Həmin dəri papaq adamı yazda-payızda yağışdan, yayda günün qızmar istisindən, qışda soyuqdan qoruyur, əl-üzü qurulamaq, üzün-başın tərini silmək, yeməkdən sonra yağlı əlləri təmizləmək üçün dəsmal və salfet kimi istifadə olunur, yatanda da balınc, mütəkkə kimi baş altına qoyulur. Elat həyatına bələd olanlar bilir ki, bu, — belədir *(səyyaha papağın daha bir özəlliyini, yaxşı ki, başa salmayıblar — yoxsa erkən nigahlar damğasından qurtula bilməz, — biabır olardıq)*.

Bunlar öz yerində. Qədim inancımıza görə zaha vaxtı gəlinə papaq iylədərmişlər ki, hal qovulsun, xəstəlik də sağalsın.

Oğuzlar... İnsanın fəndi

“Toya” daha bir misal: Touzumuz oğuzlularla sıx bağlıdır. Touzun özündə maddiləşən İç Oğuz, Dış Oğuz, Şəmsəddin, Dondar, Xatıncan, Xatınlı, Avaz, Qazan gölü, Qazançı, Köç, Köç Dərə, Şirək düzü, Şirəyin qaşı, Ağbaşlar, Qır, Qırrı bulaq, Bozqır, Sofular, Dərəşam, Şamlıq, Əsrik, Ağca qala, Ağ çay, Axıncı, Alınçalı, Ağqaya, Ağdaş, Ağyal, Ağdərə, Ağdağ-Aydağ, Qaraca-Qaraçı, Çobansıgnaq, Xasadar, Sarı söykək, Şahvaz... kimi yer-yurd, kənd, dağ adlarımız, küp qəbirlərimiz də öz yerində. Oğuz xas keyfiyyətlərin — sifətlərin çoxu adamlarımızda cəmləşibdi və onların hamısını sadalamağa imkanımız yoxdu. Yalnız bu günkü touzlu heyvət bildirəndə bir əlini o birisinə vurur, "ba...y, sə...n...in!" deyər, ya qəflətən əlini-əlinə vuraraq qah-qah çəkər, oğuzun özü kimi safdan-saf, dupduru olduğu qədər də yeri gələndə -dara düşəndə düşməninə münasibətdə incə siyasət işlədər... Ucadan uca boyu, qulac qolları ilə adamları heyvətləndirən oğuzun ikisi güc verib on öküzün çəkə

bilmədiyi iri qayanı qaldırmışlar. Bölgəmizdəki qala və qalacıqların tikintisində istifadə olunan nəhəng daşları yəqin elə oğuzlar qaldırıb qoyublar həmin hörgüyə. Oğuz guya bəni-insanı patavasında gəzdirmiş. Elat adamlarımız indinin özündə də iri bir cəmdəyi, salacanı təsvir edəndə deyir ki, elə bil, oğuz ölüsüdü... Bizim dağ tərəflərdə də birisi sərələndə, ya yayxanıb oturanda deyərlər ki, elə bil, buğusdu, buğus ölüsüdü... "Buğusun talası", "Buğusun binəsi", "Buğusun bulağı"... yer adlarımızda yəqin ki, "oğuz" sözü zaman-zaman fonetik dəyişikliyə uğrayaraq "buğus"ə çevrilirdi. Bəlkə də bu "Buğac" (*"Kitabi Dədə-Qorqud" dağı qəhrəmanlardan biri*) sözündəndir.

İndi də dillərdə gəzən iki söyləməni Sizlərə yetirirəm:

— Oğuz Kürün cələsində binə qurub mal-heyvan saxlayar, çox vaxt heç şənliyə də gəlməzmiş. Eləcə ayağını uzadarmış bu toya və burda da bacısı dırnağını tutarmış. Bununla oğuz oğlunun boyunu, ruzisini halallıqla çıxarmasını bir daha göz önünə gətirmək istəyiblər.

— Bir gün oğuz çöldən atla evə qayıdanda qabağına bapbalaca, oğuzun az qala bir pəncəsi boyda bir məxluq çıxdı. Nə olduğundan baş açma bilmədiyi, ancaq qanının yaman qaynadığı bu oyur-oyur oynayan canlıyı çəkməsinin boğazına qoyub evlərinə gətirdi. Anasından soruşdu ki, bu nə olan şeydi? Ana: — İnsandı, mənim balam, biz ay kimi batıb gedəcəyik, gələcək bunlarınkıdı, — deyir. Oğuzun heç inanmağı gəlmir, axırda isə söyləyir ki, əgər o mənim atımın torbasını başına keçirə bilsə, onda yəqin olacaq ki, dünyanı bunlar idarə edəcək. Oğuz azman bir pəhləvan olanda, onda gör, onun atı nəymiş?! Şərti eşidən adam axura dırmaşıb əlini salıb torbadakı arpanı xışıldadır, at başını aşağı əyəndə torbanı qulaqlarının arxasına keçirir. İnsanın bu fəndini görən oğuz deyir ki, bax, indi inandım gələcəyin bunlara qalmasına. Qübarlanıb gözləri dolan oğuz orda bir bayatı çəkir:

*Burda bir atlı keçdi,
Atın oynatdı keçdi,*

*Gün kimi şafəq saçı,
Ay kimi batdı getdi.*

Həmin bu bayatını “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”ndan bizə dərs verən Mir Cəlal müəllim (*əslində gənclərə insanlıq fəlsəfəsi öyrədirdi o Pirimiz*) çox sevərdi. Dönüm-dönüm təkrarlayar, hər dəfə söyləyəndə də bir anlıq xəyalları çox uzaqlara gedər, ani bir sükut yaranar, bayatını elə intonasiya ilə söyləyərdi ki, hamı donub qalardı. Sonra özü buz sükutu qırar, çiyini xəfif at-lana-atlana elə gülərdi ki, o gülüş həm müqəddəs kədər, həm təəssüf, həm də heyrət qarışığından yoğrulan işıqlı-nurlu, ilahi bir təbəssümə çevrilərdi. Bu bayatını həm bənzətmədə, həm me-taforada, həm də ritorikada misal gətirərdi.

Yuxarıdakı bayatı öz yerində. Onu mən əlacsızlıqdan işlədi-rəm. Beynimin qurumağa doğru getdiyi bir vaxtda və şəir yad-da saxlamaq ovqatında olmadığım zaman eşitmişdim o bayatı-nı (*əhvalatı uşaqlıqdan bilirdim*), ona görə yadımda qalmayıb. Təxmini məzmunu beləydi ki, oğuz gələcək nəsillərə xeyir-dua verir, elə bil ki, Yunis İmrənin dediyi kimi özlərindən sonra gə-lənlərə salam göndərir...

İndi həmin məsələni açıq saxlayıram ki, bəlkə kiminsə yadın-da qalmış ola, gələcəkdə bəlkə o bayatını bərpa etmək imkanı yarana.

“Şirək”in “Şirək” olmaqlığı — dilin bakirəliyi

Bir ucu Gürcüstanın Udabnosundan başlayıb Ellər oyuğuna — Eldara — Mingəçevir “dənizinədək” — gölünədək uzanan, ayağını Kür yalayan, başı Qabırrı çayına, özünün Alvız ətəklə-rindəki Ceyrançöl alcaq sıra dağlıqlarına söykənən, bizə düşən payı təxminən 100 min hektar olan, Touzumuzun həyatında əvəzsiz rol oynayan Ceyrançölümüzdən — bu qışlaqlardan bur-da, imkanım daxilində bildiyim qədər danışmasam olmur. Yu-xarıda "Ellər oyuğu" dedim, tarixi torpaqlarımız olan, indi er-

məni əlində qalan Ağbaba mahalında (*Amasiya*) da Ellər oyduğu kəndi var idi, adını dəyişib Ellər eləmişdilər və həmin kənddə 1988-ci il faciəsinə qədər soydaşlarımız yaşayırdı. Bunu yeri gəldi — dedim... Göz doyduran bu geniş düzənlərdə (*əslində təbəqə-təbəqə, mərtəbə-mərtəbədi Ceyrançöl. Kür yaxasında, Boşanağın ayağında yayın istisində qora bışəndə, “Çoban dağı”nda, “Qara düz”də ağ yel adamın iliklərinə işləyir və çobanların sıırıqlı qarışıq niyə belə qalın geyindiklərini onda anlayırsan*) insanlar heç vaxt daimi yaşamadıqları üçün nə qəbiristanlıqlar, nə şəhərgah və nə kənd yerləri var, ancaq yüz illər — min illər — di, burda qoyun saxlanır, var bəslənir, onunla el-oba yedizdirilir.

Buraların əsrləri adlayıb günümüzdə yetən yer adları, toponim, oykonim, hidronimləri öz tədqiqatçılarını gözləyir. Həmin o adlarda tariximizin ələdüşməz informasiyası daşlaşmış — qəlibləşmiş şəkildə, ilkin — bakirəlik halında necə varsa, eləcə də qorunub saxlanıbdı. Az qala hər cığırın, bələnin, qaşın, təpə və yastananın, dərə və yarığın, göl və cülyənin öz adı olduğu həmin məkandan yaddaşımda qalanların adlarını yazıram: Şavadın meşəsi — “Kol” (*həmin tuğay meşəsi o qədər qalın və sıx idi ki, bir fizilliyi, keçilməz yaşıl səddi təsvir edəndə touzlular onu Şavadınla müqayisə edirdilər*). Mən burada Şavadın barədə bir qədər geniş danışmaq istəyirəm.

“Şavadın”

Dünyanın möcüzələrindən biri olan bu tuğay-tuğay meşəmiz (*“tuğay” qədim türk dilində qoruqçu, qarovul, keşikçi deməkdir. Sonralar “qadağa meşəsi” işlənibdi.*) bizlərdə Şavadın adlanır. Girzanın həndəvərindən başlanan Şavadın Kürün sol qıyısı boyunca bir yaşıl kəmərlə kimi Qaracəmirliyə qədər uzanıb gəldirdi. Buzlaq dövründən də öncədən qalma təbiətin bu canlı abidəsi min illər boyu insan bəsləyib saxlamışdı. Kür nəhrində sonradan qurulan Şəmkir və Yenikənd su elektrik stansiyaları-

nın dəryaçaaları altına düşdüyünə görə Şavadını qırdılar-taladılar.

...Şavadın qırılıb qurtarasıydımı ki! Azman palıdları güclü traktorların köməyiylə yıxıb sürüyüb bir açıqlığa gətirir, elə bütövcə saman töküb torpaqlayıb basdırar (*elə bil ki, qazma ya-taq forması alır*), kömür yandırmaq üçün odlayırdılar. O yığınların hərəsi də bir ay-ay yarım nəzarət altında aram-aram yandı. Hazırlanan kömür Avropaya göndərilərdi. Ağac çəkmək üçün mişar sexi də qurulmuşdu. Palıd, saqqız, qızıl söyüd, başqa digər qiymətli ağaclardan taxta çəkmək bir yana, üstəlik pıçqının altına çıxan ovuntunu - "püfəni" də (*xırxımı*) yığıb Çexoslovakiyaya göndərirdilər...

Texnika ilə hökumət səviyyəsində nə qədər qırıb-çatsalar, odlasalar da yenə qurtara bilmədilər. Azman palıdlar, nəhəng qovaqlar bu gün də dəryadan boy verir və sahilə yaxın Şavadının meşə qəbiristanlığı dumduzu suyun altından aydınca görünür. Tuğay meşəmizin nemətləri, özəllikləri haqqında kitabın "Kolda" bölməsində bəhs edəcəyik. İndi sadəcə qədimdən-qədim "Şavadın" toponimi haqqında topladıqlarımızı söyləmək istəyirik.

Şavadın əvvəllər ağac sarmaşığı (*liana*), qora, böyürtikan, müxtəlif kollar qarışıq elə nəhəng ağaclarla zəngin idi ki, meşənin içərisinə, demək olar, gün işığı düşmürdü, tamam zinrikdi...

Bozalqanlıının köhnə kişiləri söyləmiş ki, biz Kürün o to-yunda olanda (*orada Burcalılar qəbiristanlığı var. İndiki Ermənistanın Qacaran mis-molibden kombinatının yerində də Burcalı kəndi olubdu*) "Şavadın" nüfusa bölünmüşdü — orada əkin əkərdik, təkəmseyrək palıd ağacları, bir də Kürün yaxasında söyüd, qovaq ağacları qalmışdı. Sonralar, kənd köçüb bəriyə yığışdı və rus gələndən sonra oraların qadağası bərkidi və qır-qırx gətirmək də daha kağızla — icazəylə başa gəldi. Elə şüylər qalxdı, fızilliq hər yanı basdı ki, yol-çəhlim də itdi.

Nəhrin bu kənarlarında ucdantutma şüy kimi ağaclar əmələ gəldi və adamlar da həmişə "şüyodun" gətirməyə gedə-gedə,

danışa-danışa dil qanunlarına uyğun şüyodunu — “Şavadın”a çeviriblər.

Başqa bir söyləməyə görəse bu meşədə bolluca şax-şəvəl olarmış və insanlar da həmişə şəvəlliyyə — şəvədana — Şavadına odun dalınca gələrmişlər.

Başqa bir ehtimala görəse “Şavadın” — Şah vadisi deməkdi — öz axar-baxarı, naz-nemətiylə!

Touzluların indi yerli şivəsində işlənən Şaban adının “Şavan” forması, Mülkülüdəki — özü də Kür yaxasındakı Mülkülüdəki Şəvdənلیلər nəslı, “Şəvdən oğlu Həsən” təlğəsi də bu yöndə düşünməyə əsas verə bilər. Dağ Quşcumuzda vaxtilə Şavdaq, Qoşa və Qədir adlı üç qardaş olubdu ki, onlardan indiki Çəşməlidə (*Çirkinlidə*), Qoşada və Böyük Qışlaqda, Dondarda və Aşağı Quşçuda... böyük nəsilər budaqlanıbdı. Görün, Şavadınla Şavdağ-Şavdaq necə də səsləşir!

Vaxtilə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında, indiki Ermənistanın Qafan rayonunda Şabadın və Şabadın — Oxçu adlı azərbaycanlılar yaşayan kəndlər olmuşdu. Erməni daşnakları hələ 1905-ci ildə Şabadın-Oxçu kəndinin əhalisindən qırdığını qırıb, kəndi dağıtmışdı və sağ qalanlar oradan didərgin düşmüşdülər... İndi göl altında qoyulub sulara qərq edilən Şavadındakı yer-yurd adlarından bildiklərimi yazıram: Sapa-can, Güləvatının binə yeri, Kalvayı Əsədin binə yeri, Kalvayı Əsəd suvatı, Arvadlar suvatı, Zəvvalların binə yeri, Xanqulular binəsi, Orta palıd, Ayvazdı pəyəsi, Sallax, Qula təpəsi, Tamaşa ölən, Tək qovaq, Burcalı arxı...

Yaddan çıxmamış. Şavadının Gəncə səmtlərinə doğru hissəsi “Qara nüy” adlanırdı ki, o da qaldı suyun altında.

Qayıdaq Ceyrançölümüzdə yer adlarımızı sadalamağa: Haray təpəsi, Gəmi sallağı, Uzunca, Qabaq qaş, Gödək qaş, Bala-xanı, Ençi, Qara burun, Bağıracaq, Nazı taxcası — Şərifli taxtası, Şirək (*bizim Ceyrançölün adı XVIII əsrə aid rus mənbələrində Şirək düzü kimi qeyd olunur*), Şirəyin qaşı, Şirəyin düzü (*alim qardaş, yaxşı fikir ver, erməni “Şirək” toponimini “Şirak” eləyib*

özəlləşdiribdi və onu sübuta ehtiyacı olmayan bir aksioma kimi, hayın əsl mənəvi atributu kimi dünyaya nümayiş etdirir, bizdə isə Şirək min illərdi, türək xidmət edir). Tüfəng dağı, Tüfəng təpəsi, Boşanaq, Qaplan dərəsi, (Qaflanlı da deyilir) Ayı dərəsi, Qanını qobu, Qazan gölü, Xalça, Qır, Qırrı bulaq, Əvəlikli, Əvəlikli dərəsi, Cinni yoxuşu və ya Şeytan ençisi, Atuçan, Sacdağı, Cayırlı, Cayır düzü, Qanlı (böyük və kiçik), Qanlıq, Selbasanlı, Tək təpə, Taxt təpə, Gürzün dağı, Plovça, Quyruc ençi, Naltökən, Daşdəmir təpəsi, Palantökən, Bölük kol, Herik dərəsi, Duzdu burun, Kərpici (tarixi vətən torpaqlarımız hesabına yaradılmış Ermənistanın Kotayk rayonu ərazisində də Kərpici kəndi vardı və 1918-20-ci illərdə axıncı azərbaycanlı oradan çıxarılıb yerinə sonradan Qarsdan, Vandan erməni köçürüldü), Gödək burun, Donuzdu, Ağca ençisi, Qara Söyünlü, Quyu yataq, (buraya oğuzun ilkin dilində “cırıxlar”, “dəməhlər” də deyirlər. — “Gəlini gərdəkdə, küçüyü dəməhdə”), Qara düz, Ağ yal, Saqqızdix, Ardıcdix, Kəmərd Ardıc, Çiçəkli, Zərvallar, Ərəycə, Tozdu yoxuşu, Maşqan, Yalmaşqan, Bağrıpara, Çöldə, Öküzölən, Çoban dağı, Cığate(a)y (keçmişdə İrəvan quberniyasında da Çağatay kəndi olmuşdu), Orta qatar, Qabaq qatar... Hər birinin də öz nağılı, öz əhvalatı. Onların hamısı ilə işim yox, təkcə “Çoban dağı”nın əhvalatını qələmə almağa gücümüz yetmə, min şükür!

Kəfəni yırtan çoban

Ötən sabiqələrdə (*Aşıq Kamandar, sənə rəhmət, — “sabiqə” onun sözüdü*) bir xozeyin vardı, hər dəfə bir mahnə eləyib çobanın haqqını verməzmiş. Bunu qoyum ona gedim, birisi də varmış, tutduğu çobanla şərt kəsərmiş ki, başqaları bir ilə bir toğluluq-toğluluq yarım (*qabaqlar biri birisinin qoynuna gedəndə haq kimi hər iyirmi qoyundan biri verilərdi və quzunu otaran quzuçuya da hər iyirmi quzudan biri ödənərdi. Normal sürü 400-500 baş olduğuna görə bir toğluluq da bəzən 20-25 baş davarla hesab-*

lanardı) haq verir, mən ikiqat verəcəm, amma bir şərtlə ki, nə versəm onu yeyəcəksən, başqa şey dilinə vurmayacaqsan. Şərtləşirlər. Bunun çobana axşam-səhər gündəlik verdiyi yemək soğan-çörək olur. Onu da cirə ilə verir (*keşmişlərdə yandan tutulan bişinçiyə yemək əvəzinə un, buğda, ya onun “qərəlində” arpa-darı verilərdi ki, buna da “cirə” deyilərdi. Yəni hər şey norma ilə, görülən işin müqabilində ölçü ilə verilərdi. Ona görə də bir şeyi qənaətlə, haqq-hesabla “kısa-kısa” verəndə deyirlər ki, sağ olmuş, elə bil, cirə ilə verir*). Vədə yaxınlaşır, ancaq çoban sağlam, yanağından qan dama-dama qoyunu otarmaqda, bayatısını çəkməkdə...İndiyə kimi neçə çobanı verdiyi “yeməklə” vədəbaşına çatmamış o dünyaya yola salan sahibkar güdükçü göndərir ki, görün, ya al dılənən öyrənin görək çobanın yediyi nədi? Xəbər gətirirlər ki, çobanın yeməyi elə sənin verdiyin soğan-çörəkdə, ancaq o, soğanı ...bişirib yeyir. Daha nə olasıdı, “iş danışıqdan keçər”...

Nənənin kələyi

Bəli, birinci dediyimiz bu haqverməz xozeyin şirin dilini işə salıb cavan çobanı qılıqlayır ki, bala, bilirəm, üzümüzə gələn payız toy eləmək istəyirsən. Gəl səninlə belə şərt kəsək, bəxtinə bu döldə nə qədər ala quzu doğulsa hamısı sənin olsun, apar qapına, toyunu elə. Yoxsa bir toğluluq haqq heç ananın dizliyini (*qədimlərdə pal-paltara “don”, “dizlik”, “çılpaqlıq” deyirdilər*), əl xərcliyini eləməz.

Allah kəssin ehtiyacı — ehtiyac cavanın əhədini kəsdiyinə görə şahidlərin iştirakı ilə razılaşsınlar. Vaxt keçdikcə oğlan öz-özünə fikir edirdi ki, görən aldanmadım ki? Xurcunun hər iki gözünə qoyanın hərəsi də bir yandan deyirdi ki, bir ildə bir sürüdən 5-3 ala quzu ola, ya olmaya. Xülasə...

Oğlan sürünü cəhlilmlə suata (*suvata*) tökmüşdü. Bir ipək nə nə də Kürün ləpədüyənində paltar carlayırdı, gördü, bu cavan çoban özündə-sözündə deyil. Bu imanquran qarı and verib so-

ruşdu, oğlan başına gələnləri danışdı. Qarı nənə dedi ki, ay bala, qayıdışda *(elin yaylaqdan qayıdıb obaya gəlməsi qayıdış adlanır. Bu zaman qırılan yuna güzəm, yaxud qayıdış yunu deyilir)* qoyunundan mənə bir yorğanlıq yun verərsənmi, bu qarı nənən dərdinə əlac eləsin? Oğlan köksünü ötürdü ki, ay nənə, mənim qoyunum var ki, yunu da ola?! — Bu nənənin əlində o su içimi kimi bir şeydi, sən yunu hazırla!

Qarı çobanı başa salır ki, ala sağsağanın yumurtalarından çoxlu yığsın, qırıb sarılarını qurudub un kimi eləsin, qoç sürüyə qatılanda həmin “unu” toxumluq erkəklərin düzuna qatışdırıb yalatsın, dalısı ilə işi olmasın. Bəli, cavan çoban məsləhətə olduğu kimi əməl eləyir, əvvəl bir sürüdə 5-3 ala quzu olardısı, indi sürünün yarısından çoxu ala quzulayır. Daha nə olasıdı, bəy tüpürdüyünü yalayammır-danışdıqları kimi çobanın haqqını verir.

“Çoban dağı”

İndiyə kimi heç vədə təkbaşına yaylağa gedə bilməyən, heç bir “ağırlığı” olmayan, yaylaq binəsinə, yurd yerinə yiyələn-məyən oğlan qabağında bir sürü quzu qalır Ceyrançöldə təkəmtək... Bir müddətdən sonra peşqurda gələn bəyin ürəyi durmur, deyir, bir çobana baş çəkim, görüm qurd-quşa yem oldu, ya axırı bir yerə çıxdı? Fayton qoşdurub o toya keçir. Axtara-axtara görür ki, uzaqda iki sürü otlayır. Yaxınlaşanda nə görsə yaxşıdı. Onun yanında çoban duran oğlandı — kefi kök, damağı çağ. Oğlan belinə minsən ayağın yerə dəyməyən bir erkəyi koğa ilə tutub gətirib arxaçada kəsir, onun iç yağından bəyə bir köynək biçir, görürlər ki, köynəyin böyründə azca kəmçik qalır. Çoban deyir ki, a bəy, faytonunun zınqrovunun səmindən sürü hürkdü, yağını tökdü, ona görə, sənin “köynəyindən” iki barmaq əskik gəldi. Sonra da başına gələnləri nəql eləyir ki, isti təntitdikcə quzunu otara-otara bu səmtlərə gətirdim, sürünü iki yerə bölüb birini bələnin o tərəfində, birini də bu tərəfində bir

gərən otardım, əmiş vaxtı da bir yerə qatdım. Mələşərək bir-birinə qarışan quzunun biri o birisini anası bilərək qarnının altını burnu ilə dürtmələyib sortuqladı. Halal malımı bir-birinə elə təlidim ki, *(lap bu yaxınlara kimi bölgəmizdə təlikçilər vardı ki, papağı inəyə elə təliyərdi ki, inək öz balası bilib hər gün onu yalam-yalam yalayar, süddən kəsilməzdi. Bir-birinə həddən artıq bağlı adamları görəndə xalqımız özünəxas ibarə ilə deyir ki, elə bil, bunlar bir-birinə təliniblər)* quzu yetimliyini bilməyib dərisində qovrulmadı, ürəkli böyüyüb, bu dağın şirəli otundan yeyib, cülyə suyundan içib kirkirə quyruq iki illik qoça döndü...

...Yaylağa gedə bilməyib naümid qalaraq nigarançılıq çəkən halal bəndəsini Tanrının darda qoymadığı və özünün ruzi-bərəkət əlini çəkdiyi bu məkana o vaxtdan bu vaxta çobanın yaylaq payı, çobanın dağı — “Çoban dağı” deməyə başlayıblar... Doğrudan da “Çoban dağı”nda Ceyrançölün flora və faunasında heç vaxt rast gəlinməyən, bizim dağ ətəklərində və dağda bitən kəkotu, yarpız, qantəpər, xımı, qulançar və hər biri min bir dər-din dərmanı olan gül-çiçək yetişir.

Çobansığnaq və düzün sözü

Bəy də bəydi. O ilisi imkan yaratdı buna, mətərislənib qış birtəhər yola verdilər. İrəlki ili Ceyrançöldə hamı yaylağa getdiyinə görə əlinə bir sürü quzu salan oğlanın işdəyini unamamışdılar. Bu da “eşşək beli” eləyib otara-otara o “Çoban dağı”-nı kəşf eləmişdi... İndi iş “ladaraya düşmüşdü”, daha bunu “dışdıyası” oldular ki, yayda buralarda qalammazsan, sən yay otunun cücüyünü qoyuna yedizdirəndən sonra qış gəlib bizim heyvan nə otlayasındı? Ona görə, oğlan elat köçünə qoşulub sürüsünü hayladı. Ancaq Allah kəssin elə getməyi, necə ki, o gerdirdi. Gəlib “Köç dərəsi”nin ayağında bir az, başında da bir hovur girələndi *(Şahdağına gedən elat arandan yaylağa qalxanda, ya qayıdışda köç yolundakı bu zil yoxuşun — "Köç dərəsi"nin ya ayağında, ya da başında mütləq dayanıb düşərgə salmalı idi ki, o*

əzab-əziyyətli enişə rahatlıqla keçsin. Köçlərin peydər düşərgə saldığı həmin yerə qədimlərdən “Köç dərəsi” deyiblər ki, indi orada həmin adda bir kəndimiz də var). Yaylaq yerimi vardı-harə gedəsiydi?! Gördü, bu sıx meşəliyin ortasında gen talalı, bir yanı dağlı-qayalı, gursulu, otu məxmər bir yer var. Allaha pənah, eləyib burada binə oldu...O binə olmaq — bu binə olmaq o ruzulu çobanın sığındığı, pənah gətirdiyi yerdə böyük bir şənlək yarandı. Elə bir şənlək-kənd ki, sonralar şöhrəti bir dünya oldu. Adamları da pərli-budaqlı, saf, halal, genişürəkli, səxavətli. Bax beləcə çoban gəlib buralara sığındığına görə buraya çobanın sığındığı yer — “Çobansığnaq” — “Çobansıxnaq” deməyə başladılar. Sən bir oxşarlığa bax ki, çobanın gəldiyi o Ceyrançölü — Sığnaq (*Signaxi*) tərəfdə də “Haçaqaya” var. Həmin “Çoban dağı” da elə Sığnaq səmtlərindədi. Mən “Nənənin kələyi”ndə Kürün ləpə döyənini yazmışdım. Bəlkə elə Qavırının suvatına tökübmüş oğlan qoyunu? Ola bilər! “Çoban dağı”, axı, Qavrı (*Qabırri*) çayına Kürə nisbətən düz iki dəfə yaxındır. Keçmişdə “Qara düz”dəki yataqlar quraqlıqda “Saqqızdız”dan keçib Qavrıya suya işlərdi. Sarıtala həndəvərində “Sığnaq çobanı” məskunlaşması anlamı da, bizim yuxarıda dediyimiz mənə da hər ikisi yekunda bir xəttə birləşir: tarixi Şəmsəddil ərazisidi hamısı, sonda hamı eyni millətdi — türkdü. Vətəninin bir yanından o biri tərəfinə gəlib əmin-arxayın məskən salır.

Bu gün də həmin o dağ insanlarımızın dilində gəzən bir do-daqqaçdını burda söyləyirəm ki, o həndəvərdəki “Şahzadə bulağı”, Qaçaq Kərəmin Allahyar bəyin qonağı olmasına şahidlik etmiş “Kərəm bulağı”, “Şır-şır bulağı” (*yerlilər çox vaxt “Çır-çır” deyirlər*), o məlhəm təbiət, hava-su xəyalımızda bir də-bir də canlansın.

Keçmişlərdə rəiyyəyə buğda əkib-becərməyə o qədər də şərait yaratmazdılar. Arpa fətiri yeməkdən damağı yara olanın birisi (*bu əhvalata başlamamış həmin adamla bağlı əvvəlcə birini deyim ki, Zəyəmə bazarlığa gedəndə qayınatası pul verir ki, bu-*

na da taxıl alsın. Bu, taxıl gözləməkdə, bir də baxır nə? Göyü taxıl əvəzinə bir qramofon alıb gətirib, özü də şənliyi başına yığıb huş-guşla Keçəçioğlu İslama qulaq asır) arvadın təhnizindən sonra bir ramka *(indi ramka deyirlər. Keçmişlərdə ramka olmazdı. Gərməşov çubuqlarından səbət hörüb, üstünü də peyin şirəsi ilə şirələyib qurudar, arı pətəyini də orda saxlayardılar ki, onda da heç bir arı gənəsindən, arı xəstəliklərindən əsər-əlamət olmazdı — gərməşovun kəskin iyinə görə. Bu, guman ki, bəyə bir səbət bal aparıbmış. Anlaşılib başa düşülsün deyə indi “bir ramka bal” yazıram)* bal götürüb Söyün bəyə sovqat aparır və bəyin insafına yaxşı bələd olan bu, bilir ki, bəy onun xurcununu boş qaytarmayacaq. Balın rənginə, ətrinə, dadına baxan Söyün bəy balı tərifləyib göstəriş verir ki, kişinin xurcundan-çuvalından nəyi varsa doldurub yola salsınlar. Diləyinin hasil olduğunu görəndə xınnalının ürəyi atlanıb:

— A bəy, bu nə p... baldı? Gör gələn dəfə sənə necə bal gətirəcəm. Elə godlarım var ki, içində dalaxlar əmbiz-əmbiz, — deyir *(indi süni mum list qoyurlar. Keçmişlərdəsə arı pətəyi ağacdən kiçik nehrə kimi düzəldilmiş godda saxlanardı və arı təbii şəkildə dalağa oxşar şan hazırlardı).*

Bax budu “düzün sözü”. İndi bizlərdə deyirlər ki, “sözün düzü”. Bəlkə də bu, elə düzün sözüdü, dönüb olub “sözün düzü”.

Cülyələr

Bu məqamda gərək cülyələrdən də danışaq. Ceyrançölün əksər hissəsində su yoxdu. Hər yataq yağış-qar suyunun öz axımı ilə gedib bir yerə toplanması üçün kiçik göllər-cülyələr düzəldərdi. Bundan ötrü ətraf yamacların da suyunun axıb gələ bildiyi nisbətən çökək bir yer seçilir, onun içi qazılıb çıxardılır, alt qat su keçirməyən gil-sarı torpaq tökülüb tapdanır, qarşısına sel-ləmə yağışlarda suyun təzyiqdən basıb dağıda bilmədiyi bənd salınır və “üləşiklər” elə nizamlanır ki, yoldan tutmuş, bütün çəhlimlərdən, düzdən gələn yağış suları o cülyəyə cəmləşib bir

göl əmələ gətirsin.

Köhnə adamlar deyirdilər ki, cülyə suyu dərməndi, o bir para yaralara, mədə ağrılarına kömək edərmiş. İlk baxışda adama qərribə gələ bilər ki, açıq havada, mal-heyvanın, çölün quşunun da içdiyi gölün suyu da dərməndi? Dərindən təhlil eləyəndə isə baxırsan ki, tərtəmiz yağış suyu əldən-ayaqdan, şəhər boğanağından, avtomaşınların dəm qazından uzaq Ceyrançölün yovşanlı, minbir çiçəkli yaşıl xalisından-mikroelementlərlə zəngin, ekoloji cəhətdən tərtəmiz torpağından axıb yığılır gölə. Digər bir yandan da geniş otlaqlarda axşamacan otlayan qoyun-quzunun, inək-camışın hər birisinin ağzından da su içəndə bir tam, bir cürə şirə çökür suyun canına. Alvızdan, Murğuzdan əsən məlhəm yellər də bir yandan suyu yelpiləyir. Çölün quşları da bir tərəfdən. Sözarası onu da deyim ki, hər cülyənin də özünün azı, bir cüt yaşılbaş sonası olur. Ağzının dadını bilənlərin dediyinə görə, bizim cülyə suyundan qaynamış çaya, onunla bişmiş çoban bozartmasının dadına dad çatmaz.

Nə vaxtdan qoyun sürüləri məskəninə, çobanlar oylağına çevrilməsi bəlli olmayan bu bərəkətli otlaqlarda ötən əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq suya ciddi ehtiyac yarandı. Bilənlər bilir ki, elə qədimlərdə də il quraq gələndə cülyələrdə su quruyurdu. At-ulaq üstündə səhənglə-cürdəklə yatağa-olacağa içmək, əl-ayaq üçün su gətirmişlər, onu da çox qənaətlə işlədər, bir damcısını belə yerə düşməyə qoymazlarmış.

Vəlinin cürdəyi

...Gecə haytali it özünü yaman “öldürür”. Yataqda yaşda hamıdan kiçik olduğuna görə daim buyrulub-çağırılmaqdan bezən Vəli cəld su dolu cürdəyi qucağına alır. Deyəndə ki, a Vəli, görmürsən, it özünü öldürür, niyə çölə çıxmırsan ki, görən nə xəbərdi? Vəli: — Gözünüz kordu? Qucağımdakı cürdəyi görmürsünüz? Deyirsiniz, çölə çıxıb zil qaranlıqda yığılıb suyu yerə car eləyim? Ağsaqqal çobanın təpinməsindən sonra o biri

çobanlar çölə çıxıb Vəlinin canını qurtarırlar. Bax, beləcə bir içim su həmişə qiymətli olub yayda ilan mələyən Ceyrançöldə...

Məmməd Zeynalovun Ceyrançölü

Ceyrançölün büsatı, Məmməd Məhəmməd oğlu Zeynalovun adı ilə bağlıdır. O kişi bölgəmiz üçün misilsiz əhəmiyyətə malik Ceyrançöl Suvarma Sistemləri İstismarı İdarəsini hələ 50-ci illərdə yaradaraq uzun illər ona rəhbərlik etdi, Ceyrançöldə o vaxt, az qala, bir şəhər saldırdı. İçməli su Gürcüstanın Saqareco rayonundan — Sartaçaladan Qabırır (*İori*) çayından öz axımı ilə boru kəməriylə gətirilirdi. Bir yanı Udabno, sonra Candar, bir yanı Qabırır və bir tərəfi də Kür, indi 4 rayonun inzibati ərazisinə daxil olan 210 min hektar otlaq sahəsi su ilə təmin edilirdi. Hər cür rahatlığı olan, ətraf aləmdən 1 ay, ay yarım təcrid olunsu belə müstəqil yaşayıb fəaliyyət göstərməyə qadir 4 meliorator qəsəbəsi, respublika səviyyəli tədbirlər keçirilən mədəniyyət sarayı tikilmişdi.

Ceyrançöllə yanaşı, bu gün Touz şəhərinin abad bir hissəsi olan “Ceyrançöl qəsəbəsi”, özümüzlə bərabər ətraf bölgələrin insanların və respublikanın ayrı-ayrı yerlərindən gələn qonaqların tez-tez gəzər etdikləri “Cökəli” istirahət zonası, Kirenin “Nəcəf talası”nda məktəblilərin yay tətildə dincəlməsi üçün pioner düşərgəsi, onlarca körpü, bulaq, abad yol, ictimai tikili də Məmməd Zeynalovun bu yerin insanlarına qoyub getdiyi yadigarlardandı.

Arxacda

Qışlaqdakı çobanların öz dünyası vardı. Ötən əsrin ta 50-ci illərinə qədər Ceyrançöldə çobanların yanında arvad-uşaq olmamış. Ağsaqqal kişilər yeri gələndə yaylıqla başını çəkib xəmir qatıb, yuxa salar, xəngəl bişirəmişlər. Çoban həyatının öz qanunları uzun əsrlər boyu qorunub saxlanıbdır. Döl vaxtı ço-

ban hamamlanmaz, üzünü qırxmaz, hər cür haram əməllərdən uzaq gəzər, pak oturub, pak durar. Özü də təzəcə doğulan quzular yad nəzərlərdən iraq kərəskələrdə saxlanar. Dünyanın hər üzünü görə, çoxlarını dişinə vurub saf-çürük edən çoban onun arxasına bir gündə 5-10 dəst qonaq gəlsə belə hər dəfə yeni bir heyvan kəsər, çoban bozartmasına-pörtməyə (*pörtdəmə*) qonaq edər. Elat həyatına o qədər də bələd olmayan birisi çobanların bu hərəkətini görüb əli üzündə qalmışdı ki, elə bil sərçə boğazlayırlar, heç qaşlarını da turşutmurlar ki, bir gündə bu qədər çıxarımız oldu. Daha orasını fikirləşə bilmir ki, elə vaxt olur, günlərlə çobanın dişinin arasından heç nə keçmir. Bəli, çoban qardaşımızın insafına, səxavətinə, üzünün nuruna qoyunun bərəkəti birə min artır.

Bərəkətin nağlı

Bir para cızma-qaraçılarımız, nadan parodiyaçılarımız xalqımızın özünə xas xüsusiyyətini — ağsaqqallarımızın gendən başlayıb sözün-sözü gətirməyini nəzərə alıb, söhbəti-söhbətə cəlamasını bəzən lağa qoyurlar. Babalı (*əslində vəbal*) öz boyunlarına! Onların acığına mən də burada, bərəkətdən söz düşmüşkən, bir ibrətamiz əhvalatı danışsam “gəlinə ayıran deməyən” Dədə Qorqud babamızın ruhu və halal süd əmmiş gəlinlər məndən inciyər: “Lap qədimlərdə iki qardaş şərikli taxıl əkmışdilər. Zəmini biçib, dərz bağlayıb (*əvvəlcə arpa-buğdadan bir qomunu kökündən çıxarıb bağ kimi istifadə ediləninə bəndəm deyilərdi. Oraqla-çinlə biçilmiş bir əl tutumu sünbül gövdəsi bafa adlanar, 10 bafadan bir dərz bağlanır-bəndəmlə, hər 10 dərz bir xara hesab olunardı*), pencələyib — “potka”layıb, dərzı daşıyıb, xırman açıb, vəl sürüb, taxıl döyüb, əmbizə yığıb sovruc atıb qıpqırmızı buğdanı tiğa vurmaları gəlib düz payızın ortalarına çəkmişdi. Qalırdı bölmək. Qardaşlar başladılar bölməyə. Həkdən düşmüş (*sözə fikir ver: “həkdən düşmək”*) böyük qardaş dedi ki, qardaş, qoy bircə hovur çimir eləyib gözümün

acısını alım, bölgünü daha sən apar. Bu, getdi yatmağa... Kiçik qardaş bir çanaq özünə, bir çanaq qardaşına tökdü və elə tökə-tökə də fikir elədi ki, mənə nə var ey, tək özüməm, qardaşımsa külfətdi, qoy 2 pay onun olsun, bir pay mənim, deyib iki çanaq qardaşının payına boşaldanda bir çanaq özününkünə əlavə elədi. Bu da yoruldu. Qardaşını oyatdı ki, qardaş, bir şey qal-mayıb, yağan-əsən olmamış dur, taxılı sən böl, daha mən dirən-mişəm. Böyük qardaş başladı bölgüyə. Bu da öz-özlüyündə fikirləşdi ki, mənə nə var ey, kürüm-külfətim, hər şeyim var, qoy cavan qardaşımın payını çox eləyim, ehtiyacından artığını satıb əlinə maya salsın, inşallah, köməkləşib toyunu vurdurar, ev-eşik yiyəsi olmasına mən də “qülbümdən çıxanı edərəm”. Bu minvalla bir pay özünə tökəndə 2-3 çanaq qardaşının payına əlavə elədi. Böyük qardaş da yorulub yenə qardaşını durğuzdu. Bölgüyə başlayan kiçik qardaş da qardaşının kasıbcılıqdan xıffət çəkməsinə insafının yol vermədiyi üçün həməən qaydada — 1 pay özünə, 2-3 pay qardaşına olmaqla bölgünü davam elədi. Tanrı qardaşların bir-birindən xəbərsiz, bir-birinə olan ülviyyəti, halallığı, səxavəti, pak münasibəti müqabilində o taxıla elə bir bərəkət verdi ki, iki qardaş sabah açılanacan buğdanı bölüb qurtara bilmədilər ki, bilmədilər: taxıl aşdı-daşdı”. Deyilməyə görə, o vaxtdan bu vaxta, bərəkət Allahın öz halal bəndəsinə bağışladığı nemətdi. Ona görə, zəmi üstünə, xırmana, dəyirmana, çörək bişirənə, qoyun otarana, süd sağana, pendir tuta-na, yun qırxana, nehrə çalxayana, sac üstə olana... iş avandlığı verəndə bizimkilər həmişə “bərəkətli olsun!” — deyirlər.

Bar-bərəkət belədi, qardaş, Ev-ocaq da bərəkətli olanda bir tikən minə dönür, qazanc aşıb-daşır. Adam naşükür olmasın, gərək. Böyük Yaradanın verdiyi nemətlərə min şükür!

Zəngin kimdir?

Dünya malı üçün özünü ölümə verənin, nə qədər qazansa-talasa da heç vədə gözü doymayan acgözün surətini Dədə Mika-

yıl Azaflı yaratmışdı:

*Neçə Firon, Şəddad gəldi cahana,
Taladı, taladı, əliboş getdi.
Şəhərlər dağıdıb, qoydu virana,
Qaladı, qaladı, əliboş getdi.*

*Neçə ölkələri soydu İsgəndər,
Şahların gözünü oydu İsgəndər.
Dünyanı sapanda qoydu İsgəndər,
Buladı, buladı, əliboş getdi.*

*Neçə haqq gəzənlər düşdülər xəstə,
Ağlaya-ağlaya oldu şikəstə.
Dağ Yunus bayquştək xəzinə üstə,
Uladı, uladı, əliboş getdi...*

Həsən Mülkölü isə hər şeyin fani, solan olduğunu, “Bircə sənə qalasıdı, torpağınla daşın, dünya!” — demişdi. İndi bazar qanunlarının hökmfərma olduğu bir dövrdə nə qədər qazansa belə daha haramıya çevrilən bəzi sərvət aşıqləri elə yenə də kasıbdılar ki, kasıbdılar. Hər şeyin bir ölçüsü olmalıdı. Bir sərvət ki, insanlığa xidmət etmir, ölü kapital kimi, yalnız bir bəndənin yatırısı kimi qələmədir, daha heç!

İslama görə isə zəngin olan hər bir kişi və qadın ildə bir dəfə malının qırxdabirini imkansızlara, ehtiyac içində olanlara verməli — bağışlamalıdı. Dinimizin zəngin saydığı şəxslər borcunu verəndən və dolanısq üçün ayırdığından başqa 80 qram qızıl (*bu, qızıl, istər pul, istərsə də zinət əşyası və ya qab-qacaq ola bilər*) və ya 561 qram gümüşə sahib olanlardır. Bunu yaza-yaza o da yadıma düşür ki,

*Tanrı hər yerdə zəri bir ürəyi səxtə verər,
Mərifət müftədi, çün kasibi bədbəxtə verər.*

(Sabirə min rəhmət!) Gərək zənginlərimiz (söhbət mənən zənginlərdən getmir, sözüümüz maddi imkanları geniş olan Vətən övladlarıdır) müqəddəs dinimizin bu ehkamına da əməl etsinlər.

Ad kişinin düşmənidir

“Adlı kişi adından qorxar, adsız kişi Tanrıdan qorxmaz”.

“Adını çıxar, dəyirməndə dur!”

“İgidin adı çıxınca canı çıxsax yaxşıdır”

“Könlün uca tutan ərdə dövlət olmaz!”

Bu qədim-qayım sözlərimizi yan-yana düzməklə insanlarımızın bir yaşam fəlsəfəsinə burada işıq tutmağa çalışacağıq.

Dədə-babadan bol əlli-bol süfrəli olan elatımızın adamları Dədəm Qorqudun ağzı ilə həmişə deyir ki, kişi cəmiyyətdəki yerini qədimlərdən bəri ya qılncı, ya çörəyi ilə tutur. Daha cəngavərlik zəmanəsi keçdi — qılncı hər anlamda işləmir. Çörəkli, səxavətli olmaq isə insan cəmiyyəti var olandan bəri fəzilət hesab edilibdi.

İnsan çiy süd əmibdi və kamil olmayan şəxslərdə çox vaxt ilkin heyvani instikt baş qaldırır. Deyirəm, bu ləyaqət ölçüsü, nüfuz, kişinin öz adını, yekununda abırını qoruyub saxlamaq arzusu sövq-təbii iş düşməsəydi görən, bu ədəb-ərkanımızın, yazılmamış tabu qanunlarımızın — sonda insanlıq fəlsəfəsinin axırı necə olardı?!

Ömrüm boyu görmüşəm ki, ağsaqqallarım, namuslu-qeyrətli bütöv şəxsiyyətlərimiz həmişə ad-sanlarını qoruyublar. Lazımı anlarda nəfslərini, məni bağışlayın, şəhvətlərini də boğmağı bacarıblar. İndiki ölçülərlə götürsək, bir fizioloji varlıq kimi çox vaxt özlərini nədənsə məhrum eləyiblər, ürəkləri istədikləri hərəkəti eləməyə daxili “mən”i isə dünyasında yol verməyibdi.

Sovet hakimiyyəti qələbə çalandan sonra proletkultçuluğun iyrenc təzahürlərindən biri də bu olmuşdu ki, proletar hökumə-

tinin o vaxtkı mədəniyyət naziri çıxışlarında rəsmi şəkildə bildirdirdi ki, adam susayanda bir stəkan su içib sususluğunu yatırır. O suyu içməsən susuzluq səni taqətdən salacaq və fikrin-zikrin də qalacaq suyun yanında. Şəhvət də belədi. Bir cinsin nümayəndəsinin də əks cinsin hər hansı birindən xoşu gəlirsə özünə məhrumiyyətlər verməməlidir, bir stəkan su içən sayaq, gərək öz şəhvətini söndürsün. Bunların milli respublikalara da tətbiqi üçün düşünülmüş, məkrli planlar cızdılar. Bir para qadınları tovlayıb qunclu çəkmə, meşin pencək geydirib, başına qırmızı ləçək bağladib, ya kazak papağı qoydurub, damaqlarına siqaret verib saldılar cəmiyyətin canına. “Erkək tükəzbanlar”a meydan sulatdılar. Çox uzağa getmirəm, Aşağı Öyşüzlüdə “yağlılığa” (*"kulak" ifadəsini öz dilinə uyğunlaşdırıb belə deyirdi bizim elat — yəni yağlı — imkanlı adam*) salınan 4 adamdan biri də ulu babam Məşədi Rüstəmlə birgə Məşhəd ziyarəti zamanı siğə qardaş olmuş Məşədi Astandı. Kişiyə deyirlər ki, təzə şura sədri “məkirri” Bəsdi səni qəbul eyləyəcək. Ağırdan ağır Astan kişi həmin qəbuldan çıxanda söyüm-söyüm söylənir: “A camaat, inəkdən buğa olduğunu görübsünüzmü? Kəndə koxa kişi gərək, kişi!”

Yekunda Azərbaycanda nə qədər çalışsalar da bu əxlaqsızlığı, mənəviyyatsızlığı xalq qəbul eləmədi. Dərya çalxalanıb hər cür zir-zibili dalğaları ilə kənara atdığı kimi millət mənəviyyatına yad, onu mənəvi aşınmalara sürükləyəcək bu məkrli siyasəti rədd eləyib o vaxt özündən uzaqlaşdıra bildi.

Bizimkilər deyir ki, kişilər az yaşadı. Bu gün qloballaşma pərdəsi altında insanları mənəvi düşkünlük girdabına sürükləmək üçün qara qüvvələr məkrli cəhdlər edirlər. Kişilik (*bizdə işlənən kişiliyi özündə birləşdirən yüksək əxlaqi kateqoriyalar və keyfiyyətlər digər millətlərdə və dillərdə tam şəkildə ifadə olunmur. Bunu qoyum ona gedim. Mircəfər Bağirovun mühakiməsini həyata keçirən SSRİ-nin Baş prokuroru Rudenko prosesarası fasilələrdə tərcüməçidən soruşmuşdu ki, “kişi”, “kişi adam”, “kişilik” nədir? Bizimki həmin anlayışların müstəqim mənasını söylə-*

yəndə razılaşmamışdı və indi söyləməyə çalışdırımız mənasını eşidəndə demişdi ki, M.Bağirov əsl Kişidir), cəngavərlik, kübarlıq vaxtı keçmiş əxlaqi kateqoriyalar kimi təqdim olunur, kapitalın, pulun hökmfərma olduğu bir dövəndə yüksək əxlaqi dəyərlər, paklıq, ülvı hisslər tərənnüm eləməyimiz içi-mənəviyyatı olmayan kəslərdə istehza doğura bilər. Ancaq yenə də deyirəm ki, əvvəl-axır bizim halallıq, kişilik, insanlıq hər bir şeyi üstələyəcəkdir. Bütün bunlara baxmayaraq bu parıltılı dünyada, Dədə Qorqudumuzdan qalma “Allah verən ümidin üzülməsin!” duasının fəleklik — Allahlıq iddiasında olanlar tərəfindən ayaqlar altında tapdandığı bir dövrdə doğrudan da təmiz ad, nüfuz bir fizioloji varlıq olaraq sənin düşməniydi. Həyat adlı “düşməniyi” yenib təmiz-halal adını qoruyub saxlayanlara min alqış!!!

Ençi... təkəri irəli getməyi

Rəhmətlik Məhəmmədəli Əliyev Nizami kolxozunu milyoner eləmişdi: onun dövründə həmin təsərrüfatdan 8 nəfər Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını almışdı. Bir paraları kişidən material yazır, əl-ayağına dolaşır, qanını qaraldırdılar... Bir gün çobanların yanında olanda könlünü açdığı, ərki çatdığı ağsaqqal çoban dostlarından biri, elə bil ki, o danosbazların əvəzinə xəcalət çəkirmiş kimi kişiye dil-ağız eləyəndə, Məhəmmədəli Əliyev əlini Ençiyə (*Ceyrançöldə yolun dolaylarla qalxdığı zil yoxuş*) tərəf uzadıb dedi:

— Mənim baxtımın təkəri o Ençi ilə üzüyuxarı — irəli gedir, nə qədər dala çəkib mane olmağa çalışsalar da xalqın, camaatının alxışı ilə yenə təkərim irəliləyəcək. Vay o gündən ki, təkər bax o Ençi ilə geriye işləyə, mini-milyonu yığılıb qabağına dursa da o təkəri saxlaya bilməyəcək. Qoy nə qədər deyirlər, yazırlar-yazsınlar!

Yaddan çıxmamış: Bu əhvalatın Kalvayı Əsədin adı ilə bağlı variantı da var.

Haşiyə: *deyir, Tanrı iki halda bəndəsinə gülür. Birincisi, Allah birisini adamların içindən seçib ayırır, onu şərəf-şan sahibi edir; başqaları onun ayağından çəkib mane olmağa çalışır. İkincisi, Allah-Təala birisini sınağa çəkmək üçün verdiyi var-dövləti, sərvəti geri alır, bəndələrsə birləşib ona kömək etməyə çalışır, o kəsi varlandırmağa səy göstərirlər...*

Xalq hikməti isə (*Mikayıl Azafli*) insanlara belə təskinlik verir:

*Bəxt yatanda hər şey gedər əlindən,
Allah versə dövlət, var gələr-gələr.
Ruzigar bəd olub, min tufan əssə,
Bar verən bağçadan bar gələr-gələr.*

İmandan gələn həya

İki qardaşın yuxarıda nəql etdiyimiz halallığı və ağsaqqal çobanlarımızın indi danışacağım mələklər sayaq hərəkəti xatirinə, əlbət ki, Allah xalqımıza ver dedicə verəcək.

Köhnə vaxtlarda Ceyrançölün o biyabanında gündüzlər bir yana, gecələr ay işığında heç vaxt yaxalanıb çimməzdilər ki, Ay göydən baxır, orda da, o görükən Ayda da mələklər ola bilər, ayıbdı. Atalarımızın abırına, həyasına qurban olum! Bir cür çıxmasın, qoy lap elə çıxsın, mən öz millətimin millətçisiyəm, mən təsəvvür etmirəm ki, çöl-biyabanda, əstəğfərullah, Allahdan başqa kimsənin görmədiyi (*dinsiz-imansızın da şəkki bəllidir*) bir şəraitdə belə uca əxlaqı saxlayan hər hansı xalqın, qövmün nümayəndəsinə aləmdə rast gələ bilərsiniz. İnanmıram ki, bizim yerlərin adamlarından, millətimizdən olanlardan başqa, kimsə belə hərəkət eləsin. Çoban babalar "Ayda da adam ola bilər" deyəndə, imanının onlara verdiyi həyadan çıxış eləyirdilər. Özü də onlar fitrətən Allahdan həya eləyirdilər. Ona görə də adicə təbii ehtiyaclarını da çalışdılar ki, açıq-saçıq yerinə yetirməsinlər (*biyabanda da heç kim olmasa belə bir daldeyə çəkilər, dizini yerə qoyar, ustufca edərdilər*)...

Bunları eşidib biləndən sonra barmağını dişləyib özün üçün nəticə çıxarırsan ki, deməli, bu kimi hallar, pak insanların insafı, üzünün nuru, əməlləri hesabınaymış millətin qorunub saxlanması! Yoxsa hələ dünyasında olmayıb ki, tarix boyu, zaman-zaman Azərbaycanı malik olduğu bu qızıl körpüdən — geostrateji məkandan silib atmaq üçün bu qədər cəhd edəsən, millətin — xalqın bu qədər qəsdində dursan, onun qanını bir ucdan qarışdırasan, ətini yeyib, sümüyünü gəmirib, iliyini sümürəsən, “QULAQ”da, Kolıma, Solikamsk, Solovki kimi ən amansız həbs düşərgələrində sümüklərini xıncım-xıncım edib genefonduna məkrli şəkildə qəsdlər edəsən, millətsə məhv olmaqdaysa artıb çoxala-ucala...

Müəllifin zəruri qeydi: *dəyərli oxucum! Mən ölüm, qayıt bu bölümü bir də oxu!*

Ağaclı kişilər... bəlgə

Ucsuz-bucaqsız otlaqlar el-el, tayfa-tayfa, “öy-öy” bölünmüşdü. Kimin həddiydi ki, otarmaq bir yana, icazəsiz kiminsə otlağını basdıra. Onda ağaclar işə düşərdi (*ağac deyəndə, yəni çomaq-qarmaq*), elə kişilər vardı ki, çomağı qılınc kimi işlədərdi. Çoban qarışıq iti də yuxuya verəndən sonra qoruğu basdıranlarla qoruq yiyəsi arasında ağac-çomaq davası başlardı. Ağaclı adam bir əlinə çomaq götürər, bir qoluna da keçə dolayardı (*buna bəlgə deyərdilər*). Lazım gələndə bəlgəli qolunu irəli verər, çomağın zərbəsini zərərsizləşdirər, ya o keçə parçasını — bəlgəni elə atardı ki, bir az boş duranın ağacına həmin o bəlgə dolanıb onu tərk-silah edərdi. Elatımızda igid, cəld, çevik insanlara “ağaclı adamdı”, — deyərdilər... (*İri şaqqa, pərli-budaqqlı şəxslər barədə də filankəs “ağaclı adamdı”, — söylərdilər*). Nə qədər baş yarılib, qol-qıçı sınan olsa da yenə də barışıq olar, iş divan-dərəyə düşməzdi. Bir-birini dişinə vurub yoxlayan tərəflər də bu çoban vuruşmasının — toqquşmasının nəticəsinə görə öz işini bilərdi...

“Torpaq sövdəsi”

Örüş-otlaq üstündə bir-biriylə nə qədər öj olardılarsa vara münasibətdə də bir elə mərd davranardılar. Hər gələn qonağının adına ayrıca heyvan kəsən adamlarımızın əliaçıqlığı hər yerdə bəlli olubdu...

Kişilərimizin arasında o qədər inam, etibar olub ki, bütün sürüylə, naxırla alıb-satanda qarşdakına deyərmiş ki, hazırlıqsızam, pulum çatmır, gəl torpaq sövdəsi eləyək. Razılaşıb eləcə yerdən bir çəngə torpaq götürüb əl-ələ tutuşub deyərlərmiş ki, Allah xeyir versin! — Ay Allah xeyir versin!

Torpağın müqəddəsliyi, “şahidliyi” hər hansı bir müqavilədən, kağızdan uca tutularmış. Mal yiyəsinin pulunu çodar həmin varı aparıb satandan sonra gətirib verərmiş...

Yun qırxını

Qoyun peyğəmbər məhsuludu və bizimkilər həmişə "bunun Minada kəsilən qurbanlığı haqqı," — deyər, and içərdilər. Qoyun saxlayanlar deyir ki, bu bərəkətə nə qədər xərc çəkirsən-çək, bircə onun qığından, püşündən götürdüyn gəlir o xərciborcu ödəyəcək. Doğrudan da "yataq gərmələndə" (*ədəbi dildə kərmədi — görən, heç elə deyən varmı?!*) çıxan sarma bir ayı möcüzədi. Qat-qat olan, qoyunun dırnağı altında bərkiyən bu "sarma" (*qoyun gərməsinə köhnələr belə deyərdi*) əllə tökülüb ayaqla tapdanan gərmədən fərqli olaraq elə istilik verir ki, elə bil, koksdu. Həm də bitki qarışıqla, qoyun sadırıyla birgə tütüstü də, deyilməyə görə, bir sıra allergik xəstəliklərdə müalicəvi xassəyə malikdir.

Nəysə. Yun da qoyunun əsas məhsullarından biridir. Çobanlar deyirdi ki, yun qırxınına qoyunun beli qızıb yun qalxandan sonra başlayasan gərək. Yazda qırxılan yun yapağı adlanır və ondan daha çox yorğan, iplik hazırlanır. Evdə satış üçün, ya yuyanda qoyunun qırxılmış bütöv yununun əl-ətəyi, şaqqıldadı,

qarınaltı hissəsi seçilib ayrılır, parça yun və keçələmiş yun kənarlaşdırılır. Belinin ortasından iplik (*işlik*) yun götürülür. Payızda qırılan yun güzəm (*qayıdış*) adlanır. Yaylağın yağışında yuyulan, yataq şəraitində deyil, açıq arxacda bəslənən qoyun-quzunun yunu tərtəmiz və ipək kimi olur ki, ondan da əsasən döşək salırlar.

Qırın köməkli görülən bir işdi. Yaxınlar-doğmalar hoyə yerir. Qoyun qırılacaq yer çalğı ilə yaxşı-yaxşı süpürülürdü (*çalğılanırdı*). Qırılıqların, qayçıların bağları açılırdı. Axı, əvvəllər qırılıq üçün yundan 3-4 barmaq enində, uzunluğu 50-60 santimetr olan bəzəkli kəmər — bağ toxunardı. O bağ qırın zamanı qırılığa gətirilən qoyunun ayaqlarını bağlamaq üçün idi (*indi şpaqat deyilən sintetik kəndirdən istifadə eləyirlər ki, o da heyvanın, az qala, sümüyünə işləyir. Babalarsa ona nemət-ruzi verən qoyuna da insafla yanaşar, elə eləyərdilər, Allahın heyvanı da inciməsin*), həm də naxışlıdı, gözəllikdi.

Bir para qırxıncılar qoyun qırılığı və qayçıları onları tez yormasın deyə iki tiyənin birləşdiyi o yarım dairəvi yeri də — buna "qayçının qədəyi" deyərdilər — çarxa verərdilər. Qoyunun qaşqasını qırıb bir azacıq da yun götürüb qayçının üst tiyəsinin başına qoyardılar ki, dəmir barmaqlarını döyənək eləməsin... Axı, qoçaq qırxıncılar vardı ki, bir gündə 35-40 qoyun qayçıları. Hər qırxıncının da öz "üslubu" vardı. Böyrü üstə yığılmış qoyunun qırılmasına kimi boyundan, kimi döşündən (*sinəsindən*) başlayır. Ən çox diqqət tələb olunan quyruqdu. Nahamvar yağlı quyruğu naşı qırxınçı bəzən kəsir, unudub qıryalın (*əslində kreolindi və bu, qoyun çimizdiriləndə — vannalananda lazım olan bir kimyəvi komponentdi*) tökməyəndə — hər yataqda göy butulkanın boğazına məftil bağlayıb divardan asdıqları qıryalın şüşəsi olardı — bir tel yunla qıryalınlarməyəndə o kəsiyə qurd düşərdi. Elə qurd ki, 3-5 illik kirkirə quyruq havalı qoç sürüylə ayaqlaşa bilməzdi, köcdən geri qalardı. Çobanlar da yolüstü kəndlərdə onu aşqal-uşqalla birgə tanış evlərdə oruxda (*əmanət heyvan belə adlanardı*) qoyardılar...

Qırxıncı diqqət yetirərdi ki, qoyunun boynundan bir cüt sırğa kimi asılan vəzini kəsməsin. O "sırğa"ya elatımızda mücrüm, moncam, mancam da deyərlər.

Əl-ətək yunundan mütəkkə — döşəkçə düzələr, bir hissəsin-dənsə örkən, kalmanı çarıq (*qızqaytaran, quşburnu*) bağı hörül-
lərdi... Qara yundansa canlıq, sıriqlı kimi tanıdığımız "işdik" sı-
rınardı. Deyilənə görə qara qoyunun əti, südü, yunu günəş şüa-
sının ağ yunlu qoyundan fərqli olaraq əks etdirməyib canına
hopdurduğuna görə insana daha xeyirlidir. Qırılmış qoyunu,
erkəyi buraxmamışdan qabaq qırxıncı onun boynunu burardı,
bir ucdan da köməkçiləri yeni qoyunu qırxıncının qabağına iki
ayağı üstə sürüyüb gətirərdilər. Qırılıq qayçılarının şaqqıltısı
bir ahəng yaradardı. Yun qırxınında (*dilimizdə həm də yun qır-
xımı kimi işlənir*) hər arxacda bir "cannı" heyvan kəsilərdi. Ər-
kəsöyün qırxınçısı ətsizləyib könlü təzə bir heyvan istəyəndə er-
kəyin birini "ödəyə salardı" və tezəcə də boğazlayardı...

Birinci dəfə qırılan quzuların belinə dəyişik düşməsin, ta-
nınsın deyə (*bu, daha çox "pörnək" (pornax) olanda — yəni bir
sürüyə bir neçə adamın qoyunu qatılarda edilərdi*) belinə kəkil
qoyardılar (*kəkil, ya dəmgil — əlin ayası boyda qırılmamış
saxlanan yun*). Tanınmaqla bağlı yadıma bir əhvalat düşdü.
Bayrı kişi obadaydı. Bir gün qabağına bir uşaq çıxıb ədəblə sa-
lam verir. — A bala, sən nə yaxşı oğlansan! Kimin oğlusan, dər-
din alım? — Ocaqverdilərdən Qəmədin, deyib isnad verir. —
Olsun-olsun, sağ ol, ay bala! Şax qardaşlığımıza (*keçmişlərdə
toyda bəyin ən yaxın dostu-daha çox sağdış, üstündə hər cür şir-
niyyat, meyvə və meyvəcat olan ağacdən-taxtadan ağac forma-
sında iri bir şax ("yolka"ya oxşar) qaldırardı. Onun toya gətiri-
lib oynadılması ayrıca qutsal bir mərasim-şənlik olardı. Buna şax
qardaşlığı deyirdilər. İndi bizlərdə unudulub, bir sıra bölgələrdə
izləri hələ qalmaqdadı*) mənim salam-duamı yetirərsən, yaxşı-
mı?!

Ertəsi gün bir də qabaqlaşası olurlar. Bu yenə ağsaqqalla sa-
lamlaşib ehtiram göstərir. Kişi yenə: — Ay ağrın alım sənin,

hörmətli ol, ay oğul! Kimlərdənsən? Oxşadammıram. — Qəməd kişinin oğluyam, — Hə-hə, başına dönüm sənin, dədəne salam söylərsən. O birisi dəfə yenə qarşılaşası olurlar. Ələkbər yenə ağsaqqala salam verib əhval-pürsənliq eləyir. Qoca çoban yenə şirin dillə soruşur cavanın kim olduğunu. Uşaq daha dözümmir. Deyir, ay kişi, mənimə dolayıbsan, özünü mü? Bununla düz üç dəfədir soruşursan kim olduğumu, mən də nəslimi təkrarlamaqdan yorulmuşam.

Bayrı kişi: — Nağayrım ay bala? Qoyun döysən, quzu döysən, haradan tanıyım səni?

Doğrudan da elat adamının həyatının dayağı və dolanışığı — özü olan qoyun tərəkəmə üçün hər şeydi. Qədim bir deyim var ki, qoyunun oldu on — gey qırmızı don. Qoyunun oldu əlli — adın oldu bəlli (*ayə, deməzsənmi filankəsin 50 qoyunu var, daha adam cərgəsinə düşübdi*), qoyunun oldu yüz — gir içində üz (*bar-bərəkət aşib daşacaq*), qoyunun oldu min — daha dayı min. (*Day iki yaşlı erkək at balası, dayça — bir yaşlı erkək at balası, daylax — atın kiçik balası. Yəni ki, elə varlı-hallı olacaqsan ki, gündə hələ at olmamış cavan bir day da minib çıxdaş eləsən də o var — qoyun hər bir işi sinsafalayıb yerbəyer eləməyə imkan yaradacaqdır*).

Çobanın könlü olsa, heç vaxt sürünün əskiyini müəyyənləşdirmək mümkün olammaz. Bir qoyunu burdan haylayıb elə saydıracaq, elədən də belə. Sürü əskiyini yalnız yun qırxınında ortaya çıxarmaq olar. Qırxılmış yunun və qoyunun sayı ilə!

Nəysə, hər qoyunun yunu, əl-ətəyi, qarınaltısı, paça və qaş-qasından qırılan da daxil, ayrıca bir buxca (*buğca*) kimi bükülüb əvvəlcə qantarlarla çəkilər, bardanlara, xaşa və xarallara (*yöndəmsiz, şişman adama ona görə "xaral qarın, xaşa qarın" deyirmişlər*) basılırdı. Arada bir-birinə inam olduğuna görə varlı hacının, ya sahibkarın yunu bardanlardan boşaldılmaz, anbarda-bazarda elə qapanlarda çəkilib götürülərdi.

İndi sintetika yunu sıxışdırıb çıxarıbdı. Ancaq canının qədərini bilənlər yenə yun paltar geyir. Yundan yapıncı, özü də sa-

caqlı və ağ yapıncı (*yapıncı ilə bərabər bizlərdə "qartı" da olardı*) saldıran, başlıq toxutduran ruh adamları da öz yerində. Qırılmış keçi qılından (*qəzilindən*) isə sicim, irəşmə toxuyardı-lar. Eyni zamanda farmaş, xurcun ilgəkləri də tez üzülməsin de-yə keçi qılından hörülərdi. Qoyunun — xüsusən bizim dağ me-rinosumuzun yununun yağından sovet hökuməti çox qiymətli dərman da hazırlayardı. Bunu da yaddaş üçün söylədim ki, bəl-kə nə vaxtsa — kiməsə lazım olar. Yeri olmasa da deməliyəm ki, gördüm, elə mətləblər var ki, az qala hamı tərəfindən unudu-lub gedir. Elə məsələlər — yanaşmalar durur ki, mən mütləq to-xunmalıyam. Ona görə, bu “gəzişmələr”də ilk baxışdan yeddi arxın suyunun bir yerə calanması təsiri bağışlayan söhbətləri-miz bir olub-olacaq kimi qarşılanmalıdı.

Şükranlar... Çoban “əkini”

Allahın bəndəsinə səxavətlə verdiyi nemətlərdən şükranlıqla istifadə edib bəhrələnən çobanlar ucu-bucağı görünməyən bu otlaqların hər qarışının qədrini bilər, onun nazını çəkərdilər. XX əsrin ortalarından qış otlaqlarının qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsi məsələləri çox aktuallaşdı. Torpaq eroziyası-nın qarşısının alınması, lüzumsuz yol və cığırın salınmaması, otlaqların bitki örtüyünün bərpası və zənginləşdirilməsi üçün müxtəlif yollar arandı. Ətək-ətək pullar xərcləndi, inzibati me-todlara əl atıldı, yenə bir səmərəsi olmadı. Əvvəllər isə o insaf-lı, Allahın verdiyi paydan yerli-yerində istifadə edən, hər şeyi öncədən görə bilən çoban babalar belə problemləri çox asanca yoluna qoyarmışlar. Otlığın müxtəlif ot və çiçəklərinin hələ payızdan yığıb saxladıqları toxumlarını cunasayaq tünük bir parçadan tikilmiş torbalara doldurar, dumanlı-çiskinli, nəmişli havalarda, torpaq nəm olanda təkələrin boynuna keçirər, onlar getdikcə toxum yerə tökülüb səpilər, arxasınca gələn sürünün dırnağı altında yerə “əkilər”, çıxan cücərtilər köməcləyənə qə-dər qoruyub otarmaz, bax, beləcə ot örtüyünü keçəlləşməyə

qoymazlarmış.

Cərgə ilə düzülən, “qaş”, “orta” və “dib” yataqlarının yol-çəhlimi bir-birindən keçib gedərdi, o boyda Ceyrançöldə, bir cür çıxmasın, cəmişi üçcə yol varmış (*indi hər yatağın özünün bir yox, ən azı, 2 yolu var*). Kimin nə həddiymiş ki, bellə yox, eləcə çomağı-qarmağı ilə yer eşsin, onda beyqafildən böyürdən çıxıb gözlərinin işığı da olsa acıqlanıb deyərmişlər ki, nağayırdığındı, o ağacı soxaram gözünə, deşiyinin ikisindən də bəbəyin bəri çıxar! Eşdiyin yerdə bir yovşan bitər, toğlu ağzını çalanda otlayar, — söyləyərmişlər. Babalar bunu fəhmlə ona görə eləyirdilər ki, oranın ot örtüyü nazikdi, altı kül kimidi. Yağış yağanda o eşilən yerdən şırım açə bilərdi.

Yovşanın hikməti

Yovşan dedim, babamın söylədiyi bir əhvalatı da burda deməsəm olmaz: “Bir cavan oğlan beyniçan vaxtlarında evdən-obadan küsüb ayrı bir məmləkətdə yurd salıb binə olmuşdu. Ulusu qürbətə düşüb qəribçilik keçirən, həyatının sonunu fikirləşməyən həmin cavanın aqibətini düşünərək nə qədər adam göndərir, xahiş-minnət edirsə də onu Vətənə döndərə bilmirmiş ki, bilmirmiş. Bu elə oturub-durub deyərmiş ki, axmaq öküz kotan istər, sarsaq oğul da Vətən!

Axırda biri boynuna götürür ki, mən onu qaytarıb gətirərəm. Nə isə, qonaq getdiyinə görə bir heybə də ayın-oyun götürür və sovqatın içinə bir qom da yovşan qoyur. Mənzil başına yetişib qərib yerdə günü xoş keçən eloğlusunu qayıtmaq barədə dilə tutsa da, yenə ipə-sapa yatmır ki, yatmır. Qonaq gedən axırda deyir ki, heybəni boşalt, çıxım varım gedim. Heybə boşalanda yovşan qoxusunu alan, onu qoxlayanda yarandığı torpaq, onun şəhdi yadına düşən oğlan hönkür-hönkür ağlayır və dinməzəcə “qonağın” qabağına düşüb Vətənə dönür...”

Kolda

Yazın ortasına çatanda elatımızın Aranda və Ceyrançölün Qabaq qaş, eləcə də Kür yaxası boyunca var saxlayan adamları Kola pənahlanardılar. Həm hər yanı qarsıyan, gün günortanın yerinə gələndə şaxıyan günəşin beyni qaynadan istisindən daldeylanmaq və həm də hələ yaylağa gedənə qədər minilliklərin yadigarı olan Kürün bu tuğay meşələrinin nemətlərindən yararlanıb bəhrələnmələri üçün.

Dədə-babadan Kürün bu tuğay meşələri — Kol həmişə qorunubdu. İnsanlarımız həm ondan istifadə eləyib, hansı quruluş — dövlət olubsa da yenə onu göz bəbəyi kimi mühafizə eləyibdi. Axı insan oğlu yaxşı bilir ki, babalarının buralara mətərislənmələrinin bir səbəbi də aranın bu boğanağında, бүркүсүндə içərisinə — dərinliklərinə girəndə üşüdüyün, min bir naz-neməti olan bu meşələrdi. Ona görə də ehtiyac olmasa, lap bərk tən-timəsələr Kola heç vaxt sürü salmayıblar, yalnız dədə-babadan qalma suatlar və çəhlimlərdən başqa. Dövlət meşə fonduna daxil olan ərəzilərlə yanaşı Mülkülü kolu, Qədirlı kolu, Xatınlı kolu, Qaraxanlı kolu, Əlimərdanlı kolu, Bozalqanlı kolu, Qovlar kolu, Qırıqlı kolu, Ayıblı kolu... adla söylənilirdi.

Kolda nələr yoxdu?! Yurdumuzun elə bil bütün meşəliklərinin hərəsindən bir zolaq olmaqla, eləcə də flora və faunasını miqyasca kiçildib-balacalaşdırıb Kürün hər iki qıyısı boyu sıralanan bu tuğay meşəsinə köçürmüşdün. Çayın lap qırağında söyüd, iydə ağacları, qara qovaq, qara ağac, sonra elə bil ki, mərtəbə-mərtəbə, zolaq-zolaq ağ qovaq, yemişan (*həm qırmızı, həm də qara*), palıd, erkək tut, şah tut, qara tut, qızıl söyüd, göyrüc, qızıl qovaq, tənək, ağcaqayın, həmişəyaşıl sarmaşıq, qızılcıq, alça, əncir, sarağan, gərməşov, murdarça, armud, göyəm, meşə gilası, qora (*Kürün dayazlığında, sahil qayalığında bitən cır tənəkdə əmələ gələn şipşirin qoradan girzanlı Hanı elə çaxır çəkərmiş ki, dequstatorların deməsinə görə belə məcun ələ düşməzmiş*), zirnic, nar, itburnu, saqqız (*keçmişlərdə saqqızın*

tacvari, dağdağana oxşar meyvəsini — toxumunu döyüb, qəhvə xıltı kimi qabığını çıxardar, qalanını süzüb şorba bişirəmişlər. Çəttəquş deyilən həmin yeməyi bişirənlər, onu yeyənlər də köçünü sürüb gedəndən sonra unudulub-daha onu bacaran yoxdu), ulğun, qamış, cil, kəndalaş, at əvəliyi, sirkən, qatırquyruğu, qırtıc... bir sözlə, tuğay meşəsində nə bitirsə, onların hamısından, eyni zamanda, növbənöv böyürtikan, qaratikan, cürbəcür kol-ların bir-birinə sarmaşaraq qırqovulların, vaxtilə qabanların məskəninə çevrilən yaşıl fızılıqlar. Liana — bizlərdə “hüyəmə” deyirlər, kanat kimi ağacların çətiri üstünə qalxar, ya da spiral kimi ağac gövdələrinə dolanar, bir-birinə sarınıb keçilməzlik yaradar, ağacdən hörük kimi sallanar, meşə çətiri çox sıx olardı.

Burada 10-15 günlük binəyə çıxanlar onlara “urzu verən” bu Kola qayğı ilə yanaşar, artıq bir yaşıl budaq kəsilməsinə yol verməzdilər. Qoyun nəhəng qovaq (*bizimkilər qonaq deyir*), palıd ağaclarının çətiri altında yalnız arxaclanar, otarılmağa yenə otlaqlara sürülərdi. Obanın hər evi əlüstü coma tikər, bir talaya yiyələnərdi. Aşıb-daşan meşə sərvətləri — ağac göbələyindən tutmuş quzu göbələyinə kimi, çiyələk, qulançar, at qulançarı, tərə, pencər... neçə cür mer-meyvə də öz yerində. Kişilər çatma-lıq kəsər, qarmaqlıq üçün ehtiyat çubuq tədarük görər, köçdə, zindəganlıqla lazım olan hapa, samılıq, toxmaq ağacı əldə edərdilər.

Kolun qarpız-qovunu da həmişə adla söylənib, əl-əl axtarı-lıbdı. Yaranışından heç vaxt əkilməyən gen talalarda, ya da sonralar güclü traktorların köməyi ilə açılan sahələrdə — yorul-mamış torpaqlarda elə qarpız yetişərdi ki, hərəsi bir toğlu boy-da və bıçaq yaxınlaşdıran kimi şirinliyindən partlayardı. Bosta-nın bal-şəkər məhsulu bölgəmizlə yanaşı, Gəncəmizdə, İrəvan və Tiflisdə də məcun kimi ad çıxarmışdı.

Yandırıcı günəşdən meşənin sərinliyi ilə yanaşı palıd dibin-dən, qonağın kökündən qaynayan göz yaşı kimi dumduru bu-laqlar, qaynamalar da adamların hoyuna yetərdi. Bir yandan

da balıqlar, şıldırda tutulan çayın bu əvəzsiz neməti elat adamının yemək öynəsini (*rasionunu*) təzələməyə kömək edərdi. Burada da nehrələr çalxanıb yavanlıq tutular, sac asılıb yuxa salınar, fəsəli bişirilərdi... O qosqoca ağaclardan yelləncəklər asılar, Kolun səfası sürülərdi...

Elat dağdan qayıdandan sonra sürülər hələ qış otlaqlarına sürülməzdən qabaq mal-heyvan saxlayanlarımız yenə Kola düşərdilər ki, onun nemətlərindən yetərinəcə bəhrələnsinlər, mal-qara xəzəllə, palıd qozasıyla bəslənib qışa daha gümrəh qədəm qoysun. Arxac salmaq istəyəne ağsaqqal tövsiyyəsi belə olarmış ki, armud ağaclarından uzaq durun, nəbadə armudun dibində arxaclayasınız! Dünyagörmüş çobanın öyüdüünün mənasını “dığa çoban”lar onda anlayırmışlar ki, ərək kimi saralıb yetişən armudun vədəsini bilən ayı aydınlıq gecələrdə yırğalana-yırğalana gəlib o qara gövdəli nəhəng ağaclara dırmanır, ilik kimi armuddan yeyib sakitcə də çıxıb gedir oylağına... Qoyun püşdə duran vaxtı “ərbeşiklər”in burada bəslənmiş mal-qarası vəhşiləşib daha tutulası olmazdı, ya güllə ilə vurar, ya kəmənd atıb güc-bəla ilə bazara sürərdilər. Kürün cələlərində də camış özbaşına artıb törəyərdi... Kolda düzəldilən xalxallar, çəpərlər də bir ayrı aləm olubdu....

Qaçaqqlar...

Ceyrançöl həm də qaçaqlar oylağı olubdu. Bütün zamanlarda bu el qaçaq (*qaçaq-qoçaq! Zilanı qaçağı yox!*) saxlayıbdı. Nə qədər desə də ki, “zindandan qaçaqlıq yaxşıdı, qaçaqlıqdan da ölüm” — yenə “Şəmsəddin elliyəm İsmayıl oğlu”, — söyləyən Bozalqanlı Qara Tanrıverdi, Qandal Nağı, Qaçaq Mehdi, Qaray Söyün (*mən köhnələrdən belə eşitmişəm, indi Qara Hüseyn deyirlər*), Yaqublu (“*Yağıflı*”) Məcid ağa, Telli Əsəd, Bayramlı Qaçaq Tanırverdi, Qaçaq Cəfərqulu, Ocaqqulu, Qaçaq Nəsim, Qaçaq Qaspodin, Rüstəm ağa, Nuqa Namaz, Kor Vəli, Qaçaq Məmli... bir sözlə, mənim bildiyim, touzlu —

şəmsəddilli, istər çar hökumətinin və istərsə də sovet hökumətinin mövcud rejimə qarşı təhlükə sandığı 30-dan artıq siyasi qaçağı olmuşdu.

Bidalı gülləsi

Bizlərdə hərdən deyirlər ki, "filankəsdən nə Bidalı gülləsi əs-kikdi!" Ya "hardan alım Bidalı gülləsini!", "Bidalı gülləsi hanı ki, bunun böyründən açılaydı!" Bidalı gülləsi əhvalatının qəribə bir tarixi var... Qandal Nağının qaçaq kimi işdəkləri buraların divan-dərə adamları bir yana, Peterburq saraylarını da narahat eləyirdi. O həm də el içində çox şöhrətlənmiş, süfrə salıb ad almışdı. Bidalı (*Bidalı İsmayıl*) Qandal Nağının dayısıydı. Ərəkel erməniylə sövdələşməsinin nəticəsində bir xeyli borcu qalası olur, bu da birinin üstünə də beşini qoyub, divana şikayət eləyir ki, Bidalı bacısı oğlu Qandal Nağıya arxalanıb onun haqqını vermir. İstəyəndə də biz cəhənnəm, padşahın divanını da söyüb yamanlayır.

Erməninin şikayəti əsasında Bidalını çək-çevirə salıb başını ağrıdırlar... Bu da bacısı oğlunun yanına gedir ki, daha mən də sizlərə qoşulası oldum, ölsəm də, qalsam da sizlərnənəm. Çölçülüyn ağrı-acısını, sonunu bilən, dayısını da yaxşı tanıyan Nağı bunu çəkəndirmək üçün deyir ki, bilirəm, arsalaya gəlibsən, deyirsiniz, qaçaq gündə bir erkək kəsib kabablayır, pörtdəmə qazanı da ocaqdan düşmür, əmbə elə döyül. Ərəkəlin (*Arakel*) borcu hər nəysə mən verəcəm, gəl qayıt evinə, yoxsa vallah bu çöllərdə simləyəcəksən. Bu çox deyir, o, az eşidir. Axır, qalası olur qaçaqların yanında...

Bir gün Qandal Nağı Gödək Qaşda qoşunla qabaqlaşası olur. (*Qandal Nağı ilə Dəli Alının əhvalatı uzundu.*) Vuruşma başlar-başlamaz bir çovutma güllə Bidalını alır və kişi keçinir. Hamı mat-məttəl qalır ki, bu nə olan şey idi, heç güllə açıldığı da bilinmədi, bə bu nə gülləydi?! Xəbəri Nağıya çatdıranda aşıq diliylə söyləyir:

*Qoşun gətirən Alıdı,
Çəkdiyim qeylü-qalıdı.
Neynim ölən Bidalıdı?
Haqq əmrini bitiribdi.*

O vaxt-bu vaxt o iş qalır ki, "Bidalı gülləsi"... Yəni heç nədən ölüm, yox yerdən qəzaya tuş olmaq. Özü də burda heç kimi günahlandırıb, kimsəni də qanlı hesab eləyə bilməzsən. Hər şey "bıy"ın başındadı...

Yuxarıda arsala dedim. Bir "dığa" çoban gəldi ağasının yanına ki, mənim haqqımı verib özümü də ayır. Bəy yanağından qan daman, gözləri oyur-oyur oynayan, baxışlarından od tökülən çobana altdan-yuxarı sinayıcı nəzərlə baxıb deyir: — Səni qınamıram, hamısı yediyin heyvanlarımin arsalasının havasındadı. Get, yaxşı yol! Arsalanın başı (*"çatmakeçən"*) qarnında əriyəndən sonra qayıdıb gələrsən, inşallah!

Qalalı qohumlar və heç kəsə sınımayanlar

Şahdağının ətəyində, Gədəbəy rayonunun inzibati ərazisinə aid olan Yaqublu, — el arasında "Yağıflı" deyilir, — kəndi indi tamam dağıdılıb, təkcə çay daşlarından tikilmiş yarıuçuq divarları qalıb. "Yağıflı" dərəsi çox axar-baxarlı, iyidlər oylağı, ərənlər məskəni olan bir yerdi.

Bizimkilər söyləyərdilər ki, necə ki Şuşada (*onu da deyim ki, Pənahəli xan bu "Şişə" qalasını tikdirəndən sonra orda məskunlaşmaq üçün məmləkətə xəbər salladı. İndiki Qazax-Gəncə zonasından, bizim Şəmşəddildən də say-seçmə adamlar köçüb getdilər ki, Qaladakı "Çuxur məhəllə", Saatlı, Qazaxlar, Merdinli, Qazançılı, Qurdlar, Qut Mamayı, Çiləbərt məhəllələri də həmin məskunlaşmanın izləridi. Sonra yenə zaman-zaman müxtəlif tarixi dövənlərdə bir para səbəblər üzündən elatımızın adamları Qarabağa, Qalaya köçüb gediblər. Buralardan Qarabağa Cinli,*

Salahlı, Dəmirçi Həsənli, Qızılhacılı, Qaraqoyunlu, Bəyəhmədli, Alpoud, Xəlfəli,... nəsillərindən köçüb gedənlər daha çox idi. Təsadiqi deyil ki, qalalıqlarla bizim adamların bağlılığı, qohumluğu yüz illərdi, hələ də qırılmayıbdı) doğulub səsi olmamaq mümkün deyil, “Yağıflı” camaatı da heç kəsə sınan olmayıb, insanı yeri gəldi-gəlmədi tapdayan, başından basan, qanunu əldə bayraq tutub qanunsuzluq edən heç bir divan-dərə də tanımayıb. Bəlkə də bizə indi təhrif olunmuş kimi gələn “Yağıflı” sözü elə yağıya, torpağı parçalamağa çalışan qəsbkara qənim kəsildiklərinə görə o yerin insanlarına verilən adın müstəqim mənasıdır. Bir sözlə, “Yağıflı”da doğulub igid-qəhrəman olmaya bilməzsən!

Məcid ağa, Məcid Anası və Mircəfər Bağirovun cəmərddliyi

Heç insafım yol vermir ki, Mərd Ananın yetirdiyi “Yağıflı” Məcid ağadan burda danışmayım. Elin qəhrəman oğlu Məcid ağanın namuslu insan olmasını təkcə bu ştrix öz-özlüyündə açırkı, bir dəfə inamından, ələcsizliyindən istifadə edib Göyçədə öz kirvəsinə sataşan nadürüstü xam atın quyruğuna bağladib o dağlarda tikə-tikə elətdirir. Haqqı nahaqqa verməyən Məcid ağanın qorxusundan bir də buralarda pis əməl törədənə rast gəlinmir. Elinin, obasının qeyrətini çəkən Məcid ağa “kolxoz-molxoz oyunu”nu, allahsızlığı qəbul eləyəmmir, Şura hökumətindən qaçaq düşür. Onun bu qaçaqlıq əhvalatı uzundu, onların heç biri ilə işim yox, dövlətin üstünə gələn nizami qoşununu öz oğlu da daxil, cəmi 5 nəfərlə xeyli qırandan və səngərləndiyi mağarada: “Məcidi yalnız Məcid vura bilər”, — deyib axırıncı patronunu başına çaxan Məcid ağanın cənazəsini “otryad” kəndə gətirir. Vurulan adamı kimsə tanıyıb şəhadət verməliydi... İnsanların gözünü qırmaq, qaçaqçılıq hərəkətini nüfuzdan salmaq üçün öldürülənin şəxsiyyətini tanıyanları belə çək-çevirə salar, gedər-gəlməzə göndərər, qaçağı — hökumətin əleyhinə

gedən şəxsi isə dəfn eləməyə qoymaz, meyidini bir dərəyə və ya yarığa atarmışlar ki, qurda-quşa yem olsun, nişanəsi kəsilsin. Azərbaycan Cümhuriyyəti dönəmində ADR Parlamentinin üzvü, bölgəmizdə yaxşı tanınan, xalqın “Hacı Axun” dediyi Axund Hacı Əhməd Nuruzağının ətrafındakı adamları “Yekə Məhəmməd” başda olmaqla — öz əqrəbasını, qardaşı uşaqlarını da beləcə güllələyib qoymamışdılar cənazəni götürüb dəfn etməyə. Əlbəttə, gecə özünü təhlükəyə ataraq meyidi gizlicə aparıb basdıranlar olurdu, o da üzə düşəndə qabağa duran o adamları da güllələyirmişlər... Azərbaycanda o vaxt “Çeka” rəhbəri Mircəfər Bağirovmuş. Respublikaya səs salan Məcid ağa kimi bir qaçağın məhv edilməsi əməliyyatına da özü başçılıq etmiş. Uzun sözün gödəyi, Məcid ağanın meyidini gətirib ortalığa qoyurlar. Bunun anasını gətizdirirlər. Mircəfər Bağirov:

— Sənin oğlundumu?

— Bəli!

Ana oğlunun üzündən öpüb telini sığallayır.

Bu mənzərəni görən Mircəfər Bağirov soruşur: — “Ay arvad, sən qorxmursan neçə atıradın (*o vaxt hökumət banditizmlə mübarizə adı altında komsomolçulardan, fəallardan və dövlət qulluqçularından səfərbər edib yalnız adı “könüllü” olan silahlı dəstə düzəldər, adını da rusca “otryad” qoyardı*) qanına bais olan hökumət düşməniylə belə görüşürsən?” Vüqarla dayanıb oğlunun qatillərini eyninə də almayan Ana: — “Mən sizin nəyinizdən qorxacam! Anayam mən! Oğlumdu, öpüb-halallaşma-lyam”, — söyləyir.

Mircəfər Bağirov: — Sən ki belə igid oğlan bəsləyib yetirib-sən (*o, ayrı cür deyir, mən belə ifadə eləyirəm*) bizdən nə istəyirsən? Sənə nə verək?

Ana acı-acı gülüb: — Hı... Siz kimsiniz ki, mən sizdən şey istəyim?! Məcid Anası da düşməndən nəyə istəyərmi? Siz kasıbın birisiniz!

— Niyə kasıb oluruq ki?

— Siz qaloş yığanların birisiniz!

Mərd ananın mərdanə hərəkətləri M.Bağirova necə təsir edir, bəlkə də sovet hökumətinin qaçaqçılıqla mübarizə tarixində istisna kimi ilk və son dəfə Məcid ağanın cənazəsi kəndə verilir, o, yuyulub kəfənlənir, dədə-baba adəti ilə öz qəbiristanlığında dəfn olunur.

...Mircəfər Bağirov həmin vuruşmada bir neçə dəfə dardan və ölümdən qurtarmışdı, bu səbəbdən əhd edibmiş ki, neçə ki imkanı var, gəlib buraları ziyarət edəcək. Ona görə də bir neçə dəfə qeyri-rəsmi şəkildə həmin o yerlərə gedib və səfərlərindən birində, qayıdanbaş Əhmədabadda Mayıl kişi ilə məşhur görüşü olubdu...

...Şura hökuməti burda belə eləyir, o yandan da yaranışından bəri heç vədə əzilməyən “yağıflıları” ata-baba yurdlarından pərən-pərən salıb, şenliyi dağıdıb hərəni bir yana köçürür, kim Gədəbəyə, kim simsarı hansı kənddə varsa — ora, kim Şəmki-rə, kim Gəncəyə... pənahlənir. Bir sözlə, Bakının Dağlı məhəlləsinin — “Sovetskinin” başına necə oyun açılırsa — burda da eləcə!

Yasovul Xanağa

Yaqublularla — “Qannı Allahverdilər” nəslə (*Şahdağın o üzündə — Göyçədə də Qannı Allahverdilər, Qanlı kəndi vardı və babalarımız yaşayan həmin obaya 1905-07, 1918-20-ci illərdə dəfələrlə basqınlar oldusa da, möhkəm dayanıb durdular, nəhayət, 1988-ci ilin faciəsi törədildi.*) mənsub olduğum Yasovullu nəslinin qohumluğu var. Mənim qan tərəfdən yeddi arxa dönənimdən öncə-hətta 9-cu babamın xanımı yaqublulardandı. Gürcüstan Borçalısının indiki Marneuli bölgəsinin ərazisinə aid Yağlıcadan (*orada bu adda dağ və böyük binələrin yerləşdiyi geniş otlaqlar var*) gələn həmin Xanağa babam “namus çölə düşməsin”, — deyə o vaxtkı adətə görə, cavan əmisinin dul qalmış arvadının kəbininin ona oxunmasına acıq edərək, elə namus üstə də evdən baş götürüb qaçaq düşür... Gəlib buralarda, o

vaxtki quruluşda-sultanlıqda yosovul kimi qulluğa girir. Bizim bu “yağıflılar” elə o vaxt-bu vaxt, dediyimiz kimi, divan-dərə tanımaz, varlı-hallı adamlardan çalıb-çapıb, talayıb gətirər, həm özləri yeyər, həm də yetim-yesiri sevindirərmişlər. Bir sözlə, divanın bu “yağıflılardan” sarı həmişə başı ağrıyar, onlardan gələn söz-söhbəti kəsə bilməzmiş. “Yağıflılar” da hər dəfə “xərcə-xəsərrətə” düşəndən sonra işlər yenə bir müddət bu qayda ilə davam eləyərmiş.

Yasovul Xanağanın “yağıflılara” qanı yaman qaynayır. Dostlaşası olurlar. Divan tərəfdən onları “gəzməyə” gələndə nə yollasa xəbər göndərirmiş ki, filan vaxt qonağınızıq. Daha nolasıdı? Ayıq-sayıq, vuran-tutan, tərəkəmə camaat ola, təhlükəni bir su içim saat qabaqcadan bilə, bayaqdan silah-sursat sarınıb nehrələrə doldurulur, üstünə qatıq tökülür, arvadlar guya nehrə çalxayır. “Əşyayi-dəlillərin” də çoxdan başı əkilibdi. Yasovulun onlara bu yaxşılığını görən, cavanları daha tutulmayıb, obada qalan “yağıflılar” soraqlaşib öyrənirlər ki, bu cavan yaxşı “öydəndi”, özü də namus-qeyrətli və mərd adamdı — indiyə qədər ona nə qədər qızıl, var təklif eləmişdilər — yaxın qoymamışdı, — deyirlər, daha bunu əldən buraxası döylük. Onlar da 5-6 qardaş — köklü adamlardı. Məsləhətləşirlər ki, bacımızın birini *(atam Zeynəb deyirdi adına. Babamsa 1968-ci ildə söhbət eləyəndə birdən qayıtdı ki, dur ulu babamızın və nənəmizin adını elə yerə yaz ki, heç vaxt itməsin. Mən də yaşıl yazan bir “şariko-voy” ruçka ilə götürüb şifonerin baş tərəfinə Xanağa və Yaxşıxan yazdım. İndi bilmirəm, babamın yazdırdığı o adlar Yağılcadakı nənə-babamızın adıdı, yoxsa?!)* bizə meyli yaxın olan bu yasovula verək ki, onun yaxşılığından çıxsa bilək.

Oturub-durduğu bir yaxınından ismarlayırlar ki, biz Xanağa ilə qohum olmaq istəyirik. Söhbəti açanda oğlanın bərk xətrinə dəyir ki, onları özümə dost bilirdim. İndi onlar məni dolayırlarmış ki! Mən bilməmişəm, mənim zəndim itibmiş. Mənim burda kimim var? Bir kasıb oğlanam. Evlənmək üçün, qız almaq üçün mənə pul lazımdı, arxa lazımdı, öy-eşik lazımdı.

Bir atı, bir qamçısı olan tək oğlanam, özüm də hökumətin qulluğunu eləyirəm, köklü-köməcli, əsil-zatlı “yağıflılar” mənə qızımı verər?! Həmin bu yaxını and-amanla onu inandırır ki, həqiqi-ciddi fikirləridi “yağıflıların”. Əli gözünü zə işıq versin, toy qurulur, həm Şahdağın dibindəki “Yağıflı”da, həm Yağılcada və həm də dədə-baba mülkü olan Mülkülədə. Düz yeddi gün, yeddi gecə toy eləyib Yaxşıxan nənəmizi *(ulu babalarının mülkünü şenləndirən Şahsuvar qardaşının həkim-tələbə övladı Yaxşıxana — adının mənasını soruşan professor-müəllimlərə yaxşıca izahat verən, deyən ki, qız-gəlinlərin də Xanı, əsl kişilər kimi qeyrətlişi həmişə olubdu, — söyləyən qardaşım qızı Yaxşıxana — salamlar olsun və uludan ulu nənəsi kimi ucalsınlar — qocalsınlar, artsınlar-çoxalsınlar. Sözarası onu da deyim ki, xalqımız öz dastanında Əslixan adını da maddiləşdirib bu günümüzdə ötürüb)* gəlin gətirirlər yasovul Xanağa babamıza. Günü bu gün də Aşağı Mülkülü kəndində “Bağırsaq”dan bəri “Xanağalı yeri” adlanır. “Hacı Şirin” düzü və “Pullu təpə” səmtlərindəki qədim kalafalığa “Xanağanın yataq yeri” deyirlər...

Malakanlar

Mülkülülərin “Yağıflı”larla qohumluğunun bir nişanəsini də Atam danışmışdı. Kəndimizdən üç adam olur — İsrəfil babanın atası Ələkbər — yaman oğruymuş, Aşağı Mülkülüdən Ağbaş Mansırın atası, bir də İvraham — köçü yaylaqdan bəri ötürürlər. Bellərinə oraq bağlayıb biçinçi adıyla Keçəl dağdan, Çiçəkli boyundan aşib malağana oğurluğa gedirlər... İndi məqamıdır ki, rus millətindən olan molokan təriqətinə mənsub bu icma haqqında danışaq. O təriqətin necə əmələ gəlməsi, onların pravoslavlardan və protestantlardan fərqli xüsusiyyətləri ilə işim yox, molokanlar, bizimkilər malakan-malağan deyir — donuz əti yemir, içki içmirdilər. Onlar da öz aralarında qruplara bölünüb-şənbəlməmiş — duxobor, priqun, yevangelist, maksimalist və baş-

qaları. I Nikolayın əmriylə Qafqaza köçürülmələri və təriqətlərinə görə fərqləndiklərinə görə guya ki, hələ bir hədəylə də deyib-mişlər ki, “gedin, qoy Qafqazda vəhşi müsəlmanlar sizi yesin”. Əslində onlar ən münbit torpaqlarda yerləşdirilib, dövlət tərəfindən pul yardımları və digər köməkliklər də edilib. Bizimkilər söyləyirdilər ki, malağan gəlib yurdun axar-baxarını bəyə-nəndən sonra, söz misalı, bir dirsək eninə, bir dirsək də uzununa bir bel ağzı, iki bel ağzı torpağı qazıb çıxarmış, sonra da həmin torpağı təzədən doldurarmış qazdığı yerə və tapdayıb ayaqlarmış. Elə ki, torpaq artıq qaldı, daha qazılan yer doldurulub qurtardı, onda deyərmişlər ki, bu çox bərəkətli torpaqdı. Doğrudan da Azərbaycanın tarixi ərazisində məskunlaşan malakanlar ən verimli torpaqlarda və ən gözəl yerlərdə bərqərar olublar. Kitabda da seyid qardaşların onların Gözəldərə yurdunda rus-malakanların binə olub yurd saldıqlarını görəndən sonra başqa yerə köçdüklərindən bəhs etmək niyyətindəyik. Gəlmələrlə yerlilərin arasında münaqişələr olurdu və bizimkilər də bir yolla öc almağa çalışırdılar. Bax həmin bu oğurluq əhvalatı da onun örnəyindən biridi.

...Bizimkilər baxır ki, Şahdağının ətəyində malağan (*İvanovka kəndinin sakinləri*) dəş cərgəyə düzülüb ot çalır, atları da dərədə cıdar buxovuyla, hər nəyləsə cıdarlayıblar. Balaca bir çən gəlir. Bayaqdan bizimkilər atları aradan çıxadırlar. Keçəl dağı aşıb Hacıları keçib gəlib meşədə yatırlar ki, buralara malağanmı gəlib çıxasadı!... Çən çəkilir, malağan başını qaldırır görür, at yoxdu. Bir malağan dığası göndərirlər ki, baxsın at necoldu? Uşaq o döşə çıxır, bu dərəyə baxır — mümkün yoxdu. Deyir, at yoxdu, — loşad neto.

Malağan bir-birini haraylayıb dəstə düzəldir. Şeh düşübmüş, atın izini ələ alırlar. Bizimkilər də arxayınlaşıblar ki, buraya malağanmı gələsidi? Ac-yorğun adamlardı, qomarqalayıb bunları tuturlar. Gətirib İvanovkada bunları işgəncəylə öldürürlər... İş-ışdən keçəndən sonra Yağıflılara da xəbər çatır. Onlar bilirmiş ki, mülkölülər bunların törəmələridi. Gəlib — malağan

Yağıflılardan qorxurmuş — cənazələri onların əlindən alır, yuyub-kəfənləyib müsəlman adətiylə öz qəbiristanlıqlarında dəfn eləyirlər... Yağıflılarla qohumluğumuzun bir nişanəsi də bax budu...u....

“Metex” — Mehdi qalası

“Deyilən söz yadigardı” və bir halda ki, yeri gəlib, şərəfli keçmişimizlə bağlı bir qaçağımız haqqında da danışmalıyam. Tiflisdəki “Metex” qalası indi o şəhərin, az qala, simvoluna çevrilibdi. Kürün kanyonunda — sıldırımın düz ucunda tikilən bu qala, neçə əsrlərdir, zamana — vaxta sinə gərərək öz əlçatmazlığı ilə qərinələrin dizini qırıbdı. Deyilməyə görə, bina olandan bəri bu qaladan kimsə qaçıb canını qurtara bilməmişdi. Tiflis şəhəri canişinliyin mərkəzi olanda həmin qalaya Mehdi adlı bir qaçağı yatabla gətirib salmışdılar. İndiyəcən azad bir quş kimi dağdan-dağa, gədikdən-gədiyə səkən, durnagözlü buqlarlardan su içən igid zindana dözə bilmir, necə olursa-olsun, burdan çıxmaq barədə planlar qururdu. Onun yatdığı hücrənin dəmirbarmaqlı pəncərəsi düz sıldırıma açılır, lap aşağıda isə gecələr çıxan ay Kürün sularında bərq vururdu. Buradan heç kimin sağ-salamat çıxma bilməyəcəyinə ümid edən nəzarətçilər, həbsxana rejimi o qədər də ciddi deyilmiş. Mehdi ona vaxtaşırı verilən paltarı, dəyişəyi, mələfələri paralayıb uc-uca calayır, kəndir düzəldirmiş, yatdığı döşəyin samanını da çoxdan yelə verib hördüyü kəndiri saman əvəzinə döşəyə təpibmiş. Ta o vaxta qədər kəndir düzəldir ki, pəncərədən atanda onun ucu suya dəyib islanır. Gecənin birində o, kəndirlə sürüşə-sürüşə aşağı enməyə başlayır, qorxulu-qorxulu kəndirdən elə yapışıq ki, hər iki ovqunun əti sümüyə dirənənəcən “gedir”. Obasına gəlib çatan Mehдинin əllərinə dağ olunmuş yağ tökərək onu sağaldırlar, lakin ölənə kimi hər iki əli “qarmaqlı” nişanında qalır.

Xəbər və heç kimin canını qurtara bilməyəcəyi qaladan dustağın necə qaçmasının yolu rus padşahına çatandan sonra onun

qərarı belə olur ki, bir halda ki, elə bir qaladan o qaçıb canını qurtara bilibdi, deməli, bizi ayıldıbdı. Qalanın rejimi və müha-fizəsi gücləndirilsin, dustaq isə daha axtarılmayıb əfv olunsun!

Ondan bu yana həmin qala Mehдинin qaçdığı qala, Mehdi qalası, gürcü dilinə uyğun “Metex” qalası adlanmağa başlayır. Qalanın barmaqlıqlarındakı həmin “kəndir”ə özü çürüyüb tökülənə qədər toxunmurlar. Ondan sonra da bu hadisənin nişanı kimi hələ bir müddət oradan kəfənsayaq eninə — kəsilməmiş bütöv ağ parça sallayırlar — bakirə qalanın süqutunun, yenilməsinin nişanı kimi...

Ağsaqqalların söyləmələrinə görə, həmin Mehdi bizim babalardan olubdu...

Doğrudan da Yasovullunun Kalvayı Mehdisi iri şaqqalı, çox qorxmaz, sözünü yeridən bir igid idi. Atı minəndə dizi atın qulağı bərabərində durarmış.

Tanrısəl əxlaq

Tiflis şəhəri ilə bağlı babamın danışdığı bir əhvalatı da burada söyləməkdən özümü saxlaya bilmirəm:

— Günlərin bir günü Kür daşıb şəhəri basanda bir hissəsi də yer altında olan qədim hamamlara da sel düşür. Qəzadan həmin vaxt hamamda qadın günüymüş (*ötənlərdə şəhər hamamları həftənin 2 günü təkcə qadınlara xidmət eləyərdi*). Yaranışından müxtəlif millətlərin dəyirmanı olan Tiflisdə də aysorudan tutmuş hər dinə-məzhəbə qulluq eləyənlər çılın-çılpaq çıxır küçəyə. Onların içində bir nəfər də olsun türkə rast gəlinmir. İsmət, abır-həyə mayasında olan millətimizin qız-gəlinindən tək bircəciyi sa da hamamdan çıxmır — hamısı özünü selə qurban verib boğulur... Müsəlman qəbiristanlığında bircə günün içində yüzlərcə cənazə torpağa tapşırırlar...

Bax budu millətin isməti, abırı, həyası, halallığı! Ata, qardaş, oğul namusunu göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayaraq mərd, ali-cənab, təmiz qanlı övlad yetirən Ananın Tanrısəl əxlaqı!

Yadigar nəğmə

Nəslimizin, kəndimizin, Touzumuzun və Azərbaycanımızın yetirdiyi şəxsiyyətlərdən biri də Zakir Əlixan oğlu Zeynalovdu (1939-2000). O, hələ erkən gəncliyindən kitab təşnəsi kimi müəllimlərin, sinif yoldaşlarının diqqətini çəkmişdi. İnsan nə qədər kitab oxuyarmış! Deyirlər ki, adam həyatı boyu bir 600-700 kitab oxusa ona savadlı adam demək olar. Zakir əmi özü deyirdi ki, 2.000 kitaba qədər hesabını apardım, ondan sonra daha saymadım. Onun intellekti, istedadlı hüquqşünas olması *(nə qədər istəyirəm ki, burda sa da haşiyə çıxmayım, deməsəm olmaz. İndi bizdə az qala hər iki adamdan birinin hüquqşünas diplomu var, dünyanı demirəm, Biləcəridən o yana çıxıb Azərbaycanın milli maraqlarını düz əməlli müdafiə eləməyə qadir peşəkar hüquqşünaslar, mənim nəzərimdə, indi yox kimidi, Səni bir də dövrənə yetirəcəkmiz, Zakir Zeynalov!)*, bunlardan da öncə dəyanəti, prinsipliliyi respublikanın dünya birliyinə inteqrasiyası üçün qanun yaradıcılığı sahəsində böyük stimullara çevrildi.

Tanrı sevdiyi-seçdiyi bəndəsi kimi Zakir Əlixan oğlunu öz dərgahına qovuşduranda o, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavini idi. O, 1939-cu il martın 21-də Touz şəhərində anadan olmuş, 1957-ci ildə Puşkin məktəbini qızıl medalla, 1962-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, Qazax, Şərur rayon prokurorluqlarında müstəntiq, 1970-1995-ci illərdə Azərbaycan Prokurorluğu ümumi nəzarət idarəsinin prokuroru, idarə rəisi, respublika prokurorunun müavini, Zaqatala rayon, Bakının Sabunçu rayonu, Sumqayıt şəhər və Gəncə şəhər prokuroru vəzifələrində çalışmışdır. Hüquq elmləri doktoru, professor idi. 1995-ci ilin noyabrından Touz rayonundan Milli Məclisə deputat seçilmiş, Milli Məclisin hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu məsələləri daimi komissiyasına rəhbərlik etmiş, 2000-ci ilin noyabrında ikinci çağırış Milli Məclisin deputatı və Milli Məclis sədrinin müavini seçilmişdi.

Harada, hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq Zakir müəllimin əsas qayəsi dövlətinə, xalqına, millətinə, el-obasına xidmət etməkdi. Bu qeydlərimdə onun böyük fəaliyyətini tam şəkildə əhatə eləyə bilmərəm. Bircə faktı qabartmaq istəyirəm ki, Ermənistanla bütün sərhəd boyu olduğu kimi Touz torpağı da təhlükədə olanda burada müdafiə işinin təşkilində, eloğlularımızın səylərinin vahid məqsəd uğrunda birləşdirilməsində, bu yerin insanların öz torpağında dayanıb dirənməsində çox böyük xidmətlər göstərdi. Zakir müəllim bütün şüurlu həyatı boyu Azərbaycanımıza olduğu kimi Touza əvəzsiz xidmət elədi... Dəfələrlə şahidi olmuşdum... Vətən torpağı müdafiəçilərini, o vaxtlar yenicə formalaşan milli ordu əsgərlərini başına yığb doğmaların uyuduğu qəbiristanlıqları göstərirdi ki, bax budu Vətən, ilk öncə bunları, ana-bacıları fikirləşmək lazımdı.

Zakir Zeynalov dövlət xadimi olmaqla yanaşı incə ruhlu bir şairdi. İnsan gedir, əməlləri, sözləri isə əbədi qalır. Xeyirxahlıq mücəssəməsi olan, geniş ürək sahibi Zakir müəllim gözəl bir nəğməni də elatımıza ərmağan eləyibdi:

*Həzin Touz axşamı,
Yanır göylərin şamı,
Dayanıb seyr edirəm,
Xatirələr dünyamı...*

“Firəngi”

...Köç başlayanda sərkərlər (*sərkərlər*), dövlət sahibi bəylər gəmi-bərəyə minər, rahatca dəli Kürü adlayardılar. Atam Qayvalının dilindən:

“Bəy belində xəncər bağlanmış sallama kəmər əmin-arxayın “lodkanın” kənarında oturmuşdu. Qədimlərdə xəncərin qınının üstündə məxsusi onunçun düzəldilmiş, əsas qına bitişik balaca qında indiki cib bıçaqları boyda kiçik, qatlanmayan bıçaq olardı. Axı, hər vaxt xəncər çıxmazdı. Həmin bıçaq — kiçik “firən-

gi” (*ona qəmə altı — qəməlti da deyirlər*) meyvə yeyəndə, çubuqmu, hər nəşə kəsəndə lazım olardı. Bijərttək nöqərlərdən biri gördü ki, bəy dirsəklənib və bu bıçaq da öz qınından çıxıb suya ya düşsə, ya düşməyəcə. Əlini uzadıb barmağının ucu ilə bıçağı qaytarır yerinə və deyir ki, a bəy, mən olmasam bıçaq düşmüşdü suya. Bəy minnətdarlıq edir. Bir müddət sonra bu bir də qayıdır ki, sən bu bıçağın yaman yaraşıqlıdı ha. Bəy yenə dil-ağız eləyir. Çayın ortasına çathaçatda bu yenə bıçaqdan söhbət salanda Bəy gümüş kəməri xəncərqarışıq belindən açıb Kürə tullayır və qarşısındakına təpinir ki, bəs döyülmü, ay rəhmətliyin oğlu, sən daha mənə “öldürdün”? Sən minnətini götürməkdənsə, bıçaq da cəhənnəm olsun, hələ üstəlik gümüş kəmə, xəncər də!”

Yuxarıda “firəngi” dedim, bu, tək-cə qatlanmayan bıçağa aid deyildi — bizim babalar xəncər bağlayıb, qəmə gəzdirməklə yanaşı, həm də zindəganlıqda kəmərlərindən dəstəyi qoç buynuzundan, polad tiyəsi bir qarış olan “saytal” qatlama bıçaq da gəzdirərdilər — bıçaq itiləmək üçün müxtəlif ölçülü aypara, dəhrəburun yiyə, əzmə, çaxmaq göndən kəsilmiş ciyə ilə bir-birinə bənd edilər və lazım olanda toqqadan asılı halqaya keçirilirdi. Sovet hökuməti hər şeyə əl atıb xəncər bağlamağa qoymayanda həmin o bıçaqlar kara gəldi. Onu qabaqlar dəmirçi Kərəm, sonra dəmirçi Həsən düzəltməyə başladı.

...O vədələr poladın qıt vaxtıymış. Dəmirçi poladı yalnız bıçağın tiyəsinin ağzına döyüb qoyarmış, o da ya qismət, necə çıxar (*bu yandan da xatırlayıram ki, lap qədimlərdən dəmirə su verməklə dəmirçi onu polada çevirə bilirdi. Görünür, o xınnalı dəmirçinin ustalıq bir o qədər yoxmuş, ya özünü əziyyətə salmırmış...* Tiyəsində ayrı rəngə çalan xas polad olan bıçaq, balta, başqa kəsəri qabaqlar çox görmüşəm. Bəlkə də o “pobedit” deyilənmiş). Bizim dağ adamları da aldananda deyərmişlər ki, aran adamının poladı xarəbdı. Aran adamları da il-qarına düz çıxmayan dağlı ilə rastlaşandan sonra söyləmişlər ki, fıstıq dibindən su içəndən etibar gözləmə!

...İndi bizim geydiyimiz paltarlara köhnələr “firəngi” paltar deyərtilər. Bunlardan biri gündəlik geyimimizdə və dilimizdə işlənən və fərqi nə varmadan “sertov”, “sirtov”, “sırtov” dediyimiz pencəkdir ki, çoxları onun fransız dilindəki “syurtuk” sözündən alındığını zənn edir. Halbuki, “sirtov” sözünün kökü ana türkcəmizdə — Türkiyə türkcəsində kürək, bel nahiyyəsi mənasında işlənən sırt sözündəndir ki, fransızlar da onu türklərdən götürüblər. Bizimkilər milli şalvar (*bir paraları buna həqarətlə “musurmanı” deyərdi*), çuxa, arxalıq geyinib boynuna başlıq, çiyinə yapıncı salardılar. Ötən əsrin 50-ci illərinin axırı — 60-cı illərin əvvəllərində uzun günlüklü yay papağı, “musurmanı” şalvar, çust, “təlstovka”, döş cibləri üstən, özü az qala dizə düşən geninə-boluna köynək geyinən, başını ülgüclə tərtemiz qırıxdırıb eşmə bığ saxlayan saytal — zərdə kişilər və həmin o paltarları tikən ustalar köçünü sürüb gedəndən sonra daha “musurmanı” — əslində türkün əzəli geyimidi, bizdən kazaklara, digər millət və qövmələrə yayılıbdı, — şalvarları tikən olmadı. Bu şalvarın ortası onu geyinən az qala dizinin bərabərində, çalxoy, geninə-boluna, “yel vurub yengələr (*yengələn*) oynadığından” gigiyenik cəhətdən də xeyirli, praktik bir geyimdi və bu gün Anadolumuzda geyinilən milli libasın bir hissəsidir.

Kalvayı Əsədin 20 mini

Elimizin adlı kişilərindən olan Kalvayı Əsədin 20 min baş qoyun sürülərinin yaylağa köçü haqqında bu gün də belə bir əhvalat danışılar ki, arxdan 15-17 kilometr aralıda, Törpaqqalada, Xunamda taxıl sulayan suçular başlanğıcını Ağçaydan götürən Xunam arxının dumduru suyunun qəfildən bulanlıq gəldiyini görüb deyərlərmiş ki, hə...ə...ə, deməli, Kalvayı Əsədin sürüləri yaylağa qalxır, su ona görə bulandı.

Yerinə düşmüşkən, Touz icmasının bu sanballı kişisindən daha bir əhvalat: Touzda alman koloniyasının başçısı Kal onun qonağı olarkən soruşur ki, Kərbəlayı, var-dövlətdən nəyin var?

Kalvayı Əsəd qayıdır ki, a Kal, sağlığına, 20 min baş qara sürümə nə gəlib? Soyuqqanlı, rəşional düşüncəli alman qayıdır ki, deynən daha 20 min dərim var ki! Azar düşər, həmin o 20 min varını bir gündə aparar. Kişinin gərək evi-mülkü, bağı-dəyirmanı olsun.

Dünyanın o başından vurub, gəlib, bu türk torpağında üzüm bağı salan, öz qövmünü başına yığib abad mülk yiyəsi olan, gündüzlər səliqə-sahmanla yorulmadan işləyən alman ağanın sözü kişinin beyninə batır. Ondan sonra üzüm bağı saldırıb, iki mərtəbəli şahənə mülk tikdirir...

Bu zəhmətkeş, halal, qənaətcil türk oğlu haqqında bir ibrətə-miz əhvalat da danışılar ki, sərkər (*sərkər*) gəlib ağaya həftəlikmi, 10 gündən birmi məlumat verərdi ki, çıxarımız bu qədərdir, yəni bu qədər baş nöker-naibin, çobanın ehtiyacları, köçün ağırlığı üçün, qonaq-qara üçün xərcləndi və tutalım, 15 başı da canavar apardı, — deyəndə kişi əlini dizinə vurub canavar aparana çox heyflənərmiş. Soruşanda ki, a bəy, pay-püş gedən 150 baş erkəyə heç qaşını da tərptəmədin, canavar aparana niyə peşmansan? Kalvayı Əsəd deyərmiş ki, var-dövlətdi, canavar da aparar, oğru da. Ona heyflənirəm ki, öz canavarımıza (*yəni, Ceyrançöldəki, Bozalqanlıdakı*) qismət olmadı, çölün ac-yalavac qədərbilməzi apardı. Fəhmlə deyilmiş bu sözdəki hikmət adamın əl-ayağını yerdən üzür: öz varından ətrafındakı acı, vəhşini, “gözü bu ocaqda olanı” da doyurmalısan. Canavar canavardı ki, onun da sənin süründə payı, qisməti var. Əbəs yerə Dədə Mikayıl Azaflı deməzdi ki, “...Kor yapalaq yeyir yuvada qismət”.

Taleyin hökmünə bax ki, almanın 14 il əvvəl dediyi öz yerini tapır. Dişi-dırnağı ilə var-dövlət qazanan, köçü arandan yaylağa qaldıran və dağdan qışlağa sürən, gəndən baxanda geyimi, suru-sinçi ilə öz çobanından seçilməyən Kalvayı Əsəd Şura hökuməti kollektivləşməyə başlayanda su bulandıran 20 minlik qoyununu Qarabağ elatındakı dostunun yanına aparır, bir müddət orada girələnir. Kolxoz sədasi o elatda da çıxanda ye-

nidən öz elinə dönmək istəyir. Yolda kişinin o hal varını müsa-dirə edib indiki Yevlax rayonunun ən iri qoyunçuluq təsərrüfatı olan “28 Aprel” kolxozunu yaradır, bir qismini isə “Qızıl Samux” kolxozunun (*artelinin*) sürülərinə qatırlar.

“Lemsə” (nemsə)

Yuxarıda alman Kaldan danışdıq. Touz insanlarının indiki səviyyəyə çatmasında buradakı alman koloniyasının müəyyən rolu olubdu. Bizdəki “kalyonka” bu tipli alman koloniyalarının ən cavanıdır. Onlar ilk dəfə 1912-ci ildə gəliblər və təxminən 1917-18-ci illərdə məskunlaşıblar. Touzda dəmiryolunun altındakı hər birinin uzunluğu 300 addım olan bu 6 küçə məsələlərə elə yanaşma tərz, həyat baxışı və həyat ahəngi gətirdi ki, bu, elat adamlarımıza təsirsiz ötüşmədi. Həmin bu alman koloniyasını bizimkilər “Lemsə” adlandırırdılar. “Lemsə” deyəndə həm koloniya, həm də o millətin özünü nəzərdə tuturdular. Almanlar özləri ilə bərabər çox şey gətirdilər buraya. Onların meyvələri də fərqlənirdi. Həm ənciri, həm armudu, həm gilası, həm gavalısı, həm turşdan turş narı və ağ şirin narı, həm qara üzüm. Kaloniyanın adını da üzüm bağı anlamını verən “Traunfeld” qoymuşdular. Küçələri də onun kimi: Kəhriz küçəsi, Bağ küçəsi, Vağzal küçəsi, Əncirli küçə, Şiller küçəsi, Armudlu küçə... (*Bu axırını 2 küçəni sonra Lenin və Oktyabr küçəsi elədilər*).

Onlar şəhər mədəniyyəti gətirdilər buralara. Bir çatı altında həm yaşayış evini, həm mətbəxi, həm əl damını, həm furqonun “qarajı”nı... yerləşdirə bildilər. Həm də dərinləndirən dərin zirzəmilərini düzəltdilər. Divarlarını Ağdağ daşından hördükləri zirzəmilərinin tavanlarını da həmin daşlardan çatdılar. İndiki güclü texnika ilə o zirzəmilərin torpağını çıxardıb daşımaq çox ağır zəhmət və vəsait, vaxt tələb eləyən işdi. Lemsə onun çəmini tapmışdı. Torpağın münbit üst qatını bağına dağıdılar, qajla sıxsa su çəkib gətirərək yerdə qalan sarı torpaqdan isə çiy kərpic

kəşib kənara yığarmış — layihə ilə tikdirəcəyi evin divarlarının hörgüsü üçün... Hər şeydə düzlük gəzən almanlar mədəndən çıxardılan daşı elə ordaca hörük kimi yenidən qalaq şəklində yığdırar və sajenə vurub satın alardılar... Daşla bərabər qırılıb gətirilmiş qaratikanı da sajenlə almaq istəyirdilər. Gördülər, mümkün olmadı, axırda araba ilə hesablaşdılar. Bununla bağlı bir məzəkeşi söyləməkdən özümü saxlaya bilmirəm: ətraf kəndlərdən bir nəfər lemsəyə onun sifarişi ilə tikan qırıb gətiribmiş, həyətdə boşaldaraq guya sajenə vurmuşdu. Bu bijertək kəndli tikanı elə yığmışdı ki, eləcə forması vardı, tikan basmalarını düz-əməlli ayaqlayıb yatırtmamışdı da. Lemsə nə qədər buna izah eləməyə çalışsa da bu elə dediyinin üstündə durub almanı dansıdır ki, başın haqqı, elə yığmışam ki, arasından heç tük də keçməz. Çox cəhl eləyirlər. Axırda alman deyir ki, sən düzlyünü onda biləcəm ki, mən keçəcəm tikanın o tərəfinə, sən qalacaqsan bu yanda, o üzdə nə hərəkət eləsəm, deyərsən mənə. Razılaşırlar. Tikan qalağının dalında alman sağ əlini qaldırır soruşur ki, neynədim? — Qolunu qaldırdın. Bu indi şlyapasını çıxarır. — Səbət papağını götürdün. — Deməli, hər hərəkətimi gördün, eləmi? — Hə, ay lemsə, sən özünü də, elədiklərini də lap aydınca gördüm.

Daha nolasıdı? Qarğa çox bilmişliyindən duzağa düşən kimi, bunun da kələyi baş tutmur... Mən bunu ona görə nağıl eləyirəm ki, bizimkilər o qədər saf, dunuq səviyyəsinə gedib çıxan məsum olublar ki, yalan-fırıldağı da heç əməlli-başlı bacarmayıblar.

“Lemsə”nin qonşuluğunda Öysüzlü, Mülkülü, Əsrik, Cilovdarlı, Cırdaxan insanları da köhnədən yaşayıblar. Bizimkilərdən birisi ağrıyanda, ya sağsöykəm yatanda “xəstənin könlü armud istərmiş” və uşaq yollayarmış ki, get Vilhemdən armud al gətir. Lemsə diləyi öyrənəndə özünə xas ləhcə ilə, bizimkilər demiş “gartdada-gartdada” söylənərmiş ki, ay dəli musurman, qapında “seyid” (*yəni söyüd— dilinə elə yatırmış*) ağacı əkdiniyə, armud, başqa meyvə ağacı basdır, xəstələnəndə də gərəyin

olsun. Daha orasını anşıdırammamış ki, bu elat arx kənarında, çəpərinin, məhləsinin qırağında söyüdü boş-boşuna basdırır. Əsas məşguliyyəti heyvandarlıq olan elat adamı yazbaşı, ya qış bərk gələndə o söyüdü puçurlarını, yaşıl budağını qırıb arıx düşmüş malına yem kimi verir və həm də yayda qızdırma-ya tutulanda malın ən yaxşı dərmanı, eyni zamanda qurdun əlacı elə bu söyüdü cavan budaqlarının qabığıdır. Təntiyəndə nehrəlik kəsmək, ya odun kimi istifadə etmək də öz yerində.

Almanlardan qalma bir də “svoyabbas” sözüdü. Dədə-baba bağlarımızda xalq seleksiyasının yetişdirdiyi “Bayan”la “Təbriz” üzüm sortunun cürbəcür məzlələri vardı. Almanlar onun kiloqramını iki abbasıya qəbul eləyirmişlər, yəni almanca “çvay-iki”, “abbas-abbasi”— yəni 40 qəpiyə. Qəribədir ki, üstündən 80-90 il keçdi, almanın o vaxt təyin elədiyi qiymət dəyişmədi. Sovet hökuməti şəklililiyindən asılı olaraq həmin üzümün (*bəzi ədəbiyyatda bu üzüm “rkasiteli” sortu kimi qeyd olunur, əslində isə o gürcü üzüm sortunun buralarda geniş yayılması XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf eləyir*) kiloqramını 40-42 qəpikdən almaqda davam elədi. Elə indinin özündə də həmə-n-həməndi.

Ləmsə parkı da bir aləmdi. Ordakı ağacların bəziləri Almaniyadan, Batum və Krımdan gətirilmişdi. Sonralar həmin ağacların toxumundan tutuldu və Touz meşə təsərrüfatı o şux qamətli, elə bil “pıçqıdan çıxan” kimi hamar, sığallı sərvləri rayonlaşdırıb kütləvi şəkildə yetişdirdi, ölkəmizin hər yerinə, eləcə də başqa respublikalara şitil satdı. Həmin o parkda, deyilməyə görə, Qafqazda ilk nəfəsli orkestr vardı. O mədəniyyət və istirahət parkında gözəl rəqs meydançası, açıq havada konsert üçün səhnə düzəldilmişdi..

Köhnə kişilər ləmsə həyatından çox ibrətamiz əhvalatlar danışdılar. Gənclərimizə görk olsun deyə onun bircəciyini demək istərdim. Kaloniyanın rəhbərinin qadını da çox şəxsiyyətli bir xanımmış. Hər səhər inəklərini sağıb, öz ehtiyaclarına uyğununu götürəndən sonra əlində iki vedrə süd gəlmiş kəhrizin

başına. Süd qəbulçusunun bidonuna südünü boşaldar, vedrələri yaxalayıb yuyar və kəhrizin gözündən su ilə limhəlim doldurub evinə gətirərmiş... Kişilər bunu danışanda mənim aləmində bir neçə məqama diqqəti yönəltməyə çalışırdılar. Əvvəla, nə qədər varlı-hallı olsan da Allahın verdiyi ruzinin hər qətrəsinin qədrini bilməlisən — yəni südünü satmalısən. İkincisi, imkanı var onun qulluqçu tutmağa — inəyini də sağdırıb südünü də yerbəyer eləməyə, zəhmətdən yadırgamasın deyə öz işini özü görür. Üçüncüsü, su krantı var həyatında, onun suya ehtiyacı yoxdu. Kəhrizin gözündən su götürməklə dəmirə dəyməmiş təzə su gətirir evinə, həm də boş-boşuna qayıtmır, — idman eləyir, eyni zamanda sübh tezdən, hələ xeyir-şər eləməmiş evinə-ocağına boş qab — vedrə qaytarmır — su da ruzi-bərəkətdi, axı!

...Halallıq, ədalət onsuz da millətimizin qanındadı. Burda yaşayan almanların düzlüyü və dəqiqliyi də bizimkilərə əlavə bir örnək olubdu... Qovlarda iki qardaş vardı. O qədər dəqiq-düz idilər ki, onlara “nemeslər” deyərtilər. Bu iki qardaş öz məhlələri arasından hasar çəkəndə, ya şərikli divar hördürəndə, ya hər hansı ortağ bir iş görəndə çalışmışlar biri o birisinə nəxnək vurmasın. Turalım, bir daş bundan, bir daş da o birisindən, ya bir “gülmux” (*gurmux, kora*) bundan, bir “gülmux” da ondan. Allahın işinə bax ki, “nemes” qardaşlar sonralar elə “nemsə”nin də başladığı müharibədə qaldı...

Almanların “Rote fane” (“*Qırmızı bayraq*”) komandasının təsiri ilə yerli icmanın gənclərindən təşkil olunan komanda əməllicə yarışdı. “Futbolist” Qara müəllimin yorulmaz fəaliyyəti sayəsində Touzumuzda böyük bir futbol məktəbi yarandı. Bu, təkcə futbola aid deyildi. SSRİ-yə səs salan, şöhrətləri bir səltənət olan irəli, şirin, ayıq-sayıq bir nəsil yetişdi. Onlar bir parlaq komet kimi işıq saçaraq xatirələrdə dərin iz qoydular... Futbolçularımızın şöhrəti Azərbaycanımızın sərhədlərini aşıb dünyada məşhur oldu. Heç təsadüfi deyil ki, Touza ikinci Braziliya — Azərbaycan Braziliyası deməyə başladılar. Bu da bir

tarixdi ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizi də ilk dəfə olaraq beynəlxalq miqyasda Touzun “Turan” komandası təmsil elədi...

Sovet hökuməti elatımıza min illərdən bəri davam edən təsərrüfatçılıq ukladını — öz ucsuz-bucaqsız torpağında aranyaylaq yerdəyişməsinə tərgidib onu torpağa təhkim eləyəndən sonra lemsənin əkinçilik mədəniyyəti həya yetdi. Təkcə bir cə faktı deyim, SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarına uyğun olaraq almanlar da 24 saat ərzində Touzdan köçürüləndən sonra *(o ayrı söhbətin mövzusu ki, sovet hökumətinin etibar eləmədiyi, almanlara meyli yaxın olan Mesxeti, Ədigün, Aspinza, Boqdanovka, Ahıska türkləri, Krım tatarları, balkarlar, qaraçaylar, noqaylar, çeçenlər, kalmıqlar və digər xalqlarla birgə — onlar bu gün də tarixi ata-baba vətənlərinə qayıda bilmir, azərbaycanlılar da köçürülməliyi, yalnız Mircəfər Bağirovun misilsiz risqi, şücaəti sayəsində Stalin bu iş qol qoymadı.)* onların kooperativi, üzüm bağı, şərab zavodu ilə birlikdə nümunəvi kolxoz təsərrüfatı Abulbəyli və Touz Əsriyi ilə birləşdirilib Nizami kolxozu — sovxozu yaradıldı və o kolxoz SSRİ-də tanınan bir sovxozla çevrildi. Kremləki sarayın eyni olan mədəniyyət sarayı nəinki bölgədə, o vaxt heç respublikada yoxdu. Taleyin hökmünə bax ki, Məhəmmədəli Əliyevin minbir şövqlə tikdirdiyi həmin o şahənə sarayda onun özünün məhkəməsi quruldu. Direktoru rayonun planı xatirinə əlavə quzu yazmağa məcbur eləmişdilər. Namərdlər sonra da kağız üzərində olan quzunu qoyuna çevirib sürü dövriyyəsi qanunu tətbiq eləyərək, dəftərdən-dəftərə salıb yüzlərə-minlərə döndərmişdilər. Heç bir yeyinti-filan olmaya-olmaya uzun illərin büro üzvü, raykomların at oynatmasına yol verməyən o ləngərli Touz Kişisini sovet hökumətinə tutdurdular. Sovxozu təhvil verəndə Məhəmmədəli Əliyev lemsədən hansı əsas vəsaiti götürmüşdüsə, özü yaratdıqlarından savayı, hamısını 35 ildən sonra düppədüz təhvil verdi. Bakıdan bəri təşkil olunan məqsədli komissiyaları təəccübləndirən oydu ki, dişə dəyən, hamının gözü olan əsas vəsait və

əmlaklar öz yerində, lemsənin araba təkərini əlavə topuyla, fayton — qazalağı da üstəlik aktla verdi. Fikir ver, özü də 1976-cı ildə! Həmin o ikitəkr qazalaq lap bu yaxınlara kimi Novruz bayramlarında rayon tədbirində kara gəlirdi.

İndi touzlular da torpaqdan çoxlu gəlir əldə etmək bacarığını, onların hər işi öz vaxtında görmək, ardıcılıq, işgüzarlıq, qul kimi işləyib ağa kimi yeyib-içmək və digər keyfiyyətlərinə də yiyələnmişlər. Dərindən təhlil eləyəndə görürəm ki, həlledici anlarda bizim adamların əlbir-dilbir olmaları, qətiyyəti, intizamlılığı, məsuliyyət hissi həyatın bütün qatlarında onların çox qolundan tutur.

Gör-götürlə yaşayan elatımızın ayıq insanları da lemsə kimi qarşısına böyük məqsədlər qoyub ona nail olmaq yolunda müntəzəm və ardıcıl çalışmalar aparırlar. Heç boşuna deyil ki, o alman koloniyasının qonşuluğunda yaşayan ailələrdən şöhrətli insanlar, böyük alimlər yetişdi. Sıradan olanların artıq 3-4 -cü nəslə keçmiş SSRİ-nin elm və mədəniyyət mərkəzlərində, sonralar isə Avropanın ayrı-ayrı ölkələrində nüfuzlu işlərdə çalışırlar və cəmiyyətin ali təbəqəsində yetərinə təmsil olunurlar.

Hayıf bu başa!

Lemsə bir gün tezdən qalxıb gördü ki, iki atından heç biri yoxdu həyətdə. Atını atdan salan pələng kimi itlərsə sapsağlam, hələ yiyəsini görəndə əvvəl haytalanıb sonrasa quyruq bulamaları da öz yerində. Darvazanın da arxasının taxtasını vurub girvənkəlik qıfıllarla necə killidləmişdisə, eləcə də durur. Hələ qapıya toxac da vurub yoxladılar. Hər şey yerli-yerindədi. Bircə atlardan savayı. Hasar da ki, hündür. Alman qalır matmətəl. Axır-axırda başa salırlar ki, bu, mülkülülərin işidi. İsmarış yollayır ki, mənə bu sirrdən halı eləsinlər, and bu-qəsəm bu, heç kimlə işim olmayacaq və şikayətçi də deyiləm...

Əlqərəz. Atı aparan gəlib hər şeyi yerli-yataqlı danışır ki, burda nə var, ay lemsə? İtlərinə özümüzlə gətirdiyimiz bir şaq-

qa əti verdim, yaxşı bilirəm ki, mənə it hürmür və it ki əlindən nəsə alıb yedi, daha sənə dəyməyəcək. İkitəkər arabanın iki qolunu atın yanına möhkəm-möhkəm bağlayıb mancanaq elədim və həmin mancanaqla da qaldırdım hasarın o üzünə. O üzdə də yoldaşım atı mancanaqdan azad elədi. O biri atı da onun kimi. Nəməne şeydi, burda nə sirr var ki, ay lemsə?!

Alman oğurluğun texnikasını biləndən sonra başını bulayıb hayıfsılana-hayıfsılana:

— Baş yaxşı başdı, hayıf ki, belə əməllərə işlədirsiniz, — söyləyir.

“Cəhənnəm körpüsü”

Bizimkilər almanların düzlüyündən-halallığından bir maraqlı əhvalat da söyləyirdilər. Simenslər indiki Gədəbəy mis mədənlərini işlədərkən Təbrizdən, Ərdəbildən, digər yerlərdən də çoxlu insanlar gəlib fəhlə kimi burada çalışırdılar. Heç təsadüfi deyil ki, bu gün Gədəbəyin mərkəzində (*özlərinin “tatlar” dedikləri icma*) gündəlik danışq dili sırf ədəbi dilimizin norma və tələbləri səviyyəsində işlənir. Nəysə... Fəhlələrə haqq hesablayıb verəndə “donluğun” quyruğundakı qəpik-quruşları bizim adamlar götürməzlərmiş və eləcə iri pullara yiyə durar, xırdasına isə əllərini yelləyib “əşşi, cəhənnəmə ki!”, — söylərmişlər. Hər şeyə nəzarət eləyən sahibkara bu barədə məlumat verilibmiş. Almanın tapşırığı belə olur ki, fəhlənin yaxın durmayıb elə bil suya axıtdığı həmin xırda qəpiklərin dəqiq hesabı aparılmaqla qoy üst-üstə yığılsın və bəlli miqdar toplanandan sonra pirkeşiyə, o da öz növbəsində sahibkara məlumat versin.

...Bir para işçilər mədənə gedib-gələndə dəli-dolu dağ çayından keçməli olurdu. Sel-daşqın olanda iş müşğülə dönürdü. İndiyədək çox ziyanlıq törətmişdi həmin çay. Bəli... Yerli işçilərin illərdən bəri yiyə durmadıqları halal xırda pullarını alman topladır, axırda xeyli yığılır və həmin pula da çay üstündən körpü saldırtdırır. Elan da elətdirir ki, bu sizin “əşşi, cəhənnəmə ki!”

söyləyib kassada qoyduğunuz (*oxu, çölə atdığınız*) pulun hesabına başa gəlibdi.

Ondan sonra həmin körpüyə “Cəhənnəm körpüsü” deməyə başlayıblar. Doğrudu, sıldırımında salındığına görə ona o anlamda da deyiblər, ancaq mən köhnələrdən bax bu variantı eşitmişəm. Bir də var “cəhənnəm ustası”. Ağsaqqal tapşırıq verir ki, işimizi gördürmək üçün get filan ustanı tap gətir, o olmasa da filankəsi və işdi birdən onların da əllərində iş olsa “cəhənnəmə ki”, ya “cəhənnəm olsun” filankəsə de gəlsin işimizi aşırınsın...

Kabab, şiv (şüy), bir də yaş çubuq

Yuxarıda sərkər (*sərkər*) dedim, daha bir əhvalatı danışsam, vicdanım məni rahat buraxmaz. “Cəmi Qafqaz sərdarı” Allahyar bəy Zülqədərova sərkər (*sərkər*) hesabat verəndə ki, a bəy, üç illik buğa axşam qayadan uçub qıçı sınıb, neynəyək? Bəy deyərmiş ki, canınız sağ olsun, kəsin paylayın nökrə-naibə, çoban-çoluğa, qoy kabab çəksinlər. Hələ çatmasa birini də kəsin. Vay o gündən ki, Allahyar bəy meşədən ehtiyac olmadan, icazəsiz şiv (*şüy*) kəsən bir nadan görəydi. Həmin o şivirtı qırılana qədər onu budarladarmış ki, başqalarına da dərs olsun, meşəni məhv etməsinlər.

Gorun nurla dolsun, Allahyar bəy! Min qayğı ilə göz bəbəyin kimi qorutduğun ağaclar, İsveçrədən gətirtdiyən şam fidanları ürək sərirlədən, insanları yüz illər boyunca yedirən ormanlara, keçilməz meşələrə döndü. Avropadan qızıl pulla alıb yerli əhaliyə payladığın qızıl inəklərin südü, ağartısı eli o aclıq illərində məhv olmaqdan qurtardı, Xınna adamlarının mayası tox oldu, ilk öncə öz genetik quruluşları ilə, sonra səndən qalan nemətlər, o icmaya etdiklərin sayəsində say-seçmə, pərli-budaqlı nəsil yetişdi.

Sovet hökuməti milyonlar xərclədi, qonur Latviya cinsindən başlamış, ala-qara Kostroma cinsinədək, Xolmoqordan “Şves”ədək daha hansı sort mal-heyvan qaldı ki, bizim o dağ-

larda sınaqdan keçirməsin? Alınmadı, heç biri üz eləmədi. Axırda aydın oldu ki, Allahyar bəyin İsveçrədən gətirtiyi, nə qədər kəsib-çatsalar da, yenə artıb-çoxalıb cüzi yemlə, puçurla bəslənən həmin o Hallevey cinsli inəklər bu dağlarda, “qaya-qafçı-ğalarda” üz eləyir, nəslə kəsilmir, sağlamal inək olaraq ailələr saxlayır.

Allahın verdiyi qismət — Allahyar bəy

Necə olursa Allahyar bəyin babaları ilə Xınna camaatının qəsd-qərəzliyi yaranır. Gecənin birində tökülüşüb Zülqədərli nəslinin ordakı məmə yeyənindən pəpə deyənincən hamısını qırırlar. Bir həftəninmi-on gününü gəlini olan Kəsəmə bəylərinin qızını da qılıncla doğramaq istəyəndə bunların başbiləni qoymur ki, daha bir köklü-köməcli nəslə də düşmənlə olammarıq. İsmarlayırlarmı, ya özlərini aparır, daha orasında işim yox, gəlinin hamilə olduğunu unamırlar. Bəli, vaxt-vədə tamam olandan sonra dünyaya bir oğlan uşağı gəlir. “Qannıları” arxayın salmaq üçün qız evi “şüd” salır ki, qız doğuldu. Oğlana da həmişə qız paltarını geydirərmişlər. Uşaq da qızlara yaxın getməz, oğlan uşaqlarına qoşulmağa çalışır, onlar da bunu qovallarmışlar ki, qızsan-get qızlarla oyna. Əmbə, uşağı başa salıblarmış ki, oğlan olduğunu heç kəsə söyləmə, atanın-babanın düşmənləri çoxdu. Uşaq gəlib 13-14 yaşa yetmişdi, bir gün omaşıyıb babasına dedi ki, daha bəddi, bıçaq sümüyə dirənibdi, belə yaşamaqdansa ölmək yaxşıdı, hərə bir cana borcludu, ölmək— ölməkdi, daha xırıldamaq nə deməkdi?!

Bəli, ağsaqqal çox fikir elədi, arada saqqalı uzununu yaş axıtdı, köksünü ötürüb fikrini qətiləşdirdi. Aradan xeyli vaxt keçməsi öz yerində, qanbarışdıran ağsaqqallar, sözü qılınclıdan kəsərli kişilər barışığa nail olurlar. Hədd-bülüğa yetişən oğlanı da gətirib öz dədə-baba yurdunda bərqərar eləyirlər. Bu oğlan Allahyar bəyin atası Məmmədrza bəy idi...

...Aylar-illər ötüb bir-birini əvəz eləsə də, necə illəriydi ki,

Məmmədrza bəyin züryəti olmurdu. Vədəsində yetişib bərədə yatmaq üçün payızın alaqqaranlığında ov adıyla bəy bir gün evdən çıxmışdı. Keşikəndin qırağındakı ətraf dağlara baxanda balaca görükən yupyumru təpəyə yaxınlaşa-yaxınlaşdı ki, gördü, elə bil sübhün duman-çənindən sıyrılıb çıxan kimi, bir canavar düz üstünə gəlir. Tüfəngi çiyindən aşırıb tuşlaya-tuşlaya fikir verib gördü ki, gözünü düz atın üstündəkinə zilləyən canavar taytıyor, ayağının biri o birilərindən gödəkdə, elə taytıtıya-taytıtıya da gəlməyindədi. Tüfəngin lüləsindəki hər iki gülləni çərtdi, açılmadı, tüfəngi “qırıb” yeni patron saldı, yenə açılması olmadı.

Əziz oxucu, nəsilən-nəsilə cilalana-cilalana ötürülən bu əhvalatı, necə var, eləcə də nəql edirəm. Burda, sadəcə, hər şeyə şübhə ilə yanaşan, köhnələri mistik, aciz adamlar kimi təsəvvür edən indiki nəslimizə bir az aydın olsun deyə, bildirirəm ki, Məmmədrza bəy zabıt kimi rus ordusunun tərkibində müharibədə olmuşdu, bir anda patronları dəyişə bilərdi — bu bir. Sonra onu canavarın zəhmi basa bilərdi, özünə elə gələrdi ki, tətiiyi basıb çaxmağı çəkir, ancaq eləməzdə, patron nəm çəkmiş olardı və s. və i.ə. Amma kimin necə fikirləşməyindən asılı olmaya-raq, əhvalatı, bax, beləcə söyləyirlər. Canavar atın üstündə domuşub qalan adamın yenə düz gözlərinin içinə baxa-baxa gəlib onun atının qarnının altından keçib getdi və seyrək dumanda gözdən itdi.

Bircə anın içində baş verən bu hadisədən sarsılan Məmmədrza bəy Haçaqayaya sarı əlini qaldırıb üzünü Tanrıya tutub dua elədi ki, ya Rəbbim! Böyüklüyün xatirinə, yaratdığın eşqinə, Səndən diləyim belədir ki, mənə, bax, bu nişanda, bu canavar qeyrətli, onun kimi qorxmaz, mərd-qoçaq bir oğul qismət elə!

Tanrı sidq-ürəkdən gələn duaları eşidəndi. Aləmlərin yiyəsi ata olmaq həsrəti ilə qovrulan bir bəndənin yalvarışlarını, duasənasını eşitdi. Ona həmin “canavar nişanda” — bir ayağı o biri ayağından anadangəlmə gödək bir oğul bəxş elədi. Allahın

verdiyi qismətə elə qoy Allahı da yar olsun, — deyibən adını Allahyar qoydular. Allahyar bəyə böyük Yaradan həmişə yar oldu, elinə-elatına, millətinə daim xeyir verdi. Elə ucaldı ki, özünü bir yana, elini-əqrəbasını da şərəf sahibi elədi. Bu gün də bizlərdən biri ağayana hərəkət edəndə, özünü tox tutub, ləyaqətlə durub — oturanda deyirlər ki, “elə bil, Allahyar bəyin bacısı oğlu-du”.

Yaddan çıxmamış: o əhvalata qədər adsız olan həmin təpəyə günü bu gün də “Canavar təpəsi” deyirlər.

Keşişkənd — Keş kəndi

Yuxarıda Keşişkənd (*indiki adı Qoşabulaqdı*) adını çəkdik.

Mənə görə, həmənin bu kəndin adının erməni keşişi ilə əlaqəsi yoxdu.

Allaha yaxın yerdə, uludan ulu Haçaqayamızın öz sayasını saldıği bizim Sarıtala, Ağacqala, Avdal, Qarabağlar, Almalıtala, Qəribli kəndləri ərazisində tapınaq yerləri — yaşı bilinməyən məbədlər var. Doğrudur, bunu albanlarla bağlayırıq, əslində xristianlıqdan çox öncədir. Burdakı məbədlər heç Şəkinin Kiş məbədinə geri qalası deyil. Bunu yaza-yaza o da yadıma düşür ki, bəlkə elə həmin “Kiş” sözü təhrif olunub, o qədim kəndimizin — indi adını çəkəndə adamın yadına erməni düşən Keşişkənd adına dönübdü. Əmir Teymurun doğulduğu kəndin adı da Keşdir və bundan savayı, Oğuz xaqanın törəmələrindən biri də bu adı daşıyır. Türkiyəmizdə, Güney Azərbaycanımızda Keş dağı, əzəli torpağımız olan indiki Ermənistanda da Keş kəndi var. Qədim mənbələrə görə dini ayinlər yerinə yetirilərək qurban kəsilən məkana — yerə də “keş” — “kiş” deyilərmiş. Haçaqaya, axı, yaxındadı. Kiş tayfaları da öz yerində. Xülasə, türk mənşəli sözüümüz danışığ dili qaydalarının amansızlığı ilə təhrif olunaraq Allahyar bəyin tarixi kəndi olan Keşkənd — “Keşişkənd”ə çevrilibdi. Sözsüz, bütün bunlar geniş tədqiqat mövzusu, alimlərimiz, inşallah, öz sözlərini yaqın deyirlər.

Bu yerlər həm də Sal-Sal pəhləvanın adı ilə bağlıdır. Sal-Salın atasının adı Samsam, babasının adı isə Tamtam idi. Şəhəri də ki, Xavərzəmin. Həzrət Əli, bizimkilər daha çox Cənab Əli deyir, həmin o azman Sal-Salla burada qarşılaşıbdı və o vuruşmadan sınaqlı Haçaqayamız əbədi nişanə kimi qalıbdır. Sal-Salla bağlı elin yaddaşındakı əhvalatı söyləyirəm:

Sal-Sal

İslamın Şiri — pənahı müqəddəs dinimizi yaymaq üçün indiki Azərbaycana gəlmişdi. (*Əksər İslam tarixçilərinə görə Cənab Əli ümumiyyətlə Azərbaycanda olmayıbdı. İnsan kamilləşib gizli elmlərin olduğuna inandıqca, Quranı öyrəndikcə tapınırsan ki, Allahın lütfü ilə seçilmişlər eyni anda bir neçə yerdə ola bilər və bu, müqəddəs kitabımızda “teyyül-ərz”, “teyyül-zaman” şəklində keçir. Kamillərə indi gizli elmlərin varlığı gün kimi aydındır və imamımızın da ecəzi vardı və Cənab Əli hər yerdə ola bilərdi.*) Buzovnadakı Əli ayağı — Əli qədəmgahı, Mamırtı dağında Həzrət Əlinin süfrə açdığı yer — “Çinarlı piri”, orada Düldülün ayaq izləri, Həzrətin dirsək yeri, Haçaqayamızda yenə Əli nişanələri və onlarca digər müqəddəs yerlərimizsə insanlara saya salmaqda, adamları diləklərinə, saf niyyətlərinə qovuşdurmaqdadı...

...Bizim yerlərin, bu torpağın indiyədək məğlubıyyəti nə olduğunu bilməyən yenilməz bir bahadırlı vardı. Sal-Sal pəhləvanın (*sözə fikir ver! Türkcə saldırmaq anlamına gələn “sal”ın təkrarlanması — yəni hücumçular hücumçusu, ya basqınçılar qənimti*) hələ kürəyini yerə vuran olmamışdı. İndiki Köhnəqaladakı “Dəlik daş”ın yanında Sal-Salın gəmisi işlədi, — 1960-cı ilə qədər lövbər daşı, gəmi bağlamaq üçün torpağa basdırılan həmin iri sal qaya dururdu, asfalt yol çəkiləndə dinamitlə partlatdılar, bir “Dəlik daş”sa Mamırtının döşündəki top çinarlıqdan (“*Yeddi qardaş*”) yuxarıda indi də durur. “Sınaqlı”ya gedən “Sarı yol”, onun qurduğu Pir qaya, Pir boynu da həmin pəhlə-

vanın nəzarətindəydi...

Allahyar bəyin yuxarıda dediyimiz kəndi səmtlərində, əfsənəyə görə dağın döşündə Sal-Salla Həzrət Əli güştü tutur, neçə gün-neçə gecə vuruşsalar da heç biri o birisinə güc eləyəmmir. Cənab Əli neçə dəfə Zülfüqarı çəkib bunun sinəsinə zərbə vurursa da qılınc kar eləmir. Zülfüqarı qeyzlə daşa çalır. Qılıncın zərbindən qaya pendir kimi iki yerə bölünür (*Haçaqaya*). Baxır ki, köynək sehlidi və bu azman da gücünü torpaqdan alır (*Antey kimi*)... Sal-Salın qadınının İslama, Cənab Əliyə rəğbəti varmış, nə yollasa xəbər çatdırır ki, onun köynəyini yırtсын. Təkrar qarşılaşanda Cənab Əli əl atıb Sal-Salın köynəyini yırtır və tilsim sınır. Bu, dinindən-etiqadından dönəsi olmur və Həzrətin qabağına düşür ki, apar kəs mənim başımı. Cəngavərlik qanunlarına görə, elə bahadırın da ruhunun rahatlıq tapması üçün basılan igid ondan sonra daha yaşamazdı və öz ölümünü də onu sındıranın əlindən qəbul etməyi arzulardı. Bu, çox böyük yaşam fəlsəfəsidir... Vuruş meydanından bir qədər aralanıb bir qaşa çatanda Sal-Salın ayağı dirənir, daha nə illah edirsə də, irəli gedə bilmir ki, bilmir. Deyir ki, burada atamın qəbri var və indən belə mənim torpağım qurtarır, başımı elə buradaca kəs!..

Mən bir gerçəkliyi də qeyd etməliyəm ki, tapınaq yerlərimizin, inanc məqamlarının tarixi çox qədimdi və İslam da o sayılı yerləri din pərdəsinə bürüyüb özününküləşdiribdi...

Bizi “dönməyə” qoymayan Adil əmi

Yasovulludan olub Hacallıda yaşayan Nəsir kişinin axırda ocağını şenləndirən, “müharibədə qalan” qardaşı Tağının xiffətini için-için çəkən Adil əmi, heç vaxt söz altında qalmazdın. “Əmoğlu” dediyin, atalarınız əmizadə, babalarınız əmioğlu Qayvalı Qəşəm oğlunun qonağı olanda səmimiyyətlə dolu, incədən-incə zarafatlarınız heç yadımdan çıxmır. Bir gün xeyli oturub söhbətləşəndən, yeyib-içəndən sonra, durdun, bir Gü-

lənbəyə də baş çəkim, — deyib qonşuda yaşayan mamamgilə getdin. Axşamdan xeyli keçmiş, yatmaq vədəsi qayıtdığını gö-rən Atam anama (*öz anasına*) xəlvətcə him eləyib soruşdu: — Ay Ədil əmoğlu, Gülənbər sənəin nəyindi? — Əmim qızı! — Yoldaşı İsrayıl nəyindi? — O da əmim oğlu! — Sineyvar xala nəyindi? — Həm əmimin arvadı, həm əmim oğlunun anası, həm də əmim qızının qaynanası! — Bir halda ki, orda hamı özününküdü, bəs niyə qalmadın orda, yatmağa yenə bizə gəl-din? — Əmoğlu, ordakıların hamısı özümüzünkülərdir, qorxum burdandı ki, sən təksən, birdən yad qızı səni döndərər... Ürək-dən gələn qaqqanaq, gülüşmə, şux zarafat aləmi başına götürdü. Bu əhvalatı Atam bilərəkdən, özü həmişə yeri düşəndə danışar-dı, gənclərin tərbiyəsi, kökə bağlılığı üçün...

Keşişkənddə, Ağacqalada müəllimliyinəin nəticəsi kimi, Qıya qarının əhvalatları ilə yanaşı, Allahyar bəylə bağlı bir söyləmə də sənədən yadığıdır:

Qancıq südü

Hər dəfə “skaçka”da — cıdırda Allahyar bəyin atı (*Bəyin aləmə səs salan atının adı “Zadalar” idi. Adın ululuğuna bax! Zəyəmin qolu olan Zada çayı da buralardan axırdı. Yeri gəlib deyim ki, ocağın yetişən halal atına, itinə, inəyinə dədə— babadan qoyulan adını çox vaxt dəyişməzdilər. Həm insanlar, həm də o heyvanın nəsiləri dəyişsə də ad da bir talisman kimi o nəsildə — ocaqda qorunub saxlanardı. Elə keçmişdə də insan kimi atın da pasportu olubdu. Həmin sənəddə adı, ata-anası ilə yanaşı, qanı, rəngi, ölçüsü... də yerli-yataqlı göstərilibdi*) qalib gələr, nəmər — xələt də ona qismət olarmış. Erməni tədbir tökür, yüz hiyləylə Bəyin atının yenicə doğulmuş bir balasını xəlvəti ələ keçirir. Minbir arzuyla “tavəd” o vaxta qədər gözlə-yir ki, o yetişib at olsun və dalkı cıdırların birində yarışa çıxar-dırlar ki, daha qələbə bizimkidi. Yenə Bəyin atı qalib çıxır. Pərt olan erməni: — Allahyar bəy, bu necə olan işdi eli, axı, bu sə-

nin öz atının balasıydı, yenə uduzduq, — deyir. İşin nə yerdə olduğunu anlayan Bəy: — A məssəbini..., nə olsun qanı mənim atımdandı, qancıq südü əmib, kafir nəfəsi dəyibdi, heç yel olub halal-təmiz qanlı atımın yanından da ötə bilməz, — söyləyir.

Əvvəl atana, sonra atına

Oğuzun — türkün həyatın ləzzətini gördüyü 3 şeydən birincisi atdı. Qədimlərdə: “yuxudan oyananda əvvəlcə atana, sonra atına baş çək!” — deyərmişlər. Şəmşəddil atlıları tarixə öz möhürünü vurub və elə həmin bu adla da qalıblar. Çox qabağa gedəmməyəcəm. Qaraxanlıda Teyyar kişinin yetirdiyi “Buyan”, “Kəpəz”, “Qırcan”, Əhmədabadda Mayılın kəhər madyanı — Ceyran atı, Öysüzlünün “Tozdar”ı, “Nar”ı, “Dikmaz”ı, “Alapaça”sı, “Buluk” aygırı, Mülkülü Qəşəm kişinin “Ceyran” aygırı, göy madyanı, qara kəhəri, Ayıblının “Qaraca” aygırı, Mərdanlının atı adla söylənilirdi. Əlimərdanlı şair Nəcəf də Azərbaycan ölkəsində qızıl Touzu vəsf eləyəndə “İnsanlara ləzzət verir, sağlam havası, kəhrizi”, — söyləyib bölgənin nemətlərindən danışanda “Tərbiyə tövləsində türmən bədöylər bəslənir”, — demişdi... Şəmşəddil — Touz atlarının qara günləri onda başladı ki, “atları əsgər apardılar”, “daşdülək” (“*daştülək*”) atları boğub vaqonlara doldurub cəbhələrə yola saldılar.

At bəsləyib yetirən halal kişilər oğul həsrətinə, nişan üzükləri, toy tədarüku əllərində qalan anaların sızıltılarına, “ərə də bir dəfə — gora da” söyləyib başından qara örpəyini açmayan, gül kimi solan gəlin-qızın müsibətinə dözəmməyib çatlayıb öldülər. Gözü yolda qalan kəhərlər də çərlədilər, igid — nə oğulların yolunu gözləməkdən qaroy oldular. Şövkü getmiş babalar qoruyamradılar, saxlayamradılar Şəmşəddil — Touz atlarını. Zaman elə gəldi ki, daha atlar nəzərdən düşdü... Şilxor at bir yana, daha səməndi də “hazırlığa” verdilər — kolbasa elədilər, zooparklara apardılar — yırtıcılara yem üçün...

Nə yaxşı sən varsan, ay Mərdanlının Yunusu! Dədə-babadan qalma “Mərdanlı” atınızın kökünü kəsmirsiniz. Vaxtı ilə sizə rişxənd də eləyərdilər, sizsə o nadanlara bığaltı gülərdiniz, qabaqdakına yazığınız gələrdi ki, hələ kaldı — yetişməyibdi! Keşkə, hamı sizin kimi olaydı! Qardaşın Muxtarla arxa — arxaya verib yaşınızın bu vədəsində də kökü yaşadırsınız.

Daha yetişmir Touzumuzun biz deyən atları! Bundan ötrü çox şərt lazımdır. (*Deyə bilərlər ki, torpaq, hava, su həmin kidi, nəyə görə olmasın? Ancaq “qılınc həmin qılıncdı, bilək o bilək deyil”*) Lap çox! Halal ocaq, zövqlü, şooqulu, zərdə adamlar öz xasiyyətini, mənəviyyatını, daxili aləmini, ruhunu, bəslədiyi — yetişdirdiyi ata hopdurmağa qadir Kişilər! Sizi hardan alım, ay Babalar?! Səni bir də dövrən yetirəcəkm, ay Qazağımızın Çaylısından olan Murad Məcid oğlu! Qəşəm əmindən apardığın atın nəslinin son yadigarı dünyasını dəyişəndə (*özün, — at öldü demirdin, dünyasını dəyişdi, deyirdin*) o atı kamali-ədəblə dəfn edib ehtiram göstərdin. Neçə-neçə atın şiltaqlığına dözdün, hüröyün bəslədiyin atın hürküb peşimançılıq törətdi — hamısı-na dözdün!

Ona görə də deyirəm; o atları bir də yetişdirmək cətinidi! Çox çətin!!!

Qancığa (qancırğa) — yan ciyə?

Qancığadan qanlı başlar asılar...

Ötən əsrin 30-cu illərində “Koroğlu” dastanının əsas qollarını söyləyib kitaba saldıranlardan biri də Hüseyn Bozalqanlı idi. Ozan babamız elatımızda at yəhərinin böyründə irəşmə, ya heybə, ya da hər hansı kiçik yükün (*xüsusən ova çıxanların vurduğu şikarın*) bağlanmasına — asılmasına xidmət edən nazik gön saçaqlarına deyilən bu “qancırğa” sözünü yazıya gətiribdi. Qancırğa aşılarmış göndən barmaq naziklikdə, bəzən də daraq kimi tel-tel, qırçın şəkildə kəsilərək onun yəhərə tikiləninə deyilir. Bu qancırğa, güman ki, “yan ciyə” deməkdir. Axı, ip,

bağ anlamına gələn ciyə də nəyisə bağlamağa, asıb saxlamağa xidmət eləyən möhkəm gön parçasına deyilir. İndi qulağa səs-lənməsi birtəhər gələn bu qədim sözümüzü də bu kitaba saldıq ki, həmin bu ehtimalımız da dəyərli oxucuların bəlkə diqqətini çəkə.

Bizlərdə birisi ürəklə durub-oturanda, bol əlli-bol bostanlı olanda deyirmişlər ki, elə hərəkət eləyir, elə danışır, elə bil, qan-cırğasından qan damır. Yəni ki, o qədər ov ovlayıb-quş quşla-yıb, vurub-tutub ki, aşan-kaşandı və gen süfrə açmağa, qonağı-na bolluca ət yedirtməyə o kişinin hər imkanı var. *(Bu, daha çox vuran-tutan, asıb-kəsən şəxslərə aid edilərdi...)*

Atdan danışdıqsa, gərək yəhərimizdən — özü də bizim türk yəhərlərindən bəhs edək. Hər biri gözəl sənət əsərləri səviyyə-sində xalq sənətkarlarımızın — ustad sərracların əlindən çıxan gümüş işləməli yəhər-yüyənə bunlar daxil idi: yəhər yastığı ilə, üzəngi, tərlik, yəhəraltı (*təkaltı*), yəhərin tərki, qaltaq (*bizlərdə onun ustasına qaltaqsaz deyirlər, birisini məzəmmətləyəndə, onun etibarsızlığına işarə eləyəndə isə ibarə ilə söyləyirlər ki, “ay qaltaxsız!”*), taqqırlar, qantarğa (*yüyən*), quşqun (*kuşkun*) — (*filankəsin quşqunu boşdu, onunla əlini ürəyinin üstünə qoyub beş kəlmə kəsəmməzsən, sirr saxlayan döyül*), sinəbənd (*bazubənd, müştük də bəzən sinəbəndə daxil edilərdi*), noxta, at irəşməsi ucunun mıxı ilə, qamçı (*cüyür ayağından məxsusi bəynişən qamçı düzəldilərdi*)...

Allahyar bəyin Bəy oğlu

İkinci Cahan savaşında sovet ordusu sıralarında döyüşüb əsir düşən touzlu soydaşlarımızdan bir neçəsini tale Fransaya gətirib çıxarır. Bir gün xəbər çıxır ki, bir türk xozeyin Azərbaycandan olanları almanlara qızıl verib həbs düşərgəsindən azad etdirəcək və öz himayəsinə götürəcək. Bəli... Azərbaycanlı hər-bi əsirləri maşına doldurub gözəl bir imarətə gətirirlər. “Diriy-kən ölü” adamları orada hamamlayır, təzə libaslar bağışlayır,

ev xörəkləri ilə bir müddət bəsləyirlər.

Yenidən bəni-insan həddinə düşmüş həmin şəxslərə bir gün xəbər çatır ki, “xozeyin” onlarla görüşəcək. Üz-gözündən nur tökülən, qədd-qamətli bir kişi onlarla ana dilində əhval-pürsənliq edir. Kimin hardan olduğunu bir-bir soruşur. Vaxtilə Allahyar bəyi öz ocağında qanına qaltan edənlərdən birinin övladının ürəyinə damır ki, bu, Allahyar bəyin oğlu Əli bəydir. On dan soruşanda ki, hardansan, qayıdır ki, Bakıdan. — Bakının harasından? — Gəncədən. — Gəncənin harasından?... Qarşısındakının suçuxub duruxduğunu, avazıdığını gören Bəy oğlu Bəy hayıfşılana-hayıfşılana deyir ki, ay zalım, adam da bir qaşiq qandan ötrü öz yerini-yurdunu, əsil-nəslini danarmı?! Sən Xınnada filankəsin oğlu deyilsənmi?! Mən onsuz da oxşatma ilə, suyundan bilmişdim ki, sən kimsən, kimlərdənsən. Səni tanımışdım. Eşit-bil və qulağında sırğa elə, saxla, darda qalan, qürbətdə olan bir zavallıya mən hörmətdən başqa bir sədəmə toxundurmaram!

Doğrudan da həmin adam, eləcə də o biri həmvətənlərimiz hər cür qayğı-hörmət gördülər və Bəy oğlu Bəyin qayğısı ilə müharibədən sonra sağ-salamat, sovqatla Vətənə döndülər...

Allahyar bəyin qız cehizi

Gərdişi-dövrədən yaxşı baş çıxaran, nəfsi, gözü tox Allahyar bəy öz xatunu seyid Nisə xanıma bərk-bərk tapşırır ki, qonşu Balaxatın qızına neçə araba cehiz veribse sən də öz qızına o qədər cehiz hazırla. Kimdənsə fərqlənmək, eldən seçilib aralanmaq bizə yaraşmaz!

Bəy oğlu Bəyin bu hərəkətini eşidib biləndən sonra dərin-dərin fikirlərə cumursan ki, bu əxlaq, bu insaf, bu yanaşmadı millətimizi qoruyub saxlayan. Yoxsa imkanın var deyə göz görəti israfçılıq edib elə bil, imkansızın-ələcsizin köks ötürməsi üçün varını-halını sərgiləyənin bu qansız işdəkləri Tanrıya da xoş getməz! Rəhmətlik Atam deyərdi ki, vay o gündən ki, biri yeyə,

biri-mini də gəndən baxa! İndi kapitalizmdi, ola bilsin ki, bu cür yanaşma çoxlarına gülməli gələr. Ancaq gərək gülməsinlər, dünya boşuna döyül, heç boşuna döyül.

Sərkarın (sərkər) qohumu

Atalar üçdən deyib, sərkərlə bağlı indi də ağızlarda dolaşan bir gülməcəni nəql edək və sərkər söhbətini bununla da qurtaraq: — Touzumuzun adlı-sanlı kişilərindən biri də əvvəlcə pristav, qəza rəisi, sonra qırmızı partizan, inqilabçı və milis rəisi olan Müseyib bəy Əliyev olubdu... Bəyin Aşağı Öysüzlüdəki mülkünün yaxınlığında, yol üstə bir qoca günağarşılanıb (*günəqarşıda durub*) qəlyanını tüstülədirdi. Gördü, kənd əhli, əsasən də çoban-çoluq bir ucdan daşdanıb harasa gedir. Soruşdu, nə məsələdi? Qayıtdılar ki, Bəyin sərkərinin Qazaxda bir yaxın qohumu vəfat edib, onun hüznünə (*hüzn*) gedirik. Qoca qəlyanının külünü boşaltmamış, heç üstündən bir su içim vaxt keçməmiş görür ki, budu ha, adamların ağzı açıldı — indi də geri qayıdırlar. Aqibəti xeyir olmuş yenə soruşdu ki, nə oldu, nə tez gedib qayıtdınız? Dəstənin başında gələn söylənə-söylənə dedi: — Sən demə, “bəfat eləyən” sərkərin özüymüş, daha bizim orda nə ölümümüz var?!

Yanıqlı — Yanıxlı

Yuxarıda Allahyar bəydən danışanda Xınna adını çəkdim. Yeridi, gərək burada həmin bu Xınna barədə də açıqlama verək.

Xınnaya daxil olan kəndlərin ən birincisi qədim Xınna adlandırılan Yanıqlıdı. Xınnanın Yanıqlıya — Yanıxlıya çevrilməsinin bir tarixçəsi var:

— Xınna camaatının yaylağa köç yolunun üstündə ayrı dinə qulluq eləyən bir qövəm vardı. Həmişə bizimkilərlə qoruq basmaq üstündə mübahisələri düşərmiş. Ağsaqqal məsləhəti belə

olur ki, qanqaraçılıq yaratmamaq, onların bayquş ulartısını eşitməmək üçün köç bunların ərazisindən keçəndə qoy malın — atın ağzına çubuqdan səbət kimi hörülən bir ağızlıq keçirilsin... Günlərin bir günü köçdən ayrı düşən bir oğlan öz ikicanlı madyanı ilə qoruyqdan keçəndə madyan doğur və bu da at balasını yalasın deyə, ağzından “səbəti” çıxarır. Oğlanın başını qarışır, ya necə olursa, madyan yağının qoruğuna ağzını çalır. Qıraqdən güdən insafsızlar tökülüşüb bunun əl-qolunu bağlayıb kürəyinə o qədər şallaq vururlar ki, dərisi zol qoyur. Bir sözlə, bunların qoruğunu basan bu xınnalı oğlanı döyüb ölümçül hala salır, sonra da atına mindirib kəndinə yollayırlar... Yarımcan edilmiş və sındırılmış oğlan yataqdan qalxası olmur. Oğul itkisində dözə bilməyən ana övladının kürəyindəki qançır, zol-dəri parçalarından bir az götürür, bir papaq, bir də bir örpək qoyub, üstünə də bir məktub yazdırıb xana göndərir ki, ya bu papağı götürüb kişi kimi bizim qisasımızı bu dinsizlərdən alın, ya başınıza örpək bağlayıb bu zülmə boyun əyin... Söyləməyə görə guya xanın o vaxt imkanları çox darımsı, çar-naçar qalıb bilmir, neynəsin.

Ara uzanır. Olan-keçənlərdən qarının xəbəri olmur, əli qoyunda qalan ana axşam-sabah oturub-durub elə hey gözünün yeddi yerindən tökərək deyirmiş ki, deyəsən, mən elə düşməndən yanılı qalacam, yanqılı-yanqılı əriyib gedəcəm, düşməni üstümüdə güləcək... Xan axırda xırtdaya-xırtdaya qalıb məktubu ünvanlayır Şeyx Şamilə.

Şeyx Şamil əhvalatdan çox qəzəblənir, bunlara xəbər yollayır ki, siz eləcə mənim Kürdən keçməyimə bələdçilik eləyin, çayın girmələri, nisbətən dayaz yerləri hardandısa orda da çoxlu gur tonqallar yandırın ki, dəstəm uzaqdan onu görüb tanısın və yolu gəlsin. Deyilən kimi olur. Şeyx Şamilin dəstəsi gəlib Xınnaya çatır, neçə illərdən bəri bu camaatla yola getməyən qövmü də qılıncdan keçirməyə başlayır. Qırılan qırılır, salamat qalansa qaçıb qayaya — mağaraya dolur, əksəri də baş götürüb buralardan ilim-ilim itir.

Camaat Şamilin başına cəm olub alxış oxuyur. Ananı da çağırtdıran Şeyx Şamil deyir ki, — Ana, bax düşməndən yanıqı — yanqıyı belə alarlar! O vaxt, bu vaxt kəndin adı düşməndən yanqılılar — yanqılılar — yanılqılar — Yanıqlı qaldı. Şamil də öz naiblərindən olan Daniyalı burda saxladı ki, elatın əmin-arxayınlığı etibarlı qorunsun... Daniyalın törəmələri indi Alakolda və Sarıtalada Danyarlılardı...

Xınnanın bu Yanıqlı kəndi bütün dövrlərdə mərkəz olubdu. Burdakı tarixi abidələr, şəhərgah, qədimdən-qədim yurd yerləri öz yerində, ötən əsrin ortalarında bu kənddə kiçik su elektrik stansiyası quruldu, zona orta məktəbi yaradıldı, bir sıra regional mərkəzlər fəaliyyət göstərdi.

Zona məktəbiylə bağlı bir əhvalat:

Gözlənilməz sual

Qonşu bölgədən olan Bayram və Məleykə təyinatla buraya müəllimliyə göndərilmişdilər. O vaxt kənardan gələn müəllimləri məktəb nəzdindəki xidməti evlərdə yerləşdirirdilər. Bir gün Bayram müəllim dördüncü sinifdə oxuyan oğlu Rasimi bir dərs tez evə göndərir ki, gedib anasına desin ki, müəllim yoldaşları ilə evə gələcək, bir-iki beçə kəsib yemək hazırlasınlar. Bu, gəlib anasına söyləyir və tutduğu beçələri kəsmək istəyəndə Məleykə müəllimə qoymur ki, sənə olmaz. Bu da ərkəsöyün, zircik bir uşaq, çintərir ki, niyə olmur? Axır, anası deyir ki, sənə sünnət olmayıb — ona görə. Gərək cücəni sünnət olunmuş adam kəsə.

Atasının qonağının layiqli qarşılanması üçün bir işə yaramağa çalışan ailənin tək uşağı, yola çıxır ki, görsün, kimi tapır beçələri kəsdirsən. Görür, qonşuları Həştərxan Qulu öz evlərinə çatacaqdadı. Arxadan çağırır ki, ay Qulu dayı! Ay Qulu dayı!

— Höy... Nədi? — Sənə sünnət olubmu? Alınan, ancaq Rasimin nöydərəmətliyinə az-çox bələd olan Qulu kişi: — Neynirsən, a bala?! — Heç, anam soruşur...

İliyi laxlat!

...Varlı, ancaq yaşlı Əziz kişi nökəri — bığ yeri yenicə tərləyən Salmanla mehriban dolanırdı. Xörək yeyəndə həmişə sümüyü Salmana verərmiş ki, iliyi sorub laxladıb qaytarıb versin ona (*yaşlı kişidə o qüvvə, nəfəs hardaydı ki, hələ omba sümüyünü də sümürüb içinin iliyini çıxardaydı?!).* Bu da həmişə deyilən kimi eləyib ağasını razı salarmış. Bir dəfə necə olursa görür, nökər elə sümük ağzında, domuşub-suçuxub qalıb. Soruşdu ki, ayə, ay umudun qat olsun, nooldun? — Ağa, sümüyü sorub laxlatdım, ancaq getdi ağzıma, — deyir...

İncədən-incə, duzlu-məzəli əhvalatları çoxdu xınnalıların, sadıqlıların, qələmə alanlara əhsən olsun!

“Sultan səkisi”

Bizim yerin sultanları öz iqamətgahları ilə yanaşı gen mülklərinin — torpağının ayrı-ayrı yerlərində də binə olar, ya idarəçiliklərini vaxtaşırı oralara keçirərdilər. Xınna dərəsindəki “Sultan səkisi” də belə yerlərdən biridi.

Zəyəm çayının sağ qıyısında “Təkə qaya” səmtlərindədi “Sultan səkisi”. Bura elə axar-baxarlı bir yerdi ki, görənin həvəsi gəlir və bircə dəfə yolu düşənlər peydər oraları arzulayır... Vaxtilə indiki Yanıqlının içindən, “Xan körpü”dən adlamaqla o dağları kəmənd kimi dolanan Karvan yolu “Sultan səkisi”nə də qalxıbdı və üstündən neçə müddət keçsə də xınnalıların “araba yolu” dedikləri həmin yol-çəhlim hələ tamam itib — tərək olmayıbdı. Həmin yol Zəyəmin kanyonundakı bu gözəl taxçaya çıxırmış. Buranın məlhəm havası, mənzərəsi elə gözəldi ki, gözün işlədikcə bax ki, baxasan. Dağlara və Öküz dağına, Maral dağına, Qız dağına tərəf nəzər salanda meşəylə tamam örtülü aşırım — təpələr ard-arda bir-birinə qovuşur. Və bu qovuşuq da dalbadal alçaqdan hündürə, kiçikdən böyüyə olmaqla elə sıralanır ki, elə bil, başqa aləmdəsən, sanki Avropanın

Alplarıdı. (*Yox, səhv elədim, bizim dağlarınız, o əsrarəngiz mənzərələrimiz elədir ki, dünyanın adı bəlli dağları, mənzərələri bizimkinin əlinə su tökməyə yaramaz, heç bir dağ bizimki kimi özümüza yapışmur, bizə heç biri belə doğma deyil.*) Qarşıya — Kirən tərəfə nəzər salandasa bir tərəfdə Mamırtının, Məntəşəlinin, Xınna Kirənin, Baqqallının, Qalaboynun şəfəli-kefli bulaqları göz önünə gəlir. Aşağılara tərəfsə Qaratac dağı, Qarovul dağı, Kür yaxası bar-bərəkətli çöllər, onların ardında — Böyük Qafqaz sıra dağları, Elbrusun (*Alvızın*) boy verən zirvələri...

Şəmşəddil sultanları “Sultan səkisi”nə çıxanda aşpazxanalar, kəcavələr, alaçıqlar qurular, qonaqlamalar başlanmış.

“Sultan səkisi”nin özü də taxta — kəcavəyə bənzədiyinə görə buradakı Kəcavənd (*Kejəvənd*) kəndi adı da bax beləcə yaranıb. Bu yerlərə kimlərin ayağı dəyməyibdi?! Uzaq-uzaq ölkələrin adı bəlli səyyahları, alim-üləmaları ilə yanaşı Hacı Çələbi xan, Şeyx Şamil, gürcü çarı İrakli, Səlim xan, Mirzə Fətəli Axundov, Bestujev-Marlinski, hind brahman — racaları... daha kimlər sultanların qonaqları olmayıbdı?!... Burda xanlarla, bəylərlə çox müqavilələr, əhd-peymanlar bağlanıbdı.

“Sultan səkisi”nə indi avtomaşın dik yolla rahat çıxsın deyər Zəyəmdən istər “bala maşın” və istərsə də yük maşını olsun, hər birinin öz “balağayısına” görə ona çay daşı yığırlar. Səkiyə çatandasa o daşı boşaldıb yoluna davam eləyirlər. Adamların illər boyu oraya bilərəkdən, ya bilməyərəkdən yığıdığı çay daşının miqdarı yalan olmasın, bəlkə min maşındı. Orada elə kəcavəyə bənzər bir saray tikdirməyin nə yeridi!

Kişilikdə Ayıblı

Həsən müəllimə, Hüseyn Qara oğluna, sarı Həmidə, İsa müəllimə, seyid Kamıla,... Aşağı Ayıblının digər zor kişilərinə ağsaqqallarımın məhəbbətinin işığında.

Azərbaycanımızın ən böyük yaşayış məntəqələrindən biri Aşağı Ayıblı kəndidi. Buradakı ziyalılıq, mədəniyyət, elmə-təhsilə təşnəlik o qədər güclüdü ki, mənəm deyən rayon mərkəzlərini və şəhəri geridə qoyur öz səviyyəsiylə. Qədimlərə getsək, həmişədən Yuxarı Ayıblı və Aşağı Ayıblı olubdu, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə aid xəritələrdə isə Aşağı Aylı, Aşağı Aiplu, Yuxarı Aiplu qeyd edilib. İndiki Aşağı Ayıblı ərazisində Ayıblı ilə yanaşı Cırdaxan, Uluqbəyli, Çıraqlı, Çuğul, Çuğullu, Colqan (*Cilqan*), Mirzəxanlı, Ziyadxanlı, Səfixanlı, Xocaxan... tirə-kəndləri də var olubdu. Sovet hökuməti hamısını plana çıxardıb vahid kənd elədi.

Elatımızda camaatı, kəndi xarakterizə eləyəndə həmişə “kişilikdə Ayıblı”, — deyərdilər. Doğrudan da bu elin mərd oturub-durmağı, mübarizliyi, qoçaqlığı, zəhmətkeşliyi həmişə adla söylənibdi. Mağmınlığı, acizliyi dünyasında yaxın qoymayan bu torpağın insanları döyüşkənliyi, haqsızlığa, mürüvvətsizliyə qarşı davakünlüyü ata qanı, ana südüylə alıblar. Dilibir, sözübir, yeri gələndə yumruq kimi sıx birləşəndi ayıblılar. Bircə dəfə söyləyəndə ki, a aşağı ayıblılar, qeyrət yeridi, onda bu el mümkün olmayanı mümkün eləyir. Yaranışından heç bir divandərə bu camaatın ağız birliyini poza bilməyib, onların tabuları na nüfuz eləyəmməyibdi...

Aşağı Ayıblıda kiminsə kimə naxünək — “nəxnək” vurduğunu eşidib bilən olmayıbdı. Onların insaf tərəzisi elə işləyir ki, pərsəng heç vədə pozulmur.

Köhnədən həm də çodər camaat olub ayıblılar. Özünün su bulandıran sürü və naxırları bir yana, qədim Karvan yolunun ətrafında yerləşən bu elat o vaxtın alverinin — qazancının başı olan heyvandarlıqla da dərindən məşğul olubdu. Yeri gəlmişkən, ağsaqqallar İslam dəyərlərinə əsaslanaraq deyirdilər ki, qazancın 10 yolu var: 9-u ticarət, birisə qoyun saxlamaqdı. Buna oxşar digər bir hikməti də dilə gətirirdilər ki, qazanc əldə etməyin 100 yolu var: 99-u ticarət, biri də ziraət — yəni kənd təsərrüfatı və daha çox da maldarlıq.

Aşağı Ayıblının köhnə kişiləri zarafatla deyərdilər ki, şəhər — şəntəhər deməkdi, kənd də — kəmtəhər. Bununla belə bu şəhdli-şirəli, yetkin insanlar yetirən mayalı torpaqlarının üstündə ayaqlarını yerə bərk basaraq kəndlərini daha da abadlaşdırıb şenləyərək cavanlara nümunə oldular. Elə bir nümunə ki, günü bu gün də qloballaşma, şəhərləşmə prosesi getməsinə baxmayaraq bu zəngin tarixi, mənəviyyatı olan kənd daha da çiçəklənib parlayır.

Aşağı Ayıblının cəsarət simvolu olan insanları yeri düşəndə çox qılıqlı, yaxşı mənada əsl siyasətçiye çevriliblər. Tiflis canişinliyin mərkəzi olanda rus padşahının — imperatorun hüzuruna bizim yerli icmanı təmsil etmək məqsədilə Allahyar bəylə yanaşı məhz Aşağı Ayıblıdan Peterburqda təhsil almış geniş dünyagörüşlü natiq Hacı Məmməd oğlu Abbasəli seçilib göndərilmişdi. Ondan sonra və əvvəl də neçə-neçə ali qonaqları, nümayəndə heyətlərini bu icma xalqın adına layiq şəkildə ağırlayıb-qonaqlamışdı. Bu kəndin yetirmələri olan alimlər, ziyalılar, dövlət adamları, ictimai xadimlər, sadəcə Kişilər və Xatunlar bizim yerin insanların iç dünyasının, mənəviyyatının nümayişində misilsiz rol oynadılar. Hamı onlara baxıb dedi ki, bərə-kallah, necə mərd insanlardı touzlular!

“Sultan körpüsü”

Sultanlarımızın — sultanlığımızın adı ilə bağlı ölməz-itməz abidələrdən biri də “Sultan körpüsü”dü. Axıncının kanyonunda, antik bünövrə üzərində Nəsim sultanın (*bəlkə də Məmməd-söyün sultanın*) tikdirdiyi bu biraşırımlı körpü unikalıdı. Tikilməsi haqda belə rəvayət var ki, sultan sürüləri çayın kənarına gətizdirir. Əvvəlcədən qırxdırıb yığırdığı keçı qılı qarışıq kirəc torpağını, sağdırdığı sürülərin südü və bolluca yumurta ağı ilə qarışdırtdırıb özüllü bir palçıq tutdurur. Sonra da körpünü saldırır. Körpünün içindəki hücrələrdən körpünün tağının altındakı sədri taxtına bənzər taxtabəndə 2 qapı olubdu. “Kəkotu-

kəklikotu, yerində bərk otu!” hikmətinə söykənən sultanlarımız-bəylərimiz öz imarətlərini — inzibati idarəçilik mərkəzlərini hələm-hələm tərk eləməyiblər. Eli-elatı yaylağa getsə də çox vaxt özləri buralarda qalıb, yeri gələndə də həmin bu “Sultan körpüsü”nün o dediyimiz axar-baxarlı yerində, yelçəkən hissəsində başqa yerlərdən gələn lazımlı adamları, nüfuzlu şəxsləri elə onların öz adətlərinə, növbənöv içkilərilə, yeməklərlə qonaqlaya biliblər. Körpü altındakı o taxtabənddə ətrafda nə qədər isti, boğanaq olsa belə ürək sərinlədən bir meh, dağ çayının sərinliyi hər cür şahanə süfrənin səfasını sürməyə imkan verərmiş. Zamanın keçməkeşlərinə tab gətirəmmədi o sədri taxt. İndi yalnız kərpic hörüklər arasında 3-4 yarıçürümüş tirləri qalıb...

Sultan həmin bu körpünü tikdirənə kimi o boyda Axıncı üzərində Kürə qədər cəmisi bircə körpü vardı. O da indiki Əlimərdanlının altında, “Dəvə yolu” dedikləri qədim Karvan yolunu çayın hər iki sahili ilə birləşdirən çoxaxırmılı ulu körpü idi. Bu günümüzə həmin körpünün qalıqları qalıbdı ki, elatımız ona “Körpü gözü” deyir.

Çar Rusiyası dönəmində bölgəmizdə də hərbi canişin üsul—idarəsi yarananda bu yeni ilhaq olunmuş ərazilərin (*rus hökumətinin siyasətinə ilk dəfə bizim Şəmsəddində üsyan səviyyəsində etiraz olmuşdu və o hadisələr Şəmsəddin üsyanı kimi tarixə düşüb*) ucsuz-bucaqsız imperiyaya qovuşdurulması üçün təzə infrastuktur yaradılmasına başlandı. İlk öncə poçt yolları salındı. İlin bütün fəsilərində fasiləsiz və etibarlı rabitəni təmin etmək üçün yerli icmaların və əhalinin köməyi ilə daş döşənmiş (*xır-çınql, çaydaşı və qaya daşı-xırı*) yollar çəkildi. Kəndliləri biyara cəlb eləməklə salınan bu yolun bir hissəsi Touzumuzda hələ də istifadə olunmaqdadı. İndiki rəsmi adı Gəncə-Touz avtomobil yolu olan həmin o yolda Touz çayı (*Axıncı*) üzərində taxta körpü salınmışdı. Sonralar dirəkləri dəmir trubalarla əvəz olundu və döşəməsi yenə də ağac tirlərdəndi. 1989-cu ildə onu sel apardı və bərpası dəfələrlə dövlət proqramlarına salınsa da

elə uçuq vəziyyətində durur.

Təxminən 150 il əvvəl salınan, xalqın “poş yolu”, “şos yolu” dediyi həmin yolda “zayej”lər, “razyerd”lər, köhnələrin “drax-dın” adlandırdıqları, traktir — yeməxanalar, dılcansların və poçt arabalarının təcili təmiri, poçt atlarının dəyişdirilməsinə xidmət edən məntəqələr vardı...

Touz çayı (*Axıncı*) üzərində bu gün 3 müasir avtomobil və 1 dəmir yolu körpüsü salınıbdı və əsrlərin dizini qıran “Sultan körpüsü” indən belə də neçə qərinə bu elə xidmət eləyəsidi.

Müəllifin diqqətə çatdırmaq istədiyi birinci müraciət

Touzlular yaranışından həmişə fəal olublar. Sultanlarımız o vaxtlar heç kimin qoltuğunda yaşamaq istəməyib, ona görə də xanlıqlarla, ruslarla yola getməyibdi (*repressiya illərində Touzdan sultan şəcərəsinə aid Sultanov soyadlı 17 nəfər güllələnibdi, ancaq Alu sultanın və Avıl sultanın törəməsi ayrıca kəndlərə çevrilibdi*). Qafqaza həmişə Tiflis vasitəsi ilə ayaq qoyan (*platsdarm kimi*) yadelli, lap konkret desək, çar Rusiyası da səhv ucundan böyük bir ədavətin, qisasçılığın başlanğıcı nəticəsində bu torpaqlara ayaq basa bilibdi. Bununla belə, həmin çar üsul-idarəsinin laxlayıb yıxılmasında (*Yekallarının sözü olmasın, deyir, Nikolayı biz yıxdıq. Soruşurlar, nətəri? Deyir ki, vergini vermədik, qəhrindən çatladı — öldü*) bizim bu Şəmşəddillilərin, sonra da touzluların böyük rolu olubdu. Həm sement zavodu ilə bağlı kommunist (*bolşevik*) özəkləri burda çox güclü idi — Stalin, digər partiya funksionerləri dəfələrlə buralarda olmuşdu. Öysüzlü, Quşçu, Qırıqlı ellərinin ayıq adamlarından həm inqilabçılar, həm müsavətçilər çox idi və heç təsadüfi deyildi ki, həmişə hakimiyyət dəyişikliyi olanda touzlular orda yetərinə təmsil olunurdu. Touzlular hakimiyyətin nə olduğunu yaxşı bilirdilər. Elə bildikləri üçün də onları verirdilər fələyin badına. İnsanlarımız hər cür hakimiyyət didişməsindən, saray-

ların fitnə-fəsad yuvası olmasından, siyasətdən axmaq şey olmadığından, keçmişdə hakimiyyət uğrunda oğlunun gözünü çıxardan, atasını, qardaşını öldürən kral və şahlardan çox əhvalatlar söyləyərdilər. Hakimiyyətlə bağlı həmin əhvalatlardan ikisini təqdim edirik:

Nə şirinmiş rəyasət

Şahtaxtı kəndi Vətənimizin axar-baxarlı, səfalı güşələrindən biridi. Çox vaxt da indi Güney Azərbaycan adlandırdığımız əzəli torpaqlarımızdan xanlar, sərdarlar, əsilzadələr gəlib burda yaylaqlanıb dincələmişlər. Şahtaxtı həm də öz ziyalı övladlarıyla seçilibdi. Tək bircə faktı deyim ki, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Fransanın dünyalarca məşhur Sarbonna Universitetini bitirən və orada bir müddət dərs verən nəinki ilk azərbaycanlı, bütün Şərqi birinci adamı idi. Sonra, onun “Şərqi-Rus” qəzeti və “Qeyrət” mətbəəsi, Məhəmmədəğa — Mirzə Cəlil münasibətləri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranmasında rolu da tarixi əhəmiyyətli bir məsələdi. Dediym odu ki, Şahtaxtı belə ab-havaya, ziyalı, əsilzadə camaata malik bir yerdi...

...Maku sərdarı gəlib yenə Şahtaxtıda dincəlirdi. Bir gün xəbər çıxır ki, İranda inqilab oldu, əncümən quruldu,... bir sözlə, sərdarlıq əldən getdi. Sərdar pəjmürdə hala düşür, fikrə-xəyala dalararaq çox qəm çəkir. Şahtaxtının üzdə olan ağsaqqalları buna ürək-dirək verirlər ki, ay sərdar, şükür Allaha! Varın-dövlətin, cah-cəlalın nəvələrinə yox, hələ yadıcalarına *(alimlərimiz deyir ki, kötücədən sonra iticə gəlir, bəzilərinə görəsə seticə və yapıca gəlir. Bizim Əlibəylidə isə günü bu gün də kötücədən sonrakı yadıca adlandırırlar)* da yetər, sərdarlıq olmasa dünya dağılmaz ki! Çox fikir eləmə!

Sərdar əlini aşağıdan axan Araz çayına uzadaraq deyir:

— “Bax, o Araz özü boyda qızıl olub axsa belə, desələr ki, hamısı sənindir, sərdarlığın bircə gününün səfasını o qədər qızılla, var-dövlətə, ləl-cəvahirata dəyişmərəm”...

Fironun fironluğu

...Biri böyüyüb boya-başa çatmışdı, daha qazanc gətirmək vaxtıydı. Baxdı ki, hər yan tutulub, tək bircə qəbiristanlıqdan başqa. Gedib verdi özünü ora. Ölü basdırmağa gələnlərə elan elədi ki, hər kəs bir manat pul və bir qab yemək verməli idi. Hamı da əməl elədi ki, yəqin divan-dərənin əmr idi.

Oğlanın adı Fironuydu. Bir gün bu vilayətin hakiminin ətrafından biri vəfat edir. Qəbiristanlığa gedəndə baxır nə? Əvvəllər xarabazarlığı xatırladan, qanqal basmış qəbiristanlıq indi səliqə -sahmanlıdı, darvazası önündə hər bir rahatlıq, peysərinin əti qat-qat boynuna tökülən azman bir pəhləvan da qapının ağzında. Pulunu, bir qab yeməyini də verib keçirlər...

Ertəsi gün hakim bunu hüsuruna çağırırdı soruşdu ki, kim sənə bu haqqı verib ki, özündən belə qayda qoyubsan? İndiyə kimi heç bir çıxarı olmayan, yığıqları əlində qalıb ürəkli olan Firon cəsarətlə: — Hakimi-mütləqimizin işinin avandlığı, qayğısının azalması naminə bunları eləmişəm, — dedi. Bunun iş qurmaq bacarığı hakimin çox xoşuna gəldi. Onu yanına şikayətə gələnləri qəbula salanlardan biri təyin elədi. Firon bu işdə elə bir qayda yaratdı ki, daha nə deyim. Firon eşikağası olandan sonra adamların daha padşahın hüsuruna gəlmələrinə ehtiyac qalmadı. Diləyi olanların işi kimdən asılıydısa ona da qoşub yola saldı.

Daha Firon oldu padşahın gözünün işığı. Eşikağalığından gətirib elədi cangüdənlərin hamısının böyüyü. ...Bir gün gecə Firon süpürüşmə səsinə ayıldı. Gördü, bir dəstə siyirtməqılinc bunun adamlarını qırhaqırdı. Firon cəld öz dəstəsinə qoşuldu. Asilərin hamısı qılincdən keçiriləndən sonra baxdı ki, yanında 3-5 adamı qalıbdı. Gözünü qan örtmüş, əcəldən canını zorla qurtarmış Firon fikir elədi ki, olanlardan-keçənlərdən padşahın xəbəri də olmadı. Bunlar mənə də, padşahı da öldürüb taxt-tacı yiyələnmək istəyirdilər. Özümə nə olub?! Yanındakılarla xıslanlaşdı, sonra da əmin-arxayın yatan padşahın başını qılıncla

üzdü. Sabah qırmızı geyinib taxta əyləşdi. Bu elə bir padşahlıq elədi ki, hələ rüzigarın gözü elə zalımlıq, elə qansızlıq, xalqa verilən elə sitəm görməmişdi. Bir sözlə, Firon əsl fironluq elədi. Günü bu gün də bizim adamlar bir özbaşınalıqla, insanlara sitəm verənlərlə qarşılaşanda deyir ki, filankəs fironluq eləyir.

Qatır Məmmədin qoratani və “Başmaqçıxan”

Sultanlarımızın xanlıqlarla yola getməmələrini, məkrli qüvvələrin həmişə onların arasına girməsini qeyd etmişdik.

Günlərin bir günü xanın qoşunu gəlib dayanır indiki “Qala düzü”ndə. Daha vuruşası olurlar. Sultanın dar vaxtlarıymış, bilmir neynəsin. Qatır Məmməd adlı qorxmaz, tədbirli, qabağından yeməyən birisi sultanın yanına gəlib deyir ki, xanın dəstəsini sındırmaq mənim işim, ancaq gərək sən də mənə yosovulluq verəsən. Razılaşırlar. Bu, yayın o istisində “tavət” o zamana kimi gözləyir ki, qəflə-qatır qoşunla bərabər Axıncıya — suya tökülür.

Qatır Məmməd əvvəlcədən hazırlığını görmüşdü. Qoratani (*qədim tapanca*) sahmanlayıb qoynunda elə rahatlamışdı ki, gendən hiss olunmurdu. Sultana da bir namə yazdırmışdı... Bəli, qoşun suya töküləndə bu da unanmaz yana ordugaha yaxınlaşıb eşikağasına sultandan xana namə gətirdiyini söyləyir.

Xana daxil düşüb naməni təqdim eləyir. Bu, naməni gen açıb oxuyanda Qatır Məmməd bayaqdan qoratani odlayıb kağızın üstündən qoyma deyib xanın sifətini qarsıladır. Xanın bağirtisiylə Qatır Məmmədin quş kimi səkərək aradan çıxmağı bir olur. Qaşı-saqqalı odlanan, sifəti qarsılanan və qəfil olub keçəndən sarsılan xan (*ya onun qoşun başçısı*) dəstəsini də götürüb buralardan tələsik elə qaçır ki, Dondarla Yekallar arasındakı yolda (*Bəyliq bağında*) başmağı çıxır (“*Başmaqçıxan*”) və dalına da baxmadan yalı aşır (“*Xanaşan*”) dabanına tüpürüb yolu alır əlinə...Öysüzlü, Yekallar ağsaqqallarının bir

az da bəzəyərək (*onlar hələ belə də quraşdırırlar ki, bizim yerlərdəki "Cırdaxan" toponimi də guya ki, xanın aradan cırıb qacmasına işarədi. Əslində isə Cırdaxan tayfa birləşməsinin tarixi cox qədimdi və xalqımızın etnoqezində yeri var*) danışdığı bu əhvalatı söyləməkdən özümü saxlaya bilmədim. Canına qeyri-adi informasiya hopduran, şahid kimi danışan "Başmaqçıxan" və "Xanaşan" yer adlarımız da bölgəmizin zəngin tarixinin yadigarıdır.

İtirdiyimiz adlar, ləhcələr

Proletkultçuluğun təsiri ilə və məqsədli şəkildə Touzda toponimlərin çoxunu itirib-batırıblar... İmkanım daxilində onların bəzilərinə burada işıq salmaq istəyirəm:

— Ağacqala kəndinin yanında keçmişdə Totuxlu kəndi də olubdu.

— Abdal kəndinin yanında qədimdə Köşdəbə, Mizanqullar, Sərkərlər və Xoşdarlı da var olubdu.

— Sadıxlinin qonşuluğunda Pərizamanlı və Qızıltorpaq kəndləri də olubdur.

— Həsənli kəndinin adı qədimdə Həsənuşağı olubdu.

— Qoşa kəndinə yüz il əvvəl Qoşalı deyiblər.

— Düz Qırıqlı keçmişdə Düz Qırıqlı, Alakol Qırıqlısı və Cəltikarx kəndlərindən ibarətmiş. Böyründə Abulbəyli kəndi də varmış.

— Dönük Qırıqlı 80 il əvvəl Dönük Qırıqlı və Əhmədlər kəndlərini əhatə eləyibdi. Qonşuluqda da ayrıca Namazlar kəndi olub.

— Əhmədabad əvvəllər Əhmədivad yazılırdı və camaat indi də "Əhmədivat" deyir.

— Vahidliyə ötən əsrin 20-30-cu illərində "Vayıtlı" deyilir, elə "Qızıl Tovuz" qəzetində də beləcə yazılırdı.

— Göyəbaxan kəndi ətrafında bir qədər geniş dayanmaq istəyirik. 1937-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin seçkiləri zamanı Touz da Naxçıvan seçki dairəsinə daxil edilmişdi və Göyəbaxan seçki

məntəqəsi təşkil olunmuşdu. Həmin məntəqədə Bitli Qışlaq, Söyünqulular, Məşədiqulular, Xaxol, Məsmallar və Göyəbaxan kəndlərinin seçicilərinin səs verməsi təşkil edilmişdi.

Bu "bitli", "bitdili" sözü indiki anlamda (yəni həşərat) başa düşülməməlidir. Şəmkirdə Bitdili piri adıyla tarixdə qalan Bitdili kəndi, Ermənistanda Türkiyə ilə sərhəddə, Azad çayının sahilində də Bitlicə türk kəndi olubdu. Həmin əzəli torpaqlarda Sibitaq kəndi də vardı. Daha sonra, Türkiyəmizdə Bitlis şəhəri. Ehtimalına görə Bitli Qışlaq, Bitdili, Bitlicə, Si-bit-aq, Bitlis qədim türk tayfası olan bidili tayfasının adı ilə bağlıdır...

— Bozalqanlıda şura hökumətinin ilk dövəmlərində Boz Bozalqanlı kolxozu və Bozalları əhatə eləyən "Əqraba" kolxozları təşkil olunmuşdu. Həm də "Bozalqanlı Xunama çıxanda" deyəndə sovet hakimiyyətinin ilk illəri nəzərdə tutulurdu.

— Kirəndə indiki kəndlərlə yanaşı ötən əsrin 30-cu illərində Məşədi Molla Həsənli, Keşişkənd, Çuxurtala, Çamurçala kəndi də varmış.

— Yanıxlıda həm də Quru dərə olubdu.

— Sarıtələdə həm də Qarabağlı, Novruzlu, Qanqallı və Bala Sarıtələ kəndləri də olubdu. Bu kənddəki Çobansığnaq keçmişlərdə Çobansıxnaq kimi işlənişdi.

— Qəriblidə — İsakənddə Yanıxpəyə kəndi də mövcud olubdur. Almalıtələnin adı qabaqlar Çanaxçı olub.

— Cəlillinin adı Haqverdibəyli imiş.

— Baqqallının adı Göllü, Güvəndiynin adı Güyəndilər olub.

— Böyük Qışlaqda Nağılar kəndi olubdu.

— Aşağı Ayıblı — Aşağı Ayıblı və Çıraxlı kəndlərini əhatə edibdi.

— Ağdamda Fərzalı kəndi olub.

— Abulbəylidə Touz Əsriyi olubdu.

— Dondar Quşçuda Dondar Azaflı olub.

— Aşağı Quşçuda Ocaqlı kəndi mövcud olub.

— Touz şəhərində Traunbenfeld alman kəndi — koloniyası olubdu.

— *Mülkülüdə eyni qəbristanlığa malik Şərifli kəndi olubdu.*

— *Əlibəylidə Təzəkənd (kənd yeri), Hallavar və Düz Cırdaxanın böyründə Şərifbəyli kəndi də varmış.*

— *Mülkülü torpaqlarına bitişik Hətəməli yeri var. Köhnə Qışlağın üstündə "Günəş" və Axund yurdunun yanındakı Hətəməllər kəndinin adamları sonralar Eynallıya, Ağstafaya, Touza, Əsriyə köçürüldülər.*

— *Touza 1933-cü ildə Ağ(a)məmmədli kəndi qeydə alınıb.*

Dəyişdirilən kənd adları

...Əlibəyli, Mülkülü, Hacallı, Öysüzlü camaatı köç yoluyla onlardan (*Əmirlilərdən*) əvvəl gəlib “Maflar”da düşərgə salardılar ki, dan üzü qalxıb “Qızılbulaq” yoxuşu ilə yaylaqlara yol alsınlar. Məqamıdı gərək üstündən keçməyə ki, “maflar” — məafların Touz elatının dilindəki formasıdır. Həmin torpaqlar Şəmsəddil sultanlarının ata-baba mülkü olanda təbəçiliyindəki oğuz-türklərlə yanaşı, sonradan erməni qriqorian kilsəsinin təsiri ilə erməni təriqətini qəbul edən Qafqaz albanları da onların rəiyyəti idi. Həmin alban-erməni toplumunu idarə etmək işində, vergi toplanmasında sultan tərəfindən məaflar təyin olunardı. Həm də “məaf” mənbələrdə azad olunmuş, vergisi bağışlanmış təbəə kimi qeyd olunur.

Bu gün erməninin Berd adlandırıdığı və Şəmsəddil sultanlığının ayrılmaz hissəsi olmuş, sovet dövründə Şəmsəddin (*rus-ermənicə Şamşadin*) adı verilmiş həmin türk torpaqlarındakı kənd adları aşağıdakı kimidir. O da qeyd edilməlidir ki, erməni özündən heç bir ad qondara bilmədi, yalnız türk-Azərbaycan adlarını öz dilinə tərcümə elədi.

<i>Azərbaycanca qədim adı</i>	<i>Erməni variantı</i>
Qalakənd	Berd
1.Çinarlı. 2.Musaskənd.	1. Nergin Qarmür Axpür (<i>Aşağı Qızılbulaq</i>) 2.Movses gyuğ.
3.Qızılbulaq. 4.Touzkənd.	3.Verin Qarmür Axpür (<i>Yuxarı Qızılbulaq</i>). 4.Tauş. 5.Çin-çin
5.Çin-Çin. 6.Noyçalı.	6.Nour. 7.Noraşen. 8.Zakar
7.Təzəkənd. 8.Qumlu. 9. Erməni	9.Pravakar 10.Ğirği. 11.Ayqed-
Tathısı. 10.Qaraqaya. 11.Qulalı	zor. 12.Çoratan 13.Çinari
və ya Qula kənd. 12.Çoratan-Kə-	14.Saxqavan
ləntərli, 13. Çinar. 14. Lələ kənd.	

Çoratanlar ...keçəçilər?

Kənd adlarının hamısının mənası ilə işim yox, təkcə bu “çoratan” adı ilə bağlı ehtimalı burda söyləmək istərdim. Qeydlərimiz boyu elat adamının məişətinin əsas ünsürü olan yun qəlifin də adını çəkirik. İndiki nəsil dəyə, alacaq qurmaq deyəndə, belə təsəvvür edir ki, guya “palatka” kimi bir şeydən söhbət gedir. Asan əyilən çubuq, ya armatur, ya “truba”nın üstünə tələsvənd brezent çadır (*indi onlar da qəhətə çıxıb, gömgöy — nə selofandan selofan, nə müşəmbədən müşəmbə olan, nə də parçadan parça olan birovuzluq örtüklər ümidinə qalıb binəyə çıxanlar*) çəkirsən, olur amanat “coma”. Əslində isə, dediyimiz kimi, bu məqsədlə yun qəlif düzəldilərdi. O həm isti-soyuğa, leysana, ya uzun müddətli çisəyə qarşı davamlı və ömürlü olardı. Qəlif hazırlamağı — salmağı atıcılar (*keçəçilər*) görərdilər. Keçə döymək və ya keçə salmaq kimi yun qəlif hazırlamaq da çox zəhmət tələb eləyərdi. Bu işə bəzi yerlərdə “çor atmaq”, həmin işi görənlərə də “çoratan” deyirdilər. Çoratanlar və atıcılar (*yun atanlar*) yunu seçib darayır, yunu lay-lay atır, isti su ilə sulayıb bükür, möhkəm çıxınayır, əlləri-qolları, dirsəkləri, dizləri və ayaqları-təpikləri ilə yeddi yox, yüz yetmiş yeddi qat tərdən çıxıb o qədər döyür-döyəcləyirdilər ki, yun axırda keçəyə — qəlifə dönüb insanlara keçə kimi, qəlif kimi xidmət eləyirdi...

...Keçə sözüylə bağlı bir deyimimizi yada salmaq istəyirəm.

Elat adamımız birisinin ustalığını, uzun müddət izi itməyən, ətrafdakına ziyanlıq gətirən isdəyini təsvir eləyəndə deyirdi ki, fi-lankəs “keçəyə siyəndi”. Axı keçə alaçıqın, dəyənin içinə salınıb, yükaltının üstünə ha salınmayıb — yerə döşənib, gündəlik istifadə olunur. Kimsə onu isladanda qurumaq bilmir. İlk baxışdan hiss olunmur, hər dəfə ayağını basanda corabını isladırısan, həm də içəridə kəsif iy-qoxu qalır. Bir sözlə, bu “keçəyə siymək” ustalqla, xəlvəti görülən, səsi çıxmayan, heç kimin “iş üstündə” tuta bilmədiyi bir işdi. Azafılıda da həmin adda bir nəsil var — “keçəyə siyənlər”... *(Bunu yazanda evin xanımı tək səbir gətirdi, indi bilmirəm kitaba salım, yoxsa yox?! Axı elatımızda həm də deyirlər ki, “savrını sınımayan bizdən deyil”. Tək səbir bizim ocağa düşmür...)*

Erməni yəqin baş açə bilməyib, duyuyq düşməyib, ona görə də adı dəyişməyibdi.

İndiki Qalakəndin (*Berdin*) mərkəzində, qayalıqda tikilən qədim dairəvi qala tipik türk-alban memarlıq nümunəsidir. Çayımızın adını da dəyişə bilməyiblər. Touz çayının indi ermənidə qalan mənbəyini — hissəsini onlar elə Taus adı ilə adlandırıblar.

Qızılgöz Öysüzlü

Yuxarıda Öysüzlü dedim, sultanlığımızın adı ilə bağlı olan, son sultanlardan bir neçəsinin məqbərəsi bu gün də qədim qəbiristanlığında qorunub saxlanan Öysüzlü kəndindən mütləq danışmalıyam. *(Qoy o biri kəndlərimizin camaatı inciməsin. Hamısından bəhs etsək, gərək qalın-qalın kitablar yazaq. Təki, sağlıq-salamatçılıq və dost dəyənlə olsun!...)* Bölgəmizdən kənarda olanları-törəmələri demirəm, Touzumuzda indi öysüzlülər Yuxarı Öysüzlü, Aşağı Öysüzlü kəndlərində, Touz şəhərində yaşayır *(Xunam arxının, sonra “Nöyütlü” arxının üstü hər yerdə Öysüzlü torpağıdı, ona görə burada məskunlaşanların əksəriyyəti Öysüzlüdü)*. Qədimlərə getsək, üç qardaşdan *(ata Nuralıdı)*

— Xanalıdan törəyənlər indiki Qazqulular, Şınıxlılar, Alıdan olanlar Öysüzlülər, Həsəndən olanlar Əlibəyli-Qışlaqlılardı ki, *(Tatlı, Həsənsu boyunca çoxlu nəsilləri də daxil etmək olar)* bunları yaddaş üçün dedim, burda geniş danışmağa imkanımız yoxdu.

Öysüzlü yaranışından “qışqırıqlı”— şən camaatdı. Düzü-düz, ayrını-ayrı görüb şax üzə dediyinə, “qılı ortasından çəkdi-yinə” görə “qızıl göz” Öysüzlü də deyirlər. Babalarının düzlüyünü, əlbir-dilbir olduqlarını tək bir cə misalla deyim ki, “rus gələndə” — sovet hökuməti qurulanda hər yerdə bəyləri güllələyəndə Öysüzlü camaatı qoymadı bəyləri qırmağa. Proletkultçuluq tüğyan edəndə, “hamı bərabərdir — hamı barakda, ya qara damda yaşamalıdır!” şüarını bağırıb bəylərimizin, əsilzadələrimizin şahənə mülklərini talan edib, od vuraraq yandırır viran qoyanda Nəsim bəyin və Yusif bəyin mülklərinə kimsənin toxunmasına imkan vermədilər. Birini ətraf kəndlərin də uşaqlarının oxuduğu zona orta məktəbə, müharibə illərində həm də “detdom” oldu — 70 il xalqa xidmət elədi, o birisini xəstəxanaya çevirdilər ki, sovet hökumətinin tikdiyi binaların çoxu uçub dağıldı, bəydən qalan 145 yaşlı o xəstəxana binası isə indən belə hələ neçə qərinələr o camaata xidmət eləyəsidi.

Həmin binanın giriş darvazasının üstündə UNO adamının — yadplanetlinin fiquru var, özü də o yadplanetlinin Yerə gəlməsini elmin təsdiqlədiyi vaxtdan 80 il əvvəl tikilib Öysüzlüdəki bina!

Yuxarıda “rus gələndə” dedim. Rus-sovet hökuməti bizim yerlərə top-tüfənglə gələnlərin başında çox vaxt buralara yaxşı bələd olan erməni bələdçi təyin edərdi. Semzavodun tikintisində işləmiş erməni Levon bəy qırmızı dəstələrdən birinə rəhbərlik eləyirmiş. O, fitnəkarlıqla əvvəlcə 2 rus əsgərini güllələtmiş, sonra da “Qalaca”da *(həmin qalaca yerində bu gün milli ordumuzun hissələri yerləşir)* silahlılar bizim Öysüzlü camaatından xeyli əlsiz-ayaqsız tələf eləmişdilər.

Hamıya yetən çörəyimiz

Torpağı mayalıdı Öysüzlünün, Ağdağ vaxtilə tamam meşəlik imiş, sel-suyun yamacdan yuyub gətirdiyi çürüntüdən elə torpaq əmələ gəlib ki, adamın yeməyi gəlir. Torpağın yararlılığı balla qiymətləndirilir. “Avaz”ın qabağının torpağı, eləcə də digər yerləri 100 banitet ballı (*daha burdan o yanası yoxdu, beləsi yalnız nəzəri cəhətdən mümkündür*) torpaqlardı. Alimlər bunu həm də onunla əlaqələndirirlər ki, Ağdağın əsas suxurları əvəzsiz mineral olan seolit yataqlarından ibarətdi, onun sayəsində ki, bu torpaqda həmişə nisbi rütubət olur, onun bar-bərəkətini yığıb-yığışdırmaqla qurtarmır. Öysüzlünün qaraqılçıq buğdası, Öysüzlü “xamralısı” (*ədəbi dildə xəmrəlididi, bilmirəm, kim-sə belə tələffüz edirmi?*) həmişə adla söylənilirdi. Bu camaat özü ilə bərabər çoxlu el dolandırırıbdı, aclıqdan xilas edibdi. İkinci Cahan müharibəsi illərində Azərbaycanımızın quraqlıq olan 11 aran rayonundan — adlarını çəkmək istəmirəm, indi şanlı-şöhrətli bölgələrdi, — Göyçəminin, Bakımızın bəzi yerlərindən Öysüzlü-Touz buğdasına-çörəyinə pənah gətiriblər. 1941-1945-ci illərdə çörək dalınca gələnlərin bir paraları da qaldı burda ki, məşallah, bu gün onların üçüncü nəsli gəlib yetişməkdədi.

“Dördgöz Mamedov”un Qızıl Touzu

Vaxt o vaxtıydı ki, touzluların üstündə haqqı-sayı olan, ey-nəkli olduğuna görə hamının “dördgöz Mamedov” kimi tanıdığı Həbib Məmmədov raykomun birinci katibi idi. Elə bir rəhbər ki, onun raykomluğu bölgənin qızıl dövrünə aid edilərək rayonumuz “Qızıl Touz” adlanmağa başladı. Halallıq, düzlük, təmizlik, vahid məqsəd üçün çalışmaq həyat normasına çevrilmişdi. “Dördgöz” özü gecələr libasını dəyişər (*burda cənnətlik adil şahlarımızın məiyyətin güzəranını və divan-dərənin onlarla necə rəftar etdiyini öyrənmək üçün təğyir-libas olub camaatın içinə getməsi yada düşür*), xırman qarovulçusuna, ya anbardara

çoxlu pul təklif edərmiş ki, ona buğda satsınlar. Bunlar da qır-saqqız olub yaxalarına yapışan, sinəsindən itələyəndə geri durmayan, əl çəkməyən bu həyasız çiyini xurcunluya axırda bir ağac ilişdirərmişlər ki, nağayırdığındı, ay beləfilan şüdə?! “Dördgöz”ə bizim anamızı ağlatmaq mı istəyirsən? Cəhənnəm ol, çıx get burdan, — deyib qovarmışlar. Sabahısı da Həbib müəllim iclas edər, gecə ona “ilişdirəni” də çağırırdı, el içində təşəkkür edib mükafatlandırarmış. Bu düzlüyün qabağında elin sərvəti aşıb-daşardı. Mühəribə illərində təkcə Aşağı Öysüzlüdə Qara Tapdığı dövründə elə vaxt olub ki, bir əmək gününə 25-30 kilo taxıl bölünərdi (*yağ, pendir, yun, bostan məhsulları da öz yerində*), adamlar paylarına düşəni yer-qab tapa bilməmələri ucbatından evlərinə aparammayıblar, anbardarla danışılardı ki, qoy mənim payım qalsın anbarda, sonra götürərəm. Köhnə adamlar deyirdilər ki, verdiyimiz pay-püşdən əlavə, Ərəşdən, Mil-Muğandan gələnlər xalça-palaz, mis qab gətirib bizlərdə taxılla dəyişərdilər. Elə bundandı ki, yerli gəbələrə yanaşı, buralarda Qarabağ, Şirvan çeşnisi ilə toxunan xalı-xalçaya da çox rast gəlinir...

“Qızıl Tovuz”

Həyatda bir yaxşılıq, bir də görülən işlər qalır. Heç təsadüfi deyil ki, əsrlər keçir, qərinələr dolanır, nəsillər dəyişir, ancaq yaxşı əməl, səxavət, mərdanəlik heç vaxt yaddan çıxmır, nəsildən-nəsilə keçir, şəxsiyyət formalaşmasında, mənəvi kamillikdə xeyirxahlıq, yaxşılıq kimi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Hər dəfə də bizdən illərlə, on illərlə qabaq həyatdan getmiş yaxşı adamların yad edildiyini və xatırlandığını gördükcə düşünürsən ki, dünya heç də boşuna deyilmiş və elə kişilər var ki, onlar hamı tərəfindən qəbul olunur, görməyən də, gənc nəsil də onlara rəhmət oxuyur, adını ehtiramla çəkir. Bizim bu gün var olub yaşamamız üçün onların xeyir-duaları, müsbət enerjiləri böyük həyat stimuluna çevrilir.

Touz torpağı həmişə yaxşı adamları ilə Azərbaycanda ad çıxarıb. Bizim adamları qədərbilənlər bir qayda olaraq: — “Siz qızıl kimi insanlarsınız”, — deyib həmişə başa çəkiblər. Qızıl Touzumuzda ötən əsrin 30-cu illərində “Qızıl Tovuz” qəzeti nəşr olunubdu, Dədə Mikayıl Azafli “Dədə Qorqud, ozan yurdu, xoş avazlı Qızıl Tovuz”, — deyibən “Qızıl Tovuz” şeiri ilə torpağımızı vəsf edibdi.

“Çal” və “İtyalağı”

...Öysüzlü camaatından olan bir elat da “Çal bulağı”nın (*indiki Səadət bulağının*) həndəvərində yurd salmışdı. Tarixən həmin bu elatın mal-heyvana baxanı və tutduqları yavanlıq, pendir adla söylənir. Adamları xeyirxah (*bizimkilər “xeyirxon” deyirlər*) həlim, ipək kimi yumşaqdı. Qəribə, qonağa nəvazişli adamlardı “ityalaqlılar”. Ağır sürgün köçlərinə, Azərbaycanımızın başqa yerlərindən buraya pənah gətirənlərə, əlacsızlara həmişə qucaq açmışdı bu el-elat.

Çay səmtində “Çalın burnu”ndakı qayalıqların üstü yalaq-yalaq idi. Heyvan yaylımdan qayıdanda oralarda arxaqlanar, sürü itlərini də qayalardakı həmin yalaqlarda yallayarmışlar. Bu, bir... Daha sonra, Əmirli camaatı Kürün yaxasından yalaq köçünə başlayanda deyirmişlər ki, elə yüklənin ki, bir də itə yal tökülən yerdə — həmin o qayalığın ətrafında arxacda — “İtyalağında” dayanıb bir hovur nəfəsimizi alağ... O vaxt — bu vaxt Öysüzlü torpağının həmin o hissəsinə “İtyalağı” deməyə başlayıblar ki, bir müddət Öysüzlüyə, bir gərən də Touz şəhərinə “baxıb” — indi rayonumuzda Aşağı Öysüzlü kəndi kimi ayrıca bir status alıbdı, əhalisi 9 min nəfərdən yuxarıdı.

“Maşa Əhməd quyusu”

Ağdağın güneyində — şəhərimizə baxan səmtində su olmayıb və elə indi də yoxdu. Tək “Maşa Əhməd” quyusundan sa-

vay1. Şahverdilərdən olan Məşədi Əhməd Ağdağda — “İlxı də-rəsi”nin başında ot çaldırırdı. Gün günortadan keçsə də, tezdən suya göndərdikləri üstü boçkalı ikitəkər at arabası gəlib çıxmırdı k1 — çıxmırdı. Cürdəklərdəki su çoxdan sıfıqarılib qurtarmışdı, otçalanlar təntiyərək dərənin dibində dovşanalması kolluqlarına mətərislənmişdilər. Əhməd kişi söhbətlə bunların başını qatır, gözü isə “Qoca qolpun”un ətrafına kəmərim kimi dolanan yollardan yığılmır, əli ilə yan-yörəsində kərənti dəyməmiş otu çəngələyirdi. Birdən hiss elədi ki, əlinə nəşə batdı. Baxanda gördü ki, qamışdı, əlini bir balaca sıyırbdı. Elə bil, yuxudan ayıldı, yanındakılara dedi ki, eşitmişəm, qamış bitən yerdə su olar, ölməyib sağ qalsam, quyu qazdıracam, gələn il bu vədə burdan su içərik. Kimi zarafatla, kimi də yarigerçək qayıtdı ki, Məşədi, deyəsən varın çoxalıb — aqlın azalıbdı. Heç eşidib, görübsənmi, buralarda su olduğunu?! Məşədi Əhməd dediyinin üstündə durur. Kankan gətizdirir, elə dediyi yerdən də daşlaşmış suxurları qazdırır, “suadax” qayanı da yanı balalı bir inək verib yardırmaqla dərin bir quyu vurdurur. Həmin su 100 ildə xalqın istifadəsindədi.

Fərzalılarn “çoxbilmişliyi”

Cəlillinin irəli adamlarından olan Məşədi Cığı Ağdağın indi dövlət torpaq fonduna aid olan 300 hektardan artıq ərazisini “torq”dan qızıl pulla satın almışdı. Sonralar Cəlilli və Düz Cırdaxan kəndləri bir kolxozda birləşəndə torpaq vergisini az ödəsinlər deyə həmin torpağı dövlətə qaytardılar...

“Qara burun”a qalxan yerdə “Atlı dərə”də cəlillilər kəhriz vurdurmaq istəyirdi. Soraqlaşib kankan Məşədi Mahmudu tapmışdılar. Cavan kankanı daha şövqlə işlətmək üçün belə şərtləşmişdilər ki, su çıxsə bax, filan qız (*Mahmudla qızın bir-birinə meyli olduğunu bildirdilər*) sənindi. Mahmud gözünün odlu çağında canına cəfanı basıb, min bir əziyyətlə lağım atıb, kəhriz quyuları vurdu, suyun damarını tapdı və büllur kimi saf,

şipşirin su üzə çıxdı... Kimiydisə işi burdu, biz tata qız verəmmərik, — dedi. Əhdə vəfasız çıxanların acığına Mahmud da bildiyini elədi — suyun səmtini azdırdı! Qismətə bax ki, cavanın nəfsini yandıranların hayıfını Tanrı qızdan aldı. Gəlin köçən qız kamına çatmamış çıraq kimi söndü!

Ondan sonra o el diret-diret çox kankanlar — ustalar, bu işi kamil bilənlər gətirdi. Nə illah elədilərsə bir də ordan su çıxası olmadı. Neçə nəşildi ki, cəlillilər Məşədi Mahmudun əlinin izləri qalan, qan-tər tökdüyü o quyularda suyun qijltısını da eşidir, elə bil, o yerlər üçün can dərmanı olacaq suyun bu saat fontan vurmasını da ilğimsayaq görürlər. Ancaq sən saydığını say... Şirin su əvəzinə sısqa duzlu sudan savayı heç nə əldə eləyə bilmədilər. İndi onlar bir-birinə qaxınc qaxırlar ki, şətəl sənin babandan keçdi, bu da deyir yox, razılaşıbmışdılar, səninki dərin getmiş qoymadı...

Tanrı əhdə vəfasızlara belə görk elədi.

Torpaq istəyi və “Qanqurudan”

Hökmfərma olan sovet hökuməti satmaq bir yana, dövlət ehtiyacı üçünə də öysüzlülərin əlindən bir qarış torpağını ala bilmədi (*Mən “ityalaqlıları” — aşağı öysüzlüləri — “dönük”lüləri demirəm, onlar torpağı verdilər fələyin badına, indi “Şahvaz”a (Şahbaz) əlləri yetəmmir — “Çal”, “Arvadlar yoxuşu” və “Güneyin dibi”nə, “Göy Güney” ümidli qalıblar*). Bircə Tovuz elektrik paylayıcı stansiyasından başqa, o da vur-tut hektar yarımlıq yerdi, işləyib evlərinə qazanc aparanların da çoxu öysüzlülərdi, acıqları tutanda hələ onu-bunu zarafatla hədələyirlər ki, dəmir-dümürünüzü götürün, biz burda taxıl əkəcəyik. Bir sözlə, əmələ gəldikləri torpağı həmişə uca tutub, onun üstündə qan töküb, yeri gələndə can da veriblər “qızılgözlər”.

Öysüzlüdə “Quyruq”da Ağstafa ilə arada bir “Qanqurudan” var. Fikrimcə, bu, iki mənada işlədilir. Birincisi, Ağdağın lap

ətəyi, demək olar, aran olan həmin yerə su gətirmək çox çətin-dir, qorabışirən ayında altı daş olan bu yerdə bitki örtüyü o qədər yanıb kasadlaşır ki, çölün birəsinin, həşaratının, cücümücüsünün də qanı quruyur. İkincisi və ən ağlabatanı; qonşu obanın sərhəddində yerləşən bu yerin kiminki olması üstündə həmişə dava-şava yaranıb, qan düşərmiş. Axırda ağsaqqal məsləhəti belə olur ki, gəlin, hər iki tərəfdən suyu bağlayaq, kimin arxının suyu haranı basdı — torpaq da onunkudu. Elə də elə-yirlər. Bununla da dava-şava kəsilir — “qan quruyur”.

Basarın əhvalatı

Yeri gəlib, daha “basar” sözünə rəsmi (*indiyə kimi söhbətlərimdə çox demişəm*) münasibətimi bildirməsəm olmaz. Ana dilimizdə bu söz hər hansı çayın sel gələndə daşib basdığı və ya həmin çaydan çəkilən kanal-arxla suvarılan torpaqlara deyirlər. İrəvan xanlığının, türkün əzəli torpaqlarındakı Zəngibasar, Vedibasar, Karpibasar, Gərnibasar və Azərbaycandakı Kürbasar, Arazbasar... kimi.

Gəncəmiz Azərbaycanın tarixi şəhəri, milli-mənəvi simvolu-muzdu, fəxrimizdi. Ancaq başqa yerlərdə işim yox, Touz Gəncənin, ya Gəncə çayının basdığı ərazi deyil. Atalarımız suyun öz axarı ilə gəlib çıxdığı ərazilərə filan çay-filan su basan deyiblər. Touzu da Gəncə çayı, ya onun qollarından hər hansı biri tutmur — “basmır”. Dədələrimiz qurdun məlum heyvanı basmasına, hər hansı birisini basıb yox, basmarlamasına, birinin malını basıb yeməsinə də “basır”, — deyirdilər. Bunların da heç biri Gəncə-Touz münasibətinə aid döyül və bizimkilər çox yaxşı bilirlər ki, onlar həmişə deyilən mənalarda “gəncəbasarlı” döyüllər — dədə-baba şəmşəddilli-touzlulardı ki, min illərdi var olub öz torpaqlarında yaşayırlar...

Söhbətin bu məqamında “Hekayəti xırs quldurbasan” da bir yandan gəlib durdu gözümün qabağında. İndi bilmirəm onu tədris edirlər, ya yox? Molla Nəsrəddinin sözü olmasın, heç keç-

mişdə də bir düz əməlli tədris etməkləri yoxuydu. Oxuyanlar bilir ki, bu, Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarından biridi və əhvalat da vaqe olur Şəmşəddildə (*əsərdə Şəmsəddin*) — Tavus dərəsində, Fındıqlıda, Əmirlidə, Karvan yolunda, tərəkəmə elatında, obada, bir sözlə, əsərin remarkalarına baxsanız, bunların hamısını görərsiniz... Dediklərimizi belə yekunlaşdıraq ki, Gəncəbasar subasar anlamında işlənmir. Hardasa Gəncə ətrafı, Gəncənin yaxını, Gəncənin əlçatanı, Gəncəyə simsar və hökmü işləyən mənasında işlənir.

“Avaz”

Touz şəhərimizə boy verən, şəhərimizin ətəkləri bir yana, döşlərinə də “daraşdığı” bir “Avaz təpə”miz də var. Bura başdan-başa arxeoloji abidədir. Dövlət qeydiyyatına Əvəztəpə qalası adı ilə düşübdü. Niyə belə yazıblar, hansı niyyətlə elə eləyiblər — deyəmmərəm. Bircə şeyi gün kimi bilirəm ki, 1912-ci ildə Mantaşov (*bu həmin neft milyonçusuydu ki, vaxtilə Bakının Balaxanı və Sabunçu kəndlərinin torpaq sahiblərini tovlayıb ucuz qiymətə külli miqdarda neftli torpaqları əlinə keçirmişdi. Həmin erməni də öz soydaşlarını başına yığıb neft mədənlərində gəlirli yerlərdə minlərlə hayın əlini çörəyə çatdırmışdı*) Rusiyanın ilk sement zavodlarından olan Touz sement zavodunu tikdirəndə və kürəkənini oraya “xozeyin” təyin edəndə həmin dərin getmiş “Avaz təpə”sinə kanat yol çəkdirib vaqonetkalarla gecəgündüz sement xammalı daşıtdı. Ola bilsin, o dövrlərdə oralar da indi hamının Avaz daşı dediyi, şəhərin, Düz Cırdaxan və Aşağı Öysüzlünün, “Lemsə”nin əsas evlərinin tikildiyi həmin saxsisayaq daşdan ucaldılmış qala varmış. Qala bu günümüzdə gəlib çatmayıbdı. Görünür, erməni suxur qarışıq, seolit və əhəngdaşı qarışıq daşdan hörülmüş həmin divarları da vaqonetkalara doldurub sement bişiribdi. Yoxsa köhnə kişilərimiz boşuna deməzdilər ki, “Avaz” əriməzdi, onu sement zavodu əritdi. Nə qədər çapılıb-talansa da “Avaz” yenə əzəmətlidi. Yenə

də həndəvərdəki ev sahibləri hər hansı qazıntı aparanda yeraltı yollara, kürəbəndlərə, sənətkarlıq məhəllələrinə, təndirlərə, sirli tunellərə (*rəvayətə görə “Avaz”ın döşü ilə Torpaqqalaya buz kimi şipşirin su kəməri çəkilib və onun hardan gəldiyini kimsə bilmir*), nəhəng küplərə, saysız-hesabsız şirli və şirsiz küpə və saxsı qırıqlarına, müxtəlif daş və tunc alətlərə rast gəlirlər.

Bəzən belə də deyirlər ki, “Avaz”ın üstündə -güneyə sarı yerə bərk təpik vuranda səs-uğultu gəlirmiş, buna görə “avaz-səs” adlandırılıblar... “Avaz” tədqiq edilib öyrənilməyibdi. Onun elmi yanaşma ilə, müasir üsul və texnologiyalarla tədqiqinə böyük ehtiyac var. Burda tarixin açılmamış qatları yatır və öz tədqiqatçısının həsrətindədir.

Ziyarətçisini gözləyən həsrətli

...Elat köçünün bir qismi də Ağdam kəndindən keçməklə Murğuza gedərdi. Bu torpağın hakimlərinin Peyğəmbər nəslindən olan övliya Alı Dədəyə (Aldədə) bir gün ərzində gəzib-dolaşa bildiyi qədər bağışladığı torpaqların ayağı Karvan yolunun üstündəki möcüzələrə şahidlik etmiş “Topdağdağan”, başı isə Mehrab çayına qədər uzanan barlı-bəhərli, meşəli-çaylı bir mülk idi. Axıncı — Ağ çay boyunca üzü dağlara qalxanda Qara qayadan keçən kimi bu günkü şərti dövlət sərhədindən sonra bir obamız vardı. Həmin obada Hacı Əhməd ağanın gözəl imarəti bir ziyarətگاهیydı. Seyid nəslindən olan Əhməd ağa düz 21 dəfə Həcc ziyarətində olmuşdu. Ordakı Molla Səfi mülkü, Molla Səfi düzü də el varını saxlayırdı.

1930-cu illərdə erməni həmin o abad-şen obamızın axırıncı topdağıtmaz evlərinin də aşağılara köçürülməsinə nail oldu...

Axıncının sağ sahilində, Alı Dədənin (Aldədə) uyuduğu müqəddəs ziyarətgah ətrafında ağırdan ağır Quşçu elimizin və Şınığın da bəzi nəsil nümayəndələrinin elat qəbiristanlığı indi min illərin həsrətlisi kimi ziyarətçisini gözləyir.

Kama çəkilən qız

Karvan yolunun üstündəki “Topdağdağan”la bağlı çox əhvalatlar söylənir... Nə oğlanın, nə də qızın ata-anası bunların evlənməsinə razı deyildi. Bu oğlan və qız da sözü bir yerə qoyaraq bir-birinə qoşulub qaçmışdılar. Gecənin o vədəsiymiş ki, gəlib çıxdıqları karvansaranın qapısını döyməyə ürək eləməmişdilər. Yayıymış. Karvansaranın darvazaları ağzındakı iri sal daşların üstündə həkdən düşdüklərinə görə sərələnib qalmışdılar... Qız o бүrkülü gecədə canına işləyən buz kimi soyuqluqdan birdən diksindi. Gördü, nəhəng bir ilan-əjdaha ayaqlarını udhauddadı. Dömsükləyib oğlanı oyadıb, onu hoya çağırırdı. Ayılan oğlanın həniri batır, anırkı nəfəsini bəri gətirəmmir. Eləcə domuşub qalır. Qız bir də imdad istəyir. (*Əjdaha qızın ayaqlarını artıq kamına çəkibmiş*). Oğlandan haray yoxdu: bildirmiş ölmüşən — bu ilmi. Elə bil, səndən ötrü, sənəin xətrinə göydən ulduz qopararam, iki dünyanı bir eləyəyəm, deyib dil-dil ötən həmin bu oğlan deyilmiş. Qurşağa qədər əjdahanın ağzında olan, başı əhləd daşına dəyib ümidi üzülən qız: — Ay namərd! Sənəin kimi ağzımvayın, qorxağın baş yoldaşı olmaqdansa, əjdahaya yem olmaq yeydir, — deyib yana açdığı qollarını qoltuğuna qısır...

Ay parçası kimi qızı udan əjdaha “Topdağdağan”da bu saat da duran həmin o iri sal daşa dolam-dolam dolanır. Dolandıqca da udduğu qurbanının sümüklərinin şaqqıltısından karvansaranın qapıçıları, zəvvarlar dik atılır...

Dəryada qərq olmayan — qarğın olmayanlar

Qoy bilməyənlər də bilsin, 1989-cu ildən başlayan bu Vətən müharibəsi dövründə touzlular bir qarış torpağını da hər cür müharibə oyunlarına, istər daxili, istər xarici düşmənlərin və istərsə də dünya erməniliyinin acığına yağışa vermədi. Öz ocağında başına bomba yağdısa da, dolanışığının kəsilməsi, bu tor-

paqda var olub yaşaması üçün bütün imkanların qəhətə çıxması yönündə məkrli planlar qurulsa da, torpağını tərk etmədi! Öldük, qırıldığ, geri durmadıq. 500 nəfərə qədər şəhid verdik. Evlərimiz səngər oldu, ata-babadan qalma sərvətimizi, halal qazancımızı gülləyə, sursata verdik, əsgər yedirdik, ordu saxladığ, bəzi başabəla komandirlərə rüşvət verdik, torpağımızı qoruduq, qaçqın — köçkün, qarğın olmadıq (*Allah sənə rəhmət eləsin, Borçalı Çənlibel Nəsim, — onun sözüdür, gürcü ilə göz yağı yeyən, mənəm-mənəm deyən yekəpər gürcü millətçisini kintodan artıq bir şey saymayan, öz cürəfsiz əndamı ilə düşmən gözünə ox kimi batan bu Qarapapaq Kişisinin qarşısında vəfa borcumuz var. Sağlıq olsun, sənin qəhrəmanlıqların, mərdənəliklərin elin — elətin ulu Yağlıcanla birlikdə böyük bir kitab mövzusudur. Ya qismət!*).

XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanı sahib olduğu bu qızıl körpüdən-geostrateji məkandan silib atmaq üçün beynəlxalq güc mərkəzləri, qədimdən bu qiymətli torpaqlarda gözü olan qüvvələr yenidən işə keçdilər. Touzlular yenə də Vətənin sipəri rolunu layiqincə yerinə yetirdilər. Rayonumuzun “Tovuz” qəzetini o vaxt 18-20 min tirajla nəşr edirdik, rayon əhalisi isə 120 min nəfərə qədər idi. Nəinki hər ailəyə, az qala, hər işləyən şəxsə qəzet gedib çatırdı.

Redaktoru olduğum həmin mətbu orqanın əməkdaşlarıyla birgə vahid məqsəd uğrunda, qəzetin əsil xalq tribunasına çevrilib Vətənin müdafiəsinə yardımçı olması, zamanəsinin salnaməçisi rolunu layiqincə yerinə yetirməsi naminə əzmlə çalışırıdığ. Anadan əziz nə var?! Amma bu əziz varlığı, — anam Səmayəni hər gün özümüz də ona baş çəkək, eləğlularımızla bir olub birgə vuruşaq deyə, aparıb təhlükə zonasındakı Yuxarı Mülkülü kəndində yerləşdirmişdik...

Dədə alxışı

...İndi atəşkəsdi, Alı Dədənin (*Aldədə*) alxışı kimi özü, müqəddəs məzarı da bizdədir. Ancaq gedəmmirik! Hərbçiləri-

miz təhlükəsizlik baxımından o tərəflərə keçməyə qoymurlar. Mənbəyini əzəli yaylaqlarımızdan götürən, Sarı Murğuzun bəslədiyi Ağ çayımızın ağ köpükləri Axıncı ilə gəlib Ağdam gölümüzdə dinclik tapır. Bu gölün təsərrüfat əhəmiyyəti öz yerində.

Göl dibindəki Fərzalı

Desəm ki, qədim Fərzalı kəndimiz, nadir tarix-mədəniyyət nümunələrindən olan birtağlı körpümüz və təkcə Azərbaycanımızın deyil, Şərqi tanıdığı, qəbirüstü atlı heykəlləri ilə dünyanı heyrətləndirən, vaxtilə nüfuzlu tarixi kataloqların bəzəyinə çevrilən, şəmşədilli-touzlu usta Kərbəlayı Hüseyn və digər sənətkarların daş üstə bədii oyma üsulu ilə yaratdığı, XVIII-XIX əsrlərə aid əl işlərinin əksəriyyəti erməni yosunlu rusiyalı-leninqradlı alimlərin əli ilə gölün dibinə gömüldü, onda ruzisini torpaqdan çıxaran kənd əhlimiz məndən inciyər. Ancaq incisə də, deməliyəm ki, 1960-cı ildə göl altda qalan — əslində qalmadı, tağlarını öz manqurtlarımız (*anqut*) aparıb hansısa lazımsız, görünməyən bir divarın hörüyünə qoydular, — o körpünün də tikilmə əfsanəsi var. (*Həmin körpüyə bitişik — 3 metr aralı yalnız qoyunun-keçinin adlanması üçün qaya daşlarından ensiz çox qədim bir körpü də salınmışdı ki, ona “Donqar körpü” deyilirdi.*) Babamın təxminən 47 il bundan öncə söylədiyi və suya həsrət qızılgül kolu suyu necə canına hopdurursa, danəndə Qəşəm babamın da bilərəkdən nağıla-sözə, əfsanəyə təşnə etdiyi o vaxtkı uşaq yaddaşımın maqnit lentini çözələyirəm:

Hacın qulpundan yapışan Kişi

Alı Dədənin (Aldədə) törəmələrindən olan Hacı Mirbağır Ağa Axıncının üstündən “Vayıtdıyə” (*sovet hökuməti bu topónimi Vahidliyə çevirdi*) körpü saldırmaq istəyir. Touzda Vahidli meşə dolayı adlanan bu ərazi qədimlərdə cəngəlliyi andıran

çox qalın, keçilməz meşəlikmiş. Mal-heyvan çox vaxt orada qurd-quşa rast gələr, itə-bata düşərmiş, adamlar da “ay itdi-vay itdi”, — deyib həmişə gileylənərmişlər, elə ona görə “Vayıtdı” adlanarmış. Pirimiz də (*Aldədə*) öz qız övladını sədaqət gördüyü, Ağanın comərdliyi, dərviş könüllüyü ilə evinin ən yaxın adamına çevrilən, bizimkilərin Yekə Alı dediyi şəxslə evləndirərək oranı şənləyib böyük bir obaya çevrilməsinə xeyir-dua verir...

Bağır bəyin istəyi müqabilində çox ustalar gəlib körpü salmağa çalışır, alınmır ki, alınmır. Bəy soraq alır ki, Şəmşəddil sultanlığının sınırları yaxınlığında berzam (*yunan*) körpüsəlanlar var, onlara xəbər sallayır... Yenə də üstündən keçəmmirəm, deməsəm olmaz. Borçalımızda bir iştahalı adamı təsvir edəndə deyirlər ki, bir oturuma iki berzamin (*berzenin*) xörəyini yeyir. Nə isə, keçək mətləbə. İş elə gətirir ki, bir gündə bir-birindən xəbərsiz bir cavan və bir də yaşlı usta bəyin hüzurunda hazır olur. Heç birinin qəlbini sındırmaq, könlünə toxunmaq istəməyən Mirbağır bilmir, neynəsin. Qoca usta çıxış yolu taparaq deyir ki, qoy hərəməz qurutdan (*dağ-aran psixologiyasına söykənən “Ərik deyib əriyir nənəm, qurut deyib quruyur babam” hikmətini dilə gətirən Orxan Paşaya salamlar olsun!*) — bəzi söyləmələrə görə isə kartofdan — lakin bu, tarixi məkan və zamanla uyğun gəlmir, kartofun Touzda və ətraf bölgələrdə geniş yayılması XX əsrin 40-cı illərinə təsadüf edir, — bir körpü düzəldək, kim bacarsa, o da başlasın. Belə də edirlər. Təcrübəli ustanın tez bir zamanda tikdiyi “körpü” bəyənilir. O, cavan ustanı da əliboş qaytarmır, puldan-paradan verib evinə yola salır.

Danışq belə olur ki, Bəy heç nəyə qarışmır, yalnız pul verir, mədəndən daş çıxartmaqdan, onu daşımaqdan tutmuş, fəhlə haqqına qədər hər bir işi qoca usta özü gördürür, axırda körpünü Mirbağır təhvil götürür. Sözarası onu da deməliyəm ki, Alı Dədə (*Aldədə*) torpağından çıxan (*orda qızılı, göy və qırmızı rəngli daş var*), o bənövşəyi-zoğalı daşdan Bakı-Tiflis dəmiryolunun Əsrək çayı və Axıncı çayı üzərindən keçən hissə-

sində 125 il bundan əvvəl, indi unikal tarixi abidə kimi qorunan çox möhtəşəm 2 körpü salınmışdır. Ağsaqqallarımız söyləyirdilər ki, o dəmiryolu körpüsünü tikdirən mühəndislər hansı qiymət deyiblərsə, podratçılar razılaşıblar. Ancaq bir şərtlə! Körpü hazır olandan sonra körpüsə alanlar öz ailəsi ilə birgə onun altında dayanacaq, yüklü qatar da üstündən keçəcək.

“Qatar üstündən keçəcək” deyəndə bizim bu yerlərin dodaqqaçdısı yadıma düşdü. Əlibəylidə çox nay Abduləli kişi vardı, *(Allah rəhmət eləsin!)* bir gün araba ilə “Dəyirman gəzdəyi”ndən *(“gəzdək” ha! Bir var dağın, aşırımın, bələnin başındakı çökək yer-ona gəzdək deyilir. Babalar dağ aşacağındakı həmin bu çökək yeri dəyirmanın tabağındakı buğdanın axıb tökülməsi üçün düzəldilən gəzdəyə bənzədiblər)* keçib arxa yolla, Ağdağın ətəyindən hərlənib “Çaxmaqlı”dan, “Ağburun”dan keçməklə dəmiryolu altındakı qədimdən qalma “Dəlmə”dən adlayası olur. Araba ilə bərabər elə “Dəlmə”də olanda üstündən qatar keçir. Xunama dərz dalınca getməli olan kişi atın başını Aşağı Mülkülüdə ərdə olan bacısıgilə döndərir, qaranəfəs özünü evə salır, su istəyib parçı başına çəkir, özünü pərişan-pəjmürdə göstərir. Bacısı tələş içində soruşur ki, nə olub, nə xəbərdi? Abduləli aqibəti xeyir olmuş deyir ki, ay bacı, üstümdən “poyez” keçdi, Allah saxladı, salamat qaldım. Daha nə olasıdı, gətirib qurban kəsirlər, kabab çəkilir, yeyib-içəndən sonra zarafatından qalmayan Abduləli nigarançılığa son qoyur ki, “poyez” mən arabayla “Dəlmə”də olanda üstümdən keçdi...

...Bəli, berzam ustanın tikdiyi körpü hazır olur, Bəylə hesabla oturlar. Baxıb görürlər ki, ustanın xərci barışdıqları qiymətdən də artıqdır, o haqq almaqdansa hələ Bəyə bir xeyli də borclu qalır. Bəy də Bəydi, muzu ha deyil! Bizim babalar nahaq demirlər ki, “insaf dinin yarısıdı”. Ustaya bir inək, bir camışın pulunu bəxşeyiş verir, el-oba, “istəyən-söyən” də kim “qülbündən nə çıxırsa” danadan, qoyun-keçidən hörmət edib, qoca ustanı sevindirib bir sürü mal-heyvanla uşaqlarının üstünə yola salırlar.

Deyirlər, o il Həcc ziyarətində olan bizim yerlərin zəvvarları Hacı Bağırı Kəbəni dolanan başqa bir dəstənin içində görürlər. Bizimkilər gözlərinə inanmır. Axı, Bağırı Ağdam obasında qoyub gəlmişdilər və Bağır hələ çox-çox öncə ziyarətə gedib Hacı olmuşdu (*bir rəvayətə görə isə, Bağır heç ziyarətə getməmişdi, xalq üçün gördüyü işlərə, əməlisalehliyinə görə camaat ona Hacı demişdi. Əslində isə Mir Bağır 21 dəfə Həccə getmişdi*). Müctəhidə gördüklərini danışrlar. Müctəhidlə bərabər həmin dəstəyə yaxınlaşırlar ki, görsünlər nə məsələdi. Baxırlar nə, sən demə, Bağır bunların gözünə görükübmiş. Onda həmin İslam alimi söyləyir ki, dediyiniz mömin adam kimdirsə elə bir savab iş tutub ki, Allahın çox xoşuna gedib və onu da əməlisaleh bir bəndə kimi bu ziyarətçilər sırasına qoşubdu. Bax, budur insaf, hallallıq, “Hacın qulpundan yapışmaq” hikməti!

Lev Tolstoyun islamçılığı

Sənə min rəhmət, Lev Tolstoy! Mən bilmirəm, özünün “İki qoca” adlı hekayəni bu əhvalatı eşidib yazmısan, ya bəsirət gözünün, qeyri-adi fəhminin gücü ilə?! Bircə şey mənə məlumdur ki, ömrünün ixtiyar çağında çar ordusunun general-topoqrafı İbrahim Ağa Vəkilovun dul rus xanımı oğlanlarının İslamı qəbul edib-etməmələri barədə Səndən məsləhət almaq istəyəndə cavabında bildirmisən ki, İslam bütün dinlərdən üstündür, haqdır və yaşının bu vədəsi olmasaydı, Özün də İslamı qəbul edərdin.

Keçib gedən Bəhrüzərlər

Gözümün nuru, ürəyimin parası, incimə! (*Yuxarıda dedik ki, kimlərsə tarixi abidələri məhv etmək yolu ilə əkin suyu bolluğu yaradırıq deyə məkrli tədbirlərə don geydiribdi. İndi yenidən məhv olmuş misilsiz abidələrimizin hayına qalmamız çörəyini torpaqdan çıxaranların, ola bilsin, xətrinə dəysin.*)

Gərək tariximizi də yada salıb gələcək nəslə ötürək. Bir də, axı, ulu şəxsiyyətlərimiz, böyük alimlərimiz yanında mən kiməm? Gör, bu dünyanın pəncərəsindən neçə Bəhrüzərlər gəlib keçib və indən sonra da neçələri keçəsidir. Tarix isə tarixdir və “hər saxsı parçası, hər məzar daşı” altında, gör bölgəmizin, Vətənimizin nə qədər tarixi, açılmamış qatı yatır?!

Dünyanın pəncərəsindən baxıb keçənlərin ovqatını təcəssüm etdirən tələbə yoldaşım İsaməddin Zərdablinin bir şeirini aşağıda verirəm:

*Kitabımı vərəqlədim, çəkdim ahı, mən kiməm?
Nizamidir şeirin, sözün qıbləgahı, mən kiməm?
Dərdli bülbül uçub gəldi, qondu tarın üstünə, —
Tarzən Qurban çalan zaman «Çahargahı», mən kiməm?*

*Tək Allahdır bu dünyanın yaradanı, yazanı,
Qüdrətiylə O qaytardı doğru yoldan azanı,
Məhəmmədin namazın qıl, çox artırma qəzanı, —
Merac etdi, gözlə gördü o dərgahı, mən kiməm?*

*Həzrət Əli, — Yandırarmaz yanmayanı köz, — dedi,
Ömər Xəttab, — Bu dünyanın əzabına döz, — dedi,
Osman, — Səma kitabıdır ən müqəddəs söz, — dedi,
Əbu Bəkr bağışladı çox günahı, mən kiməm?*

*Xaqani də, Nəsimi də, Füzuli də dahidi,
Cənnət harda qərarlaşıb, — tək Adəmdir şahidi,
Min qəzəlxan yığışa haa, əvəz etməz Vahidi,
Sabir şeirin sultanıdır, Vurğun şahı, mən kiməm?*

*Xətəinin bu dünyada öz sözü var, öz izi,
Topal Teymur viran qoydu Ankaranı, Təbrizi,
Pompey adlı şəhər vardı, oldu palçıq dənizi, —
Püskürəndə Yer təkinin od silahı, mən kiməm?*

*Nələr oldu bu dünyada ki, Nəmrudu qandıra,
Çör-çöp yığdı — tonqalında İbrahimi yandıra...
Hökm olundu, od-ocağı elə qaldı andıra,
Köz yerinə gül bitirdi atəşgahı, mən kiməm?*

*Bir kimsədən götürmədi İsa, Musa minnəti,
Haqq yolunda cihad etdi Məhəmmədin hümməti,
Azğınlaşdı Şəddad, guya Yerdə qurdu cənnəti, —
Heç girməmiş viran oldu seyrəngahı, mən kiməm?*

*Fikirliydim, dostum Kərəm məni yaman dindirdi,
Xəyalımı səmalardan şeiri ilə endirdi,
Can üstəydi, — ilhamımı, köhlən ata mindirdi,
İzn verdi, yazdım, Allah, — o pənahı, mən kiməm?*

*Cənnətdəydim, çıxarıldım, etibarsız bəndəyəm,
Dünya mənə zülm elədi, dözdüm, arsız bəndəyəm,
Günahkarlar zəncirlənsə ön cərgədə, öndəyəm,
Nənəm Həvvə saxlamadı bəs tamahı, mən kiməm?*

*Allah göydə qərarlaşıb, sirri, sehri dərində,
Milyard ildir Yer yol gedir, — elə qalır yerində,
Hökmü ilə qatı zülmət gecələrin birində
Açılmasa bu dünyanın sübh-sabahı, mən kiməm?*

*Yer üzündə hər nə varsa quruyanmış, solanmış,
Mal-mülk, saray, polis, ordu, taxt-tac da yalanmış,
Hər şey heçmiş bu dünyada, tək yaxşılıq qalanmış, —
Qismət edə, dadam, Allah o mətahı, mən kiməm?*

*İlk ustadım Həsən bəydi, «Əkinçi»ni yaratdı,
Yazdıqlarım yalan oldu, qəlb qırdı, qan qaraltdı,
Lap əzəldən biləydim kaş — son körpümüz Sıratdı,
Çağıraram, kömək edər — tək Allahu, mən kiməm?*

*İsaməddin, ibrət götür aqillərin sözündən,
Haram yolla qazandığın bir gün gələr gözündən,
Axirətdə dilin batar, soruşarsan özündən
Qurulanda cəhənnəmin od dəzgahı, mən kiməm?*

Qeydlərimizin müqəddəs Alı Dədə (*Aldədə*) ətrafında bu qə-dər uzanması bu Övliyamızın pak ruhunun bizə yardımçı olma-sı, sağ-solunda qoşa yatan oğlanları ilə birgə uyuduğu Ziyarətgaha və işğalda olmasa da, əmin-arxayın gedə bilmədi-yimiz ziyarət torpaqlarımızın təhlükədən sovuşması istəyindən doğur. Axı, Dədə Ələsgər əbəs deməyibdi:

*Şəmsəddin iyitdi, aləmdə məşhur,
Aldədədə olur möcuzat zühur.*

Vaxtilə çoxlarına danışdığım, müxtəlif yazılarda, kitab və ki-nosüjetlərdə “redaktə olunaraq” alayarımcıq getmiş Alı Dədə-nin (*Aldədə*) — Ağə Mirəlinin ibrətamiz əhvalatını burda da-nışmasam, günaha bataram:

Ağə Mirəli — Alı Dədə (*Aldədə*)

— Karvan yolunun üstündə — indi “Topdağdağan” deyilən yerdə Ağə Mirəli məskən salmışdı, öz bəsirəti, Cəddinin köməyi ilə insanların, darda qalanların imdadına çatır, xəstələrə şəfa verər, dua-sənası ilə çoxlarını murazına yetirərdi. Ürəkdən ina-nıb pənəh gətirənlər arzularına çatandan sonra Ağaya xələt ve-rər, qurban kəsərmişlər... O vaxtın hakiminə xəbər çatır ki, kar-vansarada bir şəxs yaxşı qazanır, ancaq vergi ödəmir... Bu, dar-ğasını iki töycüyığanla göndərər. Onlar da gəlib toycü-vergi da-vası döyər, Ağanı çək-çevirə salarlar. Ağə Mirəli deyir ki, mən heç kimlə kəsımət kəsmirəm, qazanc güdmürəm, el-oba verən bəxşişə bərəkət! Əlqərəz, çox deyir, az eşidirlər. Axırda bu vergiyığan (*bir söyləməyə görə onun adı Muğray yasovuldur,*

ancaq Muğray elə türkün ana dilində yasovul deməkdi) qırman-cını qaldırır ki, Ağanı vursun, qırmanc (*qamçı*) gürzə ilana dönüb bu azqanan buyruq qulunun boğazına dolanır... Təzə-dən Alı Dədənin (Aldədə) — Ağa Mirəlinin əl-ayağına döşənib yalvarır və gürzə açılib düşür (*“gürz”ün-gürzənin əhvalatı son-ra*).

Hakimin özü də gələsi olur, mərəkə toplanır. Hakim sual edir ki, daha nə möcüzə göstərə bilərsən ki, Sənə tamam inanaq. Gurhagur yanan təndir qalayırlar. Ağa Mirəli qucağında bir quzu qıpqırmızı közün içinə girib təndirin ağzını örtürür. Bir müddətdən sonra açanda görürlər ki, Alı Dədənin (Aldədə) qucağındakı quzu qıpqırmızı bişib, Pirimizin saqqalı isə qırov bağlayıbdı.

Bir günə gəzilən torpaq

Möcüzəni görən hakim camaatın qabağında Ağaya bağır basıb özü ehtiram göstərir və söyləyir ki, bu gündən oldun başımın tacı, bu gen torpaqlar sənə qurbandı, nə qədər istəyirsən, götür, harda istəyirsən, yurd sal. Şərtləşirlər ki, Ağanın bir gündə gəzib dolaşdığı yer qədər torpaq ona peşkəş ediləcəkdi. Gəzdiyi yerləri də Ağa qamışla nişanlayacaqdı. Torpağın sahibi özlüyündə fikir edir ki, cürəfsiz adam bir gündə nə qədər yeri gəzib nişanlayasdı ki?! Elə həmin “Topdağdağan”ın yanından və Xunam arxının altından — Məhəmməd ağanın (*Aldədənin törəmələrindəndi*) evinin indiki yerindən — ondan da aşağıdan başlamaqla bu günkü Aşağı Quşçunun “Ocaqlı”, Avılbəyli, Vahidli, Ağdam, ermənidə qalan Qulalı, Çinar, Kələntərli — Çoratan əraziləri, ucu-bucağı görünməyən meşələr, Touzumu-zun indi Qonaqlı, Qaradaş kəndləri, yaylaq yerləri də daxil geniş bir ərazini piyada hərnlənib qarğısını sancan Alı Dədənin (Aldədə) dalınca çaparaq gələn atlılar çatammır. Kişinin burdan keçdiyini eləcə ondan bilirlər ki, yerə sancılmış qarğı oxuyur və həkdən düşmüş çaparlara sanki sərhədin hardan keçdiyini

ni xəbər verir...Söz ağızdan çıxıbdı, hakim tüpürdüyünü yalayammır. Yerli elatın Alı Dədə (*Aldədə*) dediyi Ağa Mirəli indiki Ağdam kəndində yurd salır. Onun evinin dirəyinin biri yüz illərdi, necə var, eləcə də durur, heç bir mal-heyvan da toxunmur, adamlarımız da oranı pak bir yurd kimi hörmətli, uca turlar (*ora “Dörd dirək” adlanır*).

Alı Dədə (*Aldədə*) ziyarətghasını da onun nəslindən olan Mehdi Ağa öz varidatı ilə abadlaşdırıbdı. Mehdi Ağaya min rəhmət!

Alı Dədənin (*Aldədə*) sayəsində, onun müqəddəs ruhu xatirinə bizim torpaqlara heç vədə sədəmə toxunmayıbdı, o Kişinin xatirinə Yaradan bizləri zəlzələdən, seldən, hər bələdan aman saxlayıbdı. O “Ocağa” toxunmaq istəyən, toxunan buyruq qullarının aqibəti haqqında çoxlu örnəklər var. İstəmirəm burda danışım, çünki tarix — zaman özü hər şeyi yerinə qoyur.

Müəllifin diqqətə çatdırmaq istədiyi ikinci müraciət

Əzizlərim, istəməzdim, mənə mistik təfəkkürlü, xurafatla çulğasmış bir bəndə hesab edəsiniz. Mən adamlarımızın nəsil-dən-nəsilə ötürdüyü əhvalatları burda nəql etməklə bir daha vurğulamaq istəyirəm ki, dünya boşuna deyil. Çox naümidləri kamına qovuşdurubdu Alı Dədə (*Aldədə*). Müqəddəs ocağımız təkcə bizim yerin insanların deyil, eşidib — bilənlərin, sına-yanların pənah yeridi. Qərib Seyidlə birgə, Əli qədəmgahı — Çınarlı piri, Haçaqaya, Övliya qəbirləri və digər ziyarətghalarımız gəlib düşüb bizim touzlu bəxtimizə. Gərək biz hamılıqca — ellikcə onları qoruyub saxlayaq, qulluq edək, abad bir şəkildə əmanət kimi çatdıraq gələcək nəsillərə ki, onların ruhları hörmətinə dünyamız dursun, nəsillərimiz var olub yaşaya bilsinlər.

Kamil elmlərə yiyələndikcə bizə aydın olur ki, Peyğəmbərlər, Övliyalar gizli elmlərə vaqif olaraq adi bəndələrin bacarmadıqları möcüzələri göstərə biliblər. Onların kəramətindən, bəndələ-

ri heyratə salan yuxarıda danışdığımız sayaq möcüzatından insanlar yüzillər, minillər boyu danışıb onu gələcəyə ötürüblər.

Materialist düşüncədən yanaşsaq (*hərçənd zaman göstərdi ki, o puç və əfsanəymiş, adamların başını "piyləməkdən", insanların məənəviyyatsızlığa, naşükürlüyə və nadanlığa aparmaqdan qeyri bir şey deyilmiş. Meymun kimin babası olub — bilmirəm, o heyvanın şəxsən mənə heç bir aidiyyəti yoxdu*), Alı Dədə (Aldədə) — Dədəmiz Qorqudun özüdür — saysız-hesabsız oğuz nişanələri ilə. Türkün tapındığı şamanların — özü də ağ şamanların ən örnək nümayəndəsidir. Bu, alimlərimizin, araşdırıcıların işidi... Belə bir fakt özlüyündə çox şey deyir ki, bizim Aşağı Quşçunun "Göy təpə" deyilən yerində (*belə tökmə təpələrimiz qədim Karvan yolu boyunca Touzumuzun ərazisində 4-dür*) tapılan şəhər mədəniyyəti qalıqlarının yaşı, ilkin ehtimallara görə, 8 min ildən çoxdur. Təbii ki, kömür qalıqları və digər maddi-mədəniyyət nümunələrinin müasir laboratoriyalarda ən yeni üsullarla analizi onun yaşını dəqiq söyləməyə imkan verəcəkdir. Deməli, bizim dini təqvimə — tarixə görə, bəşəriyyətin yaşı düz 8 min ildir — Adəmin cənnətdən qovulması — Nuha qədərki dövr, suyun yer üzünü basması (*Adəmdən tufana qədər 2242 il keçmişdi*), Nuhdan sonrakı dövr. Düz 8 min il!!! Touzun bu yeni arxeoloji tapıntıları bizim bu yerlərdə bəşər övladının bəşəriyyət kimi yaşamasının tarixinə dair baxışların alt-üst olması deməkdir! Mən bu işlə məşğul olan alimlərimizin vicdanına kölgə salmaq fikrindən çox uzağam, Əsla! Göz gördüyündən, ilan vuran ala çatıdan qorxar. Daha orasını deyəmmərəm ki, dünya erməniliyinin fitvası ilə nəyisə dəyişə bilələr, "qara qutularımız" sayaq, onlar da (*arxeoloji tapıntılar*) itə-bata düşə...

Rəhmətlik Musa Məsimli danışardı ki, 1970-ci ildə yeni Bakı-Qazax yolu çəkiləndə Şəmkirdəki kurqanlardan biri də "plana düşdü". Ordan üstü yazılı çox qədim bir kitabə tapılmışdı və onu raykoma gətirmişdilər. O maddi-mədəniyyət nümunəsini sabah Bakıya alimlərə göndərəsiydik. Bərk-bərk tapşırıdık ki, yaxşı saxlasınlar, tezdən gəlib qablaşdıracağıq.

Sabah gördük nə? Daşı elə pul-pul eləyiblər ki, parçası da ələ gələsi deyil. O vaxt raykomda məsul vəzifələrdə çalışan ermənilərin məkrli planı, necə lazımsa, işləmişdi...

Gərək belə olmasın!

Mirismayıl Ağanın gürzü

...Alı Dədənin (Aldədə) nəslindən olan Mirismayıl Ağa Göyçəməzlə bağlıdı. Toxlucada (*xalq özü “Toğluca” deyir, adı niyə dəyişiblər, bilmirəm, yaqın səslənməsi qulağa bir cür gəlir, ancaq yer adı ilə, tarixlə zaraflat eləmək adamı geridən geriyə salır*) yaşayan Mirismayıl Ağa, onun “gürzü”, Ocağı təkcə Göyçəməzin deyil, cəmi Azərbaycanımızın inanıb tapındığı bir Pirdi. İnsanlar “Mirismayıl Ağanın gürzü haqqı”, “Ya Mirismayıl Ağanın gürzü”, — deyib o Kişiyə — Alı Dədənin (*Aldədə*) möcüzə göstərdiyi günün şahidi gürzəyə — “gürzə” tapınıb iman gətirirlər.

Peyğəmbər nəslindən olan Mirismayıl Ağa vaxtının tamamına az qalmış vəsiyyətlə eləmişdi ki, uşaqların anasını (*ana seyid nəslindən deyildi*) mənim yanımda dəfn eləməyin. Bilirəm, üstümdə məqbərə tikiləcək, Göyçə camaatı Cəddimin xatirinə məqbərəni dolanıb ziyarət edəcək. O zaman uşaqların anasının da başına dolanarlar — günaha bataram. İmanlı bir zatın, pürkamalın qənaətinə, düşüncəsinə, fəlsəfəsinə baxın! Bunlardı, xalqımın təməl qanunları, milləti var eləyib yaşadan! Kişinin ürəyinə bax ki, 7 oğul-qız anasının, neçə-neçə nəvə, nəticə, kötücə yiyəsinin — Güllü ananın məqbərədən kənarda dəfninə qərar verdi...

Mirismayıl Ağanın “gürzü” indi Bakıda yaşayan oğlu Mir-qələməddir.

Seyidlər, yoxsa Qaradaş?

Yuxarıda Qaradaş dedim, indi bu kəndimizin də tarixi haqqında ağsaqqallardan, rəhmətlik Həşim Xəlil oğlundan

eşitdiklərimizi söyləməyin yeridir. Axar-baxarlı yerdə bərqərar olan indiki Qaradaş kəndinə çox vaxt yerli camaat və bölgəmizin insanları “Seyidlər” deyir. Həqiqətən bu kənd 1920-ci ilə qədər Seyidlər adlanıbdı. Deyilməyə görə, kəndi bina edənlər müqəddəs seyid şəcərəsinə mənsub 7 qardaş olmuşdur. Övvəllər Gözəldərdə yaşayan qardaşlar kəndlərinə Yekaterinanın (*əslində I Nikolayın, adamlarımızsa çariça ilə bağlayır*) sürgünə göndərdiyi “malağan” gələndən sonra — “biz bu kafirlərlə bir yerdə yaşaya bilmərik,” — deyərək obalarını tərk edir, gəlib ucqar bir yerdə, indiki kəndin ərazisində meşəni qırır, özlərinə yeni yaşayış məskəni salırlar. O vaxtdan-bu vaxta sakinləri seyid olduqlarına görə kənd Seyidlər adlanır.

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulan vaxt xalqı öz soykökündən ayırmağa ilk qurbanlıqlar seyid və mollalar olduğu üçün o vaxtkı başabəla rəhbərlər kəndin adını dəyişib “Qaradaş” qoyurlar. İşə bax ki, kəndin Şura hökumətinə ilk qurbanlığı da seyid olur. Bu, çox kasıbçılıqla ağır külfətini birtəhər dolandıran, bütün var-dövləti bir daxma və bir-iki şəltədən ibarət olan molla Mirhüseyn kişi olur. Kişini güllələyən divan adamları sonra gəlirlər ki, onun var-dövlətini müsadirə edib, mal-mülkünə də od vursunlar, gördükləri mənzərədən çaş-baş qalırlar. Buxarının qırağında dövrə vurub oturan yarıçılpaq bir böyük körpə uşağı və cır-cındır içində olan qadını gördükdə Mirhüseyn kişini nahaqdan güllələdiklərini, nə qədər qansız olsalar da, etiraf etməli olurlar.

Söyləmələrə görə, o vaxt-bu vaxt, halal sakinləri ilə ad çıxaran, uca dağlar qoynunda, saf çeşməli bulaqlar əhatəsində yerləşən kəndin başı üstündən, elə bil ki, bir “qara daş” asılmışdı. Kənd adamları gözəl növraqlarının pozulmasını, təmtəraqlı günlərinin keçmişdə qalmasını bu kəndin adının əsassız yerə dəyişdirilməsi ilə bağlayırdılar...

Qulalıdan “Nəhlətləmə”yədək

Xalq tapınağından — Pirimizdən-ziyarətghamızdan çay yuxarı gedəndə Qulalı kəndidi (*erməni indi adını Ayqedzor qoyub*). Alı Dədə (*Aldədə*) babamızın nökrəri Alı burada Övliyamız üçün at saxlayarmış. Ona görə yerli əhali nökrerin — Alının ilxı bəslədiyi yerə qul Alının olduğu məkan deyərmiş. Pirimiz isə öz nökrər-qulluqçusu ilə çox mülayim, cəmərd davranarmış. Tək birçə dəfə Alı Dədənin (*Aldədə*) ilxısını qeyri türkdən olan iki nəfər bölükləyib aparanda, yolda, müqəddəs yurddan ayrılmamış oğruların sözləri çəpləşir və bir-birini bıçaqlayıb qətlə yetirirlər. Pirimiz onlara lənət oxuyur ki, öz murdar qanınızı mənim torpağıma niyə tökdünüz və əlindəki saqqız çubuğunu ikiyə bölüb hərəsinin qulağının dibinə sancır. İndi pərli-budaqlı kölgəlik olmuş, yaşı yüz illəri adlayan və o yerlərdə heç vədə bitməyən saqqız ağacları (*ağacın birini 16-17 il bundan irəli bilməyərkədən çəkib yıxıblar, peşmançılığı ağır olub — ayrıca əhvalatdı*) Ağdam kənd sakinlərinin müqəddəs bildiyi abidələrdəndir və ətrafda “lənətləmə” (“*Nəhlətləmə*”) yeri də var.

Yuxarıda danışdığımız Qulalı kəndi keçmişlərdə həm də Qula kənd adlanarmış. O kənddə yalı və quyuğu ağ olan qula atlar (*həm də qaşı-kipriyi ağ olan şirmayı — kürən adamlar*) çox olarmış. Bəlkə də bu anlamda da o kəndi elə o nişanlı atlara görə elə adlandırmışlar. Kim bilir?!

Cənnət ananın vəsiyyəti

Cənnət ana Alı Dədənin (*Aldədə*) xatunuydu. Ocağın Cəddinin xatirinə Tanrı ruzi-bərəkətlə yanaşı oğul-uşağı da başından tökmüşdü. Alı Dədə (*Aldədə*) və Cənnət ananın törəməsi hələ öz sağlıqlarında düz bir oba olmuşdu... Yeridi, gərək burada bir daha bəyan edək ki, bölgəmizdəki seyidlərin, demək olar, hamısı (*Peyğəmbərin şəcərəsinə aid olan seyidlər əslində bir törəmədi və bu, ayrı bir söhbətin mövzusudur*) bir-biri ilə yaxın qo-

humdurlar. İstər Tovuzda, istər Ağstafada, Göyçə və Gədəbəy-də, Daşkəsən və Şəmkirdə, Gəncə, Göygöl, Samux və Qazaxda, cəmi Qərbi Azərbayanda olanların çoxu Alı Dədə (*Aldədə*) bə-bamızın törəmələrindəndi.

Cənnət ana çoxdan “oğlunu öylü, qızını göylü” eləyib nisbə-tən rahatlanmışdı. Bu elatın Cəddi xatirinə Alı Dədəyə (*Aldə-də*) bağışladığı bərəkətli — gen torpağı hər dəfə gəzib dolan-dıqca ananın ürəyi köksündə bərk-bərk çırpınırdı. Fanidən ba-qıyə yavaş-yavaş hazırlaşmaqdaydı və vəsiyyətini də bəri baş-dan eləmişdi: halal torpağımızın harasında Allah-Təalaya öz canımı tapşırsam, məni orada dəfn eləyərsiniz!

Bir gün ilxıya baş çəkib ilxıçıları, naxırçı və çobanları pay-püşlə sevindirib qayıdanda indiki Qulalı yoxuşunun kənarında canını tapşırır. Vəsiyyətinə əməl edib Ananı oradaca dəfn elə-yirlər. Şura hökuməti Touzun o ərazilərini (*Aldədən kəsilərək erməniyə verilən o bərəkətli torpaqları 20 min hektardan çoxdur*) bizdən qoparıb erməni Şəmsəddin rayonu yaratdı. Alı Dədə oc-ağının kəramətinə yaxşı bələd olan erməni də XX əsrin 90-cı il-lərində dək o tək məzara toxuna bilməmişdi...

Qamarlanan torpaq, bir də vəfa borcu

Halal torpaqlarımız hesabına yox yerdən özünə dövlət qura bilən erməninin heç vədə gözü doymayıbdı, həmişə fürsət düşdükcə bizdən yenə də torpaq qamarlamaq iştahası ilə alışıb-yanıb...

...Bir halı müşahidə edib görmüşəm və ağsaqqallardan eşit-mişəm ki, torpağı yanaşı olan (*axı, bizimkindən kəsilib qoparı-lıbdı*) qonşularımız guya bilməyərəkdən xışı-kotanı bizə tərəf bir dövrə artıq vurub və üzə düşəndə də dil-ağız eləyib ki, daha keçib, məhsulu götürəndən sonra gələn il öz yerimə qayıdaram. Qayıtmaq hardaydı?!

Yenə həmin ki qaydada bir xış ağzı, bir kotan ağzı, traktor çıxandan sonrasa 4-5 korpuslu kotanın tutduğu qədər əlavə dövrə vurarmışlar. Bizimkilərsə kirvələrin üzünə gəlməyə ar

edərmişlər. Bunları yaza-yaza dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin adamı dərin-dərin düşünməyə vadar edən bir “qonaqpərvərlik üsulu” göz önünə gəlir. Onların ölkəsindən ayrılan qonağın — turistin ayaqqabısını axırda bərk-bərk yuyub təmizləyirlər ki, bizim torpaq yadın ayaqqabısında toz şəkildəsə getməsin! Bax budu torpağın qədrini bilmək, əmələ gəldiyin, yetişdiyin müqəddəs torpağa vəfa borcunu vermək! Deyirəm, kaş biz də öz torpağımızın qədrini biləydik!

Ötən əsrin 50-ci illərində Axıncının indi ermənidə olan hövzəsinin meşə ilə örtülü sahələri Touz meşəçiliyindəydi (*sovet hökuməti torpağı Qulalı, Kələntərli, Çinar kəndləri ilə birgə kəsib Ermənistanı birləşdirsə də meşə bizim Vahidli meşə dolayının tərkibində hələ də qalırdı*). Erməni əhali yaşayan həmin kəndlərin həndəvərindəki meşələrdən bizim Ağdam, Əsrək, Koxanəbi, Ağbulaq, Şıxheybət, Qoşa, Muncuqlu, Pələkli, Çataq, Böyük Qışlaq və digər dağ kəndlərimiz daha çox bəhrələnirdi.

Axırda erməni Touzda birinci katib olanın əliylə o meşələrə yiyələnmə bildi. Yaşlılar deyirdilər ki, Qulalı kəndinin bir komso-mol haxçığı bu işdə kara gəldi...

İş haçalağa düşür. Dığ-dığ başlayır. Bizim camaatla belə şərtləşirlər ki, meşənimi götürürsünüz, torpağımı? Yaranışından bəri nəsilbənəsil meşədən bəhrələnən adamlarımız “pay böl-güsündə” meşəyə yiyələnmək istəyirlər. Şərtlərini rəsmiləşdirirlər... Meşəçilərimiz min bir həvəslə yeni ağac şitilləri basdırır, seyrək yerlərdə meşə əkini də aparırlar. Arada əlləri dinc dur-mayıb erməniyə o vaxtkı pulla 294 min rubl cərimə də yazıb göndərilir... Payızın ortasında adamlarımız maşın-arabayla, dəhrə-baltayla yenə oduna gedəndə, hələ meşəyə çatmamış erməni postu ilə rastlaşırlar. Tutaşası olurlar. Axır-axırda bizimkiləri yaxşıca başa salırlar ki, heç eşidib görübsünüzmü ki, torpaq birində ola, üstündəki ağac, dam-daş da başqasında?! Bu da Moskvanın kağızı-sübutu! Daha nolasıdı... O vaxt-bu vaxt Axıncı meşəliyi də keçdi onların əlinə.

“Çələbi”

Qulalı kəndinin (*istəkli oxucum! Yaxşı fikir ver, söhbət bu gündü Ermənistanın tərkibinə verilmiş yaşayış məntəqəsindən gəlir*) “Çələbi” adlı bir obası var. Bu, dağın döşünə sarı yığcam bir şenlikdi. Çələbi deyəndə gözümüz önünə ilk öncə Hacı Çələbi xan gəlir. Bundan savayı Anadolumuzdan pərvazlanan mövlana Çələbi həzrətləri də yada düşür. Biz burada “Çələbi” yer adı ilə bağlı Azərbaycan tarixinin şanlı səhifəsi ilə qovuşan — səsleşən bir misal çəkib öz təxminimizi söyləmək istəyirik:

— Nadir şah Əfşar səfəvi dövlətini süquta yetirib özünü şah elan etmiş, Şəkinin idarəçiliyini Məlik Nəcəf adlı birisinə tapşırmışdı. Bu, əhalini talayıb qanını sorur, var-dövlətini əlindən alırdı. Əlacsız xalq Şəkiddə böyük nüfuza malik Hacı Çələbidən bu işlərə əncam qılmağı xahiş edir. O, Məlik Nəcəflə danışsa da bir nəticə hasil olmur və hələ üstəlik Məlik Nəcəf şahə məktub yazır ki, Hacı Çələbi camaatın ağzını pozur. Nadir şah hər ikisini yanına çağırtdırır və Hacı Çələbinin boynuna kəndir keçirtdirir. Çələbi aman istəyib onu dinləməyi şahdan xahiş eləyir. O, Məlik Nəcəfin işləkləri haqda danışır... Məlik Nəcəf yenidən Şəkinin hakimliyinə təyin olunur, Hacı Çələbi də onun vəkili.

Şəkiyə qayıdıb daha da azğınlaşan Məlik Nəcəfə qarşı xalq üsyana qalxır, zalım hakim və adamları öldürülür. Xalq üsyanına başçılıq edən Hacı Çələbi xan Şəkini müstəqil xanlıq, özünü isə xan elan edir. Hacı Çələbi xan vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda cəhdlər edir, lakin birləşmiş xanlıqların qoşunları qarşısında geri çəkilməli olurdu.

1752-ci ildə Gəncə yaxınlığındakı Qızılqayada Kartli çarı Teymuraz və Kaxeti çarı İrakli Hacı Çələbiyə rəqib olan xanlarla — Qarabağ xanı Pənahəli xan, İrəvan xanı Hüseynəli xan, Naxçıvan xanı Heydərqulu xan, Qaradağ xanı Qasım xan və Gəncə xanı Şahverdi xanla görüş keçirirlər. Görüşə qoşunsuz gələn xanları xaincəsinə əsir alırlar. Əsirlərlə bərabər Gürcüsta-

na üz tutan çarlar onları çox ağır şərtlər, ilk növbədə Azərbaycan torpaqları müqabilində buraxmaq fikrindəydilər.

Olub-keçənlərdən xəbər tutan Hacı Çələbi şəxsi düşmənçiliyi kənara qoyub Vətən naminə xanları dardan qurtarmaq qərarına gəlir... Kürü keçən Şəki xanının qoşunu gürcü qoşunlarını haqlayır, Şəmşəddil sultanlığının tarixi ərazisinə daxil olan torpaqlarda düşmənə çatıb onları darmadağın edib əsirləri azad edir. Sonra da gürcüləri Tiflisin düz divarınadək teyləyir və bununla da gürcü çarlarının Azərbaycan torpaqlarına yürüşlərinə son qoyulur.

Tariximizin bu səhifəsinə baş vurmaqla mən burada bir diqqət yetirilməli məqamı qabartmaq istəyirəm ki, həmin yuxarıda dediyimiz Qulalı kəndi sultanlığımızın ayrılmaz parçasıydı və, ola bilsin, Hacı Çələbi xan bu məşhur yürüşü zamanı o axar-baxarlı yerdə düşərgə salıbmış, ya şölən düzəldibmiş, ya nəysə buralarda elə iz qoyub, adamlarımıza elə təsir edib ki, o yer “Çələbi” adlandırılıbdı. Hər nəysə, necə olubsa Azərbaycanımızın bu görkəmli oğlu burada da öz adını yazıbdı: Şəmşəddil sultanlığının Qulalı kəndinin “Çələbi” obasıyla-adıyla!

Yaddan çıxmamış. Çələbilər tarixə öz möhürünü vuran adlı tayfaldı və çox yerdə də izi var.

Vəng

Deməli belə, köçümüz bayaqdan Ağdamı adlayıbdı, Alı Dədə (*Aldədə*) babamızın qədim torpağını ayaqlaya-ayaqlaya Vəngə yethayətdədi. Ağ çayın — Axıncının sol qıyısında, sıx meşəlikdə bir Vəng var (*sözarası onu da deyim ki, insanların tapınaq yeri olan bu ay məbədləri — vənglər əsasən əlçatmaz-ün-yetməz sıldırımların başında, gözdən-könüldən iraq yerlərdə salınıbdi. Bunu yaza-yaza fikirləşirəm ki, çox qədim sözümüz olan “Allah sizi (bizi) yaman gözdən-dildən öz pənahında aman saxlasın!” duasının-qədim türkcəmizdə dua həm də alqış adlanıb, çağdaş şaman alqışları-duaları da onun kimi — mayasında da bu*

əldən-ayaqdan uzaqlıq, Tanrıya yaxınlıq dayanır. Bəlkə də!). Allah evi olan bu tapınağın tarixi xristianlıqdan çox öncəyə gedib çıxır. Şura hökuməti “dindən dışqarılığı” ifrat səviyyəyə gətirib çıxarana qədər həmin ocaqda xoruz kəsənlərdən fərqli olaraq, bizimkilər niyyət tutub qoç kəsirdilər. Necə ki, Mamırtı dağındakı “Sınaqlı” ocağında bizim ətraf kəndlərin əhalisi ilə yanaşı Bada, Atabəy, Kamandar, Çardaxlı, Barum, Barsum, Nüzgər, Dağ Cəyir, Saler adamları qəflə-qatırla ziyarətə gələr, dua-sənalar edər, şam yandırardılar...

O Vəngin tikilməsi haqda qərribə bir əfsanə var. Minilliyi aşib bizə yetən həmin əhvalatı söyləyirəm:

Kor ustanın fəhmi

El ay məbədi tikintisini ustalıqları aləmə bəlli olan ata-oğula tapşırırmışdı. İndiyə kimi çox belə tapınaqlar ucaldan qoca ustanın daha gözləri tutulmuşdu. Ona görə də hər işi öz yetirməsi olan oğluna həvalə eləmişdi. Oğul lap uzaqdakı mədəndə sal daş kəsib çıxardır, onu yonub-yonqalayaraq elə hala gətirirdi ki, qalırdı eləcə hörüyə qoymaq. Əfsanəyə görə cavan ustanın hazırladığı sal daşlar haqdan gəlib, elə bil firiştələr yerin damarını çəkib gətirib çıxarırdılar iş üstünə. Qoca usta da daşları bircə-bircə qoyurdu yerinə. Günlər keçir, bu ətraflarda misli-bərabəri olmayan bir möhtəşəm abidə ucalırdı. Divarın tamamlanmasına lap az qalmışdı. Bir-iki daş da qoyulsaydı hörük başa çatacaqdı. Qəzadan işlər tərs gəldi, oğlanın yığvalı döndü. Sal daşı çıxardanda iri qaya sürüşüb onu altına alıb basıb öldürdü. Adamlar qərarlaşdılar ki, bunu heç kor ustaya bildirməsinlər, özləri daş yonub göndərsinlər. Qoca usta əlini daşa vuranda bundan almadı və yerinə qoyanda əl havasına anladı ki, daş yerinə düz oturmadı — ağız-ağıza düz gəlmədi. Axı, o məbəddə daşlar bir-birinə uyğun elə nizam yonulub düzəldilibdi ki, arasından, az qala, tük də keçmir!

Usta o saat duyur ki, bu oğlunun işi deyil və şeyirdinin başında bir qəza var. Eləcə yalın əliylə daşa bir yumruq vurur və

“əlvəhəl” daşdan külüng səsi eşidilir. Kişi də vaysınıb deyir ki, bax eşidirsinizmi, Fərhad ölüb külüngünün səsi gəlir...

Koru nə qədər dansıtmağa çalışsalar da o dediyinin üstündə durur ki, bu mənim şeyirdimin — oğlumun işi deyil...

Həmin iri daş məbədin — Vəngin qarşısında son vaxtlara qədər dururdu, ara qarışandan sonra, bilmirəm, erməni onu da itə-bata salıb, ya yox?!

“Dərvənd”

Qulalı həndəvərində, Axıncının sol qıyısında, “Təndir qaya”nın yanında (*oxucum, gərək quyurcuxasan ki, söhbət indi-ki Ermənistanın ərazisindəki yer adlarından gedir. Millətimizin zəngin tarixini canına hopduran o toponimlər özündə oronim, oykonim, hidronim, zoononm, fitonim kimi sırf elmi sahələri birləşdirir. Qələmə alıb gələcək nəsillərə yadigar qoyanlara alqış!*) bizimkilərin yolunun üstündə nəhəng qaya bir dil kimi düz çaya qədər uzanmışdı. Yolçunun, köçün çaya burulub suyun içi ilə bir müddət getməkdən başqa çarəsi qalmırdı. Bu dağ çayı da oralarda çox peşmançılıq törətmişdi. Elat adamı burdan sağ-salamat keçib getdiyinə görə həmişə təsətlük (*təsətlük*) çıxırdı. Axırdasa bir dəstə qız-gəlinin içərisindən puşqaxda qalanı yox, elin ağladığı, körpəsinin mələr qaldığı bir gəlini selin aparması “qızıl Alını” (*Alı katta*) hövsələdən çıxardı. Şınıxda məskən salan Alı öz-özünə fikir elədi ki, mən necə özümə peş qılıram ki, bu çoban-çoluq o keçiddə püsələng olsun, nə vaxta qədər bu sərkərlər da ona-buna ödək ödəyəcək?!

“El təsivi” (*təəssübü*) çəkən “qızıl Alı” əvvəlcə özü işə başlayıb, gürz, külüng, qol gücünə qayanı çapdırdı. Sonra da onun törəmələrindən olan Hacı Nağı Tiflisdən qayanı parçalamağa qadir usta, texnika gətizdirir, öz ağır xərci hesabına bu işi sinsaflaya bilir — köç arabalarının da rahat getməsi üçün keçid düzəltdirir. O vaxt bu vaxta xalq o keçidi Hacı Nağı “dərvəndi” (*dərbənd*) adlandırır. Hayıf! İndi erməni əlindədir.

Bir məsələni də deyim ki, Ağdamımızın gen torpaqlarının

dəhnəsi bu həndəvərdə olan "Cöyüzdü (*Göyüzdü*) arxı"yla suvarılırdı. O arx Qulalı, Çoratan, Kələntərli, Çinar, Qaraqaya kəndlərinin torpaqlarını basar, sonra bizə adlardı. "Bülbüllü də-rə"də bərk yer vardı, həmişə orda arx uçardı. Sovetlər vaxtında da arxın başqa respublikanın öhdəsində olan o hissəsinin düzəldilməsi həmişə müşkülə çevrilərdi.

“Qara qaya” və Qaraqaya

Murğuzumuzun ətkələrinin başlanğıcında, aranla dağın qovuşuğunda Qaraqaya kəndi bir qırğı kimi dağların başında qərar tutubdu (*erməni adını dəyişdirib elə “Ğırğı” da qoyubdu*). Fikir verdinizmi, aşağıda “Qara qaya” (*buna Kar qaya da deyilir*), yuxarıda da Qaraqaya kəndi! Bir torpağın iki ayrılmaz parçası! Yaylağa buradan iki istiqamətdə gedərdilər. Biri Axıncı — Ağ çayın qırağı boyunca, bir də Qaraqayaya qalxıb Təzəkəndi keçməklə. Nə isə, bu vadi boyunca yaylağımıza qalxmaqda oxucuya bələdçilik etməkdə qələm acizdir. Eləcə ordakı yer adlarını sadalayıram ki, yadda qalsın: Palıdlı meşəsi, Cöyüzdü (*Göyüzdü*), Bülbüllü də-rə, Sarı yoxuş, Xan bulağı, Qara dağ, Çələbi çayı, Qızılqala, Qayvalı yurdu, Xuban, Xuban bulağı, Sarı pəyə, Təndir qaya, Dərvənd, Çayqarısan, Şorlu tala, Qız qalası, Bəlli, Çaxmaq daşı, Zeynalabdı talası, Çiçəkli-boyun, Aqran talası, Məgi, Çoxlu pəyə, Xımlı, Dəlik daş, Gödək güney, Əhməd qulu, Daşlı güney, Çirişdi, Göl yeri, Qatıq tökülən, Bayta, Kolayır (*Kolagir*)...

Köç körəməzi

...Qayıdaq “Maflar”dan üzüyuxarı — Qızılbulaqla Murğuzə tərəf. Sağlıq olsun, el köçlərinin Qalakəndin içindən keçib Göydağa, ordan da Murğuzə qalxmağını da təsvir edərik.

Köç Qızılbulaqdan sonra Təzəkəndin yoxuşu ilə (*buraya “Sarı yoxuş” da deyilir*) qalxıb gəlib yetişir Təzəkəndin həndəvərinə — “Rüstəm ölənə” (*oxucu, unutma, söhbət erməninin in-*

diki Tauş vilayəti ərazisindən gedir). Burada düşərgə salırlar. İnək-camışın belində sübhdən bəri çalxalanan eymədən köç kö-rəməzi süzülür. İçində də lökürt-lökürt (*əstəğfürullah!*) yağ. Kö-rəməzqarışıq qoz boyda-qoz boyda kərə yağı da udan kişilər mal-heyvanın sağınına başlayır. Süd tuluq-tuluq, satıl-satıl, qazan-qazan. Neynəsinlər?

Axtarma motal

Hələ yaylağa çatmağa 2-3 mənzil var. Südü mayalayıb pendir çalır, sonra da kəsilmiş təzə pendiri duzlayır, pendir duzunu alandan sonra basırlar dəriyə. Motal! Bir deyil-beş deyil, Allah bərəkət versin! Özlərinə yük eləyib dağa çıxardası ha deyillər. Bellədikləri bir yerdə torpağa basdırırlar ki, qayıdanbaş (*qayıdışda*) götürsünlər. Motal ola, torpaqda 3-4 ay qala — yetişə, köç gedəndə hər yan çəmənzar, yarpaq, meşə idi. Alısında qalandan sonra da həmin ağac-meşə libasını dəyişib, axtardıqlarını çətin tapır, bəzən heç tapmırlar. Qurd-quşa yem olub, ya ikiayaqlının birisi porsuq kimi eşib aparıbdı. Belə çətinliklə tapılan, qalıb torpaqda yetirən pendir bazarda da əl-əl axtarılır. Buna axtarma motal deyilir. Dədə Ələsgər:

*Axtarma motalın, balın, qaymağın
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar.*

— deyəndə yaylağın digər nemətləri ilə yanaşı, məhz bu “axtarma motalı” nəzərdə tuturdu. Bəzi başabəla ziyalılarımızsa uzun müddət vurğunu düzgün işlətməməklə “axtarma” sözünün mənasını felin əmr forması şəklində təqdim edirdilər. Təəssüf! Çox demişəm, televiziyaımızda dəfələrlə söyləmişəm, mətbuatda çıxış etmişəm. İndi başa düşüb düzgün deyənlərimiz, məşallah, artıbdı. Bir də vardı, qoyunlardan eydirmə ilə sağılanı. Elə qoyun olurdu ki, südünü qısıb balasına saxlayırdı. O qoyunu sürüdən axtarır tapar, cımxırca yağ olan eydirməni ayrıca bir qaba sağıb ayrıca da pendir çalardılar. Buna da axtarma pendir və ondan basılan motala da axtarma motal deyilərdi.

“Keçəllər”də

Düşərgədə hər “öy” bir heyvan kəsər, yaylağın sərin havasından uda-uda bir gün burda dincələrdilər.

Dağın başındakı “Keçəllər”də olan bir əhvalat:

Bizimkilərdən iki nəfər qoyun və quzu sürüsünü otara-otara ətrafı ağaclarla xalxallanmış biçənəyə doldurubmuş, sən demə, ermənilər də meşədəymiş, tökülüşüb bunları döyürlər. Üstəlik də qoyunların içində sürüntəkli otlayan atlardan birini, seyid payı kimi ayrılan bir qoyunu, bir inək toğlusunu da tutub yaldan anırı aşırıb aradan çıxırlar. Xəbər elata çatanda atını minən kim, arandan gəlib hələ dağa uyğunlaşmadığından yoxuşu qalxa bilməsi üçün inəyin quyuğundan yapışıb onu döyə-döyə dağa qaldıran kim. Bir sözlə, əli ağac tutan erməninin üstünə cumur, nə yemisən, turşulu aş! Döyülən-döyülüb canını qurtarır, altı erməninin isə başını yarıb qanına qaltan eləyirlər. Divan-dərə tökülüşür... Mülkülülərin ustalığı, qarşıdakını alabaydax eləməsi, əsl diplomat kimi hərəkəti müqabilində təhlükədən sovuşurlar... Ucunun mıxıyla yanı irəşməli atı gedən, Əfşan qarının buzov əvəzinə inəyin altına saldığı toğlu gedəndən sonra Samal inəyin süddən kəsilməsini özünə dərd eləyəcəyini içinə salan Qəmət durub dincələrdimi? Deyir ki, siz yaylağa yol alın, at getdi, ya arvad, atı qaytarmamış geri dönən döyüləm... Axşam düşəndə bir də gördülər Qəmət öz atının belində qayıtdı düşərgə yerinə. Gecənin o qaranlığında tonqal basdı, bir canlı qoyun öldürdü, sonra da başladı danışmağa ki, endim düz Qalakəndə. hərlənə-hərlənə milis idarəsinin qabağına getdim. Allah rast saldı, bir də başımı qaldıranda gördüm ki, bir “milisə” kəhərimi çaparaq gəlir. Tamam köpük içində olan atın o halını görəndə elə bil, ürəyimin başına xəncər soxdular. Səbrimi basıb gözlədim. Milis atdan düşdü, mənim kim olduğumu unayammadı, cilovu mənə uzatdı ki, atı tut, mənim rəislə işim var, yuxarı çıxıb qayıdaram. Dedim ki, hazır o stolbaya bağlasan (*ermənicə*

təmiz bilirdi). Erməni atı bağlayan kimi, Əli gözünü zə işıq versin, atıma süvar olub yel kimi aradan çıxdım...

“Göllü”

Təzəkənddən, Quru dərədən, “Almalı”dan, “Buğdalı”dan keçib, Pir Palıdı, Xanım talasını adlayıb sonrakı düşərgə yeri olan “Göllü”yə gələrdilər. Bura axar — baxarlı, gen talalı, uzaq ətrafları sıx meşəlikli, dağ başında bir düzəngahıydı. Aran köçü ta 30-cu illərə qədər “Göllü”də düz 2 gün qalıb yol yorğunluğunu çıxarar, mal-heyvan da şirəli otlaqlarda bəslənərdi (*erməni sovet hökumətinin dəstəyi ilə elatımızın minillik köç yollarını daraltdı, düşərgə yerlərini “xalxala” salıb-çəpərləyib kartof əkdı, ot çaldı. Elə elədi ki, əvvəllər bir həftəyə-10 günə otlayıb səmriyə-səmriyə gedən köç daha ikicə günə qaçaraq özünü yaylağa yetirəsi oldu*).

Lak Hacınn “ləzgi”liyi

Elat cavanları da düşərgədən xeyli aralıdakı “Almalı”ya, “İsə ölən”ə, “Ləzgi bulağı”na tərəf güzər edərdilər. Ayağında qızqaytaran çarıq olan gənclər dağların gül-çiçəyindən bafa bağlardılar.

...Keçmişlərdə, xüsusən çarizmin məkrli siyasəti nəticəsində 1830-40-cı illərdə “qaya-qafçıqada” yaşayıb, həmişə kasadlıq çəkən ləzgilər dağlardan axışaraq bərəkətli torpaqlarda, Kür yaxasında məskunlaşan varlı kəndlərə basqınlar edərmış, hər iki tərəfdən ölən, əsir götürülən, yaralanan... Ara sakitləşəndən sonra ləzgilər yenə gəlib oba-oba qalayçılıq eləyər, qozqara kötöklərini yarar, çalgı bağlar, gecə düşəndə də axırncı harda işləyibse orda ev yiyəsi ona gecələmək üçün yer verərmış, Əmirlidə, birisinin evində ləzgi qonaq qalıbmış. Ləzgidən yanıqlı olan qonşusu soraq alır ki, filankəsin evində ləzgi qonağı var, gəlib, qışqır-bağır salır ki, mən əli çıraqlı ləzgi gəzmirəmmi, insafına nə gəlib? Ev sahibi çölə çıxır, mübahisə edir, qayıdıb

gözü dörd olan, “boğazı qurçuldayan” qonağına ürək-dirək verir ki, daha öhdəsindən gələmmədim, nağayırım? Zərər yoxdu, qoy səni öldürsün, əvəzində gör, onun neçə ləzgi qonağını öldürəcəm! Dayansın, bir! Bu, əhvalatın biri.

Ötənlərdə həm də Dağıstandan gəlib biz tərəfdə qalayçılıq edənlərə, mədən açan, daş kəsib çox ağır iş görən insanların hamısına ucdantutma ləzgi deyərmişlər. Daha fərq qoymazmışlar ki, Dağıstanda ləzgi ilə yanaşı, onlarca millətin nümayəndəsi yaşayır. Dağıstandan gəlib Touzda diş texniki işləyən Hacı Məhəmmədov nə qədər başa salsada ki, — türkün bir qolu olan lakam (*saq*) yenə hamı ona elə “ləzgi”, — deyib durardı. Lak xalqının nümayəndəsi Musa Manarov kosmosa qalxıb Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını alandan sonra Hacı'nın bir az soluğu genəlmişdi (*“soluğu genəlmək” — dilimə qurban, bəh-bəh, şəhdi-şirəsinə bax bunun! İzahı bir dissertasiyanın mövzusu*), axır ki, başa sala bilmişdi ki, onların milləti belə layiqli oğullar yetirə bilər. Güman edirəm ki, dağımızdakı “Ləzgi bulağı” türkün hansısa bir qolunun nümayəndəsinin adı ilə bağlıdır. ...Qaynaqlara görə Vahidli ərazisində də lək camaatı olmuşdur.

Qumaşın qoşa izi

Mülkülünün say-seçmə igidlərindən olan Qumaş indiyədək heç kimin yaxın düşə bilmədiyi xam atı kəmənd atıb həməni bu “Göllü”də ram eləmişdi. Gözü dönən at kəməndqarışıq Qumaş bir xeyli sürüsə də, tərərli igid ayağını cütləyib yerə bərk dirəmişdi, elə dirəmişdi ki, çarılıq ayağı ilə atlas çəməni üstə iki qoşa iz salmışdı. Elə bir iz ki, üstündən il keçəndən sonra da ot bitməmişdi. Erməni-kafir hiyləsi ilə polad biləkli Qumaş həmin ilin payızında Tiflisin Şeytanbazarında aldadıldığını görüb ötkəmlik edəndə arxadan kürəyinə xəncər saplamışdılar. Qumaşın arvadı Nənəxanım yaylağa qalxanda, alısında qalanda həmin qoşa izi yalayaraq dizin-dizin sürünərdi. Sonrakı dövrlərdə iz itsə də, daha gözü almışdı, yeddi yerindən tökə-tökə ye-

nə həmin iz yerlərini yalayardı ki, Qumaşın buraya ayağı dəyib, izi qalıbdı...

“Göllü”dən sonra gündüşməz, ağacının birinə bir örkən dolanmayan qalın və sıx meşənin içi ilə “Əzgilli”ni, “Telli ölən”i, “Qarıncalı”nı, “Durnalı”nı, “Göyəmli”ni keçib Sarı Murğuza yön alardılar. Növbəti düşərgə yeri kimi “Keç-keçi” bulağının (*sonralar qoşa nov saldıqlarına görə “Qoşa noy” adlanardı*) başında əyləşərdilər.

“Keç-keçi”

Bulağın ətrafında sıx keç-keçi kolları bitdiyinə görə həmin bu gur sulu bulaq “Keç-keçi” adlanardı. Kövrək, budağının içi asanca oyulan bu ağac-koldan cavanlar, indiki dillə desək, porşənə, şprisə oxşar bir alət-oyuncaq düzəldib suyu, lap elə keç-keçinin dağdağan meyvəsinə bənzər qara tacvarı toxumlarını bir-birinin üstünə “fışqırdardılar.” Elə bil, tufəng lüləsi kimi dümdüz, altdan baxanda papağın düşən fıstıq ağaclarına yelləncəklər asılandı. Yelləncəkdə yellənə-yellənə ürəyini təzələndirən kim, qımqıma eləyən, mahnı oxuyan, bayatı çəkən kim. Yelləncəkdəki qızı çubuqla, gicitkanla vurub gömgöy göyərdər, “nişanlının adını de” söyləyib üstünə düşərdilər. Qızsa həyasından qıpqırmızı kəsilər, dişi ilə dodağını qanadar, dözümsüzsə axırda gözünün yaşını yeddi yerindən tökə-tökə ürəyinin ən dərin guşəsində gizli saxladığı bir adı dilinə gətirərdi... Talalarda isə hərə öz yaşına uyğun “dirədöymə”, “ənzəli”, “çilingağac”, “yalağadüşdü” (*mərayədüşdü*), “qaçdı-tutdu”, “gizlənpaç” (*gildirimpaç*), “gözbağlayıcı” oynayanların başına cəm olardı... Yaylaq oyunlarının özü də bir tamaşa olardı. Heç kim inciməzdi. Hamı bir-birinə can deyib, can eşidərdi...

Bizimkilərin ayağı o torpaqlardan kəsildəndən sonra misilsiz auraya malik, insanlara könül xoşluğu, həyat eşqi gətirən həmin o düşərgə yerindəki “Keç-keçi” — “Qoşa noy” bulağında erməni bir dəfəyə 150-200 adamın dincələ bilməsi, ziyafət qur-

ması üçün talvarlar, köşklər, stollar qurdurdu, bir sözlə, şənlənib istirahət etməyə hər şərait yaratdı. Millətimizdən öyrənib bizim minillik torpaqlarımızın müsbət enerjisini də, haləsini də onlar öz canına hopdurmağa çalışırlar...

Xanxanım

...Həmin bu düşərgə yeri alısında qalanlar üçün unudulmaz xatirələrlə zəngindi. Onlar birdimi-beşdimi?! Əli Musa oğlu danışdı ki, 1939-cu il idi. Qağamı əsgər çağırdıqlarına görə gətirib bizi “Qoşa noy”da Xanxanım xalamın yanında binəyə qoydu (*adı kimi özü də xanım-xatın olan, kişilər bir yana, qadınlar da da kişilik, qeyrət axtaran, öz doğma balası Gülənbərə də bəzən ərkəyana acıqlanaraq: “Ay məndən olub, mənə oxşamayan, adam gədə qız olmaz”, — söyləyən mənim Xanxanım anam, Sabunçu Sabunçudu ki, Touz çayın bir qoludu — orda da suyun miqdarı var, — deyərək həyatda hər şeyi ölçü-biçisi, qədəri ilə görməyə alışdırardın. Gəlin tərbiyələndirəndə də öz Leyli anandan misal gətirərdin ki, qənaət eləməklə bir sağlam qoyundan anam dağdan bir qarın yağla qayıdardı!*). Meşədəki erməni “üzbaşısının” gəzyazması (*düya haqqına buğaya gəlmir, ya da köklükdən mayalana bilmir, qısır qalır, ona görə elat dilində ona “gəzyazma” deyirlər*) palıddan yeyib partlamaya düşmüşdü. Bizim binələrdə onu kəsəsi kişi xeylağı yox idi, erməni haxçığı da adam çağırtdırmışdı. Onda yeddi yaşım ola, ya olmaya, Xanxanım xalam dedi ki, ay Əli, erməni gəlib bu heyvanı kəssə bizlərdən heç kim onu dilinə vurası deyil. Mən sənin qolundan tutacam, sən xəncəri inəyin boğazında saxlayarsan, ancaq qandan qorxma, ha! Elə də etdi, buruntaxlayaraq köməkləşib inəyi yıxıb əl-ayağını bağladıq, xalam xəncəri gətirib əlimə verdi, biləyimdən tutaraq kökəlib dağ boyda olmuş heyvanın boğazına çəkdi, fəvvarə vuran qanı yalağa yönəldib, sonra başını üzdü. Bir budunu iki adamın götürə bilmədiyi dümsarı piy-palan olan malın ətindən binələrimizdə bir həftə bozartma bişirilib, kabab

çəkildi... Biləyimdən elə yapışmışdı ki, lap böyüyənə qədər onun əlinin ağırlığını həmişə hiss eliyərdim...

Xanxanım anam kişi qeyrətli bir qadındı. Atası Murğuzun züryət sarıdan nənəm və “əli xınalı dünyadan köçən Səyalı” adlı övladı vardı. Öz qanından, anası Leylidən gələn bir kübarlıq, mərdənlik vardı Anamda. Əryən qız olanda, indi “Çənlibel” dediyimiz yerdə, Şiş yalın böyründə atasının dədə-baba torpağı olan yumru təpənin otunu çalar, cılxa, yəhər-yüyənsiz mindiyi atı sıldırımından üzəaşağı çapırdarmış. Alısında qalanda malheyvan meşədən qayıtmayanda, zil qaranlıqda çox mənəm deyən kişilər meşədən eymənəndə Xanxanım atı minib təkəm-tək meşəyə yollar, inək-qoyunu qurd-quşa yem olmamış tapıb gətirərmiş arxaca. Qorxu-hürkü nə olduğunu bilməyən Anam evin ağır yükünü də cürəfəsiz çiyində daşıyar, bir əli inək sağar, nehrə çalxar, xəmir yoğurub çörək bişirər, bir əli cəhrədə olar, yamaq yamayıb, yun darayar, ip əyirib, dükcə, yumaq, kələf dolayar, ip sıyırar, gəbə, sicim, örkən, çuxalıq, corab, dolaq-başlıq toxuyardı. Qonaq-qarası heç vədə əskik olmayan evimizdə az qala hər gün qurutlu xəngəl — “əngəl” bişirilməsi də öz yerində. Rəhmətlik özü danışardı ki, o işlərin hamısının öhdəsindən gecədə bir hovur çimir eləyib gözümün acısını çıxarmaqla gələrdim.

...Babam əvvəlcə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsgəri olmuş (*“dabrovol” əsgər getmişdi*), rus istilasından sonra isə Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Türkiyəyə keçmişdi.

Qoşunlar Ordubaddan adlayıb Anadolu torpaqlarına ayaq basmışdı. Türk ordusunun bir də Azərbaycana qayıtması nəgümana qalmışdı. Vətəni buraxmaq mı olar?! Bizim yerlərin adamları sözü bir yerə qoyub gecələr ikibir-üçbir Vətənə dönürdü. Səliqə-sahmanlı, düz oturub-duran babama qoşun böyüyü olan türk paşasının quşu elə qonmuşdu, ondan elə sdaqət görmüşdü ki, hələ Azərbaycandaykən vəsiyyətini eləyib ailəsinə çatası əmanəti — yəhərin yastığındakı qızılları da göstərib əhd-peyman eləmişdilər.

Nə isə ...Babamın da növbəsi çatır. Gecəyən Çaylı Qulu kişi ilə birgə ordugahdan aralanıb Vətənə üz tuturlar. Obaşdan yavərini yanında görməyən paşa qəzəblə: “Yerin dəşiyində də olsa onu tapın gətirin”, — tapşırığını vermişdi. Bir az özünə gələndən sonra əmanətin düppədüz yerində olduğuna əmin-ərxayınlıq tapıb kövrələrək: “Get, yolun açıq olsun, Qəşəm!” — deyib hönkürmüş, çapar yollayıb göndərdiyi qisasçı dəstəsini geri qaytarmışdı. Bütün bunları sonradan Vətənə dönmən eloğluları (*“Yağlıflı”dan olan iki əmioğlu — Məlik və Salman çox şirin, istiqanlı, irəli adamlardı. Babam heç vaxt öz çörək yoldaşlarını unutmurdu. Sonralar şura hökuməti 1931-ci ildə elin digər irəli adamları kimi bu əmioğluları da kulaklığı salıb sürgünə göndərdi, babamın istəyi ilə o köhnə qohumluq və münasibətin təzələnməsi, əmim Fəxrəddinin evləndirilməsi ayrı bir dastandı*) camaata söyləmiş, ordan da elin ağzına düşmüşdü.

Babamın türk əsgəri olmasının bir nişanəsini də deyim. Biz — mən, qardaşım Əvəz, mamam oğlu Ehtiram, əmim oğlu Əlabbas, qardaşım Şahsuvar, mamam oğlu Səlim balacaydıq — imirtəyi (*imriyi*) məndim. On yaşım vardı — hamımızı ələ-ələ tutuşdurardı. Babam bir yerdə böyüdüyümüz qonşu Vahid İsmayılın xətrini çox istəyirdi. Onu da bizə qoşar, yalnız biz eşidəcəyimiz səsle, həm də qəhərlənə-qəhərlənə türk marşı oxudardı. İndi peşmanlayıram ki, tam yadımda qalmayıb. Bir-iki beytdən, qırıq-qırıq misralardan savayı:

...Haydı arkadaş! Haydı irəli!!!

Rus elinə, Məsqovstana!!!

..."Allah, Allah" deyib endik Tanrı dağından.

Ruhumuzu qondurduq Orhan qaynağından...

...Uzun müddət əziz qardaşından bir xəbər-ətər bilməyən Qəşəmin hökmlü Gövhər bacısının gözü yollarda, əli qoynunda qalmışdı. Bir gün Əlibəylidə olanda Xanxanımın oturuşu-duruşu, hərəkətləri, quş təki səkərək Allah qonağına meyvə dərmə-

si, tut çırpması xanım-xatın Gövhərin ürəyinə elə yatmışdı ki, orda əlini Tanrının dərgahına uzadıb: “Qardaşım sağ-salamat qayıtsın, bu qızı ona alacam”, — deyə əhd eləmişdi.

Şah İsmayılın, köhnə kişilərin bıqları kimi eşmə uzun bıqlı, bir adamın iki əlinin barmaqları polad biləklərinə yetəmməyən, tökmə, tunc bədənli, xam atları ram etməkdə tayı-bərabəri olmayan babama Xanxanım anamı gəlin gətirirlər... Tanrı çox sınağa çəkir cavanları. Olan uşaqları yeriyib-yüyürən həddə çatanda, verdiyi payı geri alır... Atam yarananda Yasovulluda hamının “Səlmi ciyi” dediyi ağbirçək tezəcə uşağı aparır “Koroğlu”da bir qayaya “verir”, sonra orda nəzir-niyaz qoyub qayadan alır və adını da qoyur Qayvalı.

Rəhmətlik Mir Cəlal müəllim 1974-cü ildə məndən “zaçot” götürəndə soruşdu atamın adının mənasını. Eşitdiyimi — bildiyimi söylədim. Cavabında: “Atanızın adı Qeybəlidir”, — dedi. Adın hər iki mənası, atamın yarandığı izdivac da Yaradanla, şükranlıqla bağlıdır. Atam da bu adlara, bu inanclara sadıq ömür yaşadı, elinə, ulusuna, yurduna layiq bir övlad oldu. Bu yaşa çatmışam, hələ mən öz çörəyimi qazanmamışam, yediyim atamın çörəyidi, o kişinin hörməti, yaxşı əməlləridi ki, bu gün də bizlərin qabağına çıxır və onun xətrinədi var olub yaşamağımız.

Alısında

Yüz illərdən, min illərdən bəri elat camaatımız dağdan qayıdandan, yaylaq səfasını sürəndən sonra dağətəklərindəki düşərgə yerində, əsasən də meşə talalarında və meşə kənarlarında alısında qalardılar. Yayda otu çalınıb götürülmüş biçənəklərdə, barı-bəhrəsi yığışdırılmış otlaqlarda əl-ayaq dəyməyən ay yarım-iki ay ərzində payız yağışlarının təsiri ilə otlar alısınlayar, sanki ilk bahardakı kimi yenə çəmən göyərər, payız çiçəkləri və alısın çiçəkləri boy verərdi. Tərəkəmələr həm də meşənin sərvətlərindən bəhrələnmək, əzgilindən əzgil, zoğalından zoğal, alma-

armudundan meyvəcat, (*görən bizim dağlarda bitən meşə armudunun behişt qoxulu ətrinə-tamına tay olası hər hansı nemət varmı?! Bizimkilər xamurlayan armudun, xəzəl içərisində, səbətdə yetirib ilik kimi olan əzgilin, lalıxlayan zoğalın şəhdinin-şirəsinin uşaqların canına hopması məqsədilə bu nemətlərdən doyunca yemələrinə məxsusi fikir verərdilər*) palıdından palıd və fıstığından fıstıq paylarını götürmək, mal-heyvanı payızın qüvvəli xəzəli ilə bəsləyib qışa daha da gümrah başlamaq üçün belə eliyərdilər.

Bizimkilərin ayağı kəsilib daha gedəmməyəndən sonra Murğuz — Göydağ meşələrimiz də yetim qaldı. Əhalisi 20 min nəfər olan, ya olmayan (*erməni sovet hökumətinin başını piyləyib həm sayı çox görsənsin, həm də süni artımla həm sosial proqramların icrası və həm də mülk-torpaq əldə etmək məqsədilə həm Şəmsəddində, həm Qarabağda, həm də İrəvanda uçotda durardı. Bizdə isə, Allah göstərməsin, kimin həddi nəydi ki, özü köçüb gedə şəhərə, kənd yerində dədə-baba mülkünü saxlaya! O saat əlindən alıb “fot”eləyər, qatırdılar sovxozun “sevoborotuna”*), balaca erməni rayonunda o qədər var nə gəzirdi ki, o verimli torpaqları verən qalmağa qoymayırdı?!

Gəzəndə görürdük, ucu-bucağı bilinməyən o meşənin elə yerləri vardı ki, ilbəil tökülən yarpaq, budaq qırıntıları, ağac gövdəsi, qabığı üst-üstə qalaqlanaraq qalın bir meşə döşənəyi yaradırdı. Elə döşənək ki, kim bilir, bəlkə də 10-15 il heç bir ins-cins ayağı dəymirmiş. Yalnız bizlər addımımızı atanda neçə illərdən bəri quruyaraq acımış və çürüməkdə olan çör-çöpü xırçılıtlı ilə sındıraraq dizimizə qədər xəzəl “tarı”na batardıq, sanki bataqlıqda yeriyirdin. Bizim ölüşlərdə, meşələrimizdəsə mal-heyvan torpağa dırnağı ilə elə dırmıq çəkir ki, düz-əməlli meşə döşənəyinə də rast gəlmək olmur. O əzəli, dədə-baba torpaqlarımız və meşələrimizsə halal qanlı əsil sahiblərinin həsrətindədir. Elə bir həsrətin ki, min illər boyu ülfətdə olduğu, bəslədiyi övlada yenidən misqaynaq kimi qovuşmaq təşnəsindədir.

70-ci illərin əvvəllərində yaylaqdaydıq. İş elə gətirdi ki, aran-

da bərk istilər keçdiyinə görə hökumət məktəbi bir ay gec başlayası oldu. Anamın çiçəyi çırtladı ki, daha alısında qalası olduq. “Kamal”ın döşündəki talada sentyabr başlayandan sonra günəşli günlərə həsrət qaldıq. Anam ətrafdakı əzgil, zoğal, fıstıq, armud ağaclarını bizə tanıdıb nişanlamışdı ki, qoy bir az yetirsin, gedənə yaxın dərəkik, gözdə-qulaqda olun ki, yoldan keçən kal-kal yoluşdurub aparmasın.

Günlərin bir günü bir də baxdıq ki, çiyni çantalı, əli vedrə-xaşalı cavan — qocalı bir dəstə erməni haxçığı anamın bələdlədiyi əzgilin başına daraşıbdı. Anam bir əlinə heyvan hayladığımız ağacı götürüb, o biri əliylə də tumanının balağını dəstələyib erməni dəsinə şığıdı. Qabağına keçəni yaşının o vədəsində — onda anamın yetmişə qədər yaşı vardı — vur ki, vurasan! Mat-mətəl qalan erməni harsınları ley görmüş cücə kimi, hərəsi bir yana pərən-pərən düşdülər.

Dəstəbaşı anama müraciətlə: — “Neynirsən, ay arvad, buralar sizindi? Bura Ermənistandı”, — deyib istədi ki, bir də ağaca yaxınlaşsın. Anam əlindəki ağacı tolazlayıb hökmlə ayağını yerə vuraraq: — “Buralar hamısı bizimdi, mənim oğlumundul!”, — söylədi. Təkəm-tək bir sürü erməni haxçığının qabağına çıxan anamın bu damarı qarşısında dəstə suyu süzülə-süzülə, əli-boş, kor-peşiman qayıtdı geriye...

“Kamal”dakı əhd-peyman

Axıncı çayının (*erməni bunu “Axum” edibdi*) sol qıyısında, arandan gedəndə “Keç-keçi”nin sağındakı sıx meşəliyi üzüyuxarı zil yoxuşla qalxanda zirvədə “Kamal” dağı boy verir. O “Kamal” dağı ki, yüz illər boyu bizim Mülkülü, Öysüzlü elatının oylağı olmuşdu. Köklünün adlı, saytal kişilərindən olan Məmmədağı, Dəzər, Kamal (*Kamal oğlu Hidayətin atası Kamal*) və mənim babam Məşədi Rüstəm oğlu Qəşəm kişi orada əhd-peyman bağlayıb siğə qardaş olmuşdular. Lap uşaq idim, yeddi oğul, iki qız anası Gülxar xanım qardaşı Məmmədağı

dura-dura bu saf ülfəti yaşatmaq xatirinə babama mənim “mədar qardaşım”, — deyərdi.

“Kamal” dağının zirvəsinə qalxan yerdə, talada binədəydik... Qarşı tərəfdə uca dağ başına qonan qartal sayaq çayın sağ qıyısında, dağın başında ağ şiferli 3-4 evin damları ağarardı. Biz uşaqlar ha baxardıq, ha dinşəyərdik, 1973-74-cü illərdə orada bir ins-cins gözə dəyməzdi. Mat-mətəl qalardıq ki, bu necə şənlikdi — nə gələni var, nə gedəni? Sonradan bildim ki, həmin oralar Tağılar kəndinin sahıbsız qalan evləriymiş.

Tağılar kəndi

O Tağılar ki, hələ 1968-69-cu illərdə ermənilər, buralar meşə fonduna aiddir, burda kənd olmaz, bəhanəsi ilə vaxtilə Gədəbəy rayonunun Qaravəllər — Hacılar Sovetliyinin inzibati ərazisinə daxil olan bu qədim kəndi Moskvanın köməyi ilə köçürməyə nail olmuşdular. O vaxt Tağılının igid oğlanları atababadan qalma saxlanc silah-sursatları ilə erməninin necə lazımsa dərşini verəndə, Touzun düz mərkəzində, bazarın böyründə yaxşıca pul qazanan, yağ içində böyrək kimi bəslənən dərzi Niqol tufəng, patron götürüb erməninin köməyinə getmişdi, biz isə ta 1989-1990-cı illərə qədər erməniyə gözün üstə qaşın var demədik... İndi Touzun Aşağı Öysüzlü kəndində məskən salan Tağılının ağsaqqalı İsmayıl Tağıyev öz qardaşları ilə birgə doğma Tağılara yenidən qayıdacaqları ümidi ilə yaşayır. Deyir ki, məni bu inam, ümiddi həyata bağlayan. Kəndimizdən sonra ağzımın dadı qaçıbdı. O yerlərə mütləq qayıdacağıq! Atamın-babamın ruhu müdəm məni səsləyir. Qayıtmayıb ölsəm gorum çatlayar (*təki hami sənin kimi olaydı, İsmayıl kişi! Bilənlər bilir, siz də özünüzdə qoymadınız, qisasınızı necə lazımsa aldınız. Onunçün deyirlər ki, Allah versin Köhnələrə*).

Tağılardakı yer adları: Ağqaya, Nağının biçənəyi, Kartof yeri, Almanın güneyi, Kalafa, Xunu, Qurban kəsilən, Hasan kürək qayıran, Boz güney, Duzdax, Bərk, Qamqalaxlı, Seyidin

talası, Sarı yol.

Qeyd. Yuxarıda dedim, erməni silah götürüb özününkülərə köməyə gedir, bizsə fil qulağında yatırdıq. XX əsrin 80-ci illərində, yeni erməni-türk müharibəsi başlayanadək Touz rayon milis şöbəsində silah-sursat işinə baxan girzanlı Şamo idi. Bu, elə hərleyib fırlatdı ki, öz rəhbərlərimizin əli ilə dədə-babadan qalma “berdanqa”lar bir yana, rayonda qanuni şəkildə qeydiyyatda olan ov tüfənglərini, patron, piston, qırma, barıt, bir sözlə, hər nə vardısıa yığdırdı, Allah bilir, elə özümüzünkülərin əli ilə də *(deyirdilər ki, o vaxt daxili işlər nazirliyində bu işə baxanların çoxu guya erməni olubdu)* ötürdülər erməniyə. Nəticədə dişinə qədər silahlanmış düşmən qarşısında əliyalın qaldıq... Heç yadımdan çıxmır, Əlibəylidə silahlı düşmən qabağına dəyə-nəklə, qarğıdalı qıçasını döyüb dənini ayırmaq üçün istifadə edilən “qarğıdalı ağacı” ilə çıxmışdıq... Həmin şamoların “kəramətindən” o vaxt camaatımız birini bir manata patron, biri bir inək-camış qiymətinə tüfəng, yaxşı bir minik avtomobili qiymətinə bir kalaşnikov avtomatı alıb Vətən müdafiəçilərini silahlandırdı... Bax budu touzlu “istiqlanlıq”, qəribə, yersizə elə yersiz də hörmət eləməyimizin sonu!

Qaralar

Məqamıdı, gərək Tağılar kimi, o vaxt keçmiş SSRİ-yə səs salan bizim Qaralardan da söhbət açaq. Touzun Qaraları da XX əsrin 60-cı illərində haqsızlıqla qarşılaşdı, ancaq təpəri-hünəri sayəsində düşmənin murazını gözündə qoydu.

Touzluların yaxşı yadındadır ki, dünyanın düz vaxtında, “sovet xalqlarının qardaşlıq ailəsində” yaşadığımız bir dövrdə, çoxlarının, necə deyərlər, qəflət yuxusunda olduğu zamanda Qaralar camaatı üçün erməni təcavüzü — torpaqlarının hissə-hissə kəsilib ermənilərə verilməsi cəhdləri o vaxtdan başladı. Əslində, Qaralar camaatı üçün bu müharibə 1967-ci ilin may ayının 27-də başlamışdı. Həmin o məşum gündə “yerli” rəhbər-

lərimizin xəyanəti ilə Qaraların dədə-baba yerlərindən, bərəkətli otlaqlarından, meşə və dağlardan xeyli hissəsi erməniyə peş-kəş verildi. Erməni də həmin ərazidə iki tövlə tikmişdi. Ancaq qəhrəman Qaralar camaatı ayağa qalxdı. Rəhmətlik Nəcəfqulu Zeynalabdı oğlu, Qədim Əsgər oğlu, Şəmşəd Rüstəm oğlu, bir də Asdan kişi və qardaşlarının oğlanlarının təşkilatçılığı ilə camaat kükrədi. *(Niqol erməni patronlaş bağlayıb, tüfəng götürüb "Villis"inə minib burda da özününkülərin hoyuna gəlmişdi. Dini-məzhəbi eyni olan erməni-rus nə qədər çalışsa da istəyinə nail ola bilmədi. Bir olan elin zərbindən kərən sındı, hökumət-divan camaatla bacarmadı)*. Erməninin tövləsini yerlə-yeksan edib öz yuvalarına çəkilməyə məcbur etdilər. Qaralar camaatının damarını və qeyrətini görən erməni 1967-ci ildən ta 1985-ci ilə qədər əl tərpedə bilmədi. 1985-ci ildə isə Moskvanın göstərişi ilə respublika rəhbərliyi Qaralar kəndinin adamlarına belə təklif etdi ki, gəlin, sizin canınızı əzab-əziyyətdən qurtaraq. Sizi köçürək Touza, "VAZ" stansiyasının yanına. Bunun üçün hökumət vəsait də ayırmışdı. On hektarlıq münbit sahədə kənd camaatı üçün rahat evlər tikiləcək, məişət və sosial obyektlər istifadəyə veriləcəkdi. 1985-ci il may ayının 21-də Qaralara Bakıdan, Yerevandan və Touzdan çoxlu rəhbərlər, milis işçiləri tökülüşüb gəlmişdilər. 1967-ci ildə erməninin bir neçə ay yiyələndiyi, ancaq düz 18 il həsrət qaldığı həmin yer kəsilib bir daha nankor qonşulara peşkəş edildi. Qaralar camaatı da Touzdan tutmuş Bakıya, Moskvaya, imperiyanın ali orqanlarına, bir sözlə, hər yerə getdilər. Ancaq dırnaqları heç yerdən tutmadı...

Bu günsə Qaralar yaşayır, düşmən gözünü soğuldur və kəndin camaatı Vətən torpağa üzərində möhkəm dayanıb.

Ala tala

...Yaylağımızın elə bu həndəvərindəki üzü Şınığa tərəf Ala tala haqqında danışmamaq olmur. Qanunlar boşalanda yüz illərdən bəri bu şenniyyə yerindən-yurdundan oynadıb qopartmaq

istəyən, hər vaxt da burnu ovulan erməninin əlinə girəvə düşür. (*Şınıxda Qaçaq Nəsin, oralarda təkcə binə olub mal-heyvan saxlayan Öysüzlü Əli Məsioğlunun ermənilərlə bağlı əhvalatları ayrıca mövzudu*). Hər dəfə basqın edəndə say-seçmə adamlarını itirən erməni marığa yatıb gözləyir, 1905-ci ildə obanın kişiləri Əlimərdanlıya — Torpaqqalaya peşqurda gedəndə əmin-arxayın həyatını yaşayan obaya hücumə keçib uşaqdan-böyüyə hamını qırırlar. Ağır yaralanan Ədili düşməni ölmüş bilir və adamları cidaya taxaraq bir-bir onun üstünə atırlar (*bu qətləmdə bir uşaq ot tayasının altında gizlənir və gördüklərini sonradan böyüklərinə danışır*). Məşədi Bəşirin əqrəbası, nə iğid, el namusunu qoruyan İsa kişi, ondan sonra oğlu Cabbar (*Allah sənə rəhmət eləsin Məhəmməd müəllim, İsayev Məmməd Cabbaroğlu, görün nurla dolsun! Atanın hünərindən danışanda bir az qısılardın ki, mən heç o kişinin dırnağı da olammaram, oddan kül törər*) qana qan yox, birə min öç aldı. Kişi libası geyib öz qövmünün qisasını almağa gələn “erməni Sənəm”in, Gəlizin də dərslərini necə lazımsa verdi... Bu, öz yerində. Amma yol üstündəki qədimdən qədim “Qoşa dəyirman” da, Məşədi Bəşirin dəyirman yeri, Kərənni, Zeynal tala, Kığlı, Xonça tala, Kötüklü, Tərsboyun, Qandalı, üzə arandan dağa qalxanda sol tərəfdə fıstığın dibindən çıxan hamısı turş su olan “Üç bulaq” da, türklərin uyuduğu qəbiristanlıq belə orda qaldı, oba bir daha geri qayıdamadı, Ala tala kəndinin yalnız adı qaldı.

Şınıx

Ala taladan üzə qibləyə Şınıxdı. Touz və Şınıx. Bu yerlər bir-biri ilə elə bağlıdı ki, müxtəlif siyasi quruluşlar nə qədər çalışsalar da onları heç vədə ayırammayıblar. Aranlı-yaylaqlı olan el-lərimiz həmişə bir olubdu.

Keçmişdə bu bölgə Şınıq Ayrıım adlanıbdı. Əlüstü yada düşür ki, Aşağı Ayıblıda "Sınıq" adlı bərəkətli bir torpaq massivi var, eyni zamanda tarixi Ağbaba mahalında millətimizin nüma-

yəndələrinin yaşadığı Sınıx — Sınıx kəndi də vardı və erməni onu hələ sovetlərin ilk vaxtlarından dağda bilmışdi. Mənbələrdə həm də "şınıq"-"sınıq"— "şınıx" sözləri qalın meşəlik, çox nəhəng və böyük meşəlik kimi göstərilir.

Bilmirəm, bu paralel nə dərəcədə yerinə düşür, ancaq yada salıram ki, əzəli Vətən torpaqlarımızın ənginlikləri bir daha, bir daha göz önünə gəlsin!

Yüz illər boyu bu el-elat yağla bal qovuşan sayaq bir-birinə qucaq açıbdı. Sultanlığımızın, Bəyliyimizin həmişə iqamətgah mərkəzi olubdu Şınığımız. Bölgəmizə həyat bəxş edən Axıncı çayımızın bir qolu olan Nazdixan çayı da ordan çağlayır. Bu gün də Sınıx insanların yüzillikləri aşıb gələn qohumluğu touzlularla nəinki üzülüb, əksinə daha möhkəm bağlarla bir-birinə qovuşubdu.

Murğuz yaylağımızın həndəvərindəki cənnətin özü olan Şınığımızın mötədil təbiətinin, loğman bulaqlarının, Tanrının bərəkət əlini səxavətlə çəkdiyi bar-bəhərli torpağının təsvirində qələm acizdir. Mən burada Dədə Mikayıl Azaflının Vətənimizin uludan ulu bu dilbər guşəsinin təsvirinə həsr elədiyi cahan-namədən bəzi bəndləri verməklə vəfa borcumdan qismən də olsa çıxmaq istəyirəm:

*Alıb qucağına sislsilə dağlar,
Oymaqlar oymağı, gəl, Şınıxdadı.
Günəşlə öpüşən uca zirvələr,
Mayaqlar oymağı, gəl, Şınıxdadı.*

*Bir yanı Tağılar, bir yanı Mor-mor,
Təbiət üstünə səpələnmiş nur.
Harada istəsən dəyə, çadır qur,
Yaylaqlar oymağı, gəl, Şınıxdadı.*

*Arifi, aqili kamal dəryası,
Neçə alimi var, neçə dühası.*

*Hər dağın başında qartal yuvası,
Qaynaqlar oymağı, gəl, Şınıxdadı...*

*Azaflı, bu yerdə gör kef-damağı,
Payızda toyları, yayda qonağı,
Min dərdin dərmanı, balı, qaymağı,
Bulaqlar bulağı, gəl, Şınıxdadı.*

...Touzumuzun Aşağı Ayıblı, Alakol, Qırıqlı, Qovlar, Yanıqlı, Qəribli və Zəyəm çayı hövzəsində yerləşən digər kəndlərin, Əsrik çayı boyunca sıralanan kəndlərinin camaatı, ağır Quşçu elatı, Çilovdarlı kəndi Şınıqdan adlayıb, Şahdağına yaylağa qalxırdılar. Şahdağındakı qayım-qədim yurd yerlərimizin, torpaqlarımızın eləcə adlarını sadalayıram ki, heç olmasa bu kitabdasə qalsın: "Örük daş", "Qaranlıq dərə", Göy bulaq, Yelli bulaq, Bayda bulaq, Hacı Hümbət yurdu, Qumlu bulaq, Mirzalı qayası...

“Baş gələn”in ayağı

...Köç ağır-ağır Murğuzun ətəyindəki “Baş gələn”in, “Sajayaqdan”ın aşağısına yaxınlaşır. Qəflə-qatır tökülür. Zil “Sajayaqdan” yoxuşunda dörd dayanacaq — xırman yeri vardı. Atlar hər “xırmanda” dayanıb “siyişərdi”. Köç “Motal uçan”ı və “Beşikkeçməz”i adlayıb mənzilə yethayətdədi.

“Darıxma, səni də minib yaylağa çıxacam...”

Nəfəslərini bir hovur alandan sonra araba yolu ilə gedə bil-mədiyindən, nəticələrinin arandan əzizləyə-əzizləyə gətirdikləri, yüz yaşında ikinci dəfə dişini dişəyən, mərcan kimi, ancaq yumşaq dişləri çıxan Güllü nənə Telli camışın belindəki xurcunun bir gözünə mindirilir, o biri gözünə də camışın kalçası (*kəlçə, bılığ*) yerləşdirilir. “Ya Allah!” deyibən yola düşəndə kalça mıqqıldayıb narahat-narahat anasını axtaranda nənənin kalça-

nı oxşaya-oxşaya dediyi “darıxma-darıxma, səni də minib yaylağa çıxacam, sakit ol” sözləri köç boyu çobanların, naxırçıların dilində şahnama olub qaqqanağa-şaqqanağa çevrilir...

“Nəhlətləmə”

“Nəhlətləmə”ni — lənətləməni (*yolun-çığırın daş-çınqılını, mal-heyvanın dırnağını aparən çınqılı təmizləməyə xidmət edən bu andı-inancı qoyan babaların hikməti qarşısında baş əyməyə-sən, neynəyə-sən?!)* adlayıb ulu Murğuzun yastanasına çıxırlar.

Arandan dağa qalxan, yaylaqdan qayıdan da bu “Nəhlətləmə” deyilən yeri keçəndə əyilib yerdən 7 daş götürüb bir daş yığının üstünə atmalıydı, sonra irəliləyib yenə 7 daş yığıb o biri “Nəhlətləmə”nin üstünə, daha sonra da 7 daş-çınqıl götürüb bu yığının üstünə atmalıydı. Yekununda hər adam 21 daş götürüb yoldan-çığırdan kənarlaşdırardı. Yaylaq yolunun bu qismində o 3 “Nəhlətləmə”də daş yığınınan 3 iri təpə əmələ gəlmişdi...

Basdırma

Sağ-salamat yaylağa çatdıqlarına görə “Ocağın” ayağında qurban kəsib basdırma edərdilər. Basdırma belə hazırlanardı: qoyunun əti doğranaraq öz dərisində tüklü tərəfi çölə olmaq şərti ilə torpaqda açılan qarımın içində qora basdırılır. Sonra dəri yanıb-qarsalayıb qatran kimi qoruyucu təbəqə əmələ gətirərdi. Bu zaman üybəüy doğranan ətin üstünə— dərinin içinə bəzi yerlərdə süd sağır və mərzə (*ət otu*), kəkotu, olsa soğan vurulub bir damcı da su tökməzdilər. Öz havasında — yağında-buğunda bişən, kəsəndə ətri adamları bihuşdarı sayaq “kefləndirən”, damaqları dada gətirən basdırmadan, körəməzdən nuşican edən arançıların kefi ala buludda olar... Dağların vəsfi halları, təsviri Öysüzlü Səmədin “Dağlar” şeirində necə də mükəmməl öz əksini tapıb:

*Nə durubsan qatar-qatar,
Həllac səni atar, dağlar.
Bir gün də qopar boranın,
Tüstün ərşi tutar, dağlar.*

*Əyləşmişən yekəxana,
Baş əymirsən bəyə-xana,
Qanlı fələk məni sana,
Torpaq eylər qatar, dağlar.*

*Zikr eləyər Səməd hər gün,
Neçə padşah etdin sürgün,
Yüz il ömrüm, səndə bir gün,
Yel tək əsər, ötər, dağlar.*

Qovurma

Basdırmadan bəhs etdiksə, yeridi, burada gərək qovurmadan da danışaq. Qovurma bir qayda olaraq qoyun ətindən hazırlanır. Bununla yanaşı kök dıvır, küər və potanın qovurması da əl-əl axtarılır və onlar məcun kimi qiymətləndirilir. Köhnə vaxtlar cavan — məhsuldar heyvanlardan nadir hallarda qovurma eləyərdilər. Sürüyə qatılması daha məsləhət bilinməyən 7 illik qaradış qoç, indiki dillə desək, sürü dövriyyəindən çıxarılan qoyun-şişək, yetirmiş kök toğlu qovurmalığ üçün ayrılardı.

Salğarlı — kəltə kişilər əvvəlcə qovurmalığ mal-heyvana duz yaladar, üzü qibləyə yıxıb, salavatlayıb, “bissimillah” deyib, iti saytal bıçağı onun boğazına çəkərdilər. Bir sözlə, heyvanın kəsilməsi Allaha da, elə bil ki, o canlının özünə də xoş gedər, kəsilən, elə bil, daha da rahatlanır, halaldan-halal olardı.

Burada mən elatımızın bir deyimini yada salmaq istəyirəm: “Baş kəsən, yaş kəsən bay olmaz!” Baş kəsmək deyəndə ilk öncə insan öldürməkdən söhbət gedir. Daha sonra, bir para tülüngülər olub ki, aparıb inəyin, ya camışın gönünü alıb (*keçmiş-*

lərdə ayaqqabı əvəzinə göndən çarıq tikərdilər və bir zol — yəni 5-3 çarıqlıq gön xatirinə görürdün, bir insafsız-qansız camışın eləcə gönünü alıb, əti-cəmdəyi qalıb düzdə) damda kalçasını mələr qoyubdu. Qəhərimi hülqumumdan aşağı basıb sənə müraciət eləyirəm, əziz oxucum! İdeallaşdırıb tərənnüm elədiyim keçmişimizdə, pak babalarla yanaşı şeytanın yoldan çıxardığı qansızlar da olub. Bax belə hallarda deyirlər “baş kəsən”. Yaş (*höyüş*) kəsmək məsələsi də təkcə ağ ciyərlərimiz yox, həyatın özü olan sağlam ağacı kəsib yıxmaqdı. Hər nəysə, bunlarla işimiz yox.

Ət üybəüy, nisbətən, iri tikələrlə doğranardı. Ona heyvanın öz ıçalatı da qatılardı. Bu zaman gözlənərdi ki, ət nə vaxt bişir, ıçalat nə zaman. ıçalatın da hansı tikəsi, hansından sonra qazana tökülməli idi.

Ocağa küllənmiş mis qazanlar asılır, mis kökürle, çömçə ilə duzu vurulan qovurmalıq vaxtaşırı elə qarışdırılıb bişirilib qovrulurdu ki, suyu tamam çəkilər, ət yağını qoyar, sümük də yağda bişib-qovrulub dümağ ağardı. Elə edilərdi ki, hələ yayda əlharayı edilən qovurma da o istidə heç vaxt xarab olmazdı. O da ola payız girendə edilən qovurma.

Elat həyatını yaşayan babalar çox vaxt qovurmanı heyvanın öz qarnına doldurub saxlardılar (*hər bir heyvan nə qədər iri olur-olsun, doğranıb bişiriləndə özü öz qarnına sığır*). Bunun üçün də kəsilən heyvanın qarnı cırılmadan səliqəli şəkildə boşaldılıb təmizlənir, ocaq hənirində nisbətən qurudulur və soyudulmuş qovurma həmin qarına yığılır (*inək kərəsi kimi basılmaz ki, hələ tam quruyub yetişməmiş, alaçıq qarın cırılıb tərg olmasın*). Elatımızın bəzi kəndlərində qovurmanı həm də cılğıya, dəriyə yığırdılar. Ev şəraitindəsə qovurma bir qayda olaraq küpələrə yığılır. Özü də şərait olan yerdə o küpə də torpağa basdırılır ki, qovurma daha yaxşı yetişsin və istiyə düşəndə barlanıb xarab olmasın.

Aclıq təntidəndə də bir çəngə götürüb yemək öz yerində, cım-xırca dümağ yağ olan qovurmada il boyu cürbəcür xərəklərdə

istifadə olunar. O həm “isdi”ləri, suluxəngəli, xəngəli, şorbanı, umaclı isdini dada-tama gətirər, uzun qış boyu qüvvəli yavanlıq olardı...

“Gəlinboğan”

... Evdə heyvan kəsilmişdi. Ruzisinin hər qətrəsinin qədrini bilən evin xanımının buyruğu belə olur ki, gəlin aparıb çayda bağırsaq qarışıq qarın-qartanı yuyub təmizləsin. Gəlin tumanının balağını dəstələyib çırmayıb çaya girir, dağ çayının bumbuz suyunda şirin bağırsağı çevirib təmizləyir, acı bağırsağı da çözüb sığırır, tərtəmiz boşaldır, sonra da sudan keçirir. “Qızıl ödəni” — gödəni də ayrıca çevirib təmizləyib bir kənara qoyur. Qarını boşaldır, qursaqla bərabər tərtəmiz yuyur, qat-qatı (*gövsəyən heyvanlarda qarın ilə qurşaq arasında mədəcik*) yarıb başlayır təmizləməyə. Qırçın-qırçın, qat-qat olan o mədəcik təmizlənilib başa gələsidimi? Qat-qatı (*qartqat*) sığayıb suda carladıqca gəlin elə bilir, daha təmiz oldu. Mədəciyin təzə qatını açdıqca görür yenə zibillidi. Qaynanasını razı salmaq, özünün təmiz-taraqlığına onu bir daha inandırmaq istəyən gəlin bu qat-qatın üstündə o qədər əlləşir ki, qəfildən başının üstünü alan seilin nə zaman onun qoparağını götürüb ağzına almasından xəbəri olmur. Gəlin suda boğulur... Elə o vaxt-bu vaxta qat-qatın adına “gəlinboğan” deməyə başlayıblar.

“Göy dağ”dan gələn köç

...“Aran görkən”dən nəzərlər Qalakəndin (*erməninin indi tərcümə edib Berd qəsəbəsi adlandırdığı Şəmsəddilin ayrılmaz tərkib hissəsi*) həndəvərindən adlayıb Vəng bulağının (*daha bir tapınacaq da burda var*) başında dayanan, Noyçalıya qalxmaq üçün “Tikdaş”ı (*oradakı zil yoxuşa “Tikdaş” deyərtilər. Sonralar araba-maşın rahat enib qalxsın deyər orda dolaylar — “pereval” saldılar. Yurdumuzda biri Öysüzlü ilə İtyalağı*

arasında, biri də Mülkülüylə Öysüzlü arasında — sonra Həmdullah ölən adlandı, iki əlavə “Tikdaş” da tanıyıram. O Vəngin yanındakı “Tikdaş”ı qalxanda yoxuşun ortalarında bir qala — hörük qalıqları vardı ki, ona Koroğlu qalası deyirdilər) qalxıb, Dəli Məmməd qalasını keçib Qumluda düşərgə salan (Qumluda Qaraxanlı köçünün yaylağa qalxmasına maneçilik törədən erməni üzbaşısını elin igid oğlu Əmirxan öldürüb basdırmış, atı ilə bərabər nişanəsini də kəsmişdi), “Pəhləvan bulağı”nı, “Göy boyun”u, Ağsunu, Şahnavatı keçib. “Göy dağ”a yetişən, “Həmzəçimən”ə güzər edən, “Dərəçay”a (“Dərin dərələrdə çaylar inildər”) yetən, oradan da Qaranlıq dərəni (bir Qaranlıq dərə də Şahdağında var) keçib, “Çiçəkli bulaq” üstə əylənib, “Dana daşı”nı, Əyri yolu keçib, “Çirpəkli”ni ötüb, Qiblə bulağından su içib, “Əhmədə toy olan”a (bura Murğuz dolaylarında dirsəklənən yerin birində geniş tapdı. Bu gömgöy tapda məclis qurmaq üçün münasib yer vardı. Elatımızdan Əhməd adlı bir igidə vaxtilə burda toy vurdurmuşdular) yetişib, “Qaşqa qar”ın və onun yanındakı bir cüt çeşmənin həndəvərindən adlayıb, üç gödək boyunu (Baş gödək boyun, Orta gödək boyun, Kiçik gödək boyun), Maşa Qara dərəsini keçib, “Yelliyə” (“Yelli gədik”) yetişən, “Mor-mor bulağı”nı, “Qızlar bulağı”nı, “Qəhrəman bulağı”nı, “Abuzər bulağı”nı, “Qara cıdırı”, “Kar qayanı” keçib, “Çınqıl yaylağı”nı, “Yeddi qardaşı”, “Qırxbulağ”ı, “Porsuq qayası”nı, “Qarabəyəğalx (Qaraboalx) meşəsini” keçib, “Poxlu yurdu” (yer adına dəymək olmaz!), “Çiçəkli boyun”u, “Səsverən qaya”nı ötüb “Qara gədiy”ə (qəbiristanlıqlı “Qara gədik” də vardı və “Dəyirman gədiyi”) yethayətdə olan qohum-qonşu elatların köç yollarına dikilirdi. Murğuzun döşüylə tək bircə cıdır — yol vardı ki orayla da yalnız mal-heyvan, at, qatır işlərdi. Oraya “Tək cıdır”, ya da “Tək yol” deyər-dilər.

Yoldan danışıldısa gərək “Qırxbulaq” yoxuşuyla köçün qalxmasını bir an göz önünə gətirək ki, o yoxuşun 10-12 metrlik hissəsi elə zil idi ki, yüklü camış dizini yerə qoyub dizin-dizin

gedərdi.

Oxucuya əlüstü müraciət. *Bu kitabda qarşıma qoyduğum əsas məqsədlərimdən biri də əlimizdən çıxmış tarixi Vətən torpaqlarımızın heç olmasa adını əbədləşdirməkdir. Öyrənib bildiyimi yazdım. İstəyim odu ki, əziz oxucu, Siz də bircə bələnin, cığırın, yol və bulağın, yurd yerinin adının bərpasına kömək eləyəsiniz — neçə ki, canlı şahidlərimiz hələ yaşayır.*

Mülkülü yurdları

Murğuzdakı “Aşacaq”da oğru Mülkülünün “Cantəpə” yaylağı ilə yanaşı həmişə düşdüyü “Qanqallı”ya çatarlar. Hacallı yurdundakı Zağalı dərəyə tərəf güzar edər, “Südlü bulaq”dan (*bu bulaq heç bir əlavə dad verməzdi, adi sular kimiydi, ancaq suyu elə bil, atlama rəngindəydi.*), “Qanqallı bulağ”ından, keflərinə düşsə “Nazdı bulaq”dan, bir az aralıdakı “Dəmirri bulaq”dan beynə işləyən buz kimi su gətirilər... Burda da bir “Turş su” vardı ki, yeməyin üstündən içəndən sonra əməyin zay olardı — elə bil, içindən köç gedib, elə bil, heç nə yeməmişən, olursan dünənin acı... Qonşu kəndlərdən kimisi “Qazan uçan”da (*buraya bəzən tula uçan, qancıq uçan da deyirlər*), kimisi Qaraxanlı yaylaqlarında (*Dərə yurd, Daşlı boyun, Tatölən, Göl yurd*), “Dəlləkli”də yerləşərdilər. Burada “Muğum bulağı” adla söylənibdi. Qaraxanlı yaylağında qədim qəbiristanlıq vardı. Yaylağın böyründəki Ağca qalada 1911-ci ildə mahalımızın adlı, ləngərli kişilərindən olan hacı İsaxan vuruldu. Həmin kişinin qəbri də o qəbiristanlıqdadır.

Kəndimizin Murğuz yaylağındakı bu düşərgə yerinin yaxınlığında “Samovar qayası” vardı. O qayadakı mağarada Göyçə mahalının qaçaqlarından olan Əhməd və Kərim qardaşları məskən salmışdılar. Bizim obaya mətərislənmələrinin bir səbəbi də o idi ki, Qınılardan olan Əmralı kişi ilə dost-qardaş münasibətləri vardı. Siğə qardaşlığın tarixi ondan başlamışdı ki, “Qoturubulaq”da bir ermənini qanına qaltan eləyən Əmralı ki-

şini “pallamoççu” Abbasla birlikdə həmin bu Əhməd aradan çıxartmış, erməniini dansıdaraq şahid-subut toplanmasına yol verməmişdilər. Axırda “atryadlar” üzük qaşı kimi dövrəyə alıb qaçaq qardaşları öldürmüşdülər. Tutu ana irəli yeriyib neçə gündən bəri dağda-daşda hərլənməkdən haldan düşmüş “atryad”ı qonaqlayaraq cənazəni onlardan ala bilmiş və el adətincə “Qara gədik”də elat qəbiristanlığında dəfn eləmişdilər...

Mülkülünün “oğurluq” tarixi

Məqamıdı burda gərək oğru Mülkülünün tarixindən danışaq. On bir yatağı, 7 min hektardan çox torpağı (*əlavə 10 min hektar yaylaq, qışlaq və meşə yeri*) olan Mülkülü camaatı hazırda Touzumuzda Mülkülü və Aşağı Mülkülü kəndləri kimi bərqərar olubdu.

“Dəryən”

Dəryən dağının ətəyindəki Yasovullu Mülkülüsündə kollektivləşmə dövründə “Dəryən” kolxozu yaradılmışdı.

Dəryən toponiminə Azərbaycan Respublikasında təsadüf etməmişəm, yalnız Təbriz yaxınlığında, öz böyüklüyünə görə kənd miqyasından çıxıb qəsəbəyə çevrilən Dəryən yaşayış məntəqəsi vardır. Babasının halal yurdunda — Dəryən dağının dibində doğulan Dəryən Şahsuvar oğluna salamlar! Arzumuz budur ki, öz nəslə kimi böyüyüb, ucalıb, pərli-budaqlı olsun!

Kür yaxasında, ala göllər əhatəsindəki Mülkülüdə “Ala göl” kolxozu (*yerli şivədə ələyül — yəni ala göl*), Xunama gedən yolun üstündə, Gen qobunun başında Xasadarın (*Hasadarın*) ayağındakı Mülkülü torpağında ötən əsrin 20-ci illərində Qazaxın “Kommuna”sı ilə yanaşı, Gəncə-Qazax arasında torpağın birgə becərilməsi ilə məşğul olan — rusca adı TOZdur, — ilk artel yaradılmışdı, ona görə həmin ərazidəki Mülkülüyə “Ərtellər” deyirdilər. Sonralar həmin iki kolxoz — “Ələyül” və

“Ərtellər” birləşdirildi və mülkü adla söylənən Mülkülü torpaqlarının bir hissəsini əhatə edən Aşağı Mülkülü kəndi inzibati ərazi vahidi kimi qeydə alındı.

Bağışlanan torpaq

Sovetlər vaxtı Dəryən Mülkölüsünün adamları gəlib aşağıda pambıq becərməkdə çətinlik çəkir, daha yaylağa gedə bilmirdilər. Kolxozçunun orta illik əmək günü norması vardı. Nə bilim, 250-260 əmək günü, bunu ödəməyəndə: “adamların ağzını pozur”, — deyə kənddə məhkəmələr qurulmuş. İslah olunarsa, camaat zəmin durub deyərmiş ki, biz onu tərbiyələndirərik. Kim ki, “suruxvatın” biriymiş, doğrudan elin ağzını pozurmuş, onu 2-3 illiyə (*kolxoz sədrərinə səlahiyyət verilmişdi ki, 8 ilə qədər sürgün etsinlər*) kənddən çıxardıb “sürərmişlər”. Külfətini, var-dövlətini bir arabaya yükləyər, hələ itinin zəncirini də arabanın arxasına bağlayıb “şunqroya” qoya-qoya yola salarmışlar. “Sürülənlər”dən çoxu sonralar heç geri qayıtmadı.

Əvvəldən aralıq-yaylaqlı olan kəndimiz, dediyimiz kimi, “artel” yaranandan sonra daha yaylağa qalxmaqda çətinliklə üzləşirdi. Ona görə də bizimkilərlə qohum olan, onların xətrini çox istəyən köhnə inqilabçılardan İ.D. (*adını yenə istəmirəm yazam*) hoyra yetdi. İki zili gəbə, bir yanı kalçalı camış, bir xeyli də erkək verib işi yoluna qoydular.

1939-cu ildə bizim yuxarı mülkölülər kənd icmasının (*kənd toplanışının*) qərarı ilə, həmin bu rüşvət hesabına Xunamdakı yerlərindən və əkin torpağından kəndin digər hissəsinin xeyrinə imtina elədilər ki, elat həyatını, tərəkəməliyini axıracan sürsünlər.

Nə isə, mətləbi uzatmayaq, bu camaat eyni camaatdı və adı da “oğru” Mülkölüdü. Ay Mülkülü cavanları, eşidin-bilin və yadda saxlayın, kim Aşağıdan Yuxarı köçüb, kim Yuxarıdan Aşağı gəlib, söhbətinə son qoyun.

Hamı bir törəmədi — “oğru” Mülkölüdü, vəssalam! Həmin

“oğurluğun” da öz tarixi var:

Qarı (qarın) töycüsünə qalan gəlin

Bu bölməni əvvəlki kitabda yazmışdım. Sonra baxdım ki, nə qədər çalışsam da Atamın öz atasından, onun da köhnələrdən eşitdiyi əhvalatdakı saf yanaşmanı, deyim tərzini, səsi-tonu, o koloriti, bunların hamısını özündə cəmləşdirən böyük enerjini ürəyim istədiyi şəkildə çatdırı bilməmişəm oxucuya. Ona görə də atamın 1976-cı ildə bizi başına yığib əmim Fəxrəddinə müraciətlə elədiyi söhbəti, necə var, eləcə də kitaba daxil edirəm:

— A Fəxrəddin, indiki Mingəçevir (*Mingəçöür*) deyilən yer o vaxtlar Qarasaqqal-Samux adlanarmış. Oradan adamlar olur — bizimkilərin dostu. Gəlib bizdən adam aparırlar ki, ordan sizə mal verəcəyik — ulama — oğurluğa gətirək. Bəlkə düşməninin malıydı, kiminiydi, hər nə isə, gedirlər...

Oba dağdan gəlib — meşədəymiş binələr. Bir vaxt meşədə qoyun püşdə durur... Qarasaqqalın o qalın narlıq meşəsində binədəymişlər. Günüzündən gedirlər oraya, meşədə qalırlar. Aydınlıq gecəymiş. Malı seçib gətirdikləri yerdə binəymiş. O vaxtlar çadır əvəzinə qəlif olardı. Hava istiymiş, sərin olsun deyə qəlifin ətəyini yuxarı qaldırıblarmış. Malı seçəndə malın içindən bir göy buğa gedir çətəndən-dəyədən başını uzadır, bir kəlağayı çıxardıb yeyir. Mən gözümlə görmüşəm, anan da görmüş olar, palazı, sümüyü, padoşu, qaloşu heyvan yeyir. Duzsuzluq-dandı-nədəndi, yeyir.

Bizim adamların içində, o ulamaya gedən adamların içində bir namuslu, ağıllı, yaxşı dünyagörmüş adam olub. (*Doğrudan da, bizim kənddə yaxşı adamlar çox olub*). Deyir: — A camaat, malı buraxın. Sabah burda iş olacaq.

— Əyə...ə, qoy varaq gedək, kim-kimədi? Dalaşası olurlar. Deyir: — And olsun Allaha... sizi pis eləyərəm. (*Nəysə, onda ağsaqqalın sözünə baxardılar*). Malı buraxırlar. Çəkirlər, gedib qalınlığın içində, kolun dibində daldeylanırlar.

Sabah açılır, sabah üzünüə xeyirliklə açılıns! Sabah hamı

buzovunnan, malınnan... İndiki kimi gəlinlər başı açıq gəzməzdi. Hamı gərək başı örtülü, hamı kəlağayılı, şallı olaydı. Gəlin qalxır buzoyu açmağa, paltarını geyinəndə görür, kəlağayı yoxdu. Bu yanı gəzir, o yanı gəzir — mümkün yoxdu. Qalır qarı(*qarın*) töycüsünə — əli qoynunda. Eşiyə çıxası olmur. Hamı heyvanını bağlayır. Nə bilim Gülpəriymiş, Nazxanıymıymış, nə imiş adı, deyirlər ki, ağız, buzoyunu niyə bağlamırsan? Nə isə, iş açılır. Gün gəlir qalxır. Bu-ona, o-buna, xısın-pısın. İş açılır... Gəlinin yoldaşı istəyir ki, onu öldürsün — sənin kəlağayın hanı? Namusun hanı? Məni bağışlıyın, sən gündüzdən kiməsə nə söz deyibsən, gəlib sənin kəlağayını aparıb. Mənə dolaşmaqdı bu. Gəlin nə qədər and-aman eləyir, ağlayır — neynəyir, mümkün olmur. Gəlini öldürəsi olurlar.

İki ağsaqqal çıxır ortaya. Deyir: — Ay oğul, niyə qan salırsan, niyə havayı əlini qana bulayırsan?! Sən bunu öldürəcəksən, bunun qardaşları, bunun atası, əmisi uşaqları biznən düşmən olacaq. Get bunun qardaşlarına adam yolla. Gəlsin öz qardaşları öldürsün. Adam yollayırlar, bunun da — yaxşı ailədəniymiş, yaxşı kökdəniymiş — qardaşları gəlir. Vəziyyəti biləndə öz yeznələrinə, özləri də qohumuymuş — (*Mən: — Nağıldımı, ya həqiqimi olub? Atam: — Həqiqi olan işdi, Fəxrəddinin canı üçün! Rəhmətlik atam danışib.*) acıqları tutur. Bu gəlinin qardaşları bunlardan narazı qalır ki, bizi niyə çağırıbsan, biz gələndə kimi bunu öldürməyibsən! Bu çəpəli — öz bacılarını. Axır, öldürəsi olurlar. Bu gəlini aparasıydılar. Kolun dalından həmin o axşam o malı buraxdıran o ağsaqqal çıxanda, yoldaşları: — A kişi, bizi qırdıracaqsan!

Deyir: — Gəlin!...

— A qardaş, — deyir: — Bunu haraya aparırsınız? — Ay rəhmətliyin oğlu, — deyir, nəyinə lazımdı? Qanları qara adamlardı.

Deyir: — Ə, niyə acığın tutur? Sözdü soruşuram.

Deyir: — Yeri dərdinə-azarına get! Bizim dərdimiz azdı, sən də üstünə dərd qoyursan?

Bu da, burdan oraya gedən adam, balaca adam döyül — oğurluğa gedibdi. Şahqatardı, silahlıdı. Tüfəngi çəkib deyir: — And olsun Allaha, o gəlindən qabaq sizi öldürərəm! Mənə niyə bozarırsan?! Mən söz soruşuram!

Görülər ki, ə, bu boş adam deyil. Nə isə, biri irəli durur. Deyir: — Ə, bu kişi söz soruşur, qoy dərdimizi deyək. Deyir ki, a qardaş, belə-belə, indi ki, sən soruşursan, Allahdan gizlin döyül, səndən nə gizlin?!

Deyir ki, bir balaca möhlət verin mənə.

— Nə möhlət verək?

— Bu malın içində bir göy buğa varmı?

— Var.

— Kimindi?

— Məsələn, filankəsin!

— O buğanı bura gətirin. O buğanın qiyməti nəşə, mən verəcəm pulunu. Bu saat o buğanı öldürün!

— Ə...ə, buğanı niyə öldürürük? Bizim başımıza iş gəlib. (*Buğa da, toxumluq qoç da, ayğır da çətin şeydi*) Yiyəsi deyir. O deyir, — Canın üçün olmaz! Deyirlər: — Ə, burda nəşə var. — Ağillı adamlardı...

Kəsirlər, yarıb bağıracağından çıxarırlar kəlağayını...

Allah gözünüə işıq versin! İki tərəfin də gözünə işıq gəlir — ortaya havayı qan düşmür, düşməncilik olmur. Təzədən kələnin ətindən kabab çəkilir, çörək yiyəsi olurlar. And verirlər ki, Siz bu çörək, Siz kimsiniz, nəçisiniz, nə karəsiniz?! Bizimkilər o vaxt da, indi də (*indi bir az cırlaşblar*) oğurluğunu da danmırdı. Deyirlər: — A qardaş, biz oğurluğa gəlmişdik, 3-4 gecəydi buralarda qalırdıq. Sakitləşəndə, malı seçəndə başımıza belə əhval gəldi... Öpüşürlər, görüşürlər. Deyir, mal da Sizə qurbanıdı, biz də Sizə qurbanıq. Siz ki, belə namuslu adamlarsınız!... Təzədən bu, binədə qalır, onlar gedir ayrı yerdən mal gətirir, bunların qabağına qatır, Ceyrançöldən belə keçirirlər...

O gündən bu günə bizim adımıza o iş qalıb ki, oğru Mülkülüdü. Bax bizim oğurluq tariximiz budu! Amma bizim camaat,

bizim kənd dədə-baba oğurluq edibsə də, bax dediyim kimi uzaq yerlərdən gedib gətirib, varlı-hallı adamların malını bölükləyiblər. Özü də kim dolaşib, ona dolaşiblar, gətirəndə də biri kasıb olub, biri əlsiz-ayaqsız olub, biri arvad xeylağı olub. Özləri ilə bərabər, alışma kimi onlara da bölüblər... Halal oğurluq ediblər... Məni bağışlayın, oğurluğun tərifi olmaz, amma qonşuya toxunmayıblar, toyuq oğrusu olmayıblar.

Bax bu qədər, qadanız alım!

Ulama

İndi gerek “ulama”-nı imkanımız daxilində izah eləməyə çalışaq. Elat qayda-qanunları ilə yaşayan, saxladığı mal-qoyunun bərəkəti aşib-daşan insanlarımız varının sayını bilməyəninin sürüsünü bölükləyib gətirməkdən keçmişlərdə böyük həzz almışlar. Köhnələr deyərmişlər ki, oğurluq mal şirin olar... Hər şeyi çintərüb sinçələyən, ayıq-sayıq tərəkəmə adamının malını aparmaq asandırmı? Bu işə girişən elə etməliydi ki, oğurluğun izi itsin. Ona görə də burdan apardığının çoxunu gecəyikən uzaq bir elata ulama edərdi. Ulama sözünün kökü bəlkə də çatdırmaq, ulaşıdırmaq, qovuşdurmaq mənasını verən qədim ifadəmizdi. Bundan əlavə ovunun üstündə, qənimətinin həndəvərində hərdən qurd kimi ulamaq da (*filankəsin qurdu uladı*) dediyimiz anlama uyğun gəlir.

Oğurluq malı bir su içim saatda yerbəyer eləyən, başqa bir elata ötürən zirək adamlara ulamçı deyərmişlər. “İlanın ağzından” qoyun çıxardıb gətirən güclü malı ulamçıya təhvil verər, daha dalısı ilə işi olmazmış. Hər şeyi ulamçı yoluna qoyarmış...

Bir məqamı da yada salaq ki, çox sözlərimiz başqa dilləri zənginləşdiribdi və bir sıra sözlərimiz, ifadə və yanaşmalarımız özümüzdə indi yaddan çıxsə da, digər xalqların dilində daşlaşmış şəkildə qalmaqdadı. Buna onlarca misal çəkmək olar... Köməkli görülən işə, köməkləşib aşırılan işə gürcü dilində “ulami” deyirlər. Mən də fikirləşirəm ki, “ulama”-nın yuxarıda verməyə çalışdığımız açmasında olduğu sayaq oğurluq varın (*oxu sürü,*

ilxi, naxır) “əlvəhəl” itə-bata salınması ilə köməkləşib aşırılan işdi. Deyirəm, bəlkə keçmişlərdə müdəm şülən çəkilib mal-heyvan sarıdan quru yurdda qalan gürcünün bizimkilərin ağzından götürdüyü həmin ulama ilə “ulami” olubdu.

Keçmişlərdə xışda da ulama olardı. Xış düzəldilən ağac kötüyü çətin tapıldığı üçün onu hər zaman qoruyardılar. Bu məqsədlə at-öküz güc verəndə torpağa sancılmış xışı sındırmasın deyər, xışın ucuna 1-1,2 metr uzunluğunda xamutla, bir də dəmir oxla əlavə bir ağac bağlayardılar ki, ona da ulama deyilərdi. Həmin ulama dağdağandan düzəldilərdi və ucunda da 3-4 deşik açılar, onlardan birinə dəmir ox taxılar, zəncirlə boyunduruqdakı dəmirdən olan qoşqu yerinə qoşulardı. Deməli, gücü ulaşıdırmaq, paylamaq mənasında həmin bu ağaca da ulama deyilir.

Oğurluq bacarmırsansa... qız yoxdu!

Qədimlərdə oğurluq bacarmayana qız verməzdilər ki, bizim övlad gedib ac qalacaq. Ey süd əmmiş gəlini gətirən oba toyun səhərisi günü gedib qudalarının heyvanının gözünü gətirib kəsər, ustufca, guya ki, unanmazyana hərəkət eləyirlərmiş kimi, eyhamla danışar, əslində isə eləmişlər ki, təzə gəlin bilsin bu heyvanın atası evindən oğurlanıb gətirildiyini. Bununla sınağa çəkərmişlər evin gəlnini. Elə ki, söz ocaqdan — evdən çıxmadı, gəlin şad-şəkaçıq (*şəkaçıq//şəkaşix*) bunlarla bərabər yeyib-içdi, üzə vurmadı, daha olurdu evin halal övladı. Tayfa ayrı bir yolla da oğurluğun əvəzini birə-beş qaytarardı... Bizim adamlar da tərəkəmə qanunları ilə yaşayıb, kasıbın, yetimin, sağırın malına, varına toxunmayıblar. Həmişə mərd oturub-durublar...

Mülkölüdə isə qorxmaz, cəsarətli, qüvvətli adamlar olub ki, oğurluğa gedəndə görüb ki, erməni ailəlikcə yerdən yer salıb gəbənin üstündə yatışır. Güc verib qəflətən gəbəni kənarlarından hop qaldırır, üstündəkini aşırıb gəbəni dartıb çıxarır. Gecənin o vədəsində dəli-dəng olan erməni bir-birinə qarışır. Daha hara-

sıdı? Bizimkilərin heç yelinə də çatammırlar...

Birisi də varmış, bunu özləriylə bərabər mal gətirməyə aparıblarmış. Tövlədən heyvan çıxardıb hayladıqları yerdə birdən dana böyürür. Dana böyürəndə İvix (*İvix çərkəz toplumu ilə necə də səsləşir! Həm də bizdə "T"yla başlayın sözlər işlənir: "ıncıx", "ıldırım", "ıraxvətti. "Bildırçın" da onun kimi*) iki əliylə qulaqlarını tutur. Uğunub gedən yoldaşları özlərini saxlaya bilməyib, qaramatlayıb çəkib bunun əllərini qulaqlarından ayırırlar ki, ay rəhmətliyin oğlu, səsi sənin qulağına çatmasa yiyəsi də eşitməyəcəkmi?! Düş qabağımıza, malı tez hayla! — deyib əllərinə keçən bir tuvuş (*topulqa*) çubuğuyla yüngülcə kürəyinə vururlar...

Sfinksli Mülkülü

Dəryən Mülküllüsünə qanadını gərən bir "Koroğlumuz" da var. (*Elatımız bu dağa heç vaxt Koroğlu dağı demir, yalnız "Koroğlu" adı ilə çağırır. Çox qəribədir ki, ondan xeyli kiçik dağların hamısını dağ adı ilə çağırır, yalnız bu məğrur dağa nədənsə "Koroğlu" deyir. Buna mətəl qalıb onun sirrini kimdən soruşurdumsa heç kim bilmirdi, yalnız bir 10 il bundan əvvəl bu sirr açıldı*) "Koroğlunun dalı"nın bir hissəsi Öysüzlünüdü. Həmin bizim bu "Koroğlu" "Qızıl qaya"nın qabağından, "Cülyəlilər"ın yanı və "Xaçın ağzı"ndan baxanda — bu baxış bucağını kəşf edib bizlərə göstərən oğlum Qəşəmə müdam alxışcıyam, çünki yeddi arxa dönəni də burda olan, nəsilbənəsil o torpaqda yetişən insanlar "Koroğlu"nun o görünüşünü anlayıb-duya bilməmişdilər — arxası üstə dirsəklənərək uzanmış azman bir pəhləvana oxşayır. Eşmə bıqları, çalması, qaya sifəti, tunc sinəsi ilə, bir sözlə, əsl qəhrəman Koroğlumuzdu ki, durub-dönüb qayaya, yurdun keşiyini çəkir.

Min il bundan öncə yaşamış şair və mütəfəkkirlərimizin, dahilərin portretini çəkən rəssam, heykəlini yapan heykəltəraş bunları təkcə fəhminin köməyi ilə yaratmır, həmin o şəxsiyyət-

lərin ölməz ruhu-surətləri gəlib dayanır sənətkarın gözünün qarşısında, ruh-ruha qovuşur və onlar da yaradırlar. İndi həmin o şəxsiyyətlərin ömrünü kino lenti sayaq geri fırlatmaq mümkün olsaydı, əldə heç bir rəsmi-şəkli, təsviri qalmayan həmin insanların bu gün olduqlarının eyni kimi yaradılmasından heyrlənməyə bilməzsən. Hər halda, bu, mənim həqiqiliyinə möhkəm inandığım bir mülahizədi.

Vağzal tərəfdən Əlibəyli yolu ilə irəliləyib “Cəlal arxı”nı keçəndən sonra baxanda isə “Koroğlu” şirə-aslana dönərək qəhrəmanlıq-mərdlik simvolu kimi boy verir. Qaya pəncələri üstə azacıq qısılib ovunun üstünə yay kimi atılmağa hazır olan şir — sfinksdir ki, Vətəni ondan etibarlı qoruyan hər hansı bir qüvvə və ya varlıq ola bilməz.

Əlibəylinin içindən nəzər yetirəndə isə “Koroğlu”muz ulayan boz qurdu andırır.

Sfinksdən — “Koroğlu”dan düzünə 100-120 metr aralı, ondan azca aşağıda daha bir möcüzə qaya var. Nəhəng qayaya Tanrının “yonduğu” böyük bir heykəl! 14-15 yaşlı əski türk qızı sanki bir mələk kimi qanadlarını bu yurda gərib onu qaddan-bəladan qoruyur. Bu sfinks — qadının ən yaxşı görünüşü bizim Yasovulluda Şahsuvarın evindən — həyatındandır ki, baxanları heyran edir.

“Koroğlu”nun başında dairəvi bir qala var. Həmin qalanın ortasından vaxtilə bir qüllə yüksəlirdi. Yuxarı hissəsi indi uçulub-dağılan qüllə eynən Qazağımızın Didvanı şəkilində idi. Görünür, daha çox xəbərləşməyə xidmət edən bu qüllədə vaxtilə durumdan asılı olaraq tonqal qalayar, tüstü ilə mənzildən-mənzilə xəbər göndərərmişlər. Axı, “Koroğlu”dan baxanda Aveydən, Göyazəndən, Kotan dağından, Mamırtıdan tutmuş Çənlibelə, Ellər oyuğuna qədər hər yer ovuc içi kimi görünür. Bir sözlə, gur yaşayışdan xəbər verən şəhər mədəniyyəti qalıqları, sitayiş — tapınacaq obyekti (*bizimkilər ona “otaq”, “Koroğlunun evi” deyirlər*), dibi görünməyən quyu, nəhəng kaha, yeraltı tunellər və kürəbəndlər, buradan tapılan gil möhürlər, çoxlu

maddi mədəniyyət nümunələri bu yerlərin qədimliyindən xəbər verir. Nə yazıq ki, tariximizə güzgü tutacaq bu abidə hələ də lazımınca tədqiq olunmayıbdır...

Mülkülünün yer-yurd adları

Dəryən Mülkülüsündə:

“Koroğlu”, Uçux, Uçuğun beli, Alban qəbiristanlığı, Rəhim kalafası, Mağaza, Mağara, Çinqıllıq, Yarınox çinqıllığı, Otağın qabağı, Quzuluq, Zağa taxçası, Qillə, Mal qəbiristanlığı, Xırman yeri, Qıllı təpə, Kişmişlik, Çürük dərə, Ağ otlu silvi, Hacallı yolu, Çaylı, Bəzək dərəsi, Qardalı qayası, Dolmatlı, Şərifli, Şərifli yurdu, (*Kalafalar, Böyük Düz, Bəşir qayası, Mağara qayası*) Qara bulaq, Qannı dərə, Çay, Kəhrizin üstü, Quyular, Dəvə damı, Dəryən dağı, Yasovvullu yurdu, Buzxana, Səfqulu, Səfqulunun beli, Daş çıxqıldayan, Əhməddər yurdu, Alhümbətdi yurdu, Noylu bulaq (*Cavad bulağı*), Uçuğun döşü, Qayvalı bulağı, Novruz bulağı, Tahir bulağı, Şərifli bulağı, Rus bulağı (*Tat Məhəmməd*), İbrahim bulağı, Harava dərəsi, Bazar yolu, Qaya Tağı, Uj güney, Koroğlunun dalı, Qaya Tağının beli, Həmdullah ölən (*Tik daş*), Göy güney, Orta güney, Qoşa Kəmə, Bala Fərzalı, Böyük Fərzalı, Ağdağ, Palıdlı, Maşaisgəndər yalı, Çopurrux, Boalı, Baydalı, Musa çökəyi, Mansır çökəyi, Cülyəlilər, Dam qaya, Qarağaclıq, Xaçın ağzı, Qoşanüy, Qını əkən, Astan günnüyü, Həmzə çökəyi, İmam eh-sanına əkilən, Qamışlıq, Kalafalıq, Tülkü təpəsi, Cəfər təpəsi, Qızıl qaya, Qaçaqqlar mağarası, Dumru yəhər, Avdı dumrusu, Məhər kalafalıq, Dovşan təpəsi, Kərim dağdağanlığı, Qızıl qayanın qabağı, Oyuğun beli, Arxac dərəsi, Camış güneyi, Eminalların yurd yeri, Dərin yol, Dəryənin dalı, Qaranlıq dərə, Mirzalı qayası, Aşacaq (*üç Aşacaq var*), Palıdlı böyürtikanlığı, Xunam yolu, Qolpun, Vəzir kalafalıq, Cəlil vurulan...

Aşağı Mülkölüdə:

Xunam (*Hunam*), Xasadar, Gədə Qobu, Gen Qobu, Boz təpə, Qara Quzey, Xanağanın yataq yeri, Şəmşilinin yataq yeri, Kalvayı Kərimlinin yataq yeri, Şəriflinin yataq yeri, Alınçalı, Kalvayı Əsgərin dəyirman yeri, Kərəmin dəyirman yeri, Tat ölən, Acı və ya Bağıracaq, Ağdaş, Pul təpə və ya Pullu təpə, Sər-həd cıgırı, Hacı Şirin düzü, Qışlaq, Kür yaxası, Torpaqqala, Qara börk, Sümüklü dərə, Saqqızlı dərə, Qınılının yataq yeri, Xunam yolu, Əlöyül, Ərtellər, Kişmişli təpə, Sarının yoxuşu, Xəzinəlik, Alhümbət təpəsi, Babaş təpəsi (*yer üzündən silindi*)...

Mülkülü adının mənası

Sözün mənası mülkü çox olan, varı-mülkü bol, yəni mülklü deməkdir. Doğrudan da gen torpaqları olan kənddə (*Dəryən Mülkölüdə*) şura hökumətinə qədər cəmisi 30 ev vardı və oradan 7 hacı çıxmışdı. Axı, qədimlərdə indikindən fərqli olaraq hər adam Həcc ziyarətinə gedə bilməzdi. Bunun üçün kifayət qədər varın — halın, səxavətin, xeyirxonluğun olmalıydı, elin məhəbbətini qazanmalıydın. Kərbəlayı və məşədilərimiz də heç saymaqla qurtarasıdırmı?!

Kəndlərimiz, obalarımız olub ki, heç yaranışından ordan hacı çıxmayıbdı (*təkrarlayıram ki, bu hacı titulu bir növ varlıq, silk göstəricisiydi*).

Malı-mülkü adla söylənən Mülkülünün dədə-baba mülklərini bir də burada sadalayıram. Dəryən Mülkülüsü (*hazırda Əli-bəyli inzibati dairəsinə daxil olan ərazinin təxminən 70 faizi*), Xunamda kəndin otlaqları və taxıl yeri (*Aşağı Mülkülü kəndinin, demək olar, əsas torpaqları*), hazırda erməni əlində olan Cantəpə yaylağı (*Göyçə ilə Qaraqoyunlunun qovuşduğu*), Murğuz yaylağındakı “Qanqallı”, “Samovar qayası”, “Qurut qayası”. Bundan əlavə elatımızın alısında qaldığı “Armudlu”, “Qoşa noy”, “Göllü”, “Telli ölən”... Bir sözlə, ilin bütün fəsillərində

adamlarımızın bolluca səfa sürüb dövran açdıqları axar-baxarlı geniş bir mülk! İlk hesablamalara görə əkin yeri, qışlağı, yaylağı, otlağı, meşəsi ilə birgə 17 min hektardan artıq bir mülk! Bax, budu kiçik bir obadan 7 hacı yetişməyin səbəbi.

Mülkölü nəsilləri

Dəryən Mülkölüsündə:

Yasovullu, Eminallar, Şəmşili, Qınılar, Alünbətli (*Alhümbətli*), Kalvayı Qasımlı, Şərifli, Seyfallar, Dəmirçilər, Yiyənli, Əhmədlər, Çaylı tirəsi, Hacı Şirinli ...

Aşağı Mülkölüdə:

Yasovullu, Şərifli, Qınılar, Şəmşili, Eminallar, Əhmədlər, Kalvalılar, Şahnazarlı, Calalılar, Kiçikli, Hökmalılar, Xeyirxavarlı, Yiyənli, Şəvdənli, Qaralar, Annağılar, Ağalıq, Qaraqoyunlular, Canqulular, Mızıllar, Qudəslər, Tat uşağı...

Adlarımız

Mülkölü insanları elə adla çağrılıb ki, beləsinə başqa yerlərdə az təsadüf edilir: Qəşəm, Qayvalı, Bəhrüzər, Qumaş (*kişi*), Tüfət, Canqulu, Kamayıl, Üzbaşı, İvix, Eminalı, Xanağa, Anaxatın, Xanxanım, Ağcagül, Cığal, Xamış, Çaynik (*qadın*), Alhümbət, Kamrəddin, Morux (*kişi*), Gümüş (*kişi*), Kafiyə, Katib (*qadın*), Güləbətın, Gülənbər, Turuş, Saat, Savad (*qadın*), Quma (*qadın, Everest-Comolonquma ilə, görün, bir necə səsləşir*), Fəryad, Əlviz, Əzət, Xamoy, Güləm, Şalan, Duman, Şaman (*qadın*)...

Təlgəli adlar

İnsan adlarının əvvəlinə elin qoyduğu adlar ədəbi dildə ləqəb, bəzən də ayama adlanır. Bizlərdəsə buna “təlgə”, ya da

“təliqə” deyirlər. Mənim aləmində elin-obanın birisinin xarakterini, iç dünyasını, ya keyfiyyətini kamil açmağa bircə kəlmə ilə yaraşdırdığı bu epitet elə təliqədi ki durub yerində. Arayısa, rəsmi izahat kağızlarına da keçmişlərdə elə təliqə də deyərtilər. Uşaqlığımdan yalnız bizim elata məxsus “təlgələr” eşitmişdim və o sözlər, ifadələr xalqımızın qeyri-adi tarixindən, özünəməxsus adət-ənənəsindən, özəlliyindən xəbər verirdi və açması qalın-qalın kitabların, sanballı dissertasiyaların, tarixi-etnoqrafik planda araşdırmaların mövzusu ola bilirdi. Hayıf ki, çoxunu unutduq və insanımızın, tarixi qaynaqlarımızın çoxu kimi itə-bata saldıq.

İndiki zamanda da bəzilərinə ləqəblər qoyulur və onlar əsasən rixşənd, qarşıdakını alcaaltmaq, bir paralarının naqisliyini, çatışmayan cəhətlərini qabartmaq işinə xidmət eləyir. Köhnələrsə daha çox o insanın özəlliyini, başqalarından yaxşı mənada seçilmələrini nümayiş etdirməyə səy göstərmişdilər. Dilimizdəki “qara”, “dəli”, “yekə”, “qaçaq”... kəlmələri müstəqim mənadan daha çox böyüklük, igidlik, qorxmazlıq, bütövlük, dəyanət mənalarını verirdi.

Biz aşağıda təkcə Mülkülünün yox, bütün elatımızın ayrı-ayrı kənd, oba və şenliklərinə məxsus təlgələri (*eyni zamanda nəsilləri*) verməklə heç kimi aşağılamaq fikrimiz yoxdur, sadəcə istəyirik ki, özündə çox böyük tarixi informasiyaları, etnoqrafik xüsusiyyətləri daşlaşmış şəkildə saxlayan bu dil hadisəsini (*özündə qeyri-adi*) gələcəyə ötürə bilək:

Qatov Məhəmməd, Sifir Əli, Layış Hümbət, İmam Alovsar, Topçu Qasım, Çürük Qasım, Gön Əli, Xotez Məmməd, Bahel Məmməd, Quzu İlyas, Ağgöz Məhəmməd, Gəlməli Məhəmməd, Yekə İsmeyil, Dəli İsmeyil, Qızıllı Qəşəm, Yekəyax Məhəmməd, Qara Əsgər, Der-der İbrahim, Şair İbrahim, Ətbaş Həsən, Qannı Qafar, Rubail Abbas, Pösü Vəli, Dımbılı Qələndər, Çəpər odlayan Ələkbər, Mirsem Kazım, Bıqlı Bahadur, Layış Ələkbər, Bıdıllı Qəməd, Tat İbrahim, Daqqa Vəli, Meşəbəyi İbrahim, Qırdı Həsən, Najdax Əli, Midan Əli, Qoqu Qur-

ban, Çənə Heydər, Narazı Səməd, Tölləş Məhəmmədəli, Həşgülü Məhəmmədəli, Əsə Temur, Təşkilat Hüseyn, Xaşıl Minə, Əbrəş İbrahim, Çalı İbrahim, Qaraqulaq İbrahim, Qaraçalı İbrahim, Ladara Vəli, Cöbü Həsənəli, Çəkməli Talib, Qəncər Abbas, Şəpbil Vəli, Gülməli Əli, Tortu Qurban, Çəpiş Əli, Kosa Süleyman, Cöcü Qasım, Əloy Məhəmməd, Kaşı Sadıq, Ana Sadıq, Çalğıbiğ Məhəmməd, Təpə Məhəmməd, Kəmtər Məhəmməd, Pələ Məhəmməd, Çiloy Abbasqulu, Cinbat Əli, Ura Cəlil, Gordan Xan, Aqam Tapdıq, Nasıx Fatma, Daylaq Tapdıq, Şaynalı Ələsgər, Maqara Şəmil, Zapel İsrafil, Ayrım Məmməd, Pıtdax Məmməd, Pıslər Əsəd, Qayır Abbas, İfliyi üzülən Qulu, Bağaləyiqlik Abbas, Dıj Əli, Qaz Vəli, Tötü Məhər, Dəmirqayra Hasan, Quş Paşa, Xilik Paşa, Bal Musa, Lırt Qədim, Yeqala Muxtar, Kaloğlan Müseyib, Ciman Zirəddin, Mıs Mahmud, Göygöz Əli, Oyçu Ədil, Mayor Söyün, Usta Qəmbər, Vesqan Tapdıq, Cindər Alı, Toyçu Musa, Dümqara, Mos Səməd, Bozan Musa, Hoqqulu Vəli, Göyçək Söyün, Molla Paşası, Düdən İsgəndər, Turşu Kərim, Özügəldi Qədir, İlangəzdırən Fərhad, Aşxor Qulu, Gənəçi oğlu Abuzər, Şıldır Musa, Zağar Əhməd, Telli Söyün, Şındıdı İslam, Şakroy İsa, Lal Tapdıq, Vicdan Paşa, Tın Qara, Töl Əli, Ciy Əli, Qax Əli, Hay Əli, Xanım Nəbi, Taral Əhməd, Çaylı Aslan, Qaqqa İsmeyil, Pəsə Məhəmmədəli, Göy Namaz, Cünü Qəməd, Qücü Müseyib, Qızılbaş Musa, Boz Ceni, Tel Eldar, Badron Şirin, Girman Mehdi, Aşı Namiq, Noğul Sadıq, Qənfet Hüseyn, Battag Nağı, Kəllə Cəfər, Babet Məhəmməd, Köndələn Sarı, Qardalı Məhəmməd, Bəşgül Məhəmməd, Ala Məhəmməd, Pırış Məhəmməd, Yanqır Məhəmməd, Məkki Məhəmməd, Qıbiş Məhəmməd, Quvuş Məhəmməd, Xotan Məhəmməd, Lümü Məhəmməd, Dıvır Məhəmməd, Dırjı Məhəmməd, Kələk Məhəmməd, Herti Məhəmməd, Tünü Məhəmməd, Çeqnaz Məmməd, Vil (Məlum) Məmməd, Ağ Məmməd, Şivələn Məhəmməd, Aybala Məhəmməd, Solaxay Söyün, Qaqey İbrahim, Mor Hacı, Ağban Mürsəl, Nuxa Qəzənfər, Ret Qurban, Knyaz Məhəmməd, Dördbaş

Məhəmməd, Müf Kərəm, Kefli Astan, Şir Cahangir, Söyləyən Kərim, Cazara Bayramalı, Bicoy Sadıq, Yeqa-Nuqa-Muqa Namaz, Qırğı Vahid, Əsəməsə Məhəmməd, Gürzə Ziyad, Qiy-tel Həmid, Bırı Namaz, İnci Mikayıl, Heli Əli, Xosan İsrəfil, Xompa İsrəfil, Kəj İsrəfil, Ququş Qurban, Qarğa Məcid, Şirin İsa, Ağrınalem İsa, Neynim Oruc, Ayıbasan Avıl, Cüccülü Həsən, Çeteze Ziyad, Qotur Məhəmməd, Heri Bayram, Muncuq Abbas, Heyvərə İsmeyil, Laqa Söyün, Qara Qaz, Taris Tanır-verdi, Qərəm Göycə, Qarollar Calalı, Qırmızı Göycə, Patavahı oğlu İvraham, Samer oğlu İsa, Həpə Söyün, Təzək Abbasəli, Qırca Səməd, Ölörəm Alı, Cıx Həsən, Qoz Həsən, Çintır Söyün, Baltalı Süleyman, Torba Muxtar, Atdı Baba, Girif oğlu Hasan, Dux Hasan, Xırxır Ədil, Dra Qasım, Yun Söyün, Qaral Qurban, Xaşıludan Mansır, Alçaxlı Qurban, Dəmyə Qara, Qırcel Qədir, At Hasan, Atqulaq Qasım, Küçükbaş Tağı, Qartal İslam, Kür Təhər, Sarı Qasım, Vəlayaq Hasan, Urus Əli, Kiçik-əl Əşrəf, Saytan Qulu, Ət Qara, Cücə Səlim, Camış Əli, Palaz Zakir, Qoç Əhməd, Çüy Söyün, Perən Məcid, Mod Cahangir, Höjət Bayram, Qağa Qələndər, Dımış Söyün, Kəkil Hasan, Mallı Şəmil, Lələ Namaz, Takuş Abbas, Qroy Hasan, Vız-vız Səməd, Xomeyni İsmayıl, Adamqıran Cəbrayıl, Qatar Hasan, Şüllən Hasan, Adam İsmayıl, Mışqı Qəfər, Modu Qəfər, Yağ Qəşəm, Baravar Əsgər, İrtı İmamqulu, Şollax Söyün, Gödək Göycə, Pağrım Ələs, Civi Söyün, Çomaq Qulam, Dandara İsmeyil, Qarabığ Hamza, Bərəkət Abbasqulu, Canavarbasan Məhərrəm, Qurd Sarı, Pencəryeyən Vəli, Cır Vəli, Maşallah Saleh, Pepi Əli, Kəmtər Paşa, Vəccə İsmayıl, Tatar İsa, Qatdadan (*Qənddələn*) Qəmət, Cocuq Ədil...

Elatımızın nəsilləri

Burada əsas bir məqam yaddan çıxmamalıdı ki, nəsillərimizin özəyini para kəndlər təşkil edir. Və elə o kəndlərin adı ilə də adlanır: Ağbaşlar, Öskənlər, Qaraboyunlar, Məsmalılar, Sofu-

lar, Hətəmallar və s. kimi. Eyni zamanda konkret şəxs adları ilə tanınan nəsiləri də bu siyahıya salmadıq. Onları təkrar etmədən, etnoqrafiya, tarix və dilçilik baxımından maraq doğuracaq nəsil adlarını aşağıda verirəm:

Yasovullu, Qurdlar, Maşavəllər, Ocaqlı, Mürşüdlü, Vəliqullar, Qanmazdı, Möyləlilər, Gürcüllər, Qasımalılar, Sınıqçılar, Almədədli, Xoranlı, Çopurnamazlı, Yönlülər, Qərnetli, Tufarqanlı, Göycəli, Sulupapaqlılar, Ocaqverdilər, İmamverdilər, Alapapaqlı, Maşaməhərli, Sarısöyünlü, Qaraödəkli, Qaragödəkli, Dəliqasımlı, Hərişdi, Özügənlər, Çodarlı, Şahverdilər, Kalvayınamazlı, Daşbasanlı, İmanlı, Balasöyünlü, Tağoglular, Müseyibbəyli, Qınnetlər, Baytalı, Xanadanlı, Mejdinli, Durmuşdu, Köklü, Baleyilli, İsmeyilli, Qılıçlı, Mollaismeyilli, Budaqlı, Tatlı, Balacalar, Fərzalılar, Keçəllər, Məstanlı, Boşşalılar, Martağanlı, Cığılar, Ekizdər, Süleymanlı, Kosalı, Yolçular, Kötyalılar, Herəzənni, Zağarrılar, Mormorlu, Seyidlər, Tatlar, Babaşlı, Novruzlu, Hamzalar, Ərəşdi, Əbdulləzdi, Ovçullar, Mülküllər, Fatmallar, Şəhrilər, Ustullu, Cəbədir, Dınqırlar, Ağməmmədli, Zərvallar, Patavallar, Aşıqlı, Qajırallar, Şaflanlı, Xasılı, Alməmmədli, Səfqullar, Əmirqullar. Terənlilər, Şeşənliklər, Sultanlı, Gəlmallar, Maşakəmrli, Nağdalılar, Hasanahılar, Məşədişahqulular, Döyrüşdülər, Qareykələr, Sərdərlilər, Göyüşlər, Seyranlılar, Miranqulular, Qoraçalılar, Nəzirli, İpəkli, Dəlləkli, Yamqırlı, Söyməliklər, Təkməzli, Qarağacılı, Qaracalar, Çıraqlılar, Uluqbəyli, Şərifli, Alxanlı, Cırdaxanlar, Sifirlər, Osmanlılar, Çürüklü, Şıxməmmədli, Turaflı, Malxaslar, Hacı Məmmədli, Tejenlər, Mollalar, Xəlilli, Muzdurlar, Əlirzalar, Qarammədli, Haqverdilər, İlantutanlar, Meyvallar, Sudyalar, İtodlayanlar, Xasməmmədli, Molla Məmmərzələr, Hacıbağırılı, Sarğızlı, Dadaşlar, Paşalar, Pənahalılar, Alıqulular, Nazarlı, Yağflı, Pirqulular, Adamqıranlı, Tüyğunlu, Emirli, Cırıxlı, Yağnalı, Uğurlu, Şıldırılı, Qarapaçalılar, Axundlu, Selbasanlı, Qazaxlar, Dəmirli, Ziyadxanlı, Çəplilər, Cücənli, Alıağalı, Sulduzlu, Danyarlı, Layışlar, Pərzamanlılar, Göyüsuflular, Vağa-

nıslar, Cəfərli, Aşvazlı, Sərvazlı, Qarollar, Ağamirzələr, Mircilər, Niyazlılar, Gümüşdü, Laqalar, Zallılar, Dəmirqayralar, Çalabbaslı, Xanqulular, Moyləqulular, Şıvıldıxlı, Ağbaşdılar, Xəlfəlilər, Rzalılar, Mirillilər, Bayramalılar, Səfqullular, Alməhəmmədli, Pənahlı, Koxalı, Hiləllər, Babaqocalı, Nejdəli, Balagızlı, Qazaxhasanlı, Quşdanlı, Derderlər, Həjələmxanlı, Camallar, Kamallar, Sofular, Aloğlular, Kazımlar, Nemeslər, Qaravəllər, Tomular, İmamallar, Tırışdar, Törpüllər, Dəvirallar, Babışdılar, Quşdar, Şalanlı, Totanlı, Tomaxlı, Totuxlu, Qaraqoyunlular, Ağbulaqlılar, Şınıxlılar, Qayvalılar, Hətəmalılar, Başıkəsiklər, Yesirlər, Mehtiağalı, Bölüklü, Əyridərəli, Döylətli, Kələmmədli, Hesilər, Misdər, Kürtlər, Qarafatmalar, Lazılar, Fərraşlar, Maşabəzəklər, Xaşılyeyənlər, Pencəryeyənlər, Ətyeməzli, Çaparlı, Qaracalar, Civişöylü, Qaraqundaqlı, Bozannı, Qaraçatılar, Göyallar, Böyüşdər...

“Qayvalı bulağı”

Mülkülümüzün suyundandı ki, bizimkilər min adamın içində dərhal seçilir. Kəndimiz aralı — yaylaqlı olduğuna görə öz yurdunda üçcə ay yaşayıb, ya yaşamayıbdı. Ona görə də “Koroglu”nun dibindən, “Uçuq”dan çıxan adsız suyu yalnız payızın son ayı və qışda lazımlı olubdu. Günəşırı, üç gündən bir gətirilən bir səhəng su ilə keçinə biliblər. Mal-qoyunsa həmişə çaya işləyibdi.

Kəndimiz 1950-ci illərdə dəmyədən aşağıya — plana köçürüləndən sonra həmin qaynama unuduldu, bir-iki dəfə sel gəlib tamam gözünü də qum-çınqılla batırdı. Tipik müsəlman sayaq münasibət vardı o suya: at-ulaq tamam batırıb gözünü də kütdən kəsmişdi. Adamın nəfsi çəkmirdi ki, dizini yerə qoyub bircə ovuc su içsin.

Vaxtilə el-oba saxlayan, insanların pənahlanıb başına cəm olduğu, sonralarsa bir saata bir ulaq yükü su doldurmağa imkanı tükənən qaynama get-gedə soğulub quruyurdu. Çəsmənin bu halı qədərbilən bir bəndə kimi atamı çox qayğılandırırtdı.

Qayvalı Qəşəm oğlu həyatdan vaxtsız getmiş, ölümləri ilə insanları yandırır və yaxmış, ellərin ağladığı qardaşları Yahya Qəşəm oğlu (1932-1958) və Fəxrəddin Qəşəm oğlunun (1939-1982) xatirələrinə, eyni zamanda, Mülkülünün bütün nakam cavanlarının ehsanına bulaq düzəltməyə çalışırdı. Mən tarixi faktları yazıram, nə var, necə var, olduğu kimi söyləməsəm, Tanrı məni bağışlamaz. Üstündən 24-25 il keçəndən sonra açıq etiraf etməliyəm ki, təklifi mən söyləmişdim. Özü də o vaxtkı Şəmsəddində, İcəvan və Dilicanda möhtəşəm bulaq — abidələri görəndən sonra. Bir yerdə də, konkret olaraq indi erməni əlində qalan Touz kənddə görmüşdüm ki, 1941-45-ci illərin İkinci Dünya müharibəsində bir erməni nəslinin axırncı nümayəndəsi həlak olubmuş, onların tarixindən həmin fəsiləyə itməsin deyərək kənd yığılıb onun, o nəslin adına bir möhtəşəm bulaq-abidə düzəltmiş, nəsil şəcərəsini — nəsil ağacını da qranitin üstünə həkk eləmişdi.

Təklifi eşidən, atası, qardaşları əlindən gedəndən sonra arxası uçuşan atamın, elə bil, qırışıqı açıldı, amma bir azdan sevincək olmuş kimi görünən kişinin qayğılandığını, fikrinin uzaqlara getdiyini sezdim. Axı, kişi onu nə gözlədiyini yaxşı bilirdi... Sadəcə, övladının qabağında acizliyini bürüzə vermək istəmirdi.

Can-can ay Ata! Övladlarınla da — böyüyü məndim, dünyanı dəyişəndə 29 yaşım vardı, o biri qardaş — bacılarım da məndən 4-10 yaş kiçik, — elə həyalı davranardın ki, bu kübarlığın, ləyaqətinlə hamıya nümunə olardın. Öz atandan belə görmüşdün, nəslin, bütün kəndimiz Səni başının tacı sanmışdı — lap erkən cavanlığından nəsil — el dolandırmışdın, ona görə istəmədin ki, övladının qəlbinə xal düşsün. İstəmədin ki, heç vaxt ayrılmadığınız siz qardaşların, hamımız bir yerdə böyüdüyümüz əmi uşaqlarının qardaş-bacı sevgisi bizim nəzərimizdə çat versin — ona görə də öz ürəyin çat verdi... Axır vaxtlar gözün yol çəkə-çəkə Dədə Ələsgərin belə bir misrasını dodaqaltı təkrarlardın ki, “incəlmişəm muylarının birincə.” Bilirdin qədərini, səni nə gözlədiyini. Buna baxmayaraq, xeyir-duanı ver-

din ki, işə başla!

Soraqlayıb Qazaxda heykəltəraş Ramizi tapdım. Leninqrad-da təhsil alan bu sənətkarın yaxşı zövqü var. Bəri başdan deyim ki, o, işi əvvəl şərtləşdiyimiz kimi yerinə yetirmədi. Axun oğlu Səmədə kəsdirdiyim, az qala hər biri 2-3 ton olan kəhrəba rəngli daşımızın üstündə əmim Fəxrəddinin portretini, əmim Yahyanın yarımçıq ömrünü, həyatda nişanəsi qalmamış kənd camaatlarımızın fidankən məhv olmuş — nakam talelərini o daşa ağac şəklində nəqş edəcəkdə. Doğrudan da heykəltəraş bunları əvvəlcə mumdan, sonra gildən yaptı. İşin daşa köçürülməsi isə əngələ düşdü. İndiyə qədər nə istəmişdisə quşun dimdiyində yetirdiyimiz Ramiz qardaşımız gildən yapıqlarını daşa köçürəsi olmadı ki, bu daş üçün məxsusi daşyonanlar — filan gərəkdi. Nəticədə sifarişimizi mərmər ovuntusunun sementlə qarışığından düzəldti.

Bu əsnada touzlu “xəstəliyi” başladı, atamı dilə-ağıza saldılar, başını ağrıtdılar. Həmişə xərclik verib hörmət elədiyi vəzifəlilərin də minnətini götürdü. İndiyə qədər sınımayan atam da dala çəkilmədi. Qərarımız belə oldu ki, əvvəlcə nəzərdə tutduğumuz kimi abidəni zamanın sınaqlarına tab gətirə bilən qranitdən düzəldtirək, daha zaman keçdikcə ovulub dağılan mərmər ovuntusundan yox.

Atam bulaq işini yaxşı bilən ustaları, mütəxəssisləri cəlb edib briqada yaratdı. Mütəxəssislərdən savayı Hacallıdan usta Səməd, Mülkülüdən İdris və Cığal əmi, Məhəmməd, bir də onların fəhlələri. Düz 25 gün əlləşib, qayanı yarıb, bulağın gözünü açıb suyun damarını tapa bildilər. Əvvəllər bir “şərvəti” su da ovuc-ovuc yığılırdısa, indi su fontan verdi. 500 metr qaya, suxur yataqları yarılarq, su xarab olmayan borularla ayağı dincə — sel tutmayan yerə gətirildi. Bulağın dəhnəsi -anbarı elə düzəldi ki, neçə ki həyat var, bu bulaq da var olub qalasıdı.

Bulağın suyu gəlib kəsmə qaya daşından tikilmiş hörüyün üstünə qoyulan novdan axmağa başladı. Ustaların üstündə atamın “dayı” dediyi Qənbər Mehvalı oğlu duraraq onları min bir

şövlə işlədirdi. Atamın sevinci yerə-göyə sığmırdı ki, murazına yetişibdi, axır ki, qardaşları — kəndi üçün ölməz — itməz bir abidə yarada bilibdi. Doğrudur, bulaq çəkdirmək, abidə yaratmaq əhvalatını bilən hökumət adamlarının minnət qoymaları, əsassız iradları Kişinin hövsələsini daraltdı, ancaq zərər yoxdu, onların hamısı köçüb gedəsidi, qalansa bu bulaq olacaq.

1985-ci ilin 24 sentyabrı. Qayvalı gəlib ustalara nəmər verdi, axan bu gur, saf və bal dadan Mülkülü suyundan stəkan əvəzinə ustaların hardansa tapdığı süd konservi bankasını 5 dəfə doldurub başına çəkdi. Ehsanlarında olsun, — söyləyib, bir də hamı ilə əhval-pürsənlik elədi, Səmədə and verdi ki, o mədəndə az işlə, Qənbər dayısı ilə incə zarafat elədi ki, mən kolxoz sədri, sən də mal fermasının müdiri olanda hayıfını bizim balacalar-dan zarafatla çıxırdın ki, bax mən də cürdəkdəki suyu yerə tökürəm, gedin bulaqdan təzədən gətirin. İdrisdən yenə su istədi, bir də başına çəkdi. Bu, Qayvalının axırcı görüşü oldu.

Sentyabrın 25-də Yevlaxdan qayıdanda iş başında avtomobil qəzasına düşüb 56 yaşında həlak oldu. Taleyin işinə bax ki, babamın ağır-səngin (r) o biri oğulları da avtomobil qəzasından həlak oldular.

Atam bulağa qurban getdi!

İşi altı altda-üstü üstə qalan bulağın o halı hamını təsirləndirirdi:

*Bulaq, bu gününü görməyəydim kaş,
Hanı sahibkarın başında sənini?!
Yoxsa işin yar-yarımçıq qalıbdı,
Axır gözlərindən yaşın da sənini?!*

*Fələyin işinə təəccübəm mən də,
Bir vəlvələ salıb şəhərə-kəndə,
Yoxsa bəd xəbəri eşidib sən də,
Tökülüb qabağın, qaşın da sənini.*

Sən Həsəni intizara salıbsan,

*Vay xəbəri yoxsa sən də alıbsan?
Neçə gündü Qayvalı sız qalıbsan,
Ağlayır torpağın, daşın da sənin*

Amma bulağı yarımçıq qoymadıq. İşlər davam elədi, o vaxta görə, elə indinin özündə də bölgəmizdə tayı-bərabəri olmayan bir bulaq-istirahət zonası yaratdıq. Ailəvi istirahət üçün şəraiti, parkı olan bir guşə. Mal-heyvanın, naxırın-sürünün də içməsi üçün novlar, su parçı, düzün düzdəməsinə elektrik xətti çəkdirib su nasosu, proyektor və s. qoyuldu. Bir sözlə, 2-3 şahanə mülkün xərcini çəkib atamızın başladığı işi sona yetirdik və bulağın üstünə belə bir lövhə vurduq:

1985
MÜLKÜLÜNÜN CAVANLARI ÜÇÜN

***Biz gedirik bu dünyadan,
Qalanlara salam olsun!***

Qayvalı — Yahya — Fəxrəddin

Mən burada daşa nə həkk edilib, onu yazıram. Yunus İmrənin tələbəlik vaxtı oxuduğum şeiri belə yadımda qalmışdı. Həmin o ələmli və sarsıntılı günlərimdə bir də kitaba — yazıya baxıb dəqiqləşdirəmmədim. Bir halda ki, bu qeydlər kitab şəklində maddiləşir, Yunis İmrənin sözü belədir: “Biz dünyadan gədən olduq, qalanlara salam olsun!”

Xalq bu bulağa “Qayvalı bulağı” deməyə başladı. Damarı tapılıb, gözü açılan bulaq saniyədə ilin müxtəlif fəsillərində 2-4 litr su verib hamını sevindirdi. Mülkünü ilə yanaşı, Əlibəyli, Öysüzlü kəndlərindən, ətraf obalardan, qonşu şəhər və kəndlərdən buraya ziyarətə gəlib dincəldilər, məlhəm suyundan içdilər.

Bulağa pənahlanıb Milli Ordumuzun bir bölməsi də orda bərqərar oldu... Gənclərin, insanların gur toplaşdığı bulaq-abidəmiz bu gün də xalqımızın istifadəsindədir.

Biz ata uşaqları ilə yanaşı, bulaqda tamamlama işlərinə el tökülüşdü. İsfəndiyar Rəsulov sovxozun direktoruydu. İməcilik elədi. Ətrafın daş-çınqılını təmizlətdi, bulağın üstündə 10 sotluq bir əraziyə dəmir tor çəkdi. Biz də həvəslənib oranı genişləndirib 4 hektara çatdırıb daha da abadlaşdırdıq. Teymur Həsən oğlu gəlib bir daşın üstündə oturdu, çəpərin içindəki dinc yeri göstərib omaşıyaraq dedi ki, dədəm burda mənə ev tikdirmək istəyirdi, nə yaxşı elədiniz, buranı abad bir məkana çeviriniz. Yahya Vəli oğlu öz əli ilə caladığı tutu gətirib oğlanları, qardaşı uşaqları ilə birlikdə orda basdırdı. Nakam gedən Mübariz — hamının sevimlisi, yaşına görə uşaqdan-böyüyə bütün Mülkölünün gözünün işığına çevrilən Mübariz Fərzalı oğlu bir şərqi çinarını bulağın düz böyründə suxuru dəlib basdırdı. Hayıf, o binəsib kimi çinar da cəmi 25 il ömür sürə bildi. Güclü tufan o çinarı da yıxdı. Eynən Mübariz kimi — taleyə-yazıya bax ki, nakam Mübarizin bu həyatdakı ömrünü onun əlinin yadigarı ağac da eynən təkrarladı.

Bir sözlə, hamı o bağ-parkın salınmasında “qəlbündən çıxan” köməyi eləməyə çalışdı və mən bu xeyirxahlığa (“*xeyir-xonluğa*”) — xeyriyyəçiliyə, ürəkdən gələn bir salamdan tutmuş, iş avandlığı verənlərə qədər hər kəsə ehtiramımı bildirirəm.

Kişilərin üzü nuruna

Dəmirçilərin Mehdisi danışdı ki, şahidi olduğum bir əhvalat yadımdan çıxmır və ötən bu 45-46 il ərzində çoxlarına söyləmişəm... O ilisi yaman quraqlıq keçirdi. Vədəsi olsa da, göydən bir damcı da düşmürdü, bir də eşitdik ki, Qəşəm əmim hamını müsəllaya çağırır. Qələmçənin yalında xeyli adam, ən çox da iman əhli müsəllaya çıxmışdı. Bir cöngə qurban kəsildi. Qurbanlıqdan kimlərə, hansı ocağa düşürdüsə pay göndərildi, qalanından isə elə “hənd”dəcə qazan asılıb, kabab bişirildi. And olsun o bir Yaradana! Əl-ayaq yığışdırılmamış, elə gürşad başla-

dı ki, müsəllaya çıxanlar tamam islandı və evə özümüzü zorla çatdırdıq...

Belə kişilərin üzü nuruna Allah-Təala da öz bərəkət payını göndərirdi. Köhnə kişilər çətin bir iş üçün üz vuranda deyərdilər ki, “saqqalım xətrinə” bunu elə. Qarşıdakı da daha saqqaldan keçəmməzdi. Belə münasibət, bir-birindən keçə bilməmək, böyük-küçük yolu gözləmək səbəbindəndi ki, həmişə ağız şirinliyi, könül xoşluğu olurdu.

...Atamın Əlibəylidə kolxoz sədri işlədiyinin ilk illəriydi. Uşağıydım. Bir gün gördüm ki, babam palçıqdan düzəltdiyi balaca küpələrin içərisinə inandığı axundlara yazdırdığı duaları qoyaraq, bir az buğda, duz, şüşə, iynə qırıqları, dağdağan (*sən Allah, sözün mənasına fikir ver! Çildağla necə də səsləşir! Dağdağ edilən, bədnəzərin gözüne — qara nəfəsinə dağ basan*) və üzərlik götürüb onları bir-birinə qarışdırdı və duanın üstünə əlavə edib ağzını səllədi. Soruşanda izah elədi ki, bunlar “həndi”, əkini doludan hifz etmək, bol məhsul yetişdirmək, bədnəzərdən və pisenəfəsdən elin varını qorumaq üçündü... İsmarlayıb çağırırdırdığı Mehdixan Xanoğlana Maşaisgəndər yalından, Hətəmalılardan, Qələmçədən tutmuş, Şərifliyə, Koroğlunun dalınadək haraya, necə basdırmağı bircə-bərcə başa saldı... Deyilməyə görə, son illərdə gen torpaqlardan istədiyi məhsulu götürüb, yaxşı ot yığa bilməyən camaatımızın ondan sonra əli sevindi, adlı-sanlı kəndlər, kolxoz-sovxoqlar Əlibəylidəki Telman kolxozundan ot, toxum aparmağa ayaq açdılar. Sınayanlar həmişə ona görə deyirlər ki, dünya heç boşuna “döyül”.

Yuxarıda dediyim o balaca küpələri görəndə, babam uşaq ağlının kəsdirə biləcəyi izahına bunları da əlavə eləmişdi ki, qədimlərdə bal arıları torpaqda, bax, buna bənzər, mumdan “küpə” düzəldərdi, biz uşaq vaxtı onları ağacın burnu ilə qazıb çıxardardıq. Bundan və meşədə ağac koğuşundakı pətək balından əlavə, arı həm də budaqlarda, ağac gövdəsində üzüm salxımını kimi bir-birinə calanmış balaca “küpələrdə” qısa bal saxlardı...

...Çox soraqlaşmışam, son 60-70 ildə o bal “küpe”lərini daha görənlər olmayıbdı...

Mən də tapşırıbmışam

Əlibəyliyə dörd para kəndin adamlarının qolundan tutan, hamının işinə-gücünə yarayan Zaman və Qaman qardaşları vardı. Onlar kolxozun dəmirçixanasını işlədər, kolxoz işindən başları açılanda da camaatı yola verərmişlər. Necə olursa Pənah kişinin də bunlara işi düşür, dəhrəmi, qapı mandalını düzəltdirəsiymiş, ya baltanı ovxarladasıymış, nə isə, dəmirçilər kişini get-gələ salırlar...

Atam kəndə kolxoz sədri seçildiyi günün elə gecəsi də ağsaqqallarla görüşüb həm onların xeyir-duasını alır, həm də işi necə qurmaq barədə onlarla məsləhətləşir. Söhbət qurtarandan sonra Pənah baba qımışaraq deyir ki, a Qayvalı, sən mənim canım, dəmirçilərini sıxma-boğmaya sal! Qəlbinə bələdəm, bilirəm ki, heç kimin çörəyinə bais olmazsan, yoxsa İsmeylin canı üçün, deyərdim ki, onları rədd elə getsin! Əmbə bir az sıx, məni yaman sındırıblar.

50 il bundan qabaq Əlibəyli kimi dağətəyi bir yerdə, əsas dolanışığı ziraət olan eldə dəmirçilik ən hörmətli və qazanlı bir iş idi. Dəmirçi qardaşlar soraqlayıb öyrənirlər ki, təzə sədr ən çox Pənah kişini eşidir, onun sözünü heç vədə çevirməz. Axırda Zaman ona minnətə gəlir ki, kolxoz sədrinə tapşır, gözü üstümüzdə olsun. Pənah baba axşamkı söhbətin şahidlərinin yanında qayıdır ki, Abbasın, Sarının başı üçün, sizi dünəndən mən də tapşırıbmışam, lap arxayın ola bilərsiniz...

...İndi bizim kənddə bir adamın üzə bir cür, arxada başqa cür qərar verməsinə işarə edəndə deyirlər ki, “Pənah əminin Qayvalıya tapşıracağı kimi eləyir”.

Onların hamısı haqq dünyadadı. Allah cəmi dünyadan köçənlərə rəhmət eləsin!

Satılan torpaq və bizimkilərin qeyrəti

Erməni bizdən torpaq qamarlamaq məqsədilə həmişə məkrli planlar qurub və əksərən də nəsilbənəsil onun reallaşmasına nail olubdu. Çox vaxt da öz rəhbərlərimizin, başbilənlərimizin əli ilə... Əsrikdəki “Qaraçı”dan (“*Qaraca*”) yuxarı — “Kibitka yolu”ndan Axıncı çayınadək olan meşələr əvvəllər bizdəydi. Erməni əsrlərdən bəri sınaqdan çıxmış metodunu işə saldı: Qulalı kəndində totuq-motuq, komsomolçu touzlu rəhbərin saqqızını oğurladı-torpaq əldən getdi...

Əlibəylidən də torpaq qopartmaq üçün erməni özünü ölümə verirdi. Camaatımızın damarına yaxşı bələd olan haylar ötən müharibələrdə, qonşuluq eləyəndə də görmüşdülər əlibəylilər torpaq üstündə necə əsir, ancaq yenə də bildiklərini babalarına vermir, kor tutduğunu buraxmayan kimi bunlar da geri çəkilmək istəmirdilər.

1963-cü ilin əvvəllərindən Atam Qayvalı Qəşəm oğlu (1929-1985) Əlibəylidə 7 il kolxoz sədri işlədi. Həmin Telman kolxozu əvvəl nə vəziyyətdə idi, camaatın əlbir-dilbirliyi, səyi nəticəsində hansı səviyyəyə gəlib çıxdı! Kasadlıq çəkən, məcburiyyət üzündən gedib Qalakənddə yol idarəsində, tikintidə günəmuзд işləyən eloğlularını hansı yollarla təsərrüfata toplayıb elini gümrah dolandıran kolxoz sədri atamın iş üsulları və metodu haqqında bu gün də ibrətamiz əhvalatlar danışılır. Eloğlularının damarını tutan, qarşıdakı ağzını açmamış diləyini, mətləbini onun özünə-üzünə deyən atam o çətin zamanda əlibəylilərin əlini çörəyə çatdırmışdı...

Anbarı boş, əmək gününə düşəni də ala bilməyən, təsərrüfat-sızlıq üzündən güzəran tapammayan kolxozçular hər şeyə ümidlərini itirmişdi. Adamları inandırır işə-gücə cəlb etmək lazım idi.

Eloğluları sınayıb gördülər ki, təzə sədrin ağzından nə çıxdısa, daha başqa söhbət yoxdu, mütləq yerinə yetirəcəkdi. Ceyrançölünə — yataq təmirinə getmək üçün "zadaniya"da elan

eləyəndə ki, hamı hazırlıqlı, özü də "vaxlı", "Dağdağanın di-bi" nə toplaşsın, maşınlar onları götürüb "Kol"a ağac qırmağa aparacaq, ordan da gedəcəklər yatağın uçuq-söküyünü təmir eləməyə-çoxları buna inanmamışdı. Axı, kolxozun yaşı bilin-məyən 2-3 sınıq-salxaq maşınının heç rayona getməyə illacı yoxdu — pokrişka, benzin nə gəzirdi? Motorları can üstəydi, o da ola Ceyrançöl.

Sübh tezdən yarıkönül, çoxu da elə-belə maraq xatirinə gələndə gördü ki, 3 saz maşın onları gözləyir. Sən demə, sədr şəxsi nüfuzuna başqa idarələrdən alıb gətiribdi. Bir də "tafotu"nu tutdular ki, bu sədr fəhlə atasıdır. Bir neçə günlüyünə kolxoz işinə göndərilənlərin çay-çörəyi bir yana, yemək-içməyi, siqareti, dəlləyi də daxil, hər məişət qaygısı yerindəcə həll olunur. Qayvalı iş üstünə gedəndə fəhlə yanına əlidolu gedər, sürücü bol bazarlığı "Villis"dən düşürər, sədrə ürəkdən gələn salamlarla iş avadanlığı verib, yeri düşsə, kərən qaldırmaqmi, köməkləşib aşırılan bir işimi olanda, qolunu çırmayıb adamlara qoşular, çiyini ağırlığa verərmiş... O illərin qışı çox qarlı-boranlı olardı. Əlibəyli çobanlar yaxşı bilirdilər ki, quşun dimdiyində də olsa onların kolxoz sədri tardan çölə çıxma bilməyən qoyuna yem ("*kombikorm*"), çiyid qabığı ("*şeloxa*"), ot presi yetirəsidir... Belə çovğunlu günlərin birində maşın-traktor karvanı ilə gedən sədrin özü də avariya düşüb zədələnmişdi. Atam o avariyanı üzə salmadı, körpücük sümükləri sınsa da təpitmə və kompreslə keçindi, o zədə isə ömürlük yoldaş oldu...

Əlibəyildə əsas təsərrüfatçılıq sahəsi heyvandarlıqdır. Ona görə də Qayvalı qoruğun qadağasını bərkitdi, növbəli əkinə keçildi. Dəmyədə bir il taxıl əkilən yerlər xama buraxılıb qaraçöp edildi, ya xaşa əkilirdi. Əvvəllər düz— əməlli bir taya ot çalıb yığammayan əlibəylilər ilan yalı (*beli*) tayaları indi yan-yanaya düzdülər. Qoruğu xəlvəti basdırıb otaranlarla sədrin əhvalatlarını bu gün də əlibəylilər şirin-şirin danışırırlar... Gecənin hansı vədəsiymişsə Cığal bir böyük mal qabağında "Qızıl qaya"-nın yanında elə təzəcə qoruğa giribmiş ki, körpəli qara inək

bərkdən mələyir. Cığal: "nədi ay üzülmüş, Qayvalınımı çağırır-san? Kirişmişcə zəhərlənsən!", — deyib inəyə təpinir. Elə o haltdaca gecənin zil qaranlığında Qayvalının səsi eşidilir:

— Nədi, a Cığal, mənimlə işinmi var, niyə zəhmət çəkib həndə çıxıbsan, sabah idarəyə gələmmirdinmi?!

Daha işin harasıdı?

Qoruq üstündə tayfa başçılarının, qohumlarının və doğmalarının xətrinə dəydiyinə görə əvvəlcə dedi-qodu yayılmış. Qışın oğlan çağındasa kolxoz malı ilə yanaşı ellə bərabər həmin kəslərin də malının quymaq kimi çiçəkli otdan doyunca yeyib tövlədə fısıqra-fısıqra bəslənməsindən doğan rahatlıq və əmin-arxayınlığın toxtaxlığı bir aləm olarmış. Qoruq üstündə sədrin kölgəsini qılınclayanların qışın tüpüsündə sədrə alxış söyləməsi də yaddaşlardan silinmir.

Dolanışiq üzündən kənddən perikib gedib vağzalda, ya Qalakənddə erməninin tikintisində ac-acına ağır işlərdə işləyənləri yeri gələndə nüfuzuyla, bir ismarığıyla kəndə qaytarardı. Bəzən də ərki çatan cavanları başqalarına görk olsun deyər: "Erməni nə köpəyoğludu, gör kimin oğlusan, gedib gör kimə nökrəçilik eləyirsən?!" — söyləyərək şillələyib "Villis"ə basıb Əlibəyliyə kolxoz işinə qoşardı. O qoşmaq-bu qoşmaq Telman kolxozu tütüncülüklə, baramaçılıqla, bostançılıqla məşğul olub yaxşı qazandı. Kəndin torpaqlarıyla yanaşı Kür yaxasında sədr təzə aldığı "Qızıl ulğun"da xaşa, yonca, yem çuğunduru əkdirdi, yaxşı cins inəklər aldı, toxumluq buğalar gətizdirdi, müasir heyvandarlıq kompleksi tikdirdi. Əvvəllər kolxozun Ceyrançöldə 2 qoyun yatağı vardısı, indi 6 əlavə yataq və 4 min hektar da otlaq alıb, yataqları səkkizə çatdırdı. Üstündən 30 il keçəndən sonra çox kəndlər Ceyrançöldə olan yataq yerlərini əlində saxlaya bilmədi, atamın xatirəsinə, onun zəhməti hədəf getməsin deyər kömək elədim, o qış otlaq sahələri Əlibəyli-Hacallı-Mülkülü camaatının ixtiyarında qaldı...

El üçün tələbkar olduğu qədər də camaatı yola verməyi, insanların damarını tutmağı bacarırdı Atam. Mülkülü Bəhram

Həsən oğluna məhlə verməsi ayrı bir məzəli əhvalatdı... Atamın kolxoz sədrliyinin, el dolandıрмаğının ibrətamiz, nəticə çıxarılması əhvalatları çoxdu, qismət olsa qələmə alacağıq.

...İndiyə qədər altdan-altdan iş görən erməni Touza onların əli ilə elə bu məqsədlə rəhbər göndəriləndən, 1967-ci ildən başlayaraq açıq-aşkar hücum taktikasını seçdi: Ermənistanın o vaxtkı Şəmsəddin rayonunun “Tabaksıryo” (*Tikiliş*) qəsəbəsində aeroport tikiləcəkdi. Həmin aeroportu erməninin torpağında yerləşdirmək mümkün olmadığına görə uçuş enmə-qalxma zolağı Azərbaycanın Əlibəyli kəndinin — Touz çayının sol qıyısındakı 14 hektar dümdüz, münbit torpağında salınacaqdı. O vaxt layihəni Moskvada təsdiq elətdirərkən nəzərə alınmışdı ki, burdan Bakıya da təyyarələr uçacaq, onun xidmətindən bəzilər də istifadə olayacaq.

Bunu qoyum ona gedim, erməni iri maliyyə tələb edən və balaca bir rayon üçün çox baha başa gələn layihələrin texniki-iqtisadi əsaslandırmasını hazırlayarkən sənədlərdə belə göstərirdi ki, bu sosial təyinatlı obyektlərdən Azərbaycanın sərhəd kəndləri də istifadə edəcəkdir. Murğuz yaylağının saf suyunu 45 kilometr məsafədən iri diametrli borularla çəkib Berd qəsəbəsinə gətirəndə də belə eləmişdilər. Yaşayış evləri bir yana, donuz damlarına da çəkdikləri həmin suyun debiti o qədər ki, kəmərin soğacağından Touz çayına axıdılanı az qala, bir çayın suyu qədər idi. Erməni burda həm də bir güllə ilə iki dovşan vururdu. Axıncı çayını qidalandıran, üstündə də Ağdam gölümüz olan həmin suyun hər damcısını biz səmərəli istifadə edirdik — erməni bunun paxıllığını çəkirdi. Ona görə də Axıncının soğulmağına gətirib çıxaracaq bu iri su kəmərinin yaratmaqla çayı qidalandıran əsas su toplayıcı mənbələrdəki suyu yüksək təzyiqli borularla öz əhalisinin 75-80 faizinin məskunlaşdığı ərazisinə çəkib gətirmişdi. Sonra daha bir məkrli plan quraraq ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəlində çəkib gətirdiyi suyun hesabına erməni “Maflar”dan aşağı — Touz çayı üzərində su anbarı tikdi. İndi də bizim əkinlərin suya kəskin tələbatı olan dövrdə beynəlxalq

konvensiyaların tələbinə etina etməyərək bizə əkin suyu buraxmır, acıq verirmiş kimi motor qoyub gölün suyunu o qaya-qafçıığaya, meşəyə, çöl-biyabana vurur. Touz çayı vadisində isə ağız suyu bir yana, adamlarımız həyətlərində içməyə də su tapa bilmir, içməli sudan kasadlıq çəkir... Bax budu erməni xisləti!

Nə isə, keçək mətləbə. Bizim torpaqda aeroport salınması barədə xəbəri eşidən kimi daş atıb başını tutan atamı müxtəlif kabinetlərdə çox sıxma-boğmaya salmışdılar — yaxın qoymamışdı. Axırda camaatın üstünə salmışdı. Kolxoz sədri ağsaqqalları, el içində sözü keçənləri məsələdən halı eləmişdi. Torpaq ayrılmasına dair kolxoz idarə heyətinin iclasına toplaşası olurlar. Rayonun böyükləri, birinci şəxs də daxil, iştirak elədiyi iclasda onları bir günə salırlar ki, gəl görəsən. Bayırda da maşınlarını murdarlayan kim, hələ bir qomarqalayıb minik maşınlarını hop qaldırıb aşırmaq istəyən dəstəni ruhlandıran kim! Məqsədinə nail ola bilməyən rayondan təşrif buyuran dəstə suyu süzülə-süzülə geri qayıdır... Əlibəylinin kolxoz sədrinə qarşı hücumlar başlayır. Babam gəlir düz birinci katibin qəbuluna. Deyir ki, bilirəm, buyruq qullarınız *(bizimkilər söyləyirdilər ki, o vaxtkı respublika rəhbərləri elmi adlarını İrəvanda müdafiə edərək almışdılar. Onda erməniyə söz verilibmiş, ona görə də tüpürdüklerini yalayammırlar)*, oğlumu kolxoz sədrliyindən çıxart! Babamdan necə sifət görmüşdüsə xeyli ara verdilər. Babamın qırxından sonra yenə basqılar başladı. Atamı axırda “öz ərizəsinə” görə sovxoz direktorluğundan azad etdilər. Ayrı birisini də *(bu işlərdə pərgar olan)* yerinə təyin elədilər. Bundan xəbər tutan ağsaqqal-qarasaqqallı el tökülüşdü rayona. Kişilər qeyzləndirdilər ki, bizim sədrimizi niyə çıxardırsınız?! *(Direktor-zad qulaqlarına girmirdi, çünki atamdan kolxoz sədri kimi ağızları şirin dadmışdı.)* Raykomla rayispolkomun binasının arası onda açıqdı. Oraya yığılan izdihamı gəlib camaata bağır basan atam xahiş-minnətlə geri qaytarmışdı...

...Yuxarıda danışdığımız o 14 hektar torpaqda payızdan bəri plantaj şumu qaldırılmış, hazırlıq görülmüşdü və bu yaxınlar-

da üzümlük salınacaqdı. Bu biri tərəfdə (*yəni ermənidə*) isə rayon rəhbərinin sifarişi ilə altdan-altdan planlar cızılıb tədbirlər tökülmüşdü. Onlarca iri və ağır texnika, daş-çınqıl, xır-qum yüklənmiş yüzəcn samosval maşın axşamdan konserv zavodunun və tütün məntəqəsinin həyatində hazır dayanmışdı. Buldozerlər, skreperlər, “katok”lar nizamla yığılmışdı...

Şər qarışana yaxın ağsaqqallardan Ələkbər, Cahangir, Ələs, Vəli, Məhəmmədəli, Poçtalyon Tapdıq, Yunis, Qara Bəşir, Əlixan, Qənbər, Qara, Mansır, Təmraz, Abduləli, Xanoqlan, Rəsul kişilər... bir ucdan ikibir-üçbir bizim evə toplaşib atamla məsləhətləşir, tələsik yola düşürdülər. Öz-özümə təəccüb qalmışdım ki, bunlar niyə xəlvəti söhbət edirlər? Onların eyhamlı danışığından qulağımın çaldığı təkam-seyrək qırıq-qırıq kəlmələr bunlardı: “Qeyrət yeridi”, “Nə köpəyoğludurlar!”, “Tənək”...

Səhəri bazar günü idi. Sən demə, erməni və bizim erməni yosunlarımız fikirləşibmişlər ki, kənd camaatı, əsasən də Əlibəyli, Hacallı, Mülkülü camaatı bazara meyillidi, çodarlıqla başlarını girələyir. Onlar əlaqədarlıq gedəcəklər bazara. Erməni də heç nədən xəbəri olmayan əlibəylilərdən xəlvət samosvallarla, buldozer-skreperlərlə hücum çəkib yeri düzləyəcək, göz açıb-yumunca daş-xır töküb aeroport meydançasını düzəldəcək, bununla da “keçi ölüb qoturu kəsiləcək”.

Bunlar elə buldozeri xodlayıb Musas yoluna yaxınlaşırdılar ki, baxırlar nə?! Əlibəyli sovetliyində uşaqdan-böyüyə, məmə yeyəndən pəpə deyənə tökülüb şuma. Hamı tənək basdırır. Aradan heç bir su içim saati keçmədi, gördülər, Cavanşirin zurnası, Musanın dəfi (*damdura üçlüyü*) dərəni qovuşdurdu, Ədil kişinin samovarı tüstülədi. Hamı canı-dildən işləməyində, dağdan ağır kişilər də başlarında quzu dərisindən papaq bir kənarda dayanıb qəlyan çəkir. Elə bir ucdan da camaat, arvad-uşaq gəlməyindədi. Bir qaqqanaq-şaqqanaq var ki, gəl görəsən... İşindən keçdiyini, dolanışığının, həyat yolunun Əlibəylidən — Touzdan tam asılı olduğunu yaxşı bilən erməni nümayəndələri gün əyləndə, iş qurtarhaqurtarda yaxınlaşıb bizimkilərə

üzrxahlıq eləməyə çalışmışdılar ki, bizdə günah görməyin, özünüñkülər belə plan cızmışdı...

Beləliklə daha bu torpaq məsələsi xəkə qoyuldu. Erməni təyyarənin uçuş-enmə zolağını öz tərəfində — çay yatağında beton plitə döşəyib düzəltdi...

Rayondan mütəxəssislər sonra gəlib “yeni salınmış bağı” inventarizasiya edəndə görmüşdülər ki, üzüm tingləri bəzi yerlərdə tərsinə — başı aşağı torpağa basdırılıbdı. Çox yerlərdə də eləcə çubuğu, tənək budağını yerə doldurmuşdular...

Çuğul nə ölüb, nə də öləsidi. Təşkilatçının, camaatı bu işə qoşanın kim olduğunu xəbər vermişdilər və rayon rəhbərləri də onlara daşın hardan dəydiyini onsuz da yaxşı bilirdilər. Ona görə də birinci katib: — Qayvalı, neçə ki, mən burdayam, sənə iş yoxdu, — demişdi. Doğrudan da kişi kimi sözünün üstündə durdu — atam 4 il yarım işsiz qaldı. Sərvət toplamağı heç vədə qarşısına məqsəd qoymayan, heç bir yığamatı olmayan atam maddi sıxıntıya düşdü. Üstünə ümidlə köməyə gələn heç bir kəsi naümid, boş qaytarmayan Atam çox vaxt başqasından özü borc alıb imdada ehtiyacı olanın işini aşırar, özü isə borc mən-gənəsində sıxılardı. Korluq-kasadlıq çəkdik, kasıbçılıq-qıtlıq gördük, ancaq el məhəbbəti, camaatımızın nəslimizi urvatlı tutub başa çəkməsi hamımız üçün böyük təsəlli oldu. Hələ uşaq-kən fikir verib görmüşdüm ki, atam məclisə-mərkəyə girəndə 40-50 adam gurultu ilə ayağa qalxar, başına cəm olub əhval-pürsənlıq edər, könlünün xoş olması üçün mehribançılıq göstərərdilər. Bütün bunlar o maddi sıxıntının əzablarını, az da olsa, yüngülləşdirirdi... Fərəhsiz keçən uşaqlığım dövründə Atamın o hərəkətlərini (*torpağı qoymadı erməniyə versinlər*) özlüyümdə bəlkə də qınamışdım. İndi isə çox böyük ehtiramla Ona rəhmət oxuyub alxış edirəm ki, ay Ata, görün nurla dolsun! Nə yaxşı belə damar, qeyrət göstərdin! Elin-elatınla birgə bilməyənlərə də touzlu ruhunu, bizim insanların mərdliyini, mübarizliyini, ağır oturub batman gəlməsini, comərdliyini ən bariz şəkildə nümayiş etdirdin. Torpaq satanların, nakəslərin murazları

gözündə qaldı!

Goruna qurban olum, ay dədə! Hər yerdə olduğu kimi o kasıb vaxtımızda damar güstərdin. Hələ arada katiblə də döşləşdin ki, ayə, sən varsan deyə öz eloğlumdan keçəsiyəmmi?

Əhvalat belə olmuşdu: Atam könül sirdaşlarından biri ilə telefonda danışanda dostu katibin atasını nəzərdə tutub demişdi ki, bu pispapaq köpəyoğlu daha bizi abırdan saldı. Gəlib nə qədər müftə mal-material daşıyıb aparmaq olar?! Üstündən də bir-iki yağlı söyüş-filan... O vaxt məhdud sayda olan telefonu nəzarətdə saxlamaq asan idi (*indi texnika hər işi görür*), həm də yəqin ki, rəhbərlərin göstərişi ilə gizli qulaq asırdılar. Telefon danışığını dinləyib katibə xəbər vermişdilər. Atamı çağırtdıran katib and icmişdi ki, Qayvalı, and bu-qəsəm bu, səni istədiyin vəzifəyə qoyacam, bircə o telefonla danışdığın adamın adını mənə de. Bir də and icirəm, sənin adın olmayacaq və o kəsə haqq-hesabı, özüm bilirəm, necə çəkəcəyəm. Onda atam qabaqdakına acıq verirmiş kimi, sol əli ilə çırtıq calırmış kimi baş barmağıyla uzun barmağını bir birinə toxundurub “paho...o...o, ayə, sən varsan deyə öz eloğlumdan keçəsiyəmmi?” — söyləmişdi. Bu təhqiramiz hərəkəti qəbul eləməyən katibin köntöylüyünü sinirə bilməyən atam stulu qamarlayıb bunun başına endirmək məqamında raykomun köməkçisi İbrahim Kalvayı Kərim oğlu atamı qucaqlayıb, and verib, bayıra çıxartmışdı. Sonradan kişi həmişə İbrahim əmiyə alxış oxuyardı ki, nə yaxşı əmoğlu məni qucaqlayıb çıxartdı, yoxsa qana düşmüşdüm. Rəhmətlik İbrahim əmi də bu əhvalatı başqalarına danışmış və beləliklə el-obada geniş yayılmışdı...

Sağılan varsa...

Lap uşaqlıqdan fikir verib görmüşdüm ki, Atam çoxdan görüşmədiyi könül qızdırdığı, yaxın bildiyi adamlarla, qohum-əqrəba ilə əhval-pürsənlik eləyəndə qarşısındakının dolanışığı ilə maraqlananda deyir ki, sağılandan nəyin var? “Sağılan” —

yəni inək, camış, qoyun, keçi. Ürəyimdə öz-özümə söylənərdim ki, bu kişi niyə soruşmur, evin-mülkün, maşının, lap elə mebelin (60-70-ci illərdə xarici mebel dəstləri yaman moddaydı) varmı? Sağmal mal hamıda var də! Elə bilirdim, şəhərin ortasında biz inək-camış ona görə saxlayırıq ki, babam-nənəm ağartıya adət eləyiblər və nənəmin də satınalma süd-qatığı nəfsi çəkmir. Bir də “lənətə gəlmiş SSRİ” vaxtında, xüsusən 70-ci illərin ortalarından etibarən o qədər bolluq, ucuzluq oldu ki, daha nəinki şəhərdə, kənddə yaşayanların peyinə bulaşaraq mal-qoyun saxlamasına ehtiyac qalmadı. Başqa uşaqlar futbola gedəndə, loto torbasını şaqqıldadıb, hasar dıblərində kart oynayanda biz ata uşaqları il uzununu damda başından bağlı saxlanan inəyin-camışın altını kürüyür, vedrə ilə bir ucdan sulayır, ot gətirib yem verərdik. Qonum-qonşu bir yana, az qala böyük bir şenlik olan 8-10 küçədəsə heç kim heyvan saxlamazdı. Qonşumuz, hamının hoyuna yetdiyinə görə “Həsən doxtur” dediyimiz Həsən Əbdülhəsən oğlu mənim, qardaşlarımın qan-tər içində heyvan rahatlamağımızı görüb demişdi ki, siz ona görə timov (*qrip*) ol-mursunuz ki, gündəlik tövlədəsiniz və oranın havası, o peyinin qazı da mikrobları öldürür, bədəninizin xəstəliyə müqaviməti artır.

Xülasə, biz heyvan saxlayıb əlimiz balamı batır ki, bu sağ olmuş da bir yandan istəyib — “söydüyü”nün hamısını sağmal mal-qoyun saxlamağa təşviq edir?! Halını sorduğuna bircə-bircə də başa salardı ki, heç kənddə də yaşamırsan, öyrüşün də yoxdu — hər şeyi, lap suyu da pulnan alıb, peyini də maşın tutub daşıtdırırsan, yenə malının ildə bir balası (*danası, potası*) sənə qazanc qalacaq. Malın oğursax (*mal-heyvanın balasız sağılma*) olsa belə yenə əlini öpəcəksən. Hesablama aparıb sübut eləyirdi ki, bir inək, ya camış saxlasan, elə bil, bir adam işləyib evə donluq (*yəni maas*) gətirir...

Əlibəylidə bu gün də Qayvalı kolxoz sədri olan vaxt neçə ailəyə inək aldırıb kasıbcılığın cəngindən xilas etməsini, iməcilik yolu ilə neçə evə tövlə-pəyə tikdirməsini xatırlayıb dönə-dönə

rəhmət oxuyurlar. O vaxt atamla işləyənlər indi də danışır ki, Qayvalı axşam “zadanya”da dedi ki, *(kolxozda görülən işlərə yekun vurmaq, sabahkı həlli vacib məsələləri müəyyənləşdirmək üçün operativ iclas, istehsalat müşavirələri sayaq bir tədbir keçirilərdi və kolxozun özü rusunku olduğu kimi, həmin o tapşırıq — müzakirə iclasına da rusca “zadanya” deyərdilər)* sabah “aktiv”in hamısı mal bazarında olsun, ancaq filankəsi də *(indi oğul-uşağı bir yana, məşallah nəvələri də yetirib, şanlı-şöhrətli nəsil olublar, ona görə ad çəkmək istəmirəm)* özünüzlə götürərsiniz. Hamımız orda tapışıraq. Biz o kasıb adama bunu deyəndə bu fikirləşdi ki, görünür kolxoz sədri özünə inəkmi, camışmı almaq istəyir, yəqin o heyvanı mənə haylatmaq üçün çağırtdırır.

Sabah kolxoz sədri başda olmaqla təftiş, hesabdar, anbar-dar, partkom, kənd soveti... hamımız bir kənarda dayanmışıq, Qayvalı rəhmətlik bu Filankəsi çağırırdı ki, biz burda söhbət eləyirik, sən bir bazarı hərlən gör ya qızılyelin, ya körpəli yaxşı bir inək tapa bilirsənmi? Özümüzlə yaraşası olsun ha! Bax, elə bil özünə alırsan, sənə umudluam.

Bu aralanandan sonra sədr aktivə müraciətlə:

— Bilirsiniz ki, bu eloğlumuz yaxşı adamdı, el işinə yarayan-dı, ancaq mayası yoxdu, əlinə sağmal heyvan salammır. Ona görə, inəyin pulunun yarısını mən verirəm, yarısını da kimin nəyə imkanı çatırsa siz düzəldin.

Onu da deyim ki, rəhmətlik inəyi tək-cə də ala bilərdi, ancaq qarşdakının qəlbini qırmamaq, onu borclu çıxartmamaq, eyni zamanda aktivin hamısını tərbiyələndirmək üçün belə eləyirdi. Nə isə, sözümlə belə oldu ki, guya kolxoz öz kolxozçusuna inək bağışlayır.

Bu qayıdıb gəldi ki, bazarın gözü bir körpəli inək var, əsl Si-zə yaraşasıdı. Gedib sövdələşdik, indicə cəmlənən pulu verib inəyi aldıq. İnəyi çatılayan eloğlumuz soruşdu ki, ay sədr, görən Qəşəm əmim evdədimi, inəyi hara aparım?

Qayvalı:

— İnəyi aparırsan evinə. İnək sənindi və bu sağmal kolxo-

zun aktivi sənə bağışlayıb, — dedi.

Üstündən 45 il keçəndən sonra da o kişinin necə donub qaldığı, uşağının bu hədiyyədən necə sevincək olacağını xəyalına gətirib nə cür karıxdığı bu gün də şirin bir xatirə kimi söylənir.

...Goruna qurban olum, ay Ata! Dünya dağılıb bir quruluşdan təzədən qayıdıb o birisi quruluşa keçəndə halal, zəhmətkeş, düz insanların dolanışığı ceyran belinə çıxanda bir də sınaayıb gördüm ki, kimin ki, sağılanı var, o təntiyib o qədər də kasadlıq çəkmədi. Zəhmətə qatılıb ailəsini halal qazancla dolandıranlar da həyat — zaman burulğanlarında azıb-çaşıb qərq olmadılar. Bir daha sənə tapındım ki, ailənin sağılanı, əmcəyi əldə olanı varsa dərviş könüllü, gözü tox, nəfsi təmiz insanlar həyatda heç vaxt sarsılmayacaqlar.

Can yonqarı

Mal-heyvanın can yonqarı olmasını lap köhnə vaxtlardan bəri işlədirlər. Elat adamımızın söyləməsinə görə Tanrı Adəmi xəlp etmək üçün Cəbrayıl tapşırırdı ki, indiki dillə desək, materialı bu, özü də bu nişanda palçıqdan yoğurub bir fiqur düzəltsin. Cənabi Cəbrayıl deyiləni eləyir.

Allah-Təala baxanda görər ki, bu fiqur onun istəyincə alınmayıbdı: mütənasiblik yoxdu. Məsələn həddən artıq böyükdü, ya iki qolu, iki ayağı əvəzinə çoxlu əl-ayağı var, baş bədənə nisbətən iridi və s. Böyük Yaradan “bıçağını” götürüb palçıqdan yapılmış həmin fiquru yonub-yonqarlayıb onu indiki bəni-insan formasına salar, yonub çıxartdığı artıq palçıqdan da qoyun-inək, indiki ev heyvanları düzəldər və hamısına da nəfəs, can verər...

Doğrudan da bu canlıların elmi tərəfdən baxanda hamısının məməli olması öz yerində, qan dövrəni, daxili orqanlarının quruluşundakı oxşarlıq, kobud desək, azar-bezardan müalicə üçün istifadə edilən dərmanların eyniyyəti də bir tərəfdən, ancaq nə sirr varsa insan hələ özünün dilinə bir damcı da çay-su

dəyməmiş, dişinin altından bir şey keçməmiş ilk öncə qapısındakı mal-heyvanı rahatlayıb yemləyir, ondan sonra özü-özünün yadına düşür. Günün hansı saati olsa da özünü dar macalda heyvanını-dövlətini rahatlamağa yetirir.

Başqa bir tərəfdən isə qapısında var saxlayan (*yəni mal-qo-yun*) o qədər əyilib-qalxır, hərəkət eləyir, hələ özü də öz acı su-yunu çıxararaq ot da çalıb, tapıllayıb, xotma yığıb sonra da təzədən onu maşına yükləyib, qapısında da bir ilan beli (*ilan yalı*) taya qoyursa canı yonqarlanır, artıq şlak, ət-piydən, hələ bir qan təzyiqindən də xilas olub sağlamlaşır — gümrahlaşır. Bu anlamda da demək olar ki, heyvan canın yonqarıdır. Can yonqarı ilə yanaşı o həm də sabit valyutaydı. Bizimkilər var deyəndə mal-heyvanı nəzərdə tuturdular: “Varım yoxdu tökəm saçam (*bəziləri bunu “satam” kimi başa düşür, əslindəsə aşıb—daşmaq mənasında aşıb-saçmaqdı*), xəzinəm yox, ağzın açam.”

Haram tikə?

Millətimin insafına bir də qurban olum! Öz qapısındakı bir yana, çölün vəhşisinə də adamlarımız çox mərhəmət göstərərdi. Qeydlərimiz boyu elat adamının yanaşmasından danışdıq. Məşələrimizdə, yaylaqlarda bulaqların qabağında bütöv ağac gövdəsinin içini yonub çıxardar, iri bir tabaq düzəldərdilər ki, öz mal-heyvanları ilə yanaşı çölün qurd-quşu, ac-yalavacı da o sudan içə bilsin... Sürünü canavardan saldıran, canavarla boğuşan qurdbasan itlərə dərhal ayrıca bir heyvan kəsər, əlüstü quyruğunu isti-isti onların qabağına atar, sonra da cəmdəyi şaqqa-layıb verərdilər...

...İlk bəşər olan Adəm bir gün heyvanı kəsib soydu, hamısını da bütüncə bişirib yedi. O boyda cəmdəkdən itə-pişiyə birçə tikə də düşmədi. İtnən pişik yalam-yalam yalanıb eləcə baxa-baxa qaldılar. Allah-Təala bu işdəyi götürə bilməzdi. Haqdan Adəmə buyruldu ki, insan ehtiyacı üçün kəsdiyi mal — heyvan-da 7 haram tikə var ki, onu adam yeməməlidir. Yəni o yanında

heç bir it-pişik olmasa belə kəsilib atılmalıdı. Öz ev heyvanına qismət oldu-oldu, olmadı qoy çölün canlısına yem olsun. Bizim insanların inancına görə o tikələr bunlardı: **1.** “Yalağadüşən”, boyunla kəllənin birləşdiyi və cəmdəyin üstündə qalan boyunun ucundakı oynaq yuvası. **2-3.** İki qolun uclarındakı “ximirçək” — yəni kürək sümüyünün get-gedə nazıqlaşaraq ətdən sonra əmələ gətirdiyi qığırdaq. **4.** Döşün ucundakı “ximirçək” — qığırdaq. Yəni qabırğa qəfəsələri birləşən yerdə qat-qat yağlı döşün qarın boşluğuna tərəf hissəsində olan qığırdaq. **5.** Heyvanın ağ ciyəri, qara ciyəri, ürəyini “içalat” halında birləşdirən nəfəs borusunun üstündəki “malaza”. Yəni qırtlaq qapağı — “udlaq” (*bağışla, əziz oxucu! Elatımızın gündəlik işlətdiyi sözlərlə yanaşı, anatomiyaadakı ifadələri də işlətməyə məcburam. Ancaq, vallah, bu yaşa gəlmişəm, həmişə el arasında “malazanı üzərəm, ha”, “malazanı boğazından çıxararam, ha” deyimini eşitmişəm. Yeri gəlib, bu tərcüməylə bağlı öz mülahizəmi söyləmək istərdim. Bir paraları elə sanır ki, tərcümə zamanı orijinalı mükəmməl bilməyin əsas şərti. Hansı dilə çevirəcəksənsə onun o qədər də əhəmiyyəti yoxdu. Qətiyyə! İndi bir para sahə ədəbiyyatlarında qurama, əcaib sözlərə, ifadələrə rast gəldikcə bunun bir daha şahidi olursan ki, tərcümə bəzən “kalka” üsulu ilə, sətiri tərcümə şəklində aparılır, yekununda isə xalqın çox sərrast ifadə tərzisi qalır kənarda, kiminsə bir uğursuz tərcüməsi, ana dilimizdə qarşılığı ola-ola söz quraması daxil edilir dilin lüğət fonduna və dilimizi yaman günə qoyurlar).*

6-7. Ürəyin içindəki “qulaqlar” — yəni klapanlar.

Elmi və tibbi baxımından da götürsək, görəcəyik ki, dediyimiz bu 7 tikəni yemək düzgün deyil və o tikələrin xeyirdən çox, bəlkə də ziyanı var insana.

Belə yanaşma təkcə heyvan kəsəndə ortaya çıxmırdı. Torpağının, məhləsinin bar-bəhərini toplayan köhnə kişi, ya evin xanımı o nemətlərin hamısını, hər şeyin “sorunu-sofunu” hara-mı kimi sorub-sovub sıfıqlayıb evinə-anbarına aparmırdı. Qazdığı kartofdan, dərdiyi qarğıdalıdan, biçdiyini taxıldan, üzdüyü

meyvədən bir cəngəmi, ya bir vedrəmi, ya bir qommu... “bu da torpağın payı”, söyləyib yenidən qaytarıb torpağa-məhləyə dağıtdığının çox şahidi olmuşam. Onu ona görə eləyirdilər ki, ana torpaq çölün qarışqasından tutmuş, bəcəyinə, çaqqalından tutmuş, qurduna-quşuna da pay verə bilsin və insanla bərabər başqa ac qarınları da doyurmaqla Allahın (*elmi cəhətdən dövriyyə — dövretmə qanununun*) qoyduğu “qərəlin” davamında Tanrı yanında əliboş olmasın. Bu təməl qanunlardı, insaf tərəzisi, yenə deyirəm, millətimi var edib yaşadan və humanizimizin prinsipləri. Məhsulun bir hissəsinin onu yetirən torpağın özünə qaytarılması sanballı tədqiqat əsərlərinin mövzusu-du və təkcə bu ştrixin özüylə dünyanı heyran qoya bilərik. Ortaya çıxaranlara salamlar olsun!

Yaratdığı xətrinə, yoxsa itın qisməti?

Allah-Təala cəmi yaratdığına rəhm eləyəndi və hamının da öz ruzi-qisməti (*payı*) var. Köhnə kişilər, az qala, bəşərin özü qədər qayım-qədim əhvalat danışardılar:

— Böyük Yaradan insan oğluna buğdanı o qədər bəxş eləmişdi ki, dənə dolanda taxılın gövdəsi başdan-başa tamam sünbül bağlarmış. Adamlar da olacaqlarının (*evinin*) həndəvərində bir azacıq taxıl əkərmişlər və o bir parça yerin buğdasını yığıb-yığışdırmaq olmazmış... Adəm övladı da daha çörəyi indiki kimi “it zülmü ilə” əzab-əziyyətlə qazanmamışmış...

Buğdanın alasütül vaxtıymış. Qadın çörək salırmış. Özünü bulayan uşağı rahatlamaqda tənbellik eləyir, bir yuxa götürüb, əstəğfurullah, onunla körpəni silir (*bəşərin də çox dunuq, azqanan vaxtı olubdu... Qazan xan yağı başçısının-təkurun dunuq xanımını yer altında-zindan quyusuna salınmışdı, onun kiçik qızını guya yorğa olduğuna görə mindiyinə, ölülərin yemək-içməyini də əllərindən aldığına inandıra bilmişdi*)...

Elə o andaca üstündə xəlbir dığırlasan yerə düşməyən zəmidə üç qarış boyu olan sünbül başlayır aşağıdan-yuxarıya doğru get-gedə qeybə çəkilməyə. Bu halatda it zəminin ətrafına dolanıb göyə tərəf başlayır ulamağa (*o vaxta qədər itin uladığını eşidib-bilən olmamışdı*). Elə yazıq-yazıq ulayır ki! Tükürpədən səsi eşidən adamlar tökülüşür. Qadın dili tutar-tutmaz adamları başa salır. İt də uzun-uzadı ulamağında...

Get-gedə əriməkdə olan sünbül gövdənin ucuna bir azacıq qalmış dayanır. Olub-keçənlərdən hali olanlar anlayır ki, nankorluğa görə Yaradan verdiyi "urzunu" geri alırdı. Fəlakəti duyub Tanrıya yalvaranın, yaratdığı digər canlının xətrinə Aləmlərin yiyəsi rəhm elədi (*Allah Rəhmandı, Rəhimdi, Adildi, Bağışlayandı*). Əvvəlkindən on dəfə kiçik, bu gün əlimizdə qalan bu sünbülün qapının halal itinin qisməti, ruzisi olduğuna qədimlərdən bəri insanlarımız inanardı...

Əvvəllər it ulayanda onu azdırmazdılar. Eləcə gətirib qabağına duz-çörək qoyardılar; o ya sakitləşər, ya da ki, o ocaqdan baş götürüb gedərdi. Onunçün də babalar həm də deyərdilər ki, at ələ düşər, it ələ düşməz.

Kərəmin xətrinə

Yuxarıda "xətrinə" dedim, bizimkilərin danışdığı bir söyləməni də xatırlayıram:

— Teymurləng bəlli səbəbdən erməni ucdantutma qılıncdan keçirirmiş. Erməni daha qurtarhaqurtarıymış. Bunların kökünün kəsildiyini görəndə Kərəmin anası irəli yeriyib deyir ki, ya Əmir, bizdən sonra gələnlər nə biləcək erməni nə olduğunu? Xan oğlunun öz qanını kimlərə calamaq istədiyini haradan biləcəklər?! Kərəmin xətrinə bunlardan damazlıq saxlamağını təmənna edirəm.

Əmir Teymur ananın sözündən keçəmmir. Əlyetərdəcə biri qadın, biri də adı kişi olanın ikisini saxlayır...

Həqiqətdə isə, “Əsli və Kərəm” dastanı daha qədimdi... Bir söyləməyə görə də Əmir Teymur erməninin nişanəsini özünə görə kəsmir ki, gələcək nəsillər bilsin onların nə yuvanın quşu olduğunu.

İlk baxışdan mətləbə daxil olmayan bir neçə əhvalatı da aşağıda söyləyirəm ki, torpağı bir yerdən götürülən bizim yerin ləngərli, salğalı insanların xarakterini, iç dünyasını açmağa azacıq da olsa, kömək edər.

Mərd Ananın doğduğu Əmir

...Ceyrançöldən Tiflis bazarına bir bölük mal aparan zaman Sacdağında çapovulçular Yasovulludan olan bu adamların qabağını kəsir. Bunların içindən birisi soyğunçularla əlbiriymiş. Bilirlərmiş ki, Əmir heç kəsə sınıan deyil, ona görə də onun tüfənginin çaxmağını xəlvətcə çıxarıblarmış. Yolkəsənlər bunlara təpinərək: — “Tökün silahları və özünüz də necə gəlibsiniz, eləcə də qayıdın geri, sizin daha burda malınız-zadınız yoxdu,” — deyəndə, Əmir: — “Beləfilan uşağı, sizi ana, bizi inəkmi doğub?!” — bağıraraq tüfəngi hərləyib üzünə qaldırır ki, bunları qırsın, görür nə, namərd çaxmağı çıxarıbdı. Daha nə olasıdı, quldurlar vururlar nə oğulu.

Yasovullu Əmirinin qəbri indi də ordadı. Əmizadələri, əmi-si uşaqları 2-3 nəsil keçsə belə igidlik-qəhrəmanlıq simvolu olan, nakam gedən Əmirin xatirəsini uca tutar, “Əmir əminin goru haqqı” andını ən müqəddəs əhd-peymanda işlədirdilər. İgidimizin övlad nişanəsi qalmadı. Əmirin bir üzü qız, bir üzü gəlin olan qadını Zeynəbi sonradan ağılada-ağılada Qırılıya öz qohumlarına ərə verdilər. Mülkünü ocağından böyük sayğı görəni, Əmir kimi igidin coşğun məhəbbətində qovrulub qarşılan xanım-xatın Zeynəb yenə əlaqəni üzmədi, oğlu Əresəy Mülkünü cavanları ilə bir böyüdü, qızı Ətlazı Yasovullunun halal kişilərindən olan Müseyibin ocağına gəlin köçürdü.

Kişilərin baxtı-yığvalı

Halal durub-oturan, halal çörək qazanıb onu halal da yeyən Kişilərimiz olubdu həmişə. Bunun müqabilində də varları artıb-çoxalıb, düz-dünyanı tutubdu. Mülkölüdə Hacı Məhəmməd adlı bir zat olubdu. İlxısı, cah-cəlalı... Oğrular hər dəfə qəsdə-nirmişlər ki, ilxısından-atından oğurlayıb aparsınlar, gecənin hansı vədəsi gedirmişlərsə də kişini kürkünə bürünüb töylədə yatan görür və kor-peşiman, əliboş qayıdırmışlar geriyə. Hacısa öz yorğan-döşəyində rahat yatmağında... Bunu nöqərlərdən unanmazyana öyrənib biləmişlər. Daha nə olasıdı? Qəti inanırlar ki, o kişinin baxtı ayaqdadı, özü yatsa da, oğru-xain nəzərinə onun kölgəsi mal-dövlətinin üstündədi.

...Kalvayı Kərim də olubdu bizlərdə. Hamı sürünü, malını yaylıma aparanda həmişə görürmüşlər ki, bunun qoyunu yeyib — doyub, gəlib arxacda yatışır. Təəccüblə soruşanda ki, Kərbəlayı, örüşə nə vaxt getdin, ha zaman qayıtdın ki, xəbərimiz olmadı? Kalvayı Kərim qımışaraq söyləmiş ki, bala, o halal varımı mənim baxtım otarır. Özüm burdayam, baxtım malımın üstündə, sürümün içindədi...

Biz də belə ocağıq

Zaman elə gəldi ki, Yasovullunun Məhəmmədinin boynuna Həcc ziyarəti düşdü... Zəvvarları aparan karvan neçə məmləkətin torpağını adlayıb Ərəbistan səhralarında ağır-ağır irəliləyirdi. Hər mənşildə sarvan zəvvarlardan yolkəsən bədəvilərə vermək və karvanı xata-bəladan sovuşdurmaq üçün pul toplayırdı. Uzun yolun məşəqqətinə əvvəlcədən hazır olan yolçular dinməz-söyləməz haqq ödəyirdi. Müqəddəs torpaqlara çatmışdılar. Necə oldusa çölün ərəbləri verilən haqla razılaşımayıb gəlib zəvvarları da hədələyib onlardan xəspuşluq eləmişdilər. Məhəmməd bunların dərslərini vermək istəyəndə yoldaşları qoymamışdı ki, bunlar hamısı “ocaqdı”, (*yəni müqəddəs torpaqların adamlarıdır*) onlara toxunmaq olmaz, qoy bunlar da (*yəni*

var — pul) getsin gedənlərin dalınca. Həmin an ağsaqqal yoldaşının sözünü çevirəmməyən Məhəmmədin gecənin hansı vədəsində qalxıb getdiyindən kimsənin xəbəri olmamışdı...

Obaşdan oyanan dəstə görür ki, bədəvinin apardığı dolu heybə, hələ üstəlik bir erkək cəmdəyi də yanında ortalıqdadı və Məhəmməd də qılıncını silib-təmizləyir. Zəvvarbaşı dillənməmiş Məhəmməd qayıdır ki, biz də belə ocağıq! Gərək Mülkölüyə toxunmayasan, toxundunmu, payını alacaqsan!

Ziyarətdən Vətənə dönəndə kimin nəyi vardı, ortaya qoyub bərabərleşib halallaşmalıydı. Bərabərleşəndə Hacı Məhəmməd deyir ki, o bir kisə kömürü çəkməyin. — Niyə çəkməyək? — Səfərdə mənim atımın irəşməsinə oğurlamışdılar, mən də hayıfımı çıxmaq üçün karvansaradan bir kisə kömür götürdüm, oğurluq maldı-onu qatmayın!

Hacı Məhəmməd babamızın Həcc ziyarətindəki bu əhvalatlarını danışdım ki, qalsın yadigar.

Soruşmağı ar bilən Rüstəm baba

Ulu babam Rüstəm İsmayıl oğlu Məşhəd ziyarətindən qayıtmışdı. İndi avtobusla 3-5 günə gedib-gəlirlər, o zamansa səfər 2 aydan artıq çəkmişdi. Kənd başına tökülüşüb Məşədi adının mübarəkbadlığına yığılmışdı. Məşədi Rüstəm də ha təfərinclə baxırdısa, uşaqların anasını adamların arasından seçəmmirdi. Qardaşı, əmisi uşaqlarından da soruşmağa dili gəlmirdi ki, birdən ürəyinə gələn başına gəlmiş olar. Halalını səhərdən görə bilməyən Məşədi ürəyində dolandırırda ki, yaqın məndən sonra “xəlyər”, ya “çiçək” aparıb uşaqların anasını...

Məsmə ana isə həyasından yaşmaq ağzında ziyarətdən qayıdıb müqəddəs Məşədi adını alaraq onun nəzərində daha da ucalmış Rüstəmin üzünə çıxma bilməmiş, eldən, camaatdan həya eləmişdi. Məsmə səhərdən “öy damında” elə bir ucdan samovar qaynadır, ocağı sönməyə qoymayıb kökürü qoyub çömçəni götürür, qara bozartma qazanlarını bir-birinin ardınca boşaldıb, buğlanan pörtməni dərin sinilərdə, iri məcməyilərdə ba-

lıqbeli otaqda, iki gen taxtın üstündə bardaş qurub oturan kişi-lərə göndərirdi...

Sağ ikən qoy qulağım eşitsin

Mülkülünün Kalvayı Qasımlısından Məcid kişi qoyuna ge-dirdi, yaxşı da varı-halı vardı. Qardaşı oğlu Cabbar ilk şura məktəblərində (*“şeqayında”*) oxumuşdu, zəkali olduğunu görüb müəllimləri tövsiyyə eləmişdilər ki, təhsilini davam etdir-sə yaxşı olar. (*Nə illah edirəm, xırdalamayım, olmur, rusca adı “школа грамотности юношей и несовершеннолетних” olan, daha çox savadsızlığı ləğvetməyə, özü də savadsız yeniyetmə və gənclərə təhsil verməyə yönəldilmiş belə ilk məktəblərə camaat rusca ilk hərflərini götürüb-özününküləşdirib “şeqayın” deyirdi. Dəqiqləşməsinə ehtiyac var, bu mənim mülahizəmdir. Bir hala da qəti əminəm və bəlkə elə sürətli mənimlətmə kurslarını yaradıb orada dərs verənlərin təsirindəndi ki, Touzun Puşkin məktəbi fe-nomeni yarandı, o təhsil ocağı bir neçə nəsil istedadlar yetişdirdi, təhsilimizin şöhrəti aləmə car oldu.*

Bu mövzuda araşdırma aparıb gördüm ki, ötən əsrin 30-cu illərində kollektivləşmənin vüsət aldığı dövrdə xalq təsərrüfatı üçün yeni kadrlar hazırlamaq məqsədilə Touzun Puşkin məktəbində üçillik nümunə kolxoz cavanları məktəbi yaradıl-mışdı. Kəndlərdən gələn gənclər yataqxanayla, gündə üç dəfə yeməklə və təqaüdlə təmin olunurdu. Orada kolxozun strukturu, idarəetməsi, hesabat işlərinin aparılması öyrədilirdi. Həm də həmin bu məktəbə “Şeqayın” deyirdilər. Cabbar əmi bu məktəbi bitirmişdi.) Keçən əsrin 20-30-cu illərində evdən çıxıb oxuma-ğın, başqa yerdə qalmağın nə demək olduğu aydındır. Əmisi Məcid boynuna götürür ki, nə xərci var, mən çəkəcəm, tək Kal-vayı Molla Ələkbər kimi bizim də bir ağzı Quran oxuyanımız ola. Heç kim üstünü vurmur və Cabbar da hər dəfə lazım olan-da, Gəncəyə gedəndə bir heyvan aparıb satır, xərclik eləyir. Məcid əmisi də həmişə bunun boyunu “söyürmüş” ki, şükür Al-

laha, bizim də oxuyanımız var.

Necə olursa Məcid kişi bərk azarlayır. Dili tutar-tutmaz deyir ki, Cabbar qoy gəlib qulağım eşidə-eşidə bir Yasin oxusun. Xəbər Cabbara çatanda gəlir, ancaq Allah kəssin elə gəlməyi. Məcid əmisi yalvara-yalvara deyir ki, boyuna qurban olum, bir Quran oxu, bir az sakitləşim. Qardaşı oğlu suçuxur, yerə baxıb udquna-udquna qalır. Kişi nə qədər dirənsə də cavandan səs çıxmır. Axır-axırda başa salırlar ki, bunun oxuduğu ayrı məktəbdə. Məcid kişi vaysınıb söylənir ki, a sənin oxuduğun belə-belə olsun, bə mən heyvanları sana ondan öteri verirdim ki, “çin-çuat” dilli, hesab-kitab elmi öyrənəsən?! Hesab-kitabı hamı bilir də, ay oğul! Hanı öyrəndiyin Quran-Kitab?!

Saf — duru Nabat ana

Nabat ana əslən Xatınlı qohumlardandı. Kötücəsini də görən nənəni ümidiydi yaşadan. Ağzından axırncı nəfəsi çıxana kimi “qara kağızı” gələn oğlanları Abuzər və Çodarın yolunu gözlədi. Əl-ayağı tutan vaxtlarında qonşuda bir az çox ləngiyəndə deyirdi ki, bıy, başıma xeyir, indi uşaqlar davadan gəlib qapını bağlı görərlər, mənə yox olum, yaman keçikdim.

Nabat nənənin Cavad adlı bir nəvə oğlunu da hələ 1923-cü ildə hökumətə sınımadığına görə vurmuşdular. Cavad da bir Cavad idi. Nəslinin, kökünün ən yaxşı tərəflərini özündə birləşdirib canına hopdurmuşdu... O vaxtkı əli tufəngli milisləri görən Nabat tufəngə baxıb demişdi ki, bo...o...y, bu bizim Cavadın tufəngi döymü, nə zaman götürdünüz ki, xəbərimiz olmadı? Deyirlər ki, yox, bu bizim öz yarağımızdı. Nabat tez yüyürüb damda pərdini aralayır, dəsmala bükülü beşaçıları çıxarıb baxır, ürəyi yerinə gəlirdi. Daha harasıdı! Məmməd kişinin ağır xərcindən, el-obanın kəltə kişilərinin zaminkarlığından, Cavadın uzun çək-çevirə salınmasından sonra iş sovuşub gedirdi.

Məmməd kişi isə onu yamanlayar, hey danlayardı ki, arvad, bəsdə, bu uşaqlığından əl çək! Vallah səni öldürüb, gedib “Sifi-

rimi” (*Sibiri*) çəkəcəm!

Axırda Cavadı vurdular. Onu NKVD-nin həyatından babam Qəşəm kişi gecəyə, “časovoy”u bircə anlıq yuxu apar-masından istifadə edib sinəsinə alıb qaçırmış, birnəfəsə də dəmir-yolunun üstündə, xozeyin Abbasın evinin yanında onu gözləyən arabaya yerləşdirərək dal yolla kəndə yetirmişdi. Obaya çatır-çatmaz, “Çürük dəre”də bir bayatı çəkərək dünəndən intizarda qalan kənd əhlini xəbərdar eləmişdi ki, onların igidinin çənazə-si hökumət əlində qalmadı.

Üzbaşı babanın halal tikəsi

Mülkülünün adlı — üzdə olan kişilərindən biri də Üzbaşı ba-ba olubdu. Xanlar kimi igid bir oğul yetirən kişi Yasovullunun yerdən qalxma cavanlarını həmişə ruhlandırır “ərəmşidir”, di-ribaş olmaları üçün “dəhmərləyirmiş”.

Öz dili ilə desək, uşaqlara xeyir-dua verib səfərə (*yəni oğur-luğa*) yola salanda kimsə qəflətən asqırsa deyərmiş ki, ay bur-nunuz kəsilsin, bekara şeydi-timov tutub, səhərdən burnu axır-dı, — söyləyib cavanları yoldan qalmağa qoymazmış... Oğur-luq heyvanı kəsib qazana dolduranda Üzbaşı kişi də “mən oğurluq tikəni dilimə vurmaram”, — deyib öz evindən götürdüyü ət parçasını iplə, ya sapla bağlayıb həmin o bo-zartma qazanın içində bişirib yeyərmiş. Özü də Koroğlusayaq tez-tez təkrarlamış ki, 100 il çaldım-çapdım, dilimə haram tikə dəymədi.

Atı ver, vağzala dəyim

Barxanalar çoxdan yüklənib, köç yola düşmüşdür. Mə-həmməd Leylini tələsdirir ki, əmisi uşaqları onları Musasın ayağında gözləyəcək, gərək onlara çatsınlar. Elə bu halatda Leylinin Öysüzlü qohumlarından birisi özünü hövlnak yetirir ki, Məhəmməd əmi, atını ver, bir vağzala (*Touz dəmiryol vağzal-*

na) dəyib qayıdıram. Kişi dinməzcə atın qantarğasını verir ona, aralanandan sonra Leyli söyüb-söylənir ki, köç üstündə olduğu-muz yerdə, adamların bizə məhəttəl qaldığı vaxtda, neylədiyini-di?! O nə vaxt Mülkülüdən vağzala gedə, orda işin aşıra, təzə-dən bəri qayıda, ya qayıtmaya, ya qismət!

Məhəmməd əmi bıqaltı qımışıb “neynək, a Leyli, sənın qo-humunun qəhrinə-nazına da dözərik. İstədi, namına qıymadım, qohumluqdan keçəmmədim”, — deyib təsəlli verir.

Arvad, huşunu cəm eylə

Adil müəllim nağıl eləyirdi ki, Murğuzdan qayıdanda termosunu “Pəhləvan bulağı”ndan doldurmuşdum. İş elə rast gətir-di ki, Qazağın kolxozunun Göy dağdan boçkalarda arana pen-dir aparən maşınına mindim, şər qarışana xeyli qalmış gəlib evə çatdım. Qağam başını çəkib (*köhnə kişilər yay-qış ülgüclə tərta-miz qırılmış başlarını evdə olanda yaylıqla “çəkərdilər”*) yat-mışdı, anama xəlvətcə dedim: “Ay ciji, qağamı oyat, de ki, bu-laqdan (*Hacallının Noylu bulağının da suyu sərin və safdı*) təzə-təzə su gətirmişəm, dur iç”. Özümsə “daldeyləndim”. Anam tormosu parça boşaltdı və dediyim kimi elədi. Qağam sudan tamsınan kimi dedi: “Tünbətün qızı, məni niyə aldadırsan? Bu Murğuzun “Pəhləvan bulağı”nın suyudu”. Cijim nə illah elədi, kişi dediyindən dönmədi ki, arvad, aqlını başına cəm elə! Ədilə denən çıxsın qənşərimə! Adil əmi gözündən gülə-gülə ata hüzu-runda hazır olur, öpüşür-görüşür, kişi yaylaqdakılardan hal-əh-val tutur.

Bizim yeməyimiz kimdən olacaq?

Yerindən təzə qalxan cavanlardan biri atasına ürəyində acığı tutardı ki, bu kişi ustanın haqqını həmişə baha danışır. Dedi, bu dəfə özüm danışib gətirəcəm. Axşam sevincək xəbər gətirdi ki, hörgünün sajeni yemək də ev yiyəsindən olmaqla 20 manat

idi, mən elə danışdım-barışdım ki, yemək ustanın özündən olacaq, həm də vur-tut 18 manata, hörüyümüzü hörüb işimizi tez bir zamanda tamamlayacaqlar.

Ata gözünü gəzdirdi ki, hamı evdədi və nəzərlər onun ağzına dikilib, nə deyəcəyini gözləyirlər. Ata köksünü ötürüb acı-acı, mənalı tərzdə dedi: — Ay bala, baha danışırıbsan, gərək bizim yeməyimizi də onların boynuna salaydın!

Touzlu ruhu, bu yerin insanların mənəviyyatı belədir ki, qapında işlətdiyin, iş gördürdüyün insanın 3 öynə yeməyini verməlisən. Nə olsun, səhər evindən gəlir və axşam da evinə gedir? Sənə mülk tikir, qoy xeyirxahlıqla, böyük ürəklə, əlinin, qəlbinin hərərətini ora hopdursun, sənə alxışçı olsun ki, sən də o evində-mülkündə şad-xürrəm, ağız şirinliyi ilə yaşayasan.

Mən də “ölürəm”, arvad da

Bizim kənddə bir kişi vardı. Deyərdi ki, evə qonaq gələndə mən də “ölürəm”, arvad da. Mən ölürəm ondan ötrü ki, qonaq ac gedəcək, biabır olacam, arvad ölür, ondan ötrü ki, qonaq qalib yeyib-içəcək. Ona görə də o rəhmətlik çox vaxt cibindən pul çıxarıb xəlvətcə arvadı çağıraraq deyərmiş ki, get, qonşudan 2-3 beçə al gətir! Yəni, bilir ki, evdə var, sadəcə, arvada pul verir ki, qaş-qabaq tökməsin, beçəni kəsdirib, qonağa ürəkli qulluq eləsin.

Bu olmasa neynəyəsiydin ki?!

Zülmün, insafsızlığın nə vaxt və kimə edilməyindən asılı olmayaraq ağsaqqallarım heç dözə bilmir, elə bil, bu saat olmuş kimi, ufuldayır, başqalarının dərini özlərinki kimi qəbul edərək öz içlərindən keçirirdilər.

Məşədi... *(yenə istəmirəm ad çəkib bu xoşməramlı qeydlərimizi bir intriqa, çəkişmə-didişmə obyektinə çevirim)* qardaşının kürəkənini uzun yay boyu işlədib, əlli arabadan çox ot biçdirib gətirib qapısına yığmışdı. Təzə evlənən, pula ehtiyacı olan İlyas

hesab edirdi ki, otun pulunu alandan sonra əlinə maya salar, heyvan alar, üzünə gələn ildə də köməkləşib bir balıqbeli dam tikdirər. Haqq-hesab eləyəndə Məşədi çıxarıb bir araba otun heç yarısının da haqqı eləməyən, lap köhnə pulla 3 manat verir, qarşısındakı cavanın donub qaldığını görəndə isə deyir: “A bala, qarnın niyə ağrıyır, aparıb qəndə verib 3 gün içərsiniz də. Bu olmasa neynəyəsiydin ki?!”

“Dəryən”dən keçəndə bir daş götürəydin...

Aşıqlar, el sənətkarları təkcə toylarda, şənliklərdə çalib oxumazdılar. Elat öz obasına qayıdandan sonra payızın axırlarından başlayaraq uzun qış gecələrində böyük evlərdə və həm də dövrən açmaq, yığışmaq üçün nəzərdə tutulan iri və işıqlı tövlələrdə yığılıb məclis qurardılar. Ağ otaqlar tikiləndən, geninə—boluna balıqbeli damlar qurulandan sonra aşıq məclisləri orada keçirilərdi. Mülkülülərin kimlər qonağı olmazdı? Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Nəcəf, Öysüzlü Səməd, Öysüzlü Aşıq Ələsgər, Aşıq Əsəd, onun qardaşı Məhəmməd, Aşıq Qəhrəman...

Aşıqlar çox vaxt babam Qəşəm Məşədi Rüstəm oğlunun qonağı olardı. Bizim Mülkülü söz deyən öz cavanlarımız bir yana, çox şairlərimizə ilham veribdi. Əlimərdanlı şair Nəcəfin “Görürsənmi o dağları, getmir duman üstədi” rədifli şeiri də babamın həyatindən Qara Quzeyə baxanda bədahətən dediyi sözlərdəndi.

Bir dəfə də incə danışan, incədən-incə çalib oxuyan Hacallı Aşıq Qəhrəman qarşı-qarşıya qoyulmuş iki yekə taxtın üstündə əyləşənlərlə əhval-pürsənlik edir, çay içib çörək yeyəndən sonra sazı köynəkdən çıxarır. Zilini-zil, bəmini-bəm eləmək üçün aşıqları burur, hərdən simləri təzanə ilə dısqıldadır. Nəm çəkmişdi, ya nədəndi, saz kökə yatmır ki, yatmır. Hövsələsi daralanın birisi dillənir:

— Ay rəhmətliyin oğlu, daha bizi öldürdün! O “Dəryən”dən keçəndə bir daş götürüb bunun “çüyünü” bərkidəydin də. “Ru-

hani” gözləməkdən gözümüzün kökü saraldı ki...

Gülüşmə, qaqqıldaşma... Aşıq Qəhrəman da gülüşənlərə qoşulur, saz axır ki, köklənir, şagirdi Çapıq Aslanla birgə dövrən açıb sabahacan Qaçaq Kərəmin dastanını söyləyirlər...

Mən də deyirəm, oxşamasın...

Bizim kəndin bir xüsusiyyəti vardı. Əslində həmin bu keyfiyyəti ta 70-ci illərə qədər əksər kəndlərimizdə müşahidə eləmişdim. Bir adam kənardan — digər el-obadan birisi ilə dostluq edəndə bütün nəsil, qohum-əqrəba, kənd də həmin adamlarla isti münasibətdə olurdu, ilk dəfə dostluğu başlayan qalırdı qıraqda, el-obada hamı dostluq-qohumluq telləri ilə o kəsi əhatə edir, kənddəki bütün evlər onun üzünə açıq olurdu. Eyni zamanda, qarşıdakı tərəf də həmin ki qaydada. İnsanlar beləcə bir-biri ilə mehribanlaşıb qohumlaşırdılar.

...Babamın Touz şəhərindən Muradov Məhəmməd adlı bir dostu vardı. Kişi öz məhləsindən yer vermişdi, əvvəlcə sement zavodu, sonra isə bütün şəhər əhalisini 70-ci illərin əvvəllərinə qədər çörəklə təmin edən çörəxana tikilmişdi. Əvvəlcə baş xəmirgir, baş usta və çörəxana müdiri olmuşdu. Məhəmməd Babanın pəhləvanlığı da vardı — məşhur qurşaq tutan olmuşdu. Lap XIX əsrin Kişisi idi...

Məhəmməd kişi 50-ci illərdə yaşlaşmışdı. Çoxdan pensiyadaydı. Mülkölüyə hər gəlişi Yasovullu üçün bayram olardı. Babam aşıq gətirdər, erkəklər kəsilər, məclis qurulardı... Elat camaatı ola, söhbətin-sözün bir-birini gətirməsi ola... Söz yerdən-qalxma cavanlardan olan Nurəddindən düşür. Hamı bir ucdan bunu tərifləyir ki, çox qabiliyyətli, qanacaqlı, böyük-kiçik yeri bilən cavandı. Elə bil, filankəsin oğlu deyil, kaş ona oxşamayaydı. Hamı yerbəyerdən deyir ki, Allah eləyə oxşamaya! Bayaqdan söhbətin uzandığını, xörəyin soyuduğunu, onunla badə vuranın da ağzının söhbətə qarışdığını görən Məhəmməd kişi birdən ayağa qalxır, əlini qovzayıb hündürdən sözün axırını uzada-uzada bir neçə dəfə təkrar edir: — Mən də deyirəm ox-

şamasın! Oxşamasın! Oxşamasın!

...Daha bundan sonra həmin söhbətə son qoyulur və diqqət kişiyyə yönəlir.

“Yox, mən 150 manatlıq erkək almalıyam”

Nüsrət, Qara, Əli, Yolçu, Talıb, Cümşüd, Paşa, Şaban, Muxtar, Binnət, Müzəffər, Ələkbər... ötən əsrin 60-cı illərində Fəxrəddin əmimin gənclik dostlarıydı. Elə dostlarıydılar ki, sonradan çoxu qohumluğa çevrildi və artıq üçüncü nəsildir ki, davam edir. Əmim dostlarını başına yığıb qabaqlarında da buynuzu qırmızı lentli bir erkək Nüsrətin toyuna gedəsi olur, toyda yaxşı iştirak edib məclisi şənləndirib “gülləndirirlər”.

Vaxt gəlir, əmimin adıyla bizdə nəsə bir şənlik qurulur... Nüsrət əmi bazara çıxası olur. Yer qulaqlıdı, öyrənibmiş ki, Fəxrəddin bunlara 150 manata bir erkək alıb gətiribmiş. Mülkülülər Nüsrəti tanıdıqlarına — Fəxrəddinin qardaşlığı olduğuna görə onun başına tökülür, nə istədiyini bildikdən sonra ən yaxşı erkəklərini təklif edir, özü də hörmət qoyurlar ki, məsələn, 170 manatlıqdı, 140 manatdan apar, Nüsrət əmi razı olmur ki, mənə 150 manatlıq heyvan lazımdır. Bazar belədir ki, ad çəkdi, gəlib yiyəsinə çatasıdı. Mal-heyvan satan bilir ki, mal-qoyun alverini bilməyən tanış-qohum adam adı çəkdi, onu nəinki aldatmaq olmaz, hələ hörmət eləməlisən. Bunlar nə qədər dəyərli və ucuz qiymətə heyvan təklif edirlərsə də sadələvh, durudan duru, pak Nüsrət əmi deyir, elə mənə 150 manata erkək satın... Bu, mülkülülərin dilində bir dastana çevrilib.

Arvad qohumu dörəvədörəvə...

Kəndimizdə Vəli Mürsəl oğlu öz səliqəliyi ilə seçilər, həmişə el işinə yarayardı. Dəryən dağının dibində yaşayanlar “maşın ayağı”na — şose yolun kənarına çıxar, “soyuztrans”a minərək rayona gedib-gələrdilər. Adamların yayın qızmarında istidən,

yağmurda yağışdan-qardan daldalanması üçün orada 3 şahtut basdırmışdı.

Vəli baməzəliyi ilə də ad çıxarmışdı. Həmişə zarafatla deyirdi ki, kişi qohumu dərəvədərəvə (*dərə bə dərə*), arvad qohumu dörəvədörəvə yəni dövrədə, ətrafda, süfrə başında!..

Bir-birindən törəyənlər, xəmrə və balatı

Bizim yerin insanları həmişə ağzıbir olub (*Göyçə gölümüzün o tayında, əzəli türk torpağında Ağzıbir kəndi vardı*), əlbir-dil-birliyi, mütəşəkilliyi ilə tarixən ad çıxarmışdı. Onların çəkici zindanın eyni nöqtəsinə vurmaları ilə nələrə nail olduğundan kitab boyu danışmışıq. Diqqətlə baxanda görürsən ki, bu kəndin, obanın adamları hamısı bir-birinə çox oxşayır, elə bil, bir kişidən əmələ gəliblər. Rayon, bölgə miqyasında baxanda da onun kimi. Köhnələrimiz deyərdilər ki, bizimkilərin hamısı bir-birindən törəyibdi. Bunu mən Mülkülünün timsalında göstərməyə çalışdım. Bu kənddə indinin özündə də hamı böyüklərə, ağsaqqala "əmi", həmyaşıdlara və cavanlara "əmi oğlu" deyib müraciət eləyir.

Bir-birindən törəyən, hamısı əqrəba olan elatda daim ədəb-ərkan gözlənilibdi, o icma, əhali arasında da pis əməl törədənə, başaşağılığı gətirəcək iş görənə, demək olar, rast gəlinməyibdi. Hamı bir-birinin boynunu yalayıb, "can" deyib, "can" eşidib.

Hamının da mayası eyni yerdən tutulduğuna görə bir-birinə də xəmrəsi, balatısı düşüb. Bunu yaza-yaza ürəyimdən nisgil qarışıq bir hiss keçir ki, görən, indiki nəsil bu "xəmrə" və "balatı"-nın nə olduğunu yerli-yataqlı başa düşəcəkmi?! İmkanım daxilində görək bunun nə olduğunu izah etməyə çalışsam. Lap dünənə kimi (*tarix üçün 20-25 il nədir ki?*) analarımız acıtma tutub xəmir yoğurar, biri bir sini böyüklükdə xamralı bişirər, yuxa salırdılar. Bunun üçün də hər ocağın, hər evin öz xəmrəsi olardı. Hər çörək bişirəndən-bişirənə bir yuxa kündəsi böyüklükdə xəmrə işlənər, onun yerinə yeni kündə xəmrə şəklində saxlanar-

dı. Xamralı bişirəndə də eynən onun kimi balatı tutulardı. Bəzən xarabmı olardı, ya itmi aparardı, ya hər nəysə, evdə xəmrə olmayanda qanı eyni olan ocaqdan xəmrə — balatı (*balata*) alardılar. Özü də bu xəmrə ocağın — nəslin şəhd-şirəsi və "toxumu" olduğuna görə hər adama-nəslə verməzdilər ki, onun düşər-düşməzi olur. Elə çox vaxt da etiraf eləyərdilər ki, xəmrə vermək bizə düşmür, diləyə gələn də lap üz vurub aparsa da baxırdı ki, o xəmrə acıtmalıq yaratmır.

İndikilərə aydın olsun deyə söyləyirəm ki, bizim xəmrə və balatı dükanlarda satılan "qabartma tozunun" (*droj*) dədə-babasıdır. Bircə məqamı vurğulamaq istəyirəm ki, xəmiri xəmrə ilə tutulub bişirilən çörək az qala bir ay saxlasan da quruyub barlanıb xarab olmurdu. Nədən hazırlandığını bilmədiyim indiki bu "toz"un qatıldığı çörəyin neçə saatdan sonra boyatıldığının isə hər birimiz gündəlik şahidiyik.

...Həm də pendir düzəltməyə maya və qatıq çalmaq üçün çalası adamların işini aşırırdı. Maya qoyun-mal qursağından hazırlanardı. Yuyulub təmizlənmiş bir parça qursağ, qərəlində düz, qənd (*üç-dörd parça qənd qoymazdı mayanı turşusun*) götürülər, quzuqulağı, azacıq buğda, ya arpa, ya düyü qarışığının üstünə su töküb yetişincəyədək gözlər, küpədə, ya ayrıca maya qabında saxlardılar. Südün miqdarına uyğun bir qaşığı, iki qaşığı ondan töküb pendir çalardılar.

Bir də vardı maya otu. O daha çox çəpər dıblərində, bağın pükrəm yerlərində bitir, körpə vaxtı zoğları qulançara oxşayır, elə onun kimi də bişirilib sarımsaqlı qatıqla yeyilir. Yetişkinlik dövründəsə çəpərin, ağacın üstündə əlavə bir çətir yaradır, çiçəkləri küknar qozasına oxşayır, ancaq yumşaqdı, zəncirvaridi. Onun qaynadılmış suyundan maya düzəldilir və xəmirə qatanda çörək olur yupyumşaq... Çalası da öz yerində. Bizim qatıqdan yarım qaşığı, bir qaşığı götürülər, çeçələ barmağı bişmiş südün içinə salanda süd barmağını "dişləyirsə" (*yəni tamam soyumamış*) südün içinə qatıb südü çalıb üstünü nisbətən qalın bir dəsmalla örtüb onu üyüşməyə qoyurlar. Xülasə, çalası qatıq çal-

maq üçün istifadə olunan mayadır. Xalq deyimi: "Filankəs ya-man çalasıdı". Yəni nizam bir işi qatıb qarışdırır, pozub ağzını tamam ayrı yerə salır...

Mayası eyni, torpağı bir yerdən götürülən, bir-birindən törəyən adamlarımızın dəyanəti, Vətənin dirəniş tarixindəki rolu və yeri çox şərəflidir...

Bir də vardı suyu eyni olan adamlar. Köhnələr təfərinclə baxanda deyərdi ki, bu uşaq, ya cavan bizim sudandı, ya suyu bizlərdəndi, suyumuz eynidi...

Balıqbeli damlar

Yuxarıda "balıqbeli" dam dedik, görək indiki oxucuya aydın olsun deyə bunun tikilmək qaydasından danışaq və görək ona niyə balıq belı deyirlər.

Keçmişlərdə elatımızda yaşayış üçün balıqbeli damlar qurulardı. Bizlərdə bu ağ otağın ellikcə qəbul olunan ölçüsü vardı: ya altı metrin beş metrə, ya da yeddi metrin beş yarım, hörüyünün də qalınlığı bir metr olan bir otaq tikilərdi. Yerli qaya daşlarından, çox vaxt da Ağdağ daşından, indiki adamların ikisinin güclə qaldırdığı yonma künc daşlarından (*buna bizlərdə bəzən "künc" deyirlər*) saman qarışığı ilə hazırlanmış sarı palçıqdan hörgü hörülərdi. Pəncərənin və zirəzəli, mandallı, əsasən palıd taxtasından olan qapının da üstünə daşdan tağ (*çatma*) düzəldilərdi. Həmin o tağın ortasına da digər yonma daşları saxlasın deyə pazşəkilli — nisbətən irəli çıxan bir daş yonub qoyardılar və onun da üstündə nisbə olardı (*nisbə-abidənin üzərində adətən daş oyma üsulu ilə qeyd olunan epigrafiq yazı*). O nisbədə evin tikildiyi tarix, ustanın adı, sifarişə uyğun ev sahibinin, ya evin varisinin adı yazılardı. Çox vaxt da həmin o çıxıntılı bağlayış daşının (*indikilər "zamok" deyir*) üstündə ocağı-evi bədnəzərdən, pis nəfəsdən qorumaq işinə xidmət eləyən tiyəsi qapıdan adlayanın başına tuşlanan üzüaşağı xəncər, ya nal, ya çərxi-fələk rəmzi, cadunun, gözdəymənin sehrini zərərsizləş-

dirən sınaqdan çıxmış hər hansı bir işarə-nişanə həkk edilərdi.

İki metryarımda hörgü dayandırılar, hələ bildirdən ətraf meşələrdən (*Qara Quzey, Palıdlı, Vayitdi, Qozlu, Uzunca, Şavadın...*) kəsilib 3 boyun öküzlə sürütmə ilə gətirilmiş diametri ən azı 60-70 sm. olan 2 iri kərən qonum-qonşunun hoya yetməsi ilə qaldırılır və öz eni də daxil bir-birindən 2 metr aralı qoyulur hörüyün üstünə. Hər kərənin altından, evin ortasında ucu aşığı (bir var dirək öz diametri qədər ağırlıq saxlasın, bir də var, dirəyin başına turalım, bir metr uzunluğunda köndələnina — kərənə paralel bir tir parçası qoyurlar ki, buna dirəyin aşığı deyilir, bu da əlavə yük götürür, eyni zamanda estetik gözəllik verir) “canlı” — naxışlı dirək basdırılır.

Hörüyün üstünə qoyulan kərənəlti və kərənin öz diametri ilə birgə evin ortası kənarlarına nisbətən elə bəri başdan bir xeyli hündür alınır. Ondən sonra da qoj, pərdi düzülməsi (*çox vaxt palıd gırdınlarından əllə qalınlığı 8-10 sm olan taxta yonub düzəldər, pərdi əvəzinə həmin yonulmuş taxtanı döşəyərdilər*), onun üstündən də heç vaxt qurdlamayan tuvuğu, ya da dovşanalması, çalğı düzəldilən bərk və nazik çubuqlar səliqə ilə döşənər (*buna carcı, pərdinin üstünün carcılanması deyərdilər*), üstündən də “huar” deyilən mal-heyvanın qabağından çıxan təmiz “gırcıl” tökülərdi ki, evdə təbii havalanma-ventilyasiya getsin. Elə bunun nəticəsiydi ki, bir evdə az qala 2-3 ailə yaşayırdı. İndiki dillə desək, adambaşına düşən sanitariya normalarına heç uyğunluğu da yoxdu, ancaq evin havası tərtəmiz, gül kimi. Bu, hörükdəki həmin seolit daşının, həm də divarlarından, döşəməsi və tavanından tutmuş evin tamam nəfəs almasının nəticəsində mümkün olurdu.

Qojlardan ikisi-üçü çıxarılıb kənara qoyulardı ki, otağın içinin torpağı damın üstünə atılsın. İçərinin qara torpağı relyef şəraitinə uyğun olaraq bir, ya iki bel ağzı qazılıb damın belinə atılırdı. Balıqbeli damların torpaqlanması çox zəhmət tələb edən ağır bir işdi. Bundan ötrü də elat adamlarımız “hoy” edərdilər. Dediymiz kimi, əvvəlcə evin içindəki torpağın üst qatı qazılıb

çıxardılar, sonra da arabayla, xərəklə sarı torpaq, gil, kül, daş mədənlərindən məxsusi su keçirməyən gil gətirərdilər. Sonra da bunları ardıcıl olaraq lay-lay damın belinə atıb su töküb bərk-bərk tapdaldardılar. Sonda da damın üstündəki az qala 60-70 sm. qalınlığı olan torpaq yığını elə düzələrdi ki, elə bil, balıq belidir. Yəni necə ki, balıq öz belində suyu saxlamır, bizim elatın yaşayış evləri heç bir şifer, kirəmid, dəmir təbəqə vurulmadan belə, içəri su verməzdi. Yalnız əyyamda bir dəfə qalın qar düşəndə, çölün qar, içərinin dar vaxtı bekarçılıqdan (*bu həm də əyləncəydi*) uşaq-böyük damın tarını kürüyüb tökərdilər ki, onsuz da on tonlarla ağırlığı olan torpaq-gil yayları islanıb daha da ağırlaşmasın.

Evlərin döşəməsinə və divarına sarı torpaq, saman və cuzi də mal peyini qatılmış acıtmalı palçıqdan qalın suvaq vurardılar. Bu palçıq az qala bir ay-ay yarımaya yetişərdi. Xırman kimi gen yerdə tutulan palçığın qarışdırılıb yoğrulmasına insan gücü çox vaxt yetməzdi. Qapının öküzü, ya camışı, atı da bu işə qoşulardı. Vaxtı-vədəsi çatdıqca palçığa saman, su əlavə edilib qarışdırılaraq yoğrulardı, ta o yetişib oluncaya qədər. Evin içində həm yerə qalın suvaq salınıb dönüm-dönüm tapdanandan və divar suvanandan sonra divar əhənglə ağardılar, döşəmə isə ələnmiş sarı torpaq və qıcqırdılıb iysi-qoxusu aparılmış peyin suyu qatışından məhlulla şirələnərdi.

Otağın başında, divardakı buxarının üstündə də aypara şəkilli buxarı daşı. Həmin daşlar dəyirman daşı kimi məxsusi Ağdağ, Hacallı karxanalarından kəsilib çıxarılır və buxarının üstünü-başını tağ şəklində bağlamaq üçün min bir şövqlə yonulub düzəldilərdi. Damın içinə — yerə suvaq salınandan sonra da buxarının qabağı yarım dairəvi — aypara şəklində məxsusi bu məqsədlə ayrıca hazırlanmış palçıqdan “götürülərdi” ki, ocaq döşəmədən 3-4 barmaq yuxarıda olsun və istilikdən, ocağın hənirindən buxarının altı-yerliyi ovulub dağılmasın.

Bəzi ağ otaqlarda qoj rəndələnər, hətta naxış açılıb çox sıx döşənərdi. Ağ otaqların eyvanları olardı. Hər tərəfdən də iki, ya

iki metrəyarım uzunluğunda qol uzadıldadı. Şərqə tərəf baxan, çox vaxt da Batı divarda yerdən 1,5 metr hündürlükdə dula (“*dulaf*”) olardı — qab-qacaq yığmaq üçün. Eyvan 5 ədəd sütunla bölünərdi və hər sütun arası da nəbati naxışlı məhəccər — sürəhi (*aşıq ədəbiyyatında “sürəhi” həm də badə kimi işlənir*) düzəldilərdi. Eyvan millərinin ucu xarrat — dülgər tərəfindən məxsusi oyulub naxışlanardı (*ona “dəvə dişi” deyirlər*).

Damın belinə də buxarida qalanan ocağın külü vaxtaşırı tökülüb hamarlanardı. Yaz gələndə də çöl-çəmən kimi damın belində də məxsusi dam otu, eynən çəngəli xatırladan incə çiçəkli bir bitki, lətif ot-əncər boy verərdi...

Kərtmə evlər və ayıbalası

Dağ kəndlərimizdəsə qədimlərdə göyrüc, ardıc, vələs, qara palıddan, qoz ağaclarından kərtmə evlər qurulardı. Relyefə uyğun olaraq çox vaxt həmin evlərin kürsüsü hündür olurdu və daşdan hörülmüş o zirzəmi evin birinci mərtəbəsinə çevrilirdi. Kərtmə (*yəni rus evləri kimi ağac tirlərinin bir-birinə geydirilməsi*) evin iç divarlarına isə yerli ləhcəmizdə “ləmpə” deyilən üz-lük çəkilərdi. Bu ləmpə daha çox cökədən, ağcaqayının bir növü olan “xədəng” ağacından nazik taxta şəkilində çəkilib vurulardı. Kərtmə ağac evlər qışda isti, yayda sərin, havası da tərtəmiz, çox saf olardı...

Bir də vardı ayıbalasından (*çiy kərpicdən*) tikilən evlər. Daha onun təsvirini vermirəm, çünki keçid dövründə 60-70 il əvvəl unudulan o kərpic kəsmək işi yenidən dəbə mindi. Aran kəndlərimizdə sarı torpaq gətizdirib saman qarışdırıb palçıq tutan, balağını çırmayıb qan-tər içərisində kərpic kəsən müəllimi-həkim-i, ziyalını çox gördük və həmin bu “ayıbalası” indi adiləşib...

Uşaq qəlbimi öz əlləri ilə yoğuran Babam, sonra da Atam onu ürəkləri istədikləri şəkllə salıb, öz arxaik ruhlarını, babalarının qan yaddaşını ötürə bilmişdilər canıma-ruhuma.

Babamın təzə ili

...O zamanlarıydı ki, “şaxta baba, şaxtacan”, — deyib qışın oğlan çağında hamı təzə ili qeyd eləməyə hazırlaşar, rəngbə-rəng yolka oyuncaqları üçün mağazalarda — “kultmaq”da növbəyə dayanardılar. Şampan şərabı tədarük edən kim, saqqaldan daha çox pırış qoyunların qıvrım yununa bənzəyən şaxta baba oyuncağı əldə etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan kim...

Evimizdə isə, elə bil, dəryada balaca bir adada olan sayaq, bu yeni ilin bizlərə daxil olmazdı. Babam başa salmışdı ki, bu, rusun — xaçpərəstin təzə ilidi. Bizim bayram Novruzdu. Təzə ilimiz martın 21-dən 22-nə keçən gecədən başlayır. Ona görə heç vaxt evimizdə yolka qurmazdıq.

Əziz bayramımız isə yüz illərdən, min illərdən bəri necə qeyd edilirdisə, o sayaq bizdə keçirilirdi. Şıxəli Qurbanovun ulu Bayramımıza yeni nəfəs verməsi, yasaqlardan xilas etməsi kişiyyə qol-qanad vermişdi. Özü indi bizi aparıb Çalda böyürtikan kol-larının dibindən tünd xına rəngli şam — o biyanın qurumuş bu-dağıydı, məxsusi onu yığib gətirər, ailə üzvlərinin, eləcə də həyatdan getmişlərin hər birinin adına onun başına pambıq, parçaqarışıq, qoz boydadan başlamış, uşaq yumruğu böyük-lüyünəcən yumru lopa düzəldib nöyütə batırar, şər qarışana yaxın üstü torpaqlı damlarda elə torpağa da sancar, sonra yandırardıq. Yağ kimi, demək olar ki, axıracan yanan şamların qalıqlarına baxıb kimin adına yandırılmışdısa, onun taleyini öyrənməyə çalışardıq... Novruz paklığı, ülviliyi bir ayrı aləmdi. Görəsən, son 20-30 ildə heç səməni halvası bişirən olubmu? Babamsa, əziz-xələf nəvəsi eşqinə həmişə bişirtirər, hamıya pay göndərtirdirədi...

Babamın xörəkləri

Ailəmizdə lap köhnə qaydalar hökm sürərdi. Yalan olmasın, mənim 22-23 yaşına qədər dükan-bazardan kilo ilə sa-

tınalınma ət görmədim. Alışma — hə! Bu, öz yerində. Daim erkək, quzu, toğlu, dıvr, küər, çəpiş kəsilib asacaqdan asılar, bunun qanı qurumamış o birisi boğazlanardı. Qonaq gələndə də adına ayrıca heyvan kəsilərdi (*can-can, ay ata! Hər sinif yoldaşım, ya tələbə yoldaşım bizə gələndə ayrıca heyvan kəsərdin. Mənsə oğlum Qəşəm üçün bunu eləyəmmədim*). 13-14 yaşım olardı, ilk dəfə mal ətinə Borçalıda Meçidli Gorarxında yedim və onda bildim ki, sən demə, düyə-dana əti yeyilərmiş. Babam heyvanı özü kəsib soyanda quyruğunu "açan" kimi əsim-əsim əsən quyruqdan isti-isti bir parça kəsib özü udar, üstümüzə dirənib bir kiçik parçasını da biz uşaqlara uddurardı. Erkəyi kəsməyi ilə yanaşı əl damındakı buxarını da qalayardı. Əl harayı quyruq astarını da bişirib nəvələrinə yedizdirərdi. İlk əvvəllər bu ziyafətdən ürəyimiz qalxardısı sonralar daha özümüz onlarsız keçinənəmzdik. Kişi həm də saçı eləyər, buna daha çox külfət olanda başlayardı. Heyvanın icalatı qarışıq can ətindən, uc qabırğadan (*görən, indikilərin xəbəri varmı ki, uc qabırğa nədir? Başa düşülsün deyə bildirirəm ki, şəhərdə restoranlarda ondan "semiçka" kababı hazırlayırlar*), quyruğundan qovurma sayaq bir xörək hazırlardı. Özümüz olandasa ocaqda isidilmiş qədimi tunc qara tavanı əvvəlcə bir parça quyruqla yaxşıca silib təmizlər, sonra da tava qovurması düzəldərdi.

Qoyun ətindən kabab, bozartma, buğlama, pörtdəmə, qovurma, soyutma, külləmə, basdırma da öz yerində. Erkəyin baş-ayağını isə ocaqda ütdürüb, dümağ təmizlətdirər, doğrayıb öz qarnına doldurar, içinə kəkotu, mərzə, azacıq sarımsaq, soğan, qədərində duz vurdurub, bir qaşığı da su əlavə etdirib, sapla ağzını bağladar, sonra da bir qazana qoydurub oraya da su əlavə elətdirib bişirtirərdi. Bütöv qarında bişən baş-ayaq (*indi dönüb kəlləpaça olub*) qarınıni kəsəndə behişt qoxusu vurardı. Çənə sümüyünün içində iliyə bənzər bir şey var. Onu qırıb o damarı — iliyi yeyənlərə son vaxtlar heç rast gəlməmişəm. Bilməyənlər bilsin: çox "delikates" bir nemətdir o. Kişi heç vaxt qoymazdı ki, ətə tomat, yaxud da pomidor vurulsun.

Babamın zəhmindən gəlinlər evimizdən yarpaq xəngəlini əs-kik eləməzdilər. Mövsümə uyğun xəngəl bişirilərdi. Qışda qurultlu, cızdaqlı, yanı zoğal qurusunun əzməsi — turşusuyla (*ax-ta zoğal*), yayda sarımsaqlı süzmə qatıqla, turş gilasin, "qırım gilasin" əzməsi ilə (*sonralar yağda qovrulmuş pomidor da moda mindi*). Gündəlik öynədə isə cürbəcür isdilər. Suluxəngəl, əvəlikli isdi, umaclı isdi, əriştəli isdi (*həm südlə, həm də soğançalı*), şorbalar növbənöv — hər birisi də bir xəstəliyin həm də əlacı.

Kişinin vermişeli, makoronu, kolbasanı heç görməyə gözü yox idi. Bunu qoyum ona gedim, altı-yeddi yaşım olardı. Həvəslə mənə göy buxara papaq, xrom çəkmə, o vaxtın aşıqları və lap köhnə dövlət qulluqçularınıninki kimi dəst tikdirdiyi paltarımı da geydirib mənə bir gün bazara aparmışdı. Bazarı gəzəndə birdən indiyə kimi heç vədə unamadığım, çox iştahacı bir yemək qoxusunu hiss edib ağzım sulandı və əlimlə piştaxta üstündəki o dolu bağırsağa, daha doğrusu "qurdiyeməzə" oxşar o iştahaçan qoxulu satılandan istədim. Babam fikir vermədi və öz şax yerisi ilə getməyə başladı. Yetişib babamın qolundan ehməlcə dartıb istəyimi yenə bildirdim. Babam qayıtdı ki, gedək, burda sən yeyəsi bir şey yoxdur. Bir az aralandıqdan sonra omaşıyıb yenə ondan istədim. Kişi sınaıyıcı nəzərlə üzümə baxıb duruxub: "Ay imam işini qəvil eləməsin, nağayırdığındı?", — söylədi. Sonra da yəqin umsunacağımdan ehtiyatlanıb geri qayıtdı, satıcıdan bir parça çəkib mənə verməyi xahiş elədi. Özü əlini vurmadı və tünd sarımsaqlı, indiyə kimi yediklərimin heç birisinə bənzəməyən bu təamı yeyə-yeyə (*onda yaman dadlı gəlmişdi mənə, sonralar tələbə vaxtı Bakıda arada bir aldığımız kolbasanın dadı heç elə olmadı*) öz-özümə deyirdim ki, görən həmişə mənə gözünün yağını yedizdirən babama bu hərəkətim niyə xoş gəlmədi? Nə isə. Kolbasanı heç zaman o vaxt — bu vaxt evimizdə görmədim. Əsl ağsaqqal nüfuzunu qoruyub saxlayan, pak oturub-duran babam bir dəfə evdə makoron (*onda uzun makoronlar olardı*) bişirildiyini gördükdə anama (*nənəmə*) bərk təpinmişdi. Ondən sonra daha evimizdə həqiqi mənada o

ölü xəmirə (*sözün hər mənasında ölüdü, ən yaxşı halda 3-5 ay da xəmir heç bişirilməmiş qalarmı? Gör onun içinə nələr qatılır?! Ona görə yeyəndən sonra, elə bil, ağızdan qara su gəlir*) babamın sağlığında bir də rast gəlinmədi. Yaşımın bu vədəsində təhlil edib anlayıram ki, babam bəsirət gözünün köməyi ilə hər şeyi görürmüş, insana xeyrindən çox ziyanı olan bu ölü xəmirə ona görə elə sərt şəkildə ifadə eləyib qadağa qoyurmuş! Çox vaxt müsəlmançılığa salıb, bəzi şeylərə yersiz biganəliyimizə, "əşşi, zərər yoxdur" deyib əlimizi yellədiyimizə görə bəzən nələrisə öz adı ilə çağırmaq lazımdı.

Ağartı məhsulları da öz yerində. Qatıq, ayran, qoyun qatığı, yağ, şor, pendir, körəməz, kəsmik, dələmə, sulux, çümürük, atlama... hansını sadalayasan?

Döymənc (*sacda bişirilərək qıraqlanandan sonra isti xamralı avand üzünə bir iri boşqaba, ya siniyə qoyulur, bir cəngə kərə yağı götürülür, xamralının ortasından bir burmanc qədər aralanır, kərə yerləşdirilir ora. Sonra da əlini yandıra-yandıra isti çörəyin üz qabığından və içindən — ovulandan sonra çörəyin astarı nazik kağız kimi qalır və döymənc hazır olanda o bir qab rolunu oynayır — yağla qarışdırıb başlayırsan ovmağa, ta o vaxta qədər kərə əlavə eləyirsən ki, ovulub umac həddinə düşmüş döymənci çimdiiylə bir azacıq sıxanda yağ damcılayır. Bax, budur döymənc! Köhnə kişilərin qursaqları götürdükləri qədər nuşicanla yedikləri və yeyəndən sonra da şeşə bıqlarını eşib burduqları nemət!*), fəsəli, qatdama, yağlı pencər kətəsi, kömbə... Bəzən fətirdən də döymənc eləyirlər. Aydın olsun deyə söyləməliyəm ki, fətinin kündəsi yuxa kündəsinə nisbətən iri tutulur, yuxadan heç olmasa bir 3-5 dəfə qalın yayılır, yeyiləndə də (*bir gündən artıq saxlamaq olmur*) yuxadan fərqli olaraq sulanmır (*niyə yuxa qırağı sulayırsan?!*) — yumşaq olduğuna görə. Bu mətləbə ona görə geniş toxunub əsil fətinin təsvirini verirəm ki, bəzi yerlərdə yuxaya da fətir deyirlər. Yuxayla fətirə tamamilə ayrı-ayrı nemətdi. Fətirdən döymənc düzəldəndəsə xamralıda olan sayaq onu ovmurlar, xırda tikələrə parçalayıb sonra yağla birgə qarış-

dırıb ovuşdurmağa çalışırlar. Nə qədər ovuşdursan da xamralı da olan sayaq xub əzilib umac kimi olmur.

Fəsəli, ya xəngəl dağ edilərək cızdağı çıxarılıb süzülmüş göz yaşı kimi dumduru quyruq yağı ilə də bişirilərdi. Həmin yağda bolluca qaynayıb bişən o fəsəlinin də dadı bir ayrı daddır.

Qarlı-şaxtalı bir qış günü çıxmıxırca camış südü ilə bişirilən düyü yaymasını "höləkə-höləkə" yemək istəyəndə babamın danışdığı bir əhvalat heç yadımdan çıxmır ki, birisi çöldən gəlib bərk üşüyürmüş. Buna yayma çəkirlər. O, elə mənim tək yaymanı buğu çıxmamış tələsik bir-iki qaşiq udur və qaynar yayma biçarənin boğazını qurğuşun kimi yandırır (*düyü elat adamının öynəsinə sonradan daxil oldu, əvvəllər pirinc və süddən də çox vaxt hörrə bişirərdilər. Süddə bişmiş, rütubət gətirən düyünün gec soyuması xassəsini, görünü, hələm-hələm bilməmişlər*). Ona görə, isti yaymanı gərək üzdən-üzdən yeyəsən! Elə bunu yazayaza o da yadıma düşür ki, bir kişi şərt kəsibmiş ki, qızıma elçi düşənlərdən kim o həyətdəki neçə ildən qalma düyünlü-fırli qozqara kötüyünü yara bilsə qızı verəcək ona. Çox cavanlar özlərini sınayıb neçə balta qırsalar da kamlarına çatammamışdılar. Vaxt keçir, elə qızın da meyli axırda birisinəymiş. Bu oğlan cavanlığına salır, baltanı kötüyün ortasına — canlı yerinə nə qədər zərblə vurursa da görür, mümkün yoxdur. Qız dözəmmir. Arpa unundan yal çalib cəngəlli-qarmaqlı itləri qarqaradan açır, özü qəsdən "dini çıxmamış" apardığı yala itlər cumub ağızlarını yandıranda guya itlərə deyirmiş kimi, oğlanın eşidə biləcəyi səslə: "Ay it, nağayırdığındı?! Ay it, üzdən-üzdən! Eşitmir-sənmi, üzdən-üzdən!" Daha nə olasıdı?! Oğlan işi başa düşüb qozqara kötüyündən qamqalaq, kıxmıx qopara-qopara qızın balabanda qandırıdğı kimi kötüyü üzdən-üzdən yarıb və Allah gözünüze işiq versin, hər iki cavan murazına qovuşur...

...İndi heç kimə sirr deyil ki, hər bir millətin özünəməxsus yeməkləri tarixən olubdur və hər birinin də öz ruhu, hazırlayıb ortaya çıxardanın ovqatına uyğun da dadı-tamı ilə seçilən, ayrıca bişirmə texnologiyası olan o yeməklər o xalqın, etnosun

mənəviyyatını, ruhunu formalaşdırıb. Uzun tarixi sınaqlardan çıxmış mətbəx mədəniyyətimizdən, milli xörəklərimizdən, çərək, meyvəcat və içkilərimizdən uzaqlaşmağımız da mənəvi aşınmada, şəxsiyyət deqredasiyasında, mükəmməl genetik quruluşumuzun pisə doğru dəyişməsində əlavə bir stimül kimi rol oynayır. Özü də çox böyük rola malik dağıdıcı bir stimül!

Qurtaran kişilər

Köhnə kişilər ömrünün qürub çağında fəhmlə deyərtilər ki, "ay bala, mən daha qurtarmışam". Bir də söylərdilər ki, filankəs ölüb canını qurtardı. Elimizdə də bir deyim var ki, "ölüb qurtarmaq". Özlüyümdə bunu belə izah eləyirəm ki, ömür də bir çıraqşam kimidi: piltəsi çıxana kimi yanıb əriyir. Yaradan hər kəsə bəlli ölçüdə bir həyat şiresi, enerji payı ayırıbdı. Vaxt ölçüsü baxımından da onun kimi. Kişilik və ustalıq da odu ki, həmin möhləti adam kimi yaşayasan.

Kişilərin, özü də köhnə kişilərin, pirlərin duası da tez yerinə yetib, müstəcəb olardı. Onların öyüdündən biri də beləydi: "Ac ol — kişi ol!", "Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni!".

İmanquran qarılar və ipək nənələrimizsə qız-gəlinə: "Ağbaxt olun!", "Ağ günlü-ala yaylaqlı olasınız!", "Yarıyanlardan olun!" *(indi həmin bu "yarıyanlardan" alqışını biğıburma kişilər mikrofonu əlinə götürüb, toyda daha çox oğlana aid edəndə görən, heç onun mənasına varırlarmı?)* "Əvvəlin gəlinə axırın gəlsin" alxış və dualarını eləyərdilər.

Bizim elatda həm də deyirlər ki, "kişilər az yaşadı". Mənim bu bölmənin sərlövhəsinə çıxardığım "Qurtaran kişilər" başlığını da iki mənaya yozmaq olar. Birincisi, biz görən kişilər daha seyrəlib-qurtarıbdı. İkincisi də, pak dolana-dolana şam kimi əriyib, ömür payını qurtaran kişilər. Azərbaycan xalqının yaradıb dünyaya nümayiş etdirdiyi kişilər və kişilik simvolu!

Sonrakı ağıl

Lap uşaqlıqdan eşidərdim ki, guya erməni deyir ki, "off...f nolaydı, musurmanın sonrakı ağıl məndə olaydı!" Ya da lap qı-saca işlədərildilər: "müsəlmanın sonku ağıl". Görürdün, bir işi təhlil eləyib ən yaxşı həlli yolunu tapıb elədiyin səhvləri fikir süzgəcindən keçirəndən sonra vaysınıb özün-özünə söylənirsən ki, "onunçün deyirlər ki, müsəlmanın sonrakı ağıl". Özü də bu "müsəlman" hamının başa düşdüyü müsəlman dünyasına aid deyildi-yalnız bizlər nəzərdə tutulurdu. Və çox qərībədir ki, erməninin qabağındakını anşıranmayanda elədiyi: "hayes-tür-kes!" (*ermənisən, yoxsa türk?*) sualını bizimkilər "ermənisən, yoxsa müsəlman?" kimi tərcümə eləyirdilər.

Özünü tənqid yaxşıdır və bəlkə də incə yumordan, kinayədən başlamış sarkazmın da yeddi qatına yüksələn bu tənqidimizi bizlərdən qeyri,-elə qan qardaşlarımız da daxil-heç kim tamam-kamal anlamır (*M.Ə.Sabir, Mirzə Cəlil, Üzeyir Hacıbəyov...*). Elə bu yanaşmadı ki, hərəkətlərini, səhvlərini saf-çürük eləyəndən sonra bizimkilər təəssüf qarışıq bir nisgillə deyirlər ki, "müsəlmanın sonrakı ağıl"...

Səhvi etiraf da bir dərstdir. Elə özümü deyirəm. Xalqın, mil-lətin tarixini özü ilə aparən babamdan niyə daha çox şey öyrə-nə bilmədim? Sinəsi tükənməz xəzinə olan babam Qəşəm kişi-nin dediklərini kitablarda tapa bilmədiyim üçün, elə bilirdim, o yazılanlar düzdü, babamın dediklərinə yəqin adamlar belə huş-guşla qulaq asırlar ki, o camaat üçündü. Kitabdakısa elmdir. Uşaq ağıllımla, özü də məktəbdə beynimə yeridilənlərin təsiri ilə belə düşünürdüm. Hardan biləydim?! Ay müsəlmanın sonrakı ağıl!

...Diləyimiz belə olsun ki, qan qardaşlarımız özümüzün, ya-xınınımızın, ya soydaşımızın işdəyini görüb, sonra özü-öz içinə bir şey qoymaq üçün əlini şappıltıyla dizinə vurub peşmançılıqla deməsin: "Ax...x... müsəlmanın sonrakı ağıl!"

Mənim südüm

Oxucuya elə gəlməsin ki, ata tərəfimi ideallaşdırır, südümü yaddan çıxarıram. Sadəcə, mövzu kökdən-nəsil şəcərəsindən getdiyinə görə qana daha çox fikir verdim. Südümüz də fəxr edilsə bir keçmişə malikdi. Anamın ata babası Əhməd yeniyetməyəkən Gözəldərdə — yaylaqda baş aparan bir daşnağı öldürür. Ulu babamı Sibirə sürgün edirlər. Lena qızıl mədənlərindəki məşhur üsyanda Əhməd babamın əməlli rolu tarixi qaynaqlarda maddiləşibdi. Əqidə yoldaşlarının məsləhəti ilə təqibdən yaxa qurtarmaq üçün bir-birlərinə könül verdikləri Sinəxanımı da götürüb Vətənə dönür (*Nənəminizin bir bacısını da tale Qazağın Ağköynəyinə gətirib çıxarır*).

Ulu nənəm əski Sibir türklərindəndi (*Bir ehtimala görə "lemsə"di*). İndi həkim qızlarım Xoşqədəm, Xanım, Günay deyir ki, ay ata, sənin sarışınlığın, gözünün qumral qarışıq bir az maviliyi, qulağının giləsinin başına bitişik olması Sibir-Altay türkü Sinəxanım nənəmizdən gəlir.

1910-cu ildə Touza qayıdıb ata-baba yurdunda bərqərar olan Əhməd babamın halalı Sinəxanım da İslamı qəbul edir, bizimkilərdən daha artıq müsəlman olur, namaz qılıb oruc tutur. Babam Əhməd anasının qoynunda olanda sürgün məşəqqətlərinin ağırlığından səhhəti pozulmuş atası dünyasını dəyişir. Uşağa, yəni babama öz atasının adını verirlər. Allahın işinə bax ki, "rus gələndə" deyirlər ki, Sinəxanımı guya ruslar müsəlman balalarından ayırıb Rusiyaya aparacaqlar, belələrinin dalınca gəlib onlar. Üç övlad anasının ağlını kəsdirirlər və o yazıq da qorxusundan yara çıxardıb ölür.

Babam Əhməd təhsil alır, əvvəlcə sement zavodunda, sonra Sabir kolxozunda Şura hökumətinin ilk partiya özək katiblərindən olur, İkinci Dünya müharibəsinin ilk günlərindən cəbhəyə könüllü gedir, axıncı məktubu Kerçdən gəlir...

Nənəm Səyalı Musa qızı müharibədə itkin düşən Əhməd atanın üç övladını ləyaqətlə böyüdür, adı qadın olsa da, Ocaqver-

dilər nəslinin yolgöstərəni, məsləhət yeri kimi böyük bir nəslə-kökə ağsaqqallıq edir. Fikir verib görmüşdüm ki, başında quzu dərisindən iri papaqlı, uzun saplı qəlyanlı, cuxa geyinən ağsaqqal, ləngərli kişilər də, ev-eşik yiyəsi olan toxtamışlar da Səyalı anama çox böyük ehtiramla yanaşar, həmişə onun məsləhətinə, xeyir-duasına pənah gətirərdilər.

Heç yadımdan çıxmır. 12-13 yaşımla olardı. Bir dəfə Səyalı anamla gəlmişdən-keçmişdən söhbət edəndə qayıtdı ki, a bala, atanla-ananın toyu da yadındadı?! Ondan sonra bir daha başımdan böyük sözlər danışmadım, yoxlanmamış, həqiqət olduğuna möhkəm inanmadığım bir kəlməni də dilimə almamaq həyat normama çevrildi.

Dədə Palıd, üç çökəmiş... sayalı yurdlar

Sayalı, enerjisi qat-qat çox olan yerlər, torpaqlar bəllidi dünyada. 124 min peyğəmbərin hamısının Dəclə və Fərat çayları arasında göndərilməsi heç təsadüfi deyil və adamı dərin-dərin düşüncələrə baş vurmağa vadar edir. İnsan kamilləşdikcə tapınır ki, elə bil, yer kürəsi millimetrylarla millənmiş çertyoj kağızı kimi bölünüb müsbət-mənfi enerjili qütblərə ayrılıbdı. Heç təsadüfi deyil ki, bir yerdə birisi binə olub məskunlaşanda görürsən ki, adamlar sınaıyb oranı gah şen-abad, sayalı yurd kimi, ya iraq üzünüzdən, iraq eşidənlərdən, kor yurd — vayıs yer kimi xarakterizə eləyirlər. Sayalı yer-yurdlarımıza tapınıblar adamlarımız həmişə. O yerlər də insanlara saya salmağında, misilsiz aurası — hələsiylə Yer oğlunu bəhrələndirmədə.

Elm indi tapır ki, dünya heç də boşuna deyilmiş və radiolokasiya kimi biolokasiya da var. Psixologiya ilə dərin məşğul olanlar bilir ki, kainat, külli aləm sanki nəhəng bir kompyüterdi. Nə olub-keçib, kimlər gəlib-gedib, nə əməl törədib, hər şey “hesabı aparanların — kompyüterin” yaddaşındadı. Sadəcə bunu yoxlayıb başqalarını da tapındıran çox həssas adamlarımız indi qəhətə çıxıbdı.

Konstantinopolun fəthindən sonra Ağ Şəmsəddin həzrətlərinin əsabələrindən — Əshabi İkramin böyüklərindən olan Əbu Əyyub Ənsarinin qəbrini Quranın köməyi ilə fəhmlə necə tapdığı örnəyini, çoxlu digər misalları xatırlamağımız yetərlidi ki, dediklərimiz öz təsdiqini tapsın.

Mülkülədəki dədə-baba yurdu da belələrindəndi. Ələdüşməz, qeyri-adi aurası var yurdu. Üzü qibləyə duranda sağ əlində “Dəryən” dağı, sol tərəfdə “Koroğlu” (*özü də hər biri ayrıca, heç nəyə-heç yerə bitişik olmayan bu dağların zirvəsi bir-birindən hava yolu ilə 500-600 metr aralı ola, ya olmaya*), arxada “Qızıl qaya”, “Kəmə”, öndə “Qara Quzey”. “Koroğlu”dan azca aşağıda da Tanrının qayaya “yonub” yaptığı 14-15 yaşlı pak türk gözəlinin heykəli bu yurdda boy verir... Burda elə ab-hava var ki, adam nəfəs aldıqca elə hey almaq istəyir və içinə yağ kimi yayılan məlhəm hava axırncı hüceyrələrinə kimi gedib çatır.

Sərrafların, xalqın qiymətinə görə bu yurddan elə Kişilər çıxdı ki, hər biri bir elə bərabər və dünyalarını dəyişəndə də hamı vaysındı ki, Qəşəm kişi, Qayvalı, Yahya, Fəxrəddin eldən getdi! (*“Adam var, evdən gedir, adam da var, eldən gedir”*).

60 il bundan irəli kəndimizi plana çıxaranda Babam da bəliqbeli otağı uçurmaq istəyəndə Atam dil tərپətmişdi ki, ay qağa, elə bil, mənə bağışlayırsan, o damı yerindən qoparıb neyləyəsiyik ki?! Qoy qalsın yerində. Dəryən Mülkölüsündə evimiz “sevoborot”un içində qaldı. Şura hökumətinin yerli nümayəndələri də Qəşəm kişinin — Qayvalının xətrinə yurda dəyib — dolaşmadılar. Həndin ortasında qalan həyatımızda dəmyə şəraitində tut, gilas, gavalı, heyva, akasiya, palıd ağaclarından ibarət dövrələmə yaşıl “hasar” salınmışdı. İnsan qulluğuna, nəfəsinə həsrət qalan ağacların çoxu quruyub tələf oldu... 1984-cü ilin payızında Atam yurdu şenləməyə başladı... Ondan sonra da biz qardaşlar. “Yaşıl hasar”dan bir palıd, iki də akasiya (*tikanlı rus ağacı — “balbalı” yox, çiçəkləyən ağ akasiya*) qalmışdı.

Tövləni, əl damını, qarajı, iri navesi planlaşdıranda elə alın-

dı ki, palıd tikintinin içində qaldı, başqa sözlə, “plana düşdü”. Onu da deyim ki, bu palıdın şitilini həyatdan nakam gedən, Azərbaycanda “lesxoz”un ilk buraxılışı kimi barmaqla sayılan milli meşəçilərimizdən olan əmim Yahya 1948-ci ildə gətirib basdırmışdı. Yadigar olduğuna görə Atamın qol-budağı qurumaqda olan ağaca dərinə köks ötürərək necə məlul-məlul baxması qəlbimi göynətməmişdi.

Ustalarla, əvvəlcə hörükçülərlə, sonra da dülğərlərlə, buraya yolu düşən digər şəxslərlə çox cəhl elədim, axır ki, tamam elcəriyə dediyimi yeridib babamın, nənəmin, atamın, əmilərimin, digər əzizlərimin, həyatda olmayan eloğlularımın gövdəsinə əli dəydiyi, gözlərinin izi qaldığı yadigar — nişanə palıdı saldım evin içinə. Bunu eləyəndən sonra da elə bil, Tanrı mənə böyük bir qüvvə, enerji verdi, o qədər yüngülləşdim ki, elə bil, dağı dağ üstünə qoymuşdum. Allah qismət elədi, qohum-qardaşa da plan çəkib 6 ev tikdirdim...

Ağacı Dədə Palıd adlandırdım. Palıd da əsil palıd oldu, ha! Quruyub solmaqda, həyat şərtləri öləziyib sönməkdə olan Palıdımızın hoyuna yetib peydər yox, peydərpey qayğı göstərməmiş *(gətirib maşınla su tökəndə xeyli su saxlasın deyər dibində doyunca su içməsi üçün ağacın gövdəsi ətrafında iki metr — iki metr ölçüdə, yerdən hündürlüyü 30 sm olan hovuzsayaq bir şey də düzəltirdim.)* öz bəhrəsini verdi. İnsan qayğısı, nəvəsi, bura yolu düşənlərin heyvətli baxışları altında ağacımız pərli-budaqlı, köklü-köməcli azman bir abidəyə çevrildi — əsil Dədə Palıd oldu!

Nişanə ağacın xətrinə otağın qabağında ləmpəli, yağrəngli bir eyvan yarandı... İndi aranda isti — bürkü adamı pörşələyəndə Dədə Palıdın sıx çətiri, məlhəm kölgəsi kara gəlir. Bu addımım və aşağıda danışacağım daha bir işdəklə başqalarına “çeşni” vermək istədim, fikirləşdim ki, bunun nəyi pisdı, axı? Qoy hamı nəsə götürsün, bizi yedirib yaşadan təbiətə qayğı göstərsin, daha “yaş kəsib — baş kəsməsin”

Baba yurdundakı gen həyətin ortasında bir kökdən çıxan 3

gövdəli cökə şitili gətizdirib (*kirənli Salman müəllimə Allah rəhmət eləsin!*) basdırdım. Görən, eşidən — bilən buna da bir don geydirməyə başladı ki, ağac gərək bir səmtə basdırıla, daha bunu sərdənin düz ortasında əkməklə indi hansı görkəzmə eləyəcəksən? İzah eləməyə çalışırdım ki, biz ata oğulları 3 nəfərik (*bir atanın 3 oğluydu*), bu ağac da bizə və törəmələrimizə işarədi, 3 gövdə cökəmiz böyüyəndən sonra onun dibində təbii taxt düzəltdirəcəyik. Onda görərsiniz onun səfasını-ləzzətini. Doğrudan da baba yurdundan pərvazlanan qardaşım oğlu Dəryən çox yüksək balla arzuladığı nüfuzlu ali məktəbə daxil olanda (*2008-ci ilin avqustu*) şadlığa yığılmış yaxınların bir qismi ilə həmin 3 qardaş cökəmizin dibində yeni düzəldilmiş, üzlük daş döşənmiş (*“aqlaylanmış”*) həmin bu dövrələmə təbii taxtın üstünə xalça-palaz salıb mütəkkə qoyub (*indi ağac tirindən 8 bucaqlı mütəkkə düzəlib*), süfrə açıb dədə-baba adətincə bardaş qurub necə lazımsa qeyd elədik... Həm Dədə Palıdımızın, həm də 3 qardaş cökəmizin elə haləsi — aurası var ki, görənə-duyana minnət!

Aşıqlarımız

Touz yaranışından ozan-aşıq diyarı olubdu. Özümüzünkülər bir yana, adı erməni olan Aşıq Avaq, qardaşı oğlu aşıq Yervand, Musasda Üzbaşı, Qalakənddə Avet də bizim dildə şeirlər qoşub, yeri gələndə aşıqlarımızın böyür-başında hərləniblər.

Azərbaycan aşıq sənətində özünəməxsus yeri olan, böyük Səməd Vurğunun məxsusi şeir həsr eləyib:

*“Aşıq Hüseyn, köklə sədəfli sazı,
Min cavablı bir sualdan danışaq”,*

— dediyi Hüseyn Bozalqanlı, Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə, Aşıq Nəcəf (*bu dörd aşığımız hələ 1939-cu ildə Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul olunmuşdu*) Aşıq Qəhrəman, Aşıq Məhəmməd, Aşıq Qədir, Qəribli Aşıq Qasım, Aşıq Hüseyn, Aşıq Vəli, Aşıq Yusif,

Aşıq Usuboğlu Məhəmməd, Məhəmməd Çodaroğlu, Aşıq Xalıqverdi, Seyid Rza, Aşıq Nağı, Aşıq Yusif, Aşıq Yunis, Aşıq İbrahim, Aşıq Qədir, Aşıq Əkbər, Mikayıl Azaflı, Aşıq İmran, Dəmirçi Hüseyn, Aşıq Ələs, Aşıq Ələsgər — Çopur Ələsgər, Aşıq Mahmud, Aşıq Əlixan, Aşıq Alakollu İdris, Aşıq Əli, Aşıq Xanlar, Aydın Çobanoğlu, Aşıq Əjdər, Aşıq Talib, Aşıq Mansır, Cavan Səməd... saymaqla qurtaran deyil, — Touz aşıqlarıdır. Tək bircə faktı deyim ki, ötən əsrin 60-cı illərində Touzumuzun 40 peşəkar aşığı vardı. İndi isə, məşallah, vaxt-imkan darlığından adlarını çəkə bilmədiyim saz ifaçısı olan xeyli cavanlarımız qalxıbdı, çoxu şöhrətlidi və sənətdə bundan sonra da irəliləyib parlayacaq, insanlara sevinc gətirəcəklər.

Ustad aşıqlarımızinsa heç vədə yeri dolmayacaq. Sərraflar deyirdi ki, əgər Koroğlu Aşıq Əsəd kimi oxusaydı, daha ona Misri qılinc-zad lazım gəlməzdi. Yağının, paşaların elə bu səsin zərbindən bağı yarıları. Kərəm də Aşıq Mirzə kimi oxuya bilsəydi, daha Qara keşiş dinməz-söyləməz Əslini verərdi bu xan oğluna. Aşıq Mirzə Kərəmin öz lələsi ilə birgə Ərzurumda qarborana düşməsi, ya Abbasın zəhər quyusuna salınması əhvalatlarını da elə ustalıqla yaradarmış ki, adam yayın ortasında üşüyərmiş, ya da zəhərin-zəqqumun içindəymiş kimi vücutundan gizilti keçərmiş.

Bizim elat “Aşıq el anasıdır”, — söyləyərək el sənətkarlarına yüksək qiymət veribdi və saza da “həmdəm” deyibdi. Touz aşıq məktəbi Dədə Qorqudumuza söykənir və heç təsadüfi deyil ki, Aslan Nəsimovun təşəbbüsü ilə bütün Şərqdə ilk dəfə ozan — aşıq sənəti muzeyi məhz Touzda yaradıldı və həmin o mədəniyyət ocağının bərpaya, yeni eksponatlarla zənginləşdirilib müasirləşdirilməsi və dünyəviləşdirilməsinə böyük ehtiyac var. Touz aşıq məktəbinin məktəb olması üçün ənənə olmalıydı. Aşıq Ovalardan, Aşıq Şıvıldıqdan, Öysüzlü Səməddən də qabaq buralarda sənət olub və doğrudur, onların bir qismi öyrənilibdi, ancaq minillik aşıq sənətimizi tədqiq edən araşdırıcılara salamlar olsun!

Dədə Mikayıl Azaflı hələ sağlığında klassikə çevrilmişdi. “Qoca Qartalımız” bütün türk dünyasının dilinin əzbəridi. Nəçə ki, bu dili danışanlar var, Mikayıl Azaflı şeiri-sözü həmsə yaşayasıdı. Burada M.Azaflı sənətini acmağa başlasaq gərək cild-cild kitablar yazaq (*İkinci kitabımızda “Samballı oğluydu Azərbaycanın” adlı geniş yazı vermişik*). Xalqın bağrından gələn səs olan Dədə Azaflı şeiriyyatı sovet hökumətinin kəşhakəs dövründə zəmanəsini qırmanclayaraq xalqın dilinin əzbərinə cevrildi, Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq aləmə car oldu. Vətəndən kənarda Azaflı yurdundan olduğumuzu bilib o kişinin xatirinə bizlərə Aydan gəlmişlər kimi baxmağa başladılar. Coxları da Dədənin Azaflı kəndindən olduğunu bilmir, bunun əzabkeş kimi, xalqın dərđini icindən kecirən anlamına gələn təxəllüs olduğunu zənn edərək səhvən ona “Əzablı” deyirdi.

Azərbaycan bülbülü, ilahidən gələn təkrarsız oxumaları ilə dünyanı heyretləndirən Aşıq Əkbər bu torpağın yetirdiyi ən qiymətli, ölməz sənətkarlardandı. Touzlu ruhunun və mənəviyyatının nümayişində o ləyaqətli oğlumuz misilsiz rol oynayıbdı. Nə qədər sənət var, sənətkar var, sağlığında öz layiqli qiymətini ala bilməyən Aşıq Əkbər də var olacaq. Ustadı Aşıq Qədirlə aşıq Əkbərimizə min rəhmət!

Aşığımız haqqında görkəmli ziyalımız, professor Qəzənfər Paşayevin “Tovuz” qəzetində vaxtilə dərc etdiyim məqalədən bəzi hissələri aşağıda verirəm:

“Aşıq Əkbər adi aşıqlardan deyildi! Sağlığında onu həddən artıq sadə və təvazökar bir insan kimi, gözəl sənətkar kimi sevib ehtiram göstərsək də, çox vaxt dərk edə bilmirdik ki, bizimlə qoşa gəzən, xeyrimizdə-şərimizdə öndə olan bu əsl el sənətkarının sənət aləmində xüsusi yeri var.

Həqiqət naminə deyək ki, Aşıq Əkbərin yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Onun yalnız iki tərəfini qeyd etmək istərdim. Alman filosoflarından biri demişdir: “Mənə saf dil verin, sizə saf mədəniyyət verim”. Azərbaycanın müstəqilliyə qədəm qoyduğu ana qədər bunun nə demək olduğunu hamı yaxşı başa düşür. Aşıq Əkbər

ömrünü dilimizin saflığına, mədəniyyətimizin inkişafına həsr etmişdir.

Məlumdur ki, aşiq yaradıcılığı folklorun qeyrətli qoludur. Folklor isə sözün həqiqi mənasında xalqın ruhu, psixologiyası, tarixidir. Onun istək və arzularının, təsəvvür və təfəkkürünün, mənavi aləminin güzgüsü, bitib-tükənməyən incilər xəzinəsidir. Hələ bu azmış kimi, “əsatir və bayatıda, nağıl və dastanda əbədiləşən, canlı yaddaşa çevrilən, heç kəsin soyunu, əslini-zatını unutmağa qoymayan, onu parçalanmaqdan xilas edən, şüurda, düşüncədə, mənayyətdə xalqın bütövlüyünü təmin edən də folklorudur.”

Bu hikməti və mənavi aləmi bizə bəxş edənlərdən biri də ustad sənətkar Aşiq Əkbərdir. Aşiq Əkbər məlahətli və aşiq üçün çox vacib olan zil səsi ilə vaxtilə “ölümə məhkum edilmiş” aşiq sənətinin inkişafına təkan vermişdir...

Yuxarıda deyilənlərdən o qənaətə gəlmək olmaz ki, ümumiyyətlə, aşiq yaradıcılığı Kərkük dolaylarında yox dərəcəsidir. Tədqiqatçı Əta Tərzibaşı və İbrahim Daquqlu Aşiq Məhəmməd, Kor Abış, Xəlil Əhməd, Qəmbər Əli və başqa aşıqlardan söz açır, onların çox məşhur olduqlarını qeyd edirlər. Tiləfərdə gənc aşiq Sadıq Sazıgözəl hamını valeh edir. İbrahim Daquqlunun Qəmbər Əli haqqında yazdığı: “Qəmbər Əli oxuyarkən səsinin gözəlliyi və ədası səbəbilə sazına bülbüllər qonarmış” sözləri sanki Aşiq Əkbər haqqında deyilmişdir. Nə gizlədim, Qəmbər Əli haqqında deyilmiş bu sözləri oxuduqca gözlərim önündə əbədiyyətə qovuşan böyük sənətkarın vüqarlı duruşu, qulaqlarımda məlahətli səsi canlanır...”

Aşiq Vanya

Bölgəmizdə saz-aşiq mühiti o qədər güclü olub ki, özümüzünkülər bir yana, yuxarda da dedim, qeyri millətləri də “aşiq” edibdi. Həmin bu əhvalatı çox danışmışam, televiziyalarda, müxtəlif mətbuat orqanlarında dəfələrlə istifadə olunubdu. Tarix üçün bir də söyləyirəm:

Sovet hakimiyyətinin ilk dövənlərində (*XX əsrin 30-cu illərinin əvvəlləri*) folklorə, xalq yaradıcılığının inkişafına dövlət səviyyəsində qayğı göstərilər, toylar aparan, pul qazanan aşıqlar, musiqiçilər guya vergidən azad olunarmış. Maliyyəçilər baxır ki, Bozalqanlıdan az qala, evbaşı heç kim qanunauyğun şəkildə vergiyə cəlb olunmur, — aşıq-şairdi hamısı. Bir də siyahıya diqqətlə nəzər salanda görürlər ki, Vanya adlı bir rus da vergidən azad olunubdu. Müfəttişlər vergi agentinin üstünə düşürlər ki, bəs buna sözün nədi? Agent and-aman edir ki, aşıqdı. Bunlar hələ bir acıqlanırlar ki, bizi dolamısan — ya özünü? Dur düş qabağıma, göstər görək necə aşıqdı? Əlqərəz, o vaxt Touzda “lemsə”nin şərab zavodunda — “kankortiya”da çilingər işləyən İvan Kriçenkonun evinə gedəsi olurlar. İçəri girəndə görürlər ki, divarda xalçanın üstündən bir saz asılıbdı. Bundan soruşurlar ki, niyə vergi vermirsən? Rus ola, qanun bilməyə? Deyir, mən aşığam, həm zavodda, həm də qonum — qonşudakı rus-erməni toyunda çalib-oxuyuram, vergidən azadam. Görür, bunlar inanmır. Arvadı Tanyaya deyir, o telli sazı ver mənə. Tanya sazı divardan endirir, Vanya sazın zilini zil, bəmini bəm edib, sinəsində müstəkam edib aldı görək nə dedi:

*Vurulmuşam telli saza,
Öz adımdı Vanya mənim,
Ustadımdı aşıq Mirzə,
Şəyirdimdi Tanya mənim.*

Bu söyləmədən sonra istədi sazı ötürsün Tanyaya, vergi yığanlar qoymadılar ki, daha inandıq, bəsdı, sən Allah!

Qeyd: *bu əhvalatın rus Fedyanın kolxoza girməmək üçün aşılıq sənətini seçməsi variantı da var.*

Balabançı Müseyibin kişiliyi

Aşıq Əkbərimizin xalqın ruhunu oxşamasında Allah vergisi, öz istedadı ilə yanaşı onun ayrılmaz sənət dostu — yoldaşı ba-

labançı Müseyib də müstəsna rol oynayıbdı. Müseyiblə bərabər balabançılardan Abbas, İbrahim də bu sənətə öz möhürlərini vurdular. Aşıq Əkbər, Aşıq İmran, Aşıq Mahmudla bərabər həmin bu balabançı Abbas da tələbə və gənclərin Moskvada keçirilən Ümumdünya festivalında qızıl medala layiq görülmüşdü... Ulu Yaradan Aşıq Əkbərlə balabançı Müseyibi bir-birinə necə də tən-dürüst yaratmışdı, ilahi! Həm kamil sənət, həm cəmal, həm kamal.

Müseyibin balabanı Aşıq Əkbəri daha da cuşa gətirərdi. Onun çalgısı Əkbərimizin bülbül avazına necə də yaraşardı! Müseyib balabanı ana sazla üzvü şəkildə qovuşub elə bir harmoniya, ahəng yaradardı ki, daha nə deyim! Ustad balabançının ifası sazı daha da dolğunlaşdırıb onun salğasını, ləmsini xeyli qüvvətləndirərdi. Deyirəm, indi bir paraları da aşıq yanında balabançılıq oynayır. Qamışdan dəli-tərsinə yonub “piləyəndə” — üfürəndə qulağı deşən cır səs görən, kiminsə xoşuna gəlir? Onlar Müseyibin Aşığımızla bərabər yazdırdığı “Yüngül şə-rili”, “Oyşarı”, “Göyçə gözəlləməsi”, “Aran gözəlləməsi”... saz havalarının lent yazılarına qulaq asıb heç içlərinə bir şey qoyurlar?! Aşıq Əkbər və balabançı Müseyib. Bunlar 50-ci illərin ortalarında qoşa ulduz kimi parlayıb sənət tarixinə əbədi daxil oldular. Aşıq Əkbər 35 il yoldaşlıq elədiyi Müseyibsiz heç vaxt oxumazdı. Ömründə tək birçə dəfə — vəfatından 3 gün əvvəl (12 avqust 1990-cı il) Bilgəhdə sanatoriyada konsertini təşkil eləyəndə oxudu! (O da axırncı oxumağı oldu). Onda da söylədi ki, “tək atın meydanı olmaz!”

Balabançı Müseyib Aşıq Əkbərdən sonra balabanı əlinə götürmədi. Həm sənət bülbülünə yas saxladı və həm də böyük sənətə sayğısını belə bildirdi. Çox şirnikdirici təkliflər oldu, eşidib-bilən dönüm-dönüm üz vurdu, həmişə dinaz altında qaldı. Ancaq dediyindən dönmədi — kişiliyini elədi — Aşıq Əkbərimizə elin nəzərində daha bir abidə ucaltdı:

— Qədirşünaslıq abidəsi!

Sazbənd Xudu

Touz, Bozalqanlı torpağı belədi. Burdakı saz, söz, sənət ruhu hamının qanına işləyir. Touzda olasan, saz-söz bilməyəsen! Bax, bu Touz torpağının hikmətindəndi ki, dünyanın tanıdığı sazbənd Xudu xalq sənətkarı adını aldı, onun kamil, tavar sazları dünyada misli-bərabəri olmayan bir incidi. Azərbaycan sazı Xudu barmaqlarının sehrindən daha da kamilləşdi. Aşıq Ədalətin, Xanların, Əlinin, neçə-neçə bacarıqlı saz ifaçılarının ürəkləri rıqqətə gətirən sehrli sazlarını yaratdı. Xudu öz sənətkarlığını oğlanlarına da öyrətdi. Avropa və Asiyanın, dünyanın indi az ölkəsi tapılar ki, orada sazbənd Xudu dəst-xətti ilə düzəldilmiş sazlar təbərrik kimi əl-əl axtarılmasın.

Xudu kişi özü danışır ki, cavan vaxtlarımdı. Kəndimizdəki məktəbdə təsərrüfat müdiri — əmək təlimi müəllimi işləyirdim... Badadan Məşədilərə satmaq üçün saz gətirərdilər. Adamlar sazın başına cəm olanda o kafir də ayağını qoyurdu pilləkənin lap yuxarı başına. Öz-özümə yaman təsirlənirdim ki, gör bir işin harasıdı ki, saz səninki ola-ola bu köpəyoğlulara möhtac olmuşuq. Bir gün də bu fikrənən qoyşurulub yatanda yuxuda mənə saz düzəltməyi öyrətdilər. Onu da deyim ki, həmin o vaxta kimi sazın necə düzəldiyini görüb bilməmişdim.

Bax beləcə görməzə-bilməzə birdən-birə saz düzəltməyə başladım. İlk sazı da məktəb direktorumuza verdim, o da böyük-lərdən kiməsə apardı. O sazın sorağı dillərə düşdü...

Hamıya yuxuda buta verilir. Mənim butamsa vəyğamda saz düzəltmək oldu. Allahımdan çox razıyam ki, mənim də yazım belə yazıldı.

Xalqımız Xudunun timsalında təzədən ulu sazına yağnan bal kimi qovuşdu. Bu şirin qovuşuq mübarək olsun!

“Dilqəmi” və qəmkeş

Çox sınayıb görmüşəm ki, “Dilqəmi”ni bizim bu tarixi Şəmşəddil torpağının adamlarından qeyri kimsə belə şövqlə, yerli-

yataqlı, ayağı ilə, gülləri ilə çala bilmir (*Əmrah Gülməmmədova min rəhmət*). Özüm üçün tapmışam ki, həmin hava burdan doğduğuna, burdan qanadlandığına görə belədir. Yəhya bəy də, Telli xanım da, Bağır bəy də, dərənin indi erməni dediyimiz alban yasovul-pristavı da, dağı da, aranı da Şəmşəddillidi.

“Dilqəmi” bizim havadır. Əli Quliyevin havasıdır. Əli də inciməsin, indi adı gədəbəyli olub seyid nəslinə mənsub Yusifin havasıdır. Bu havadakı məlalı, mənanı, eyni zamanda, coşğun eşqi duyana alqış! Yusifin çalğısındakı mənə tamamilə başqadı.

...Mənim aləmində “Dilqəmi” təqdim elədikləri sayaq Məcnun-zad deyil! İndi çölün söyüdünə də (*salxım söyüdə*) bəzən məcnun deyirlər. Xalq o ağaca özü yaxşı ad qoyubdu: qəmkeş. “Dilqəmi”— qəmkeşdi: başını aşağı dikən, öz məhzunluğu ilə dünyanın özü boyda hüzn gətirən, için-için ağlayan, özü də özü-özünü ağlayan qəmkeşdi! Bu mənada “Dilqəmi” kiçik hərflə yazılan məcnundu.

Cilli Müseyib kişinin “Qaragöz”ü

Göyçəmizin ustad aşıqlarından olan cilli Müseyib kişi (*Cil kəndindəndi*) Öysüzlü Səmədin “Qaragöz” qoşmasını elə oxudu, elə oxudu, elə oxudu ki, sərrafların “öyünü yıxdı!” Aşıq sinninin o vədəsində, ixtiyarlaşan çağında yatmış vulkan kimi püskürərək “Baş sarıtel” üstə şairin bu şerini elə şövqlə, eyni zamanda həsrət dolu yangıyla elə oxuyub ona öz möhürünü vurdu ki, indən belə çətin, kimsə o zirvəyə çata bilə!

Gəlin, Öysüzlü Səmədin dili ilə Aşıq Müseyibinləməsində, oxşamasında, ulu oxumasında yeni dada-tama gələn o şeiri bir də burada verək ki, ötənlər-keçənlər yaddan çıxmasın. Gəlin, biz də güməldənək, ilahi sözə, büllur kimi saf sənətə bir daha, bir daha tapınmaq:

*De görüm hardan gəlirsən
Elinə qurban, Qaragöz.*

*Bircə danış şirin-şirin,
Dilinə qurban Qaragöz.*

*Zülflərin gərdəndən aşır,
Vəsfində dilim dolaşır,
Sona kimi başı yaşıl,
Gölünə qurban Qaragöz.*

*Aşıq Səməd məlul baxır,
Nazı-qəmzən öymü yıxır,
Darayırsan yana çıxır,
Telinə qurban Qaragöz.*

Şeşənlilər və Dədələr

Xatınlıdakı Şeşənlilər saza-sözə vurğunluqları ilə həmişə seçiliblər. Çöldən əl-ayaq yığışandan sonra toylar başlayanda Şeşənlilərin ağsaqqalı Göycə kişinin başından aşıqlar dəsi əskik olmazdı. Bizim tərəflərdə deyərlər ki, “Ruhani” Şeşənlilərin himnidir.

Elatımızda bu gün Şeşənlilərlə bağlı nağılabənzər elə əhvalatlar danışırırlar ki, adamın inanmağı da gəlir, inanmamağı da. Bir gün Şeşənlidə toy qurulası olur. Toyda da aşıq kim olasıdı ki?! Şeşənli Dədə Əmrahdan, Xan Kamandardan savayı kimi gətirər! Bunlar məsələn 500 nəfər qonaq nəzərdə tutub tədarüklərini ona uyğun eləyiblərmiş. Dədələrin Xatınlıda məclis aparmasından xəbər tutan ətraf kəndlərin adamları da axışır toya. Günorta olmamış yemək qurtarır. Təzədən heykirən buğanı gətirirlər ki, kəssinlər — hamı mağarda sazın sehrindədir. Axırda Şeşənlinin əl-ayaq adamının boynuna qoyurlar ki, kələnə bu kəsib soyacaq. Oğlan da o şərtlə razılaşıb ki, mən heyvanı kəsib soyana, əti doğrayana kimi “Ruhani” çalınmayacaq!

Razılaşırlar və diləklərini də aşığa yetirirlər. Necə olursa, Dədə Əmrah hansı sərrafınsa sözünü yerə salammır — “Ruha-

ni”ni — “Urfanı”ni elə təzə başlayırmış ki, baxırlar nə? Buğanın boğazına bıçaq çəkən oğlan “Urfanı”ni eşidən kimi heyvanı qoyur orda, gəlir mağara. Hələ iliyi vurulmamış kələ qanı şoralana-şoralana mağarı süngüdüb onu dağıdır. Aşıq da çalğını yarımçıq qoyub basabasla eşiyyə daranan camaata qoşulur. Oğlan təzədən köməkləşib buğanı tutub iliyini vurur və işini görə-görə də elə hey söylənir ki, sizə demədimmi “Urfanı” çaldırmayın. Axı, onu eşidəndə özümə cavabdeh olammıram...

...Əmrahın barmaqları, Hüseyn Saracının dastan başlamağı, Aşıq Kamandarın ilahidən gələn oxumaları ola, barmağın kəsilsə xəbərinmi olar?

Ətraf kəndlərdən, bölgə və obalardan da Şeşənlilərin — Fərmayılın, Fəxrəddinin... qonaqları üst-üstdən. Toy danışmağa gələn kim, adlı ustadları görməyə gələn kim!

Payızdan başlayan toylar, gecələr qurulan aşıq məclisləri, dastan axşamları uc-uca calanardı. Bu tayfa bir də onda ayılandı ki, əkin əkən əkinində-səpinində, bunlarsa hələ huş-guşla aşığa qulaq asmalarında...

Sənə min rəhmət, ay mərhum!

Azərbaycan aşıq sənətinin, xüsusən saz ifaçılığının Dədəsi Əmrah kişiyyə aran Kəpənəkçi o qədər vurulmuşdu ki, “ispol-komluğu” bir yana, hələ burda binə olub köklü-köməcli nəslini də gətirmək üçün ona kolxoz idarə heyətinin qərarı ilə gen bir məhlə də vermişdilər. Aşıq da bir-iki maşın daş tökdürmüşdü, başı qarışmışdı — şənliyə, toya, damağa.

Bir gün səhər idarəyə gələndə gördü, şikayətçi gəlib ki, bu axşam məhlə sulamağın üstündə filankəs belin iti yerini ilişdirib qonşusuna, o da hadisə yerində keçinib, Əmrah kişi elə bil, yatmışdı — yuxudan ayıldı. Öz-özünə fikir elədi ki, ay dadı-bidad, bir yerdə ki, bulanlıq, həlməşik arx suyu üstündə adam adamın qanına yerikləyir, “lapatka” ilə başını yarıb öldürür, burda heç yaşamağa dəyməz!

Mərhumu da bir Quran tapşırtdıran Pir aşığımız aranda — suvarılan torpaqda yurd salmaqdan birdəfəlik əl çəkir.

Oxucuya:

Bizim yerin insanların formalaşmasında təkcə öz aşığılarımız deyil, Göyçə, Borçalı aşiq məktəbi də mühüm rol oynayıb-dı. Göyçə mühiti ilə Touz aşiq mühiti ətlə-dırnaq kimi bir-birindən ayrılmazdı və kitab boyu bunlara toxunmuşuq. Borçalımızın ustadlarından olmuş Xan Kamandar dünyası barədə hisslərimi yenidən burada dilə gətirmək istəyirəm.

Ruhumuzun səsiydi Kamandar

Ustad Aşiq Kamandar Əfəndiyev bizim Aşiq Əkbər, Mikayıl Azafli kimi azman sənətkarlarla yanaşı Azərbaycan aşiq sənətinə öz möhürünü vurubdu. Kamandar sənəti coşub — çağlayan ümmanıydı, səsi-ləmsi uca dağların, geniş çöllərin, ulu bozqırların, bir sözlə, ucu-bucağı bilinməyən türk torpaqlarının ənginliklərinin əksiydi. O böyük sənətkarın barmaqları — sazda Kamandar gülləri xalq kimi yaranışdan bəri keçib gəldiyimiz və heç vaxt qovuşa bilməyəcəyimiz yurd yerlərimizin şəhdindən doğmuşdu.

Dörd min illik türk tarixinin, bu ulu xalqın ilahi səsiydi Kamandar. Kamandar sənəti, Kamandar ifası əlçatmaz, ünyetməz bir möcüzə idi. Onun səsi, adı türk-azəri çağrılan hər bir kəsin ruhunun tərcümanıdır. Kamandarın istər bir türk kişisi olaraq oturuşu-duruşu, ağayanalığı, istər bir aşiq kimi davranışı, ecəzkar ifası, sərraflığı təkrarsız bir məktəb idi. O, bir möcüzə idi ki, minillikləri, yüzillikləri aşaraq gəlib düşmüşdü bizim bəxtimizə və Kamandarla bir dövrandə yaşayıb onu duymağımız bir tərəfdən xoşbəxtlik idisə, bir yandan da onun ulu sənətini duyanlar, hər avazını eşitdikcə gülmədənənlər üçün əsil faciədi. Faciədi ona görə ki, “Dərman he...y, dərman h..e..y” deyib həyatdan

əli uzanıqlı gedən Loğman sayaq ruhumuzu tərpədən Kaman-darın ifası yada düşdükcə, onun zəngulələri və güllərinə tamarzı qaldıqca tüstümüz təpəmizdən çıxacaq, xiffət içimizi dağlaya-caq.

Klassik, müasir və gələcək Azərbaycan kişisi obrazını böyük Yaradan əyani şəkildə Aşıq Kamandarda bərqərar eləmişdi. Dünyagörmüş, gidi dünyanı yorub-yortmuş aqillər nə Kaman-darın sənətində, nə onun davranışında eyib tapmışdılar.

Ruh adamıydı Kamandar. O, misilsiz oxumalarını da sanki İlahinin payı kimi qəbul edirdi. Videolentlərin yaddaşında var: coşub çağlayan Kamandar çox vaxt yönünü Qibləyə tutar, Ya-radanına üz çevirər, öz gücünü bərilahidən alardı.

Əfəndilik var idi Kamandarda. Bəlkə də bu qismət ona qan yaddaşı kimi ulu babalarından gəlməydi, hər nə idisə, ulu Ərdə-bil ocağının, canfədaların daşıyıcısıydı. Axı, türkün bu torpaq-lara gəlişinin əsas keçid yollarından biri də məhz Ərdəbil idi və Azərbaycan dövləti bərqərar olanda — 500-600 il öncə Vətən sı-nırlarına məhz canfədaları, cəmi cismi, ruhu və qanı ilə torpağı-na — Vətəninə bağlı insanları yollayırdılar. Kamandar Əfən-diyev də bax beləcə millətinin, dövlətinin əfəndisi olan bir ocaq-dan pərvazlanmışdı.

Getdi o kişiler! O kişiler ki, gen kodları Kamandarın ru-hunda, cismində bərqərar olmuşdu-dövrənini sürüb getdi və bir də heç zaman yeri dolmayacaq. Həmişə yeri görünən bir göynər-ti kimi boş qalan bucağından bumbuz soyuqluq yaranacaq. Elə bu soyuqluq da gələcəkdə həlməşik, buz xarakterli biganə nəsil-lər əmələ gəlməsinə səbəb olacaq. Ta təzə bir ruh adamı, el ada-mı, millət oğlu ulu Ozan yetişincəyə qədər. Təki tez gəlsin bən-dənin vücudunda ilahi ruhun təcəllası!

Saz-söz biliciləri, insan sərrafları Kamandardakı ilahi eşqi, sufi ruhunu onun gəncliyindən duyub qiymətləndirmişdilər. 60-cı illərin əvvəllərində Kamandarın ilk qramofon valı (*plastinka*) buraxılmışdı. (*Görən uluların adlandırıdığı “Əhmədi Kərəm” və ya bizim “Kərəm gözəlləməsi” dediyimiz həmin o havanı Kaman-*

dar kimi oxuyan dünyaya bir də gələcəkmi?) Cavan Kamandarın sanki qeybdən gələn ilahi səsi məclislər yaraşığı babam Qəşəm kişini də ovsunlamışdı. Rəhmətlik həmişə Kamandar səsinin sehrindən danışanda deyərdi ki, bir gün evə gəldiyim yerdə qulağım radiodan bir səs aldı və o səs ruhumu elə alıb apardı ki, bir də başımı qaldırıb gördüm öz küçəmizi adlayıb başqa səmtə gəlib çıxmışam. Babam arayıb-axtararaq Kamandarın sorağını Gürcüstanın Kəpənəkçisindən almış və görməzə-bilməzə aşığa qonaq getmişdi. Kamandarın halalı olan həyat yoldaşı bəynişan babama elə ehtiram, hörmət-izzət göstərmişdi ki, kişinin sonralar dili ağzına sığmırdı. Arif olan Kamandar boşuna gəlməyən qonağın qabağına aşıq libasında çıxıb “xoş gəldin”, — demişdi. Evin xanımı tezəcə çay dəstgahı hazırlayıb, erkək kəsdirib, elə urvatlı-səliqəli hərəkət eləmişdi ki, kişinin dili ağzına sığmırdı ki, şükür Allaha, Kamandara da yaraşası külfəti var. Həmin qonaqlamada danəndə babam nə ki saxlanca sözləri varmış, o mətləblərə toxunanda Kamandar da cavabını söyləmiş. İki gün iki gecə Kamandara qonaq olub, onu bərkə-boşa salan, bir-birinə ata-oğul məhəbbəti yetirən babama Kamandar Azərbaycanın, cəmi Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində keçirəcəyi məclislərin gününü, vaxt-vədəsini yazıb verir. Ondan sonra Touz rayonundan olan Qəşəm Məşədi Rüstəm oğlu Ağstafanın Göycəlisinə, ya Şəmkirin Qaracəmirlisinə, Balakənə (*bizim köhnə kişilər “Pələkən” deyirdilər*) məclislərə gedər, ev yiyəsini çağırtdırıb toyu təbrik edər, sonra deyərmiş ki, eşitmişəm, Aşıq Kamandar burda məclis aparır, ona görə toyunuza gəlmişəm. Sonra da nəmər salıb ev yiyəsinin ən əziz qonağı olar, Kamandar da böyründə stul qoyub əyləşən, huş-guşla ona qulaq kəsilən Qəşəm əmisinə ürəkdən çalib-oxuyarmış. Bunları o vaxtın şahidləri bir yana, rəhmətlik Kamandar da dönə-dönə söyləyərdi ki, mən Qəşəm kişi kimi aqıl-sərraf adamları həyatda çox az gördüm.

Kamandarın yeri indi yaman görünür. Özü də itirdiyimiz dühalar, Kişilər, ulular sırasında! Kamandar nəfəsi, onun sehrli

tavar sazi, ifası, ilahi səsi, harda türk varsa, harda bu dildə danışan insanları başa düşən varsa, sazin səsi, simin cingiltisi ruhuna işləyən insanlar hələ durursa, orda Kamandar var! Bu isə böyük bir dünya deməkdir! Əbədiyyət deməkdir!

Hayıf səndən aşiq Kamandar! Ay hayıf-hayıf!!!

P.S. *Görən, Aşiq Kamandardan, eləcə də ustadlar ustadı Hüseyn Saracılıdan sonra elə bir ifaçı yetişəcəkmi ki, dastanlarımızın tələffüzü, nağılı, “qotazi”ni — bütövlükdə orfoepiyasını onlar qədər olmasa da, heç olmasa yamsılaya bilsin?! ÇƏTİN!*

Butanın işığında

Uşaqlıqdan məni bir şey düşündürürdü ki, dastanlarımızda aşiqlərin butası çox vaxt niyə Çində, Yəməndə, Hinddə, İraqda, Türkməndə, Qəndaharda, Mİsirdə, Hələbdə, Reydə... verilir?! Aşiq-məşuq özləri bir yana, ata-anası da bu qədər məşəqqətlərə, sınaqlara məruz qalır?! Oturuşub toxtayandan sonra baxdım ki, türk xalqı müdrikliklə həm tarixən yaşayıb, pərvazlanıb, şöhrəti aləmlə bir olan o Vətən torpaqlarını bu dastanlarda maddiləşdirib yaşadır, həm də dil içində dil, din içində din bəsləyən millətimizin nümayəndələrinin digər millət və etnosların dəyirmanında üyünmək təhlükəsi və assimlyasiya olmaq qorxusundan doğub bu. Həmin qorxu ilə yaşayan, nəyin bahasına olur-olsun, öz milli kimliyini qoruyub saxlamaq arzusu ilə qovrulan bəndənin sonsuz istəyi Tanrıya agahdı. Elə ona görə də o saf dilək, kimi necə, hansı donda (*oxu, millət*) yaratmışsa o sifətdə də qalmaq arzusu Allah-Təalaya da xoş gedir və ona görə də ismət pərdəsində olan mələksimaları və sərvinazları həlal qanlı əsilzadə ilə qovuşdurmaq üçün buta verir...

Mikayıl Azaflı, Aşiq Qədir, Aşiq Əkbər, Çopur Ələsgər, Aşiq İmran, Aşiq Mahmud, Əlixan, Xalıqverdi Bozalqanlı... Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Orta Asiyanın digər yerlərinə vaxtilə sürgün edilən Vətən oğullarının sazları-sözləri ilə əziz qonaqları olardılar... Belə səfərlərdən bi-

rində Xalıqverdi Çimkənddə 1944-cü ildə Ahıskadan sürülmüş Misi kişinin qonağı oldu. O tanışlıq-bu tanışlıq Misi həkimin ilki Danaxan (*Touzda Dürdanə elədilər*) Xalıqverdinin böyük oğlu Şahvələdin ömür-gün yoldaşı, 3 oğlunun anası oldu. Misi kişi bu işə qol qoyanda əvvəla, qızını öz millətindən olana vermək istəyirdi. Sonra, eşidib bilmişdi ki, Touz onun Ahıskasına yaxındı və boy-boya verən o qəlbi dağlar da, az qala, oradan görünür, hələ o dağlardan əsən yellər də köksü qabardır (*Xalıqverdi babalarının bir sözünü də işlədib həkimi lap ürəkləndirmişdi ki, "Əsdi Gəncə — bitdi yonca, əsdi Tiflis — etdi dümdüz"*). Ürəyinin ən dərin guşəsində belə bir istək baş qadırmışdı ki, özü o cənnət Vətənə, əmələ gəlidiyi torpağa qovuşa bilməsə də, övladisa da, nəvələri də onun gözüylə o dağlara baxıb, onun nəfəsi ilə o məlhəm havadan udar...

Ağbaba yallısı və Aşıq Fağfur

Xalqın birliyinin, mütəşəkkilliyinin, gəlmişinin-getmişinin, mübarizə tarixinin parlaq təcəssümündü yallılarımız. Qol-qola tutub yallı gedən insanlarımız oğuz ellərimizin həyat tərzini, məişətini, dünya baxışını nümayiş etdirirlər.

...Bir toyda ağbabalılar yallı tutmuşdular. “Ağbaba” ansamblı nə qədər şövlə çalıb, nağaraçı qolunu gen açaraq nağaranı nə qədər çubuqla (*“çomaqla”*) döyəcləsə də mənim nəzərimdə, əvvəllər gördüyüm “Ağbaba yallısı” alınmırdı. Hanı bütün bir elin, bir obanın kollektiv sevinc duyğuları, coşğun sələ bənzəyən əzəmətli “həng”, çılgınlıq?! O gün ağbabalılar bir az sinqin, bir az nisgil qarışıq yangıyla toyda yallı gedirdilər. Bürüzə verməsələr də, böyük Vətənə qovuşsalar da doğma yurda həsrət vardı o yallı getməkdə. Doğrudu, o mahalın aşiq havalarında da bir təmkin, ağırlıq var. Çıldır-Ağbaba-Şenlik havalarını o torpağın yetişdirdiyi Aşıq İsgəndər, indi də oğlu Fağfurdan qeyri kimsənin elə yerli-yataqlı, ahənginə uyğun, tamləmsi ilə oxuduğunu görmədik...

Ağbaba çox ağır bir türk elidi. O torpaqdan elə ləngərli, sanballı, ləyaqətli kişilər çıxıb ki! Ağbabanın bir Ələkbər müəllimi də vardı. Qədim Qaranamaz kəndindəndi (*Şura hökuməti “Yeni yol” eləmişdi*). Doğma kəndi ilə yanaşı Güllücədə məktəb təşkilatçılarından olub böyük ziyalılar, dövlət xadimləri yetişməsində az rol oynamamışdı. O Ələkbər müəllim ki, çoxlu arı saxladığına, saf-təmiz bal hasil elədiyinə görə deyirdilər ki, Ağbabadada kim Ələkbər müəllimin balından yesə xəstəlik nə olduğunu dünyasında bilməz!

Ələkbər dünya qopanda (*1988-ci il*) ömür-gün yoldaşı Bübxanımla Touzda məskunlaşdı, camaata qaynayıb-qarışdı.

...Radioda qulağım hərdən Fağfurun Aşıq İsgəndər sayaq Diyarbəkr, Anadolu ağzı ilə oxuduğu havacatı, ya “Mina gəraylı”nı alır. Oxumalarındakı ilahi kədər, böyük hüzn adamın yeddi qatından keçir — cənnətin özü olan o yaylaları, Vətəni itirmək çətindi — çox çətin!!!

Saz payımız

...Gözümü açıb evimizdə saz görmüşəm. Əmim Fəxrəddin öz qədimi yemiş sazı ilə incədən-incə, indi bir para sazlarda olan sayaq qulağı deşən çingilti ilə yox, könülə toxtaqlıq gətirən həzin, ya da şux havalar çalardı.

Tez-tez aşıq məclisləri də qurulardı bizdə. Evimizin ikinci mərtəbəsindəki başdan-başa doğrama qapılardan düzəldilmiş arakəsmə hər iki tərəfə yığılar, böyük bir salon yaranar, yerə gəbələr döşənər, aşıqlar dövrən açardılar. Evimizdə kimlər məclis qurardı? Aşıq Qəhrəman, Mikayıl Azaflı, Aşıq Əkbər, Aşıq Qədir, Aşıq İmran, Çapıq Aslan balabançı İbrahimplə, Aşıq Yunis, Seyid Rza, Məhəmməd Çodaroglu, Aşıq Hüseyn Saraclı, Məhəmməd Sadaxlı, Aşıq Məhəmməd, Kor Ələkbər, Aşıq Vəli, Aşıq Xalıqverdi, Aşıq Mahmud, Aşıq Əlixan, Aşıq Xanlar, İdris Alakollu, Aşıq Əjdər, Aşıq Əli... yox, sayammayacam, çoxdular, lap çox! Hər biri də Babamın, Anamın, Atamın, Əmimin

xətrini dünyalar qədər uca tutar, sözü sərrafına satdıqlarından vəcdə gələrək ilahi oxumaları, qədimdən-qədim dastan qolları, saxlanc sözləri ilə huş-guşla qulaq kəsilən məclis əhlini feyziyab edirdilər. Çoxlu qonaqlarımız da olardı, Çodar əminin hündürdən dediyi: “Sağ ol, var ol, aşıq, var ol”u!, İsa x əminin şaqraq gülüşü, söz “tərcüməsi”, ağsaqqalların gümüldənmələri aşığa daha da ilham verərdi.

Sonra da “plastinkalar”... Yüzlərlə valın içində bircə dənə də olsa müğənni yoxuydu. Ha axtarardım, bəstəkar mahnısı tapmamazdım. Axırda da uşaqlarla bərabər “Ay Minayə”, “Dağlar”, “Dəydi qayıtdı”, “Filankəsin qızı filan oynasın” oxuyardıq.

O vaxtlar simli radio vardı. Hər həftənin ikinci və beşinci günü axşam saat 5-də aşıq havaları verilərdi. Atam tapşırırmışdı ki, həmişə açarsınız, qoy Ananız da qulaq assın! Uşağın şingilim atmaqdan, şalaqqılanmaqdan vaxtımı olardı? Bir də görərdik, atam taksi tutub işdən gəlib evə, ürəyinə damıb ki, radionu açmamışdıq. Özü radionu açar, anasını çağırar, bizi də ətrafına yığıb aşığa qulaq asdırardı.

...40-cı illərin sonu — 50-ci illərin əvvəllərində hələ kəndlərimizdə elektrik yoxmuş. İri batareya-akkumulyatorla işləyən radioqəbuledicilərin təzə çıxan vaxtıymış. Köhnə yurdda olanda əmilərim, mamam Gülənbər “priyomnik”də yaxşı mahnılar, saz havaları tutur, qonşular da yığılıb qulaq asırmışlar. Bulaqdan qayıda-qayıda bayaqdan obanı başına götürən musiqini eşidən Xanxanım anam: “Bəsdi, daha bağlayın, sən Allah, qoy Qayvalıya da qalsın”, — deyir. Nə qədər çalışsalar da, anamı inandıra bilmirlər ki, bunu daha sonraya saxlamaq olmaz. Arvad elə hey deyir ki, qoy Qayvalıya da pay qalsın.

Ailə ənənəsi bu gün də davam eləyir. Bakıda, ya harada olmağımızdan asılı olmayaraq indi də hamı telefonla bir-birinə xəbər verir ki, filan kanalda aşıq oxuyur. Radiolarımızdakı aşıq-saz verilişlərinin proqramını hamımız əzbər bilirik. Bir şeyə də sevinirəm ki, bizimkilər bir yana, qohum-əqrəba uşaq-

ları da bu ənənədən çıxmırlar. Bu, məni yaman sevindirir. Elə bilirəm ki, atam-babam, yeddi arxa dönənim mənimlədi, onların müqəddəs ruhları alışıqımızdı...

Gövhərdən söz süzən

Azərbaycan irfan ədəbiyyatının axırcı nümayəndəsi Dədə Hüseyn Bozalqanlının şagirdi Əlimərdanlı şair Nəcəfin (1900-1946) şeirləri bizim yerin insanların bağrından gələn səsi. Bu səs elatımızın sayalı torpağından doğmuş, elimizin sərraflığı, qayğısıyla daha da pərvazlanmış, şair Nəcəf ölməzlik qazandırmışdır. Adamlarımızın həyata baxışı, fəlsəfi təfəkkürü, nəsil-bənəsil yaşatdığımız tabularımız şairin yaradıcılığından qırmızı xətlə keçir:

*Varlıya dost olub kasıba gülmə,
Çox da havalanıb coşma dünyada.
El səni istəyib keçirsə, başa,
Ağır ol, alçağa düşmə dünyada.*

Şair-aşıq Nəcəf (*bizimkilər daha çox “Nəcəf” deyir*) məclislər yaraşığıydı. Kəltə, zərdə kişilər Nəcəfin oxumalarının, bəzən də elə həmin o yığıncaqdaca dediyi şeirin muştığıydılar. Şairin birdən vəcdə gəlib ilahidən süzülən sözünün təsirindən gümüldənən, huş-guşla qulaq kəsilən kişilərin qəlyan əllərində eləcə qalar, bir də görərmişlər ki, çayları ilə birgə qəlyan da soyuyub — çoxdan sönüb buza dönübdü.

Məclislərdə həmişə başında 20-30 adamla söhbət edən babam Qəşəm kişi ilə şair Nəcəfin pak ülfəti vardı. Xalası Nəbat Əlimərdanlıda ərde olduğundan dolayı şairlə simsarlığı çatırdı. Bu tərəflərə yolu düşəndə dədə-baba yurduumuzda məxsusi sərraflar üçün məclis düzənlənərdi. Sabah olacaq toy, ya da “işdən” — şənlikdən yorğun qayıdan Nəcəf baba könül qardaşı Qəşəm Məşədi Rüstəm oğlunun qonağı olanda şair onun ağzın-

dan çıxan sözləri elə “isti-isti” canına-qanına, yaddaşına hopduran adamların gözü qarşısında bədahətən demişdi:

*Görürsənmi o dağları, getməz duman üstədi,
Ovçu gəzir şikarını, oxu kaman üstədi.
Namərdə yalvarınca, düş mərdin ayağına,
Can deyib xoş danışmaq, şirin zəban üstədi.*

“*Qədirlilməz kölgəsində yatmağın layiq deyil*”, — deyən şairimizin hər sözü elatımızın, xalqımızın içindən-ruhundan gələn doğma səs olduğuna görə dillərdə zərb-məsələ döndü, həyat burulğanlarında adamların qolundan tutan, onları düz yolla aparan bir hikmətə və amala çevrildi:

*Mərkədə düşürəllər,
Minmə özgə atına.
Ustadına kəc baxanın,
Lənət gəlsin zatına.*

İrfan ədəbiyyatından, eyni zamanda xalq müdrikliyindən doğan bir sadəlik, fəlsəfə var şair Nəcəfin qoşqularında:

*...Dünya bir bazardı, insan alverçi,
Nəcəf, alsan sən irəhmət yaxşıdı.*

*...Bekar arvad cavan ərin qocaldar,
Küsər öz baxtından, ay eylər, of, of!*

*...Bir səməndi saxlayan,asan,
Ondan bəddöy çıxmasa.
Onu tərif edib dost,ə,
Satmağın layiq deyil..*

Vəsf elədiyi qocalığı yaşayan, ağır oturub batman gələn

qocaların könlünü oxşayan, gövhəri ərilib ilahi sözə çevirən Əlimərdanlı şair Nəcəfin söz çaləngi heç vədə solmayacaq. Nəcə ki, xalqımız var, dilimiz yaşayır, bizim xoş ləhcəmizi, ləmsimizi anlayıb başa düşənlərimiz var, bizim şair Nəcəfimiz də var olub qalacaqdır!

*Nəcəf, göz dünyanı təmiz adınan,
Təklif olsa bir məclisə gedinən.
Bir dost sənə olsa, sözü yadınan,
Onu düşməninədən seçmə dünyada.*

Şairlərimiz

Aşıqları ilə yanaşı bizim elat öz şairləri ilə də məşhur olubdu. Bütün tarixi dövəmlərdə əsas amalı dövlət və dövlətçilik olan, Vətən torpağının sipəri rolunu şərəflə daşıyan touzluların qəhrəmanlıq ruhunda yetişməsində, mərd və mübariz, ardıcıl və qətiyyətli olmasında Hüseyn Bozalqanlı kimi Dədələr əsas rol oynayıbdı. Saz-söz hikməti bizim yerin insanların bağrından gələn səs, mənəviyyatımızın güzgüsü olub həmişə. Bunu nəzərə alıb “Həqiqət” — “Tovuz” qəzetlərində “Oğuz yurdunun folklor inciləri” rubrikasını açıb indi hamının dilinin əzbəri olan söz abidələrini ilk dəfə qəzetdə çap etdirdik. Qəzet nəzdindəki ədəbi məclisi yenidən təşkil eləyib H.Bozalqanlı adına “Varislər” ədəbi birliyi adlandırdıq. Təxəllüslər də verdim: Sinədəftər, Yusifli, Bahaduroğlu, Qələmkar, Şeşənli...

...Bölgəmizdə şeirə, şeiriyyətə təzədən qayıdılıb ona yeni nəfəs vermək, sənətə qədirşünaslıqla yanaşmanı bərpa etmək məqsədilə hələ 1999-2002-ci illərdə Rasim Kərimlinin Düz Qırıqlıda, Əziz Məftunun Aşağı Mülkülüdə, Cavan Alayın və Aşıq Əlinin Əlimərdanlıda möhtəşəm poeziya bayramlarını keçirdik.

Klassiklərimiz olan Hüseyn Bozalqanlı, Öysüzlü Səməd, Xəyyat Mirzə, Bozalqanlı şair Vəli, Əlimərdanlı Nəcəf, Həsən

Mülkülü, Mikayıl Azaflı, Rasim Kərimli... haqda kitab boyu danışdıq. El şairlərimiz, maşallah, o qədər çoxdu ki, onların hamısının təkcə adını yazsaq düz bir kitablıqdı, — kimin bircə misrası da elin yaddaşında qalıbsa onu bu siyahıya daxil etməklə. Əbəs deməyiblər ki, “sözü ölmür şairlərin”. Mən burada elatımızın tez-tez yada saldığı və məclislərdə ölməz sözləri oxunan el şairlərinin (*xalqın şairlərinin*) yaddaşında qalanlarının yalnız adlarını sadalayıram.

Öz istedadları ilə Azərbaycanın sərhədlərini çoxdan aşmış şairlərimiz sana gəlmir. Mən xalqın qəbul elədiyi şairlərimizdən bir neçəsinin adını çəkmək istəyirəm: Məmməd İsmayıl, Məstətan Günər, Aydın Qurbanoglu, Bəsti Əlibəyli, Orxan Paşa, Nəsir Dalgın, Elxan Zal Qaraxanlı, Qənirə Paşa, Əkbər Qoşalı, İsa Cavadoğlu (*İsayev*), Cahan Əfruz, Məmməd Namaz, Akif Əhmədgil, Şəmşad Rza, Zirəddin Qafarlı, Murad Köhnəqala, İsmayıl Sadıxlı, Əziz Məftun, Fətəli, Bimar İsgəndər (*burda heç insafdan deyil ki, Bimarın elin dilinə düşüb böyük şeirləşməyə səbəb olan bir şeirinin üstündən keçəsən:*

*Əzəldən də bir kamalım yoxuydu,
İndi də günbəgün azalmaqdadı.
Yel vurub, gün döyüb beynimin içi,
Payız kövsəni tək tozalmaqdadı.*

*Mağmın cavanıydım, qocayam fərsiz,
Ağıldan buraxma, huşdan kəsərsiz.
Uçub mürğü-ruhum məndən xəbərsiz,
Bilməm haralarda sozalmaqdadı.*

*Bimaram, düşməyin mən düşən dərdə,
Bəxtimin gözüənə çəkilib pərdə.
Özüm buradayam, fikrim səfərdə,
Hinddə bazar açıb, qoz almaqdadı.)*

Səlim Sinədəftər, İrfan Əli, Samir Tağızadə, Cavan Alay, Rəsul Qovlarlı, Telman Tovuzlu, Əlimərdanlı Bəşir, Molla Əhməd (*Bənnacı*), İdris Alakollu, İbrahim Əsrikli...

Nakam şair

Əziz Məftun nağıllardan, əfsanə və rəvayətlərdən, minillik dastanlardan, yaşı bilinməyən ilahi eşqdən süzülüb, durulub keçərək gəlib düşmüşdü bizim bəxtimizə. Əgər Qeys soydaşlarımızın — Nizaminin, Füzulinin qüdrətli qələmi ilə Məcnun olmuşdusa və həmin o Qeysdən klassiklərin yaratdıqlarından başqa, adından savayı heç nə qalmamışdısa şair Həsənin 17 yaşlı oğlu Əziz Leylasının, nakam eşqinin və ilahi məhəbbətinin gücü ilə həm zamanəsinin Məcnuna çevrildi və həm də bitkin, həmişə təzə-tər, minilliklərdən üzü bəri gələn dilimizlə ruhumuza axan büllur kimi saf qoşmalarını qoyub getdi. Dünyanın bənzərsiz Əziz Məftunu oldu!

Əziz Məftunun yaradıcılığı hələ öz tədqiqatçılarını gözləyir. Vulkan kimi püskürən sinəsindəki "eşq tiyanı", "eşqin közləri" çoxlarını yandırıb külə döndərdi. Gənclər, yeniyetmə və sevən aşiqlər nə qədər ondan uzaq durmağa çalışsalar da, bu sevdalı aşıqın odlu təbi onları yandırıb külə döndərdi. Necə ki azman və qüdrətli Həsən Mülkülü ocağında Əziz Məftun yetişmişdi. 50-ci illərin sonundan başlayaraq gənc istedadların böyük bir ordusu da Əziz Məftun poeziyasının sehrindən qurtula bilməyib şair oldular və cisimlərinə hakim kəsilən ruh onlara dinclik vermədi.

*Mənim qəlbim səninkitək daş deyil,
Yaş olar gözlərin, az ağla, Leyla.
Qışda qara geyin, üzün gülməsin,
Dolan bağçaları yaz, ağla Leyla.*

— deyibən "Fələyin əlindən içdiyi dərdi" özünə xoş bilən şairin

poetik kəşflərlə dolu heyratəmiz şeirlərinin bu gün də sayı-hesabı bilinmir. Nakam eşqinə axıtdığı göz yaşlarıtək tökdüyü möcüzə nəğmələri vaxtında yığıb-yığışdıran, toplayan kim olasıydı ki! Mənəm, deyən şairlər Məftunun əldə olan şeirləri, özünün xəttat sayaq yazdığı qeyri-adi və orijinal illüstrasiyalarla bəzədiyi şeir dəftərlərində yaradıcılığının bəlkə heç mindən birini də yaza bilməyiblər. Ancaq bu əldə olanlar da öz sanbalına, fikirlərin orijinallığına görə ünlü şairlərin də qibtə edəcəyi bir səviyyədədir. Bircə şey gün kimi aydındır ki, neçə ki millətimiz var, biz Əziz Məftun poeziyasının seyrindən qurtula bilməyəcəyik və bu xalq onu həmişə öz yaddaşında qoruyub saxlayacaqdır.

Pəhləvanlarımız

Elatımızın adamları öz tərəri, damarı ilə fərqlənibdi. Bizimkilər deyirdi ki, filankəs “çox qaynaqlı adamdı”. Halal torpağımız, xeyir-dualı Vətənimiz, nər kişilərimiz və mayabud xanım-xatın analarımız elə oğullar yetirdi ki, hər biri bir lay divar. Torpağımızdan elə oğullar pərvazlandı ki, dizi heç vədə yerə gəlmədi, həyat burulğanlarında da büdrəmədilər, şöhrətləri bir səltənət oldu. Bunları deyə-deyə babamın söylədiyi bir əhvalatı xatırlayıram:

— Böyük Yaradanın bəxş elədiyi güc-qüdrətlə dünyanı heyratləndirən Rəşid pəhləvan bir dəfə İrəvanda konsert verəsi olur. Bahadırımızın göstərdiyi nömrələrindən biri beləydi ki, o uzun bir relsi çiyinə alır, hər ucundan da 15-20 adam sallaşır və pəhləvan onlar da çiyində meydanda gərdiş eləyir. Erməni burda da məkrini işə salır; relsin iti tərəfini pəhləvanın çiyinə qoyur və adamlar da sallaşır ondan. Qılınc kimi sümüyünə işləyən poladın altında Rəşid pəhləvan qəzəblə: — Ay namərdlər, onsuz da siz relsi tərsinə qoyan andan bilirdim, eləcə baxırdım ki, görüm bunların qəsdı nədi? İndi necədi, çiyinimdəkini hərləyim bu binanın dirəklərini yıxım, siz hamınız da qalasınız altın-

da. Təzədən bunlar düşürlər pəhləvanın əl-ayağına...

Elatımızın qaynaqlı (*dəmirqayra*) oğullarından xalqın yad-daşında qalanları sadalayıram: Qumaş, Vəli, Xanlar, Mikayıl, Rəşid, Rəşid bəy, Avıl ağa, Həsənəsgər ağa, Ağamməd (*Sahib*), Süleyman, Məmmədalı bəy, şəmşili Süleyman, Tağı, Əli, Sadıq, qara Cəfər, qara Vəli, qoçu Vəli, Qəməd, Abbas, Səlim, Ələsgər, Əmrah, Cəlil (*Cəlilli kəndi onun adınadı*), Zeynalabdi, Süleyman Bağır, Zöhrab, Habil, Ümid, Əfrasiyab, Qulu, Zaman, Həmid, Cəfərqulu, Məmli, Nəsir, İsrayıl, Zirəddin, Bəhlul, Zal, Qafar, Qoca, Namaz, Ədil, Bayram, Söyün, Yunis, Mədət ağa, İslam bəy, Alı, Qasım, Fərzalı, Cahangir, Ələkbər ağa, Şahniyar, Cəmil müəllim, Aydın, Əmralı, Qənbər, Fəxrəddin, Şəhrioğlu Söyün, Puta bəy, Erqi Əmiraslan, Elbrus, Qəzənfər, Duman Dəlləkli, Zakir, Əmirqulu...

Məgər saymaqla qurtarasıdı?! Arsalanı yeyəndən (*gəmirəndən*) sonra onu tək əlinin ikicə barmağı ilə sındıran oğlanlarımızın bizlərdə heç hesabını aparmayıblar. Yuxarıda adlarını çəkdiyim pəhləvanlarımızın — ərənlərimizin hamısının hünərini, əhvalatlarını söyləməyə qüdrətimiz çatmaz. Təkcə Öysüzlünün Əmirqulusunun “işdəyini” söyləyə bilsəm Əlahəzrət Qələmə şükür deyərəm:

— El tökülüb “Çalın dalında” yer şumlayırdı. Bəy iş avandlığına gəlmişdi. Kotanla torpağın bağrını sökəndə bəyin bayaqdan ona göz qoyduğunu görən Əmirqulu:

— A bəy, nə verərsən, kalsız-öküzsüz kotanı həməən bu qaydada hərləyim, — deyir.

Şərtləşirlər. Boy-buxunu ilə başqalarından çox da fərqlənməyən qıvraq Əmirquluya bəy boyun olur ki, əgər dediyini eləyə bilsən bir qızıl onluq ana südü kimi halalındı. Əmirqulu bayaqdan kalları açıb buraxır, kotanı yalın əllə bir dövrə hərləyir və “halaldı” sədası altında bəy qızılı Əmirqulunun alına yapışdırır... Əmirqulu da Əmirqulu olub ha! Gəncədə dizi aynalı pəhləvanla helləşib xanın, millətin qarşısında onu bu dəstiri məğlub eləyərək elinin-elatının şöhrətinin üstünə şöhrət gətirib-

di.

Elimizdə damarlı oğulları yetirən, pəhləvanlar böyüdən, mayabud, cəngavər xatunlarımız da olubdu. Azaflıda Şəhri adlı bir xanımın elə törəmələri yaranıb ki, hamısı pərli-budaqlı! Özü istəyib ki, "Qaradaş"a — "Gilliy"ə gəlib meydan sulayan aynalı pəhləvanla güləşsin. Qardaşlarının təpinməsindən sonra çəkilib durub kənarda, yenə ürəyi durmayıb güləşə çıxması qardaşına qələbə çalmağın yolu haqda ismarıncını yollayıbdı...

Yasəmən Çirkinlidə adlı-sanlı bir kişinin xatunuydu. Qışın oğlan çağında baxır ki, zirvədə boylanın güney qarı kimi günbəgün əriyən ot tayası bir sürü mal-heyvan damarlı alaflansa heç üç-beş günə də çatmayasındı. Kalvayı əl-ayağa düşüb arandan ot gətirənə kimi bəs nolsun? Odu, orda kolxozun ilanyalı tayaları. Bilir ki, kişi heç kəsə minnət eləyən deyil. Özü gecələr atın irəşməsinə götürüb gedir, təkbaşına az qala bir arabanın otunu şələylə gətirir evə... Qarovulçu bilir ot getdiyini, ancaq nə illah eləyirsə, tutammır... Yasəmən ana gündüzdən tayanın dibinə bir xeyli ot yığıbmış. Bu, unanmaz yana gəlib yığının üstündə yatır. Gecə Yasəmən otun üstünə də bir xeyli əlavə eyləyib bilməyib elə qarovulçu qarışıq şələ vurub gətirir evə. Otu heyvana dağıdanda şələnin arasından çıxan oğlan:

— Ay bibi, vallah nəfəsimi kəsmişdin! Sən Allah, daha özün gəlmə, qoy günün ilkindi (*ikindi*) çağı otu gəlib aparsınlar, — deyir...

Zəhra ana bizim Aşağı Öysüzlü — "Dönük"də camaatımızın xeyir-şərində məclis çörəyi üçün xəmir yoğurardı. Az qala bir tay (*meşok*) unu tökdürərdi iri təştlərə. Sonra da pəhləvan kimi qollarını çırmayıb təkbaşına üç yüz yuxanın xəmirini bir dəfəyə yoğurardı. İrəvan xanlarının törəməsi olan bəy qızı Zəhra oğlanlı-qızlı pəhləvan kimi də övladlar yetişdirdi.

Miqrasiya haqda

Müxtəlif tarixi hadisələrin təsirindən bölgəmizdə əhali zaman-zaman yerdəyişməyə məruz qalıbdı. Mülkülü, Öysüzlü, Qazqulu, Şınıx kəndlərimizin timsalında qismən də olsa yuxarıda danışdıq. Quşçu ellərimizin də (*bizim adamlar daha çox “Quşşu”, “Kuşşu” — deyir*) ayağı Aşağı Quşçu — başı Göyəbaxan, Həsənlidi, Əsrək dərəsi adlandırdığımız dərə boyunca yerləşən kəndlərimizin kökü birdi — Quşçu camaatıdı. Əsrək Cırdaxanda yaşayanların bir qismi Düz Cırdaxanla eynidir ki, qədim qəbiristanlıqları da Kürün sağ kıyısında. Qədimdən-qədim, Dədə Qorquddan yadigar qalan həmin bu Əsrək camaatının başına — nəsilələrinin ətrafına sonradan ayrı-ayrı kəndlərdən, şənlək və obalardan insanlar, nəsilələr yığılıb, indiki mərd, “ya pəhləvan — ya şair olan” Əsrək Cırdaxanı formalaşdırıblar. Onu da deyim ki, Kəlbəcərdə də, Anadoluda da Əsrək adlı köylər var. Əsrəklərin bir-biri ilə bağlılığı ortadadı.

Söhbətimizin hədəfi Ağdam gölümüzün altında qalan Fərzalı kəndidi. O kəndin əsas özəyi indiki Həsənli kəndindən, Şınıx bölgəsindən olanlar idi. Göl kəsiləndə bir qismi Ağdam kəndində, bir hissəsi Touz şəhərində, Dondarda, Cəlillidə... kimin su-nur ucu hardaydısa — orda da binə olub məskunlaşdılar. Burada Sovet hökumətinin ötən əsrin 20-30-cu illərində qədim Şəriflinin yerində taxıl əkməkliyi yadıma düşür. Qara Quzey dağına söykənib elə dağ kimi də vüqarlı dayanan Mülkülü kəndinin bir obası olan Şəriflidə kolxoz qura bilməyəcəyini görən hökumət onları pərən-pərən saldı. Mülkülüyə, Əlibəyliyə (*Haxnazarlılar tayfası*), Aşağı Mülkülüyə, “Ləmsə”yə, Touz şəhərinə, Gəncəyə, Öysüzlüyə köçüb getdilər. O abad şənləkdən indi bircə quru ad qalıb — “Şərifli bulağı” (*Fərzalıdansa yalnız “Fərzalı yeri”, — Ağdamda, Mülkülüdə — “Fərzalı” adı maddiləşibdi.*)

Touz çayı ilə Axıncı çayın qovuşduğu yerdə Əmirli şəhəri olubdu. Doğrudan da ordakı şəhərgah, mədrəsə, şəhər mədəniyyətinə xas çoxlu abidələr bunu tam əsasla söyləməyə imkan

verir... Bir sözlə, dağlıq ərazidə yerləşən bəzi kəndlərimizdən savayı, son 200-300 il ərzində müxtəlif səbəblərdən, lap axırda da “planadüşmə” adı altında qədimdən-qədim kəndlərimizi yer — yurdundan dərbədər edib, isti ocaqlarını buza döndərüb, şenliklərimizin misilsiz haləsini dağıdıb, bəzən sel-su ağzında məskunlaşmağa məcbur ediblər.

Aşağı Quşçunun “Ocaqlı”sını da belə elədilər.

Qaynayıb-qarışan Şəmsəddil və Göyçə

Tarixən bir olan, aranlı-yaylaqlı Şəmsəddil və Göyçə adamlarımız da ruhən, mənən bir-birilərinə çox yaxındı. Dədə Ələsgər bir zamanlar “Qarışdırma Şəmsəddini Göyçəni”, — demişdi. Tale elə gətirdi ki, Aşıq Ələsgərin uşaqlarının anası Şəmsəddilin dib ocağından — Bozalqanlıdan Kalvayı Əsədin maması, Sarı Paşanın bacısı Anaxanım oldu.

İndi Touzumuzun elə bir kəndi tapılmaz ki, orada Göyçə insanımız yaşamasın, artıq üçüncü-beşinci nəsl yetişibdi. Qədimdən mis qaynaq kimi bir-birinə bağlı olan ellərimizin nümayəndələri, elə bir nəsil olmaz ki, onlarla qohumlaşıb mehribanlaşmasınlar.

Miqrasiya prosesləri elə gedib ki, tarix elə dolanıb ki, göyçəli nə qədər göyçəlidisə, bir o qədər də touzludu, ağstafalıdı, qazaxlıdı. Touzlu nə qədər touzlu — şəmsəddillidisə bir o qədər də göyçəliidi, şəkilidi, ərdebillidi, təbrizlidi... türk oğlu türkdü!

Millətimin daha da mehribanlaşıb bir-biri ilə suvaşmasına alqış! Alqış o günlərə ki, daha bölücülük eləməyib xalqı, milləti bölgə-bölgə, nəsil-nəsil, ev-ev ayırmayacağıq. Yalnız o zaman ayarlayacağıq ki, *(ayırmaq yox, ha!)* zərrəbinlə baxan sayaq yoxlayaq, görək içi-mənəviyyatı necədi, mərifət elmində bişibmi? Nur kündəsi, şirmayı, şümşad kimi həm fiziki cəhətdən, həm də mənəvi cəhətdən pak-təmizdimi? Millətinə, mənsub olduğu kökə-nəslə layiqdimi?

Bax, belə ayıraq-ayarlayaq! Ayıraq ki, bir-birimizə qarışıbsuvaşib qovuşaq!

Şıxheybət

Axar-baxarlı Əsrək dərəsinin — Quşçu dərəsinin cənnətməkan kəndlərindən biri də Şıxheybətdi. Vaxtilə ətrafı keçilməz meşəlik olan bu oba dağların başında bərqərar olubdu. Kırənin Xatıncanı ilə üzbəüz dağ başına qartal kimi qonan Şıxheybət, ehtimallara görə, Bakımızdakı Şıxlar kəndi, Bibiheybətlə bilavasitə bağlıdı. Həzrəti Peyğəmbərimizin nəslinin Ərəbistanda təqib olunduğu dövrlərdə Məsumə xanımın indiki Azərbaycan ərazisində əvvəlcə məskən salıb yaşadığı məkan həmin bizim bu Şıxheybət olubdu. “Şıx” — şeyx sözünün yerli ləhcəyə uyğunlaşmış formasıdır və “heybət” də ərəb mənşəli söz olub zəhmli, hünərli, qorxmaz anlamını verir və eyni zamanda həm də şəxs adı kimi Heybətdir. O ara qarışan, çətin vaxtlarda, güman ki, Məsumə xanım Şeyx Heybətlə bərabər bir müddət buralarda yaşayıb və vəziyyət nisbətən düzələndən sonra qədim Bakı ətrafında, şəliyin daha da inkişaf etdirilərək yayılması üçün münbit şərait olan şəhərə yaxın yerdə məskunlaşmışdı...

Elatımızın inancına görə bu yerlərə peyğəmbər ətəyi dəyibdi. Bu torpaqların bar-bəhərini yığıb-yığışdırmaqla qurtarmaq olmur. Şıxheybətin qılçıqsız buğdası, Şıxheybət soğanı (*Şıxverdi soğanı*) həmişə adla söylənibdi. Bizim bu yerlərə qılçıqsız buğdanın (“bezos”) yayılması Şıxheybətdən başlayıbdı. Vaxtilə sürgün həyatı yaşamış Qulu kişi çarığının içində bir qılçıqsız buğda sünbülü gətirib onu bir zəmiyə çevirmişdi və bərəkətli torpağımızın şəhdi əl-əl axtarılan zərdə bezos buğdası yetirmiş, sonra toxum ətraf elatlara da yayılmışdı.

Şıxheybətin adamları inanclı, imanlı zatlardı. Dağ bölgəminin adamlarına nisbətən daha çox qarayanız və qarabuğdaydırlar: — Üstündən 1200-1300 il keçməsinə baxmayaraq Ərəbistandan və müqəddəs torpaqlardan gələn babalarının rəngini —

qanını yaşadırlar. Ona görə deyirlər ki, qan heç zaman itmir, dəyişmir...

Alınan xeyir-dua

...Nağı koxanın oğlu Hüseyn də Əsrikdə, meşə ətəyindəki axar-baxarlı yerdə təzə yurd salmaq istəyirdi. Soraqlaşdı ki, bu-
ra Məhəmməd ağanın yurdu olub — sovetlər dağıdıb və nişanəni kəsiblər.

Hüseyn molla gətizdirib, heyvan kəsib o köhnə yurddan gə-
dənlərin hamısına Quran oxutdurub, ehsan verdirir. Nəslin sağ
qalan əqrəbalarından xeyir-dua alır, sonra isə varislərindən
evin divarının qalıqlarını satın alır. Bu, 1929-cu ildə, bəyə salam
verənin başının kəsildiyi bir dövr idi.

Dünyanın boşuna olmadığını sınayan Kişilər bunu bir də sı-
nadılar. Hüseyn Nağı oğluna Tanrı 4 qız züryətindən sonra
oğul bəxş elədi. Alxışçı ruhların köməyi ilə bu ocaqda böyüyən
Fərman elin sevimlisinə çevrildi. Sovet quruluşunda rəhbər iş-
ləyənlərin çoxunu müstəqillik dövründə el nəzərdən saldı. Fər-
man Nağıyev isə ucaldı, səsi deputat, xalq elçisi kimi ən ali
kursülərdən gəldi. Fərman əmi indi də hamı tərəfindən qəbul
olunan Touz ağsaqqallarının rəhbəridi, ləyaqətli, mərifətli,
bütöv bir şəxsiyyətdi.

Musa müəllim

Mən burada Musa Musayevdən mütləq danışmalıyam. Fər-
man əminin formalaşmasında, babamın əsgər yoldaşı Hüseyn
kişi ilə yanaşı Musa müəllim də müstəsna rol oynayıbdı...

Musa müəllimin dayısı Dəlləkli — Azafli Kərbəlayı Həmid
Axund da babamın dayısı Qaraxanlı Kərbəlayı Abbasla siğə
qardaş idilər. Axund babanın tək bircə keyfiyyətini burada gös-
tərməm özü özlüyündə çox şey deyir ki, birisi bazarda Axundla
rastlaşanda bir manat verib atasına Quran oxutmaq istədikdə

o, mərhumun adını, atasının adını yazar, pul götürməzdi ki, bala, birincisi Quran oxumağa haqq yoxdu, yalnız çəkilən zəhmət müqabilində cüzi pul götürülər. Ondan sonra, mən əvvəlcədən pulu alsam birdən Allah-Təalaya canımı tapşırıram. Niyə mən o mərhumu borclu qalım, onun haqqı mənim boynumda qalsın?! Arxayın ol, Quranı oxuyaram, sonra rastlaşanda ya bir abbası, bir şahı (*Səfəvi şahlarının pulu olan “abbası” və “şahı” ilk dəfə Gəncədə kəsilib*) versən də olar, verməsən də. Axund baba dünyəvi elimlərdən anatomiyanı da mükəmməl bilirdi. Bunu qoyum, ona gedim, hələ 45-50 il bundan əvvəl buraxılış imtahanları üçün maarif nazirliyindən sual paketi gələndə rayon tökülüşüb onu həll edə bilmirdi, onda Bozalqanlı Kalvayı Səməd Axundun yanına aparırdılar (*o, riyaziyyat fənni üzrə dünyəvi təhsil almışdı*). Köhnələr belə deyirdilər ki, həyat elə gəlmiş ki, İslam itib-batmasın, alimlər-axundlar tərg olub sıradan çıxmasın deyə bu elmləri öyrədərmişlər ki, əlləri bir yana çatana, ya dünya düzələnə kimi öyrəndikləri həmin elmlərlə başlarını birtəhər girələyə bilsinlər...

Musa müəllim elə bir təşkilatçı, möhkəm iradəyə malik yenilməz bir insan idi ki, həyatda hansı işin qulpundan yapışsa orda böyük nailiyyətə imza ata bilirdi. Musa müəllim hər işdə, hər yerdə nizam-intizam, mütəşəkkillik, eyni zamanda ədalət aşığı idi. Ömrü boyu amansız həyat sınaqları ona hər cür burulğanlardan çıxmağa qadir təcrübə vermişdi və bu qiymətli sərvəti o, səxavətlə başqaları ilə bölüşürdü... Musa müəllim bir qələm əhli kimi formallaşmağımda rol oynadı. Baxmayaraq ki, Universitetimizi qırmızı diplomla — fərqlənmə ilə qurtarmışdım, mən əsl jurnalistikanı o Kişidən öyrənmişdim və bunu da özündən xəbərsiz rəsmi şəkildə ən mötəbər yerdə bildirmişdim. Onu oxuyandan sonra həmişə qəhərlənərək deyirdi ki, Qəşəm kişinin nəvəsi belə yazıbdı. Öz hüquq və vəzifəsini bilərək daha da böyük olan Musa müəllim çox mübariz, heç kəsin qabağında sınımayan mərd adam idi. Musa müəllim camaatın mənəviyyatının tapdanmasına yol vermirdi.

Ötən əsrin 50-ci illərində Bakıda əvvəlcədən təsdiq olunan, yalnız gözdən pərdə asmaq üçün rayon partiya komitəsinin konfransını keçirərək Touza rəhbər seçilmək istəyeni insanların mənliliyinə toxunan sözlər işlətdiyinə görə Musa Musayev könül sirdaşları, qoluna gələn eloğluları ilə birgə seçilməyə qoymamışdı. Keçmiş SSRİ-nin tarixində hələ olmamışdı ki, mərkəzin bəyəni bəyənib təyin elədiyi şəxs yerli adamlar tərəfindən qəbul olunmayaraq seçilməsin. Konfrans 3 gün davam eləmişdi. Nə illah eləmişdilərse touzluların ağızbirliyi qarşısında aciz qalmışdılar. Axırda touzlular deyən olmuşdu. Ondan sonra dövlətin əzici mexanizmi işə düşmüşdü. Touzluları bir-birinə qarşı qoymağa başlamış, düşmənçilik toxumları səpib onları bölüb parçalamışdılar...

Hec vaxt elini, camaatını vəzifə, səlahiyyət sahibinin tapdarmasına imkan verməyən, lazım gəlsə bu yolda ölümə getməyə hazır olan, nail olduqlarını, ətrafını belə “uf” demədən qurban vermək iqtidarında olan Musa müəllim şəxsiyyəti ayrıca böyük bir kitabın mövzudur.

Aqil babalar

Allah rəhmət eləsin, burda (*bölgəmiz nəzərdə tutulur*) yurd salan kişilər. Elə yer seçiblər ki, buralar hər cür yer titrəməsindən (*zəlzələ*), qada-bəladan, müsibətdən uzaqdı. Ancaq zaman-zaman sel-su tutan, adı da “selbasan” olan, köhnələrin yalnız buğda əkib, pambıq becərdiyi, “lemsə”yə baxıb üzümlük saldığı bu yerdə sonradan Aşağı Öysüzlünün, Touz şəhərinin bir hissəsini (*söhbət Xunam arxının və dəmir yolunun üstündəki ərazilərdən gedir*) saldılar. Nəticəsi də o oldu ki, digər kağız-kuğazımızla yanaşı, rayonun arxivini də 1958-1959-cu illərdə 2 dəfə dalbadal sel apardı. İndi şəhərimizi müdafiə üçün bənd tikiblər. Deyirlər, daha qorxusu yoxdu. Təki olsun!

Alxışçı ruhlar

Vaxt elə gətirmişdi ki, məkrli qüvvələrin “dirijor çubuğu” ilə tarixi minilliklərlə ölçülən kəndlərimiz əzəli yerlərindən qoparıdılıb, yeri dümdüz edilib otlağa qatılır, nəsilbənəsil insan yedirdən qapqara şirəli torpaqlar kənd altına verilir, bir sözlə, torpaq əkin dövriyyəsiindən çıxarıldı... Bütün bunlar sonralar dərk edildi, o yurdlarda doğulanlar, indi oralara Ocağa gedirlərmiş kimi baş çəkir, yeddi arxa dönəninin alxışçı ruhları ilə qovuşmaq üçün hər daşı-kəsəyi gözünə-könlünə hopdura-hopdura, bəzən ayaqyalın gəzib, oraların müsbət enerjisini canlarına çəkirlər...

Belə qədim kəndlərimizdən biri də Avılbəyli olubdu (*Touzda bu adda 3 kənd vardı. Touz çayıyla Axıncının qovuşuğunda, tarixi Əmirli şəhərgahının yerində — Qazquludakı Avılbəyлідə e.ə. II minilliyin sonu — I minilliyə aid nekropol vardı ki, orda da sultan şəcərəsinə məxsus şəxslər dəfn olunmuşdur. XII-XVIII əsrlərə aid iki yaşayış yeri də oranın qədimliyini göstərir*). Həmin kənd öz ulu torpağından rus-daşnak hökumətinin əli ilə oynadılib bu torpaqlara köçürülübüdü. Köhnə kəndin bəyindən bir əhvalat:

Qoymayın, xəlbir məni öldürdü!

Nökər tövlədə ata arpa xəlbirləyəndə yaddan çıxardıb ayaq altdan xəlbiri götürməmişdi. Bəy bilməyib ayağı ilə xəlbirin kənarından basanda digər tərəfi zərblə dizinə dəyir. Ufuldayaraq (*yaman ağrıdan olur*) xəlbiri əli ilə götürüb divara tolazlayır. Elastik xəlbir ola, daha harasıdı, bayaq divara dəyib qayıdaraq bunun böyründən elə ilişir ki, elə bil, qəfil bir dürtmə vurdular. Yerə düşən xəlbirə acıqlı-acıqlı bir təpik də ilişdirir, xəlbir bayaq axura çırpılıb qayıdıb bunun başına dəyir. Hövsələdən çıxmış bəy hövlnak özünü bayıra salıb qışqırır:

— Ay dad-bidad! Qoymayın, xəlbir məni öldürdü! Məni xəlbirin əlindən qurtarın!

Touzlu babaların hikmət boğçasından

Daha çox Babam və Atamdan eşitdiklərim əsasında

- Ağlama naçar, ağlama,
Gündür keçər, ağlama.
Bir yandan bağlayan fələk,
Bir yandan açar, ağlama..
- Dünya boşuna döyül.
- Qonşu haqqı — Tanrı haqqı.
- Tövbə toxluqdan, üz — göz yoxluqdanı.
- Ölü haqqı çətindi.
- Bir şeyi eləyəndə fikirləş ki, Allah göydən baxır.
- Həyatın əsl üzünü görmək istəyən gərək gedib məhkəmələrdə otura.
- Düzlükdən böyük biclik yoxdu!
- Mal-heyvan can yonqaradı.
- Gözlə görünən hər şeyin: daşın-torpağın da, maşının, alətin-hacatın da uğuru (*ruhu*) var.
- Əsli hu! Nəslı hu! (*Əsli nə isə, nəslı də odu.*)
- Hamı hamını tanıyır, hamı da hamını.
- Atalara qurban olum!
- İnsaf dinin yarısıdı.
- Heç vaxt qaxınc qaxma!
- Dünyada iki cür xoşbəxtlik var: — birincisi, heç nə anlamayasan, hamı sənın dərdını çəkə. Bu, özün üçün xeyirlidi. İkincisi, hər şeyi içınə salasan, dünyanın gərdışını özün üçün dərd edəsən, incə, kövrək olasan. Bu, ailənə ziyandı, tez tələf olub gedəsisən.
- Dünyanın hər cür naz-neməti boğazdan keçəndən sonra axırı məlum bir şey olur, ondan ötrü özünü ölümə verməyə dəyərmı?! (*Ləzzət dildən damağacandı*).
- Yaxın adamla alver etmə ki, münasibətin pozulmasın.
- Şəriqli malın olunca şəriqli arvadın olsa yaxşıdı. (*Allah-Al-*

lah! Milləti sonrakı müədilikdən (bəzən müləli) — yəni narazılıq var, araya miyançı girsə düşmənçilik başlayacaq, ya bir imanlı zat qabağa düşüb qanqaraçılığı ortadan götürə bilsə işlər yoluna qoyulacaq — üz-göz olmaqdan, bölücülük və düşmənçilikdən qorunmaq üçün gör bir hansı vəziyyətlə müqayisə eləyiblər?!)

• Allah-Təala hər şeyi adama eyni vaxtda verməz! Həm var-dövlət, həm sağlam can, həm kişilik, ad-san, həm camal-kamal, həm ədəb-ərkan, həm yaxşı övlad, gözəl ailə. Bunlar heç vaxt bir yerdə olmaz. O böyük Yaradan özü hər şeyi nizamlayır. Birinə nəyisə verəndə, o birinə onu həsrət qoyur və axırda hamı bərabər çıxır.

• Yemək adamı iki eləməz, yekə eləyər.

Rəhmətliklər izahat verərdilər ki, burda təkcə adamın öz yeməyindən söhbət getmir, gen süfrə açıb səxavət göstərmək adamı ucaldar, bir səltənət eylər.

• Bizim ağsaqqalların gözündə ən böyük günah fəhlənin haqqını kəsmək, yetimin — mağmının malını yemək olubdu. Buna görə də deyiblər:

• Fəhlənin haqqını kəsən özünün axirət haqqını kəsər.

• Dünyadan hər kəsin aparacağı beş arşın bezdi — o da kimə qismət ola, ya olmaya!

• Filankəsə yazığım gəlir! Həyatın gedişatını, axirətini fikirləşmir!

• Gərək nəfsinin qulu olmayasan.

• İnsanın ləyaqəti və kimliyi çətinliyə düşəndə bilinər.

• Yaxşı oğul neynər ata malını (*özü qazanacaq*), yaman oğul neynər ata malını? (*kül eləyəcək, ya onu elə əməllərə sərf eləyəcək ki, oturub-duran atasına lənət oxuyacaq*).

• Qəbristanlığımız haqqı!

• Heç kimlə kəsimeət kəsmə! (*Kəsimeət kəsənin közü özünü yandırmasa kül olmaz!*)

• Kişi çörək verən olar, evlər yıxan olmaz!

• Yaxşı kişidən yaxşı oğul törər!

• Qananın qanmazı yaman olur!

- Qanmır, qanmaq da istəmir.
- Kələklə gələn küləklə gedər!
- Biri sənə pislik eləsə, onu yaxşılıq kimi anla, halal qanlısansa pislik dönüb yaxşılığa çevriləcək!
- Qismətdən artıq yemək olmaz.

İsrafil Ağanın qisməti

Düşmənlə İsrafil Ağ tezədən evdən çıxar, bir də gecə keçəndən sonra şənliyə dönərmiş ki, onun kənddə olub-olmadığını kimsə unamasın. Gecənin birində İsrafil Ağ at belində kəndə qayıdırdı. Gün Ağ üçün düşərli olmuşdu. Bayaqdan bir qızıl onluğun altından baş barmağıyla ehmalca vurub göyə atır, ov-cunu yarı açıb qızılı tutur, yenə göyə atır, bir sözlə, onluğu atıb tutmaqla xoş ovqatının ömrünü uzadır, həm də başını qatırdı...

Atıb tutduğu pul birdən ovçuna gəlmədi. Sol əliylə yüyəni qəflətən çəkib atı yerində saxladı. Zil qaranlıqda əlini yerə toxundura-toxundura qızıl onluğu tapıb cibinə qoydu. Daha ləngiməyib atlandı...

Evdə Ağanın çəkməsini soyunduran xanım kişinin ayağından çəkməni çıxaranda gördü, gəbənin üstünə bir qızıl dığırlandı. Yerdən götürüb Ağaya göstərdi ki, gör nə puldu?

İsrafil Ağ əlini cibinə atıb pul kisəsindən ayrıca qoyduğu qızıl onluğu çıxartdı. Azacıq fikrə gedib qımışdı və dedi:

— Xanım, sən o tapdığın mənim öz pulumdu, bax bu əlimdəki gördüyünsə mənim qismətimdi.

Sonra Ağ əhvalatı başladı söyləməyə ki, sən bir Allahın işinə bax, o qədər yol gəldim, sikkəni gör harda itirdim və heç nə görməyə-görməyə elə bil öz əlimlə qoymuş kimi əl havasına atımın ayağı altından bu onluğu tapdım. Bax elə ona görə deyirəm ki, bu əlimdə gördüyün mənim qismətimmiş. Öz halal pulumsa əlimdən çəkməmin boğazına düşübmüş, sənə evdən tapdığın həmin o sikkədi...

Touzlunun dilinin əzbəri olan sözlər

*...Üç şey deyim, insan başın ucaldar,
Yaxşı səxa, yaxşı süfrə, yaxşı ad...*

*...Hüseyn deyər, yıxılsan da qaldırar,
İgid düşmən, ilqarlı dost, yaxşı yad.*

...Sözünmanı tutma hər azğının — axmağın.

*...Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə,
Ot bitər kök üstə, əsli nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz*

*...Bəşirəm, hər zaman yazıram dastan,
Namərdin tağında yetişməz bostan,
Özgələr sözüylə incimə dostdan,
Eşidib dilindən bilənə kimi.*

Bizimkilərin işlətdiyi deyimlərdən

- *Bir qələm* mal demişəm bazardan alıb gətirsin.
- *Bir tapqır yeyəndən* sonra bu sağolmuş hələm-hələm *alaqarın* olur.
- *Laydırı* qoyulub "Göyərçinli"yə aparanda biləcəklər o kişinin kim olduğunu.
- Sənə dönüm-dönüm demişəm, bir də deyirəm, *qavqarıl*, otur yerində!
- Evləri elə soyuqdu ki, *eyzən at ayalığıdı* (*Soyuqdan evində cin çıxırır*).
- *Ağgünlü-ala yaylaqlı* olmuş Güləmin *şanına* iki baş *şişlik* heyvan göndərmişdilər.
- Sənin mənə *qaylatdığın* yoxdusa, daha işin harasıdı?

- *Gidi dünya məni o günə saldı ki, tamam göməşmişəm, basaratım bağlanıb, əlimdən bir iş gəlmir.*

- *Böyüş künəyə adamıydı, di gəl ki, dili zəqqumuydu, bir sözünü bir batman balla yeyəmməzdin.*

- *Sütülü yeyib eşşəyini (çöşşəyini) bir-biriniyə qımcırradığına kir-kirmiş oturub bir o kitaba baxasınız, a qırcellər!*

- *Saçacağı uzadıb milləri döşəyib qurtardıq. Sabah nalı qoyandan sonra sərəfilləri qaldırıraq, inşallah iki günə damın papağını qoyarıq başına.*

- *O gədə oğlu gədənin qurrağazlığını (qurravazlığını) sinirəmmədim, gedib olacağını şingitdim, özünə də təpindim ki, səni görəndə gözümün içi ağrıyır, şələ-küləni də götürüb burdan elə cəhənnəmlənərsən ki!*

- *Xanım bişirən qatdamadan iraxvətdi döşəyib, üstündən də bulaq suyundan güfləyib onçun laylıməs olubsan, dana!*

- *İndi mısmırığını sallayıb ala səryəndər gəzdiyinə bir manşır adama yamıxaydın ki, bəlkə bir yənnən girələyəndin də!*

- *Sən də onu siləfçələmə ki, ay belə qoyşurulub yata bilmirdi, özələnirdi ki, bir gör kimin xətrinə dəymişəm?!*

- *Daha quloyşalanmağının yeri yoxdu, onun qoparağını elə götürüb elə qaramata salıblar ki, çətin bir də özünə gələ.*

- *Özünəbəylərin içində bir sümsüburun vardı, özü də yaman maytiyirdi.*

- *Səbəb düşdü, sağsöykəm (sağsöykək) yatan kişi elə önəldi ki, daha ceyrana sıçrayası oldu.*

- *O örükçüdən aqlım bir şey kəsmədi, çuğulu götürüb bu küçə daşından sallayıb çuğulla görək divar çoxmu yıxnaqdı?*

- *Bir loxma bir bələn (dağ) aşırar. Loxma həm də boğmadı. Kim ki, yeyib doyandan sonra yeməyin üstündən bir qırx (bir qırıx) loxma pendir yeyə bilməsə naxoşluğunu yoxlatmaq lazımdı.*

- *Niyə yan keçirsən? Diyən daha endirmirsən, səni çöysüdəndə sinsiyib bizə pənahlandığın nə tez yadından çıxdı?*

- *Deyir ki, haşa heyvər (Xeybər) qalası, mən görmədim.*

- *Qulaxlara qurğuşun, kuşqunundan quruyuf.*
- *Çulu suya axıtmışam, öyü yıxılsın məni itnən bir quyuya salan!* (*Yola getməyən ər-arvad*)
- *Nə qədər tez əl-ayaq eləsə də gördü, daha gün bir sicim bo-yu qalxıbdı.*

Touzlu “qarğış”ından:

- Ağlın qar suyuna dönsün!
- Evin tikilsin!
- İman işini qəbul eləməsin!
- Yolun Dərvəndə düşsün!
- Üstünə gün düşsün!
- Başına qar yağsın!
- İmam işini kəsməsin!
- Ay işin kəsilməsin!
- Ay tufanan dağılmasın!
- Ay kəndirin kəsilməsin!
- Ay qaltaqsız!
- Bıy dilinə düyün düşməsin!
- Gün dalını dağlasın!
- Külə-kömürə batasan!
- Ay səni Pir olasan!
- Ay sənin toyun olsun!
- Ay səni sağ ol!
- Evin başına uçmasın!
- Sağ ol səni!
- Dalından uşaq şəlləyi əskik olmasın!
- Salamat ol səni, hey!
- Kürəyin uşaq sidiyindən sadır — miz bağlasın!
- O qədər qocalasan ki, yumağa dönəsən!
- Toyun tutulsun!
- Allah balanı saxlasın!
- Ay sağ olmuş, sənə demədimmi?!

- Bıy Allah sənə kömək olsun!
- Ay atası rəhmətlik, dedim axı!
- Ay rəhmətliyin oğlu, bəsdı də!
- Üzün ağ olsun, əyə, səndən gözləməzdim!
- Ay saqqalın ağarsın!
- Yalansa xalanın toyu olsun!
- Ay Allah balanı saxlasın, əl çək məndən!
- Əzrayıl evindən boş çıxsın!
- Səni görüm atların tərkində get!
- Ay cehezin bitməsin!
- Səhəngin bulaqda qalsın!
- Yolun yomrulsun (*“Kitabi Dədə Qorqud”*: — *Xanım, yom verəlim*)!
- Başın batmasın!
- Ay umudun qat olsun (*olmasın*)!

***Touzlular üz-üzə qarğış eləməzlər. Barışığa yer saxlamaq
üçün araya üçüncü şəxsi qoyarlar:***

- Yalançının qulağı Quran səsi eşitməsin!
- Yalançını öyündə ölməsin, balaları qorxar!
- Yalançını Allah yox eləsin!
- Yalançını əkən irəldən ölsün!
- Yalançıya dünyada gəzmək haram olsun!
- Yalançının yediyi burnundan gəlsin!
- Yalançının boyuna boz ip (*boş ip*) ölçüm!
- Yalançının küllüyü küp olsun!
- Yalançının eninə oturum, uzununa ağlayım!
- Yalançının papağı hərmədə qalsın!
- Yalançının papağı boş qalsın!
- Yalançının üzünə tuman bağı açılmasın! (*Qadın nifrini-*
di).
- Yalansa payın palçığa dönsün!
- Yalansa dədənin yanına üzüqara get!

Söyüşlər

Bizdə ana-bacı, arvad söyüncü etməzlər. Qan düşər.

- Səni əkən gordan-gora sıçrasın!
- Qurumsağın biri qurumsaq!
- Ay adama oxşamayan!
- Qanacaqsızın biri qanacaqsız!
- Ay eşşəyin (*itin*) dal ayağı!
- Alçağın biri alçaq!
- Avaranın biri avara!
- Saqqalı doğranmış!
- Murdarın biri murdar!
- Ay tısbağa yosunlu!
- Nakişi! Get başına yaylıq ört!

Sınaqlı beşliklər

3, 5, 7, 9, 40 xalqımızın sınaqdan çıxardığı sayalı rəqəmlər-dəndir. Aqıl babalarımızın bir əlin barmağını qatlaya-qatlaya dediyi hikmətlərdən bəzilərini aşağıda verirəm:

1. Cəhlikarlığı
 2. Zülmkarlığı
 3. Xilafkarlığı
 4. Haramxorluğu
 5. Fəxrlikarlığı —
- özündə cəmləyən kəslər cəhənnəmlidir.*

* * *

1. Pəhləvanlıqdı
2. Şairlikdi
3. Səsdı
4. Tale-qismətdi (*bəzən qohumluq da deyirlər*)
5. Kamal-mərifətdi (*ləyaqət*) —

bu keyfiyyətlər insana təbii (İlahidən) verilir.

* * *

1. Namus və qeyrəti
2. Ədaləti
3. Səxavəti
4. Cəsarəti
5. Dəyanəti —
olan adamlar Kişidir.

* * *

Dünyanın möhnəti beşdir:

1. Qəriblikdə xəstələnmək
2. Qocalıqda yoxsulluq
3. Gözlüykən kor olmaq
4. Ağıllıykən dəli olmaq
5. Cavan ölmək.

* * *

Beş şey qəbahətdir:

1. Qoca adamın eşqə düşməsi,
2. Padşahın hiddətlənməsi,
3. Şərəfli adamın yalan danışması,
4. Dövlətinin xəsisliyi,
5. Alimin tamahkarlığı.

* * *

Atasız-anasız doğulanlar:

1. Adəm və Həvvə
2. Saleh peyğəmbərin dəvəsi
3. Musa peyğəmbərin əsası
4. İsmayıl gələn qoç
5. Yarasa.

* * *

Həyatda bu beşi bədbəxtdi:

1. Qazandığını yeməyən
2. Bildiyini deməyən (*öyrətməyən*)
3. Sevdini almayan
4. Övladı olmayan
5. Heç bir nişanəsi qalmayan.

* * *

1. Hansı nəsildə at ala doğarsa
2. Toyuq qapıda banlayarsa
3. İt öz sahibini dişləyərsə
4. Gələn qonaq gözdəyməli olarsa
5. Gəlinin ayağı sayasız olarsa —
o ailədə bədbəxtlik baş verər.

* * *

1. Təzə gəlinin birinci övladı oğlan olarsa
2. Qoyunu həmişə əkiz doğarsa
3. Nehrəsi həmişə yağlı olarsa
4. Arısı həmişə çox bal verərsə
5. Evə gələn qonaq gülərlə, şirin dillə qarşılanarsa —
o ailə ən xoşbəxt ailədir.

* * *

1. Ədalətsiz hakimdən
2. Elmsiz alimdən
3. Helmsiz (*istedadsız*) şairdən
4. Bedasil qohumdan
5. Namərd düşməndən —
bunlardan gen qaçmaq lazımdı.

* * *

1. Yaxşı ağsaqqal — rəhbər

2. Yaxşı sənətkar
3. Yaxşı igid
4. Yaxşı gözəl
5. Yaxşı at —

bunlar hansı eldə olarsa o, xalqın xoşbəxtliyidir.

* * *

1. İnadkarlıq
2. Zinakarlıq
3. Fitnəkarlıq
4. Mərdimazarlıq
5. Bədnəzərlik —

bu işləklərə malik olanların işıqlı dünyada yaşamağa haqqı yoxdur.

Südün hikməti

Süd yaman şeydi, yaxşı süd yaman kökdən də yaxşı oğul yetirər, ya da tərsinə. *(Köhnə kişilər tanımadığı cayıldan — A bala, südün kimlərdəndi, — deyər soruşardılar).*

Ala daylaq

Qədimlərdə Mülkülü adamlarından birisi atları adnan söylənən bir hacının ilxısını bölükləyib gətirməyə gedibmiş. Nə qədər gözləyirsə də hacı ilxıdan əl çəkmir ki, çəkmir, elə hey gedib-gəlir, sancısı tutan madyanın başının üstünü kəsdirir, gah evə qayıdır, gah da əlində qara çıraqla gəlib madyana baş çəkir. Xülasə, at xilas olub dünyaya sapsağlam bir ala daylaq gətirir. Bayaqdan yumurtası tərs gəlibmiş kimi vurnuxan kişi rahat olub sevinməkdənsə başlayır zulum-zulum ağlamağa. Xəlvətdə dayanıb olub keçənləri izləyən şəxs ortaya çıxır, mərd-mərdanə söyləyir ki, ilxını aparmağa gəlmişdim, ancaq bu işdən halı olmaq arzusu məni niyyətimdən əl çəkməyə vadar elədi. Sən-sə-

nin Allahın, məni bu sirrdən agah elə! And bu, qəsəm bu, elə burda da qalasıdı.

Hönkürüb, çiynləri atlana-atlana ağlayıb yüngülləşmiş hacı deyir ki, ay oğul, bu sirr, onsuz da Allaha əyandı, indi sən də şahid oldun. Gecənin bu vədəsində Tanrı səni mənə ona görə yetiribdi ki, bu sirri özümlə qəbrə aparmayım...

Gözümün odlu vaxtlarında, gözəllərlə armaq olan vədələrimdə birisinin camalına aşiq olmuşdum. Anam atama istəyimi bildirəndə o, qayıtmışdı ki, o nəsillə bizimki tutmaz, onlar “qulağı dikdilər” və qadınlarında ayağı sürüşkənlik olur. Atam çox dedi, az eşitdim, anamın diliylə ona çatdırdım ki, mən-mən olum, qadının hünəri nədi ki, qoyduğum qaydadan çıx. Xülasə, evləndik. Bu 50 ildə nə mənim həyatımda, nə övladlarımda, nə də nəvələrimdə “sürüşkənlik” olmadı. Hər şey yadımdan çıxıb getmişdi. Mağıl dolanıb köçümü bu dünyadan sürüb getmək istəyirdim. Ancaq sən saydığını say...

Bilirdim ki, bu gün madyan doğacaq. Atamın bir sözü yadıma düşdüyü üçün yaman narahat idim. Atam babamdan, o da öz ata-babasından eşitdiyi bir əhvalatı danışib deyərki ki, bizim atın nəslində-nişanında hərdənbir ala daylaq balalamaq var. Nə atam, nə də babam bunun şahidi olmuşdular, amma mən oldum. At ala doğanda barmağımı dişlədim ki, gör mən nəslimi -kökümü hara calamışam? Bax, ona görə belim qırılıb, dünya başıma uçubdu.

Qaracadan belə oğul?

Yasovulludan Nəsir baba dayısıgilə — Cilovdarlıya bir xeyir işə getmişdi. Gördü, bir oğlan məclisdə elə qulluq eləyir, elə hər-lənir, elə ağır, “salğalı” davranır ki, baxanın həvəsi gəlir. Kişi ha təfərinclə baxsa da kimlərdən olduğunu anşırammır. Soraqlayıb öyrənir ki, Qaracanın oğludu. Kişiyə danışrlar ki, sığırçılıqdan başqa heç nəyə yaramayan “suruxvat” Qaracaya el-oba yığılıb bir daxma tikir, çiçəkdən gözü mayıf olub evdə qalmış

bəy qızı Güllünü də buna arvad gətirirlər. Onlardan həmin bu ağıllı-kamallı, şəxsiyyətli, ləyaqətli oğul törəyir...

Nəsir kişi: — Deyirəm axı, yoxsa Qaracadan belə oğul?!

Touzlunun dünya ilə cəngi-cidalının nəticəsi

*Oxumuşam tarixləri,
Bəlli deyil yaşın, dünya,
Bahar vaxtın üzə gülər,
Qan ağlayar qışın, dünya.*

*Gah tikənsən, gah quransan,
Bir tərəfdən uçuransan,
Yaranmışı sən qıransan,
Budur, sənin işin, dünya.*

*Dayanıbsan, köçən döysən,
Yaxşı-yaman seçən döysən,
Vaxt gələndə keçən döysən,
Olsa da qardaşın, dünya.*

*Yazıq Həsən yenə yandı,
Həyat sonsuz bir virandı.
Bir səninlə yaşayandı,
Torpağınla daşın, dünya.*

Qonaqpərvərliyimiz və ağsaqqal öyüdü

Touzlunun qonaqcanlığı adnan söylənir. Keçmişdə ən yaxşı yorğan-döşəyin, xalça-palazın qonağa saxlanması, ayrıca qonaq otağı düzəldilməsi Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, bizdə də dəbdəydi. Üstəlik, bir məqamda da çox fərqlənərdik ki, Touza “komandirovka”ya gəlmək üstə nazirlik və baş idarələrdə dava düşər, bu rayonun rəhbər orqanlarında qulluq elə-

mək qulluğun başı hesab olunardı. Touzlular başqa yerdən gəlib burada işləyənləri həmişə “geroy” edib, nazir göndərib, bir sözlə, şərəf-şanlı edibdi. Özünükülərdən isə bir az yolunu sapa-nın basıb gözünü çıxarıbdı...

...Məmməd Əsgər oğlu Məmmədov Touzumuzun yetişdir-diyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biridi. Keçmiş SSRİ-nin nadir raykom katiblərindəndir ki, *(balkə də eləsi heç olmayıb)* bir ra-yonda fasiləsiz 15 il *(1970-1985-ci illər)* dalbadal düz 6 kon-frans birinci katib *(indiki rayon icra hakimiyyəti başçısı)* seçil-mişdi. Ondan əvvəl də Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində rayispolkom, raykom olmuşdu. Əvvəllər geridə qalan aran ra-yonunu Sabirabad kimi abad-şöhrətli bir diyara çevirmişdi. Elə raykomluqdan da SSRİ-nin ən ali təltifi olan Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını almışdı.

Dünyagörmüş, çox böyük həyat və idarəçilik təcrübəsinə ma-lik Məmməd müəllim 1993-cü ilin avqustundan 1995-ci ilin yanvarınadək Touzda rayon icra hakimiyyətinin başçısı oldu. Kimin nə ilə nəfəs aldığını, bir paralarının nadanlığını, namərd-liyini görüb bəzi həqiqətlərə tapınandan sonra Məmməd müəlli-min rayon fəalllarının yığıncaqlarında ağsaqqal öyüdü kimi ya-nıqlı-yanıqlı dediyinin şahidi olmuşam:

— Ay touzlular! Uşaqlarınıza yaxşı tərbiyə verib onları oxu-dun! Ləyaqətli və bütöv şəxsiyyət kimi yetişdirin, ancaq qoyma-yın Touza gəlsin! Qoymayın!!!

Görünə nur çilənən Məmməd müəllim bu sözləri deyəndə həm də əli ilə kəskin şəkildə "yox!" işarəsi eləyərdi...

Mədəniyyət, yoxsa maymaqlıq?

Yeri gəlib, Touzda rəhbər olmuş kişilərdən biri haqqında da danışmalıyam. Heybət Tahirov 1980-1983-cü illərdə bizdə ray-komun birinci katibi işlədi. Ağayanalığı ilə seçildi o kişi. Peşəsi zəhərli fikirlər, xain planlar qurmaq olanların hərəkətlərindən təngə gələn rəhmətlik Heybət müəllim "aktiv"də *(fəallar yığın-*

cağında) dəfələrlə demişdi: — Touzlular çox yaxşı adamlardır. Bəziləri də var ki, mədəniyyətlə maymaqlığı qarışdırırlar. Üzü-mü onlara tutub deyirəm ki, xahiş edirəm, mədəniyyətlə maymaqlığı qarışdırmayasınız. Mən mədəniyyət nümayiş etdirirəm, bir paraları isə bunu cəfəngcəsinə başqa yerə yozmağa çalışırlar.

Bu insaflı, hamıya insani münasibət göstərən kişinin vəzifəsinin zəhmi xatirinə ona xərclik verənlərə, könül xoşluğu ilə dediyi: "balalarının toyunda xərcləyək!" — sözünü dilə-ağıza salmışdılar. Əvvəlcə onu deyim ki, o kişiylə isti münasibəti olanların and içməsinə görə belə söz dünyasında olmayıbdı. Sonra, lap tutaq ki, elə söz işləniydi. Onun nəyi pisi ki?!

O pulu verənlər üzüyünü, qapısının inək-çamışını satıb gətirmirdi, — sovxozun, dövlətin xəzinəsindən oğurladığından ona görə şirinlik verirdi ki, qüsursuz işləyən o rüşvət mexanizminin tərkib hissəsi olmaqda davam eləsin... Bir yana baxanda o mexanizmin "təkərçiyi", "vintciyi" olanı da qınamaq olmur. Axı, onlar indiyə kimi görmüşdülər ki, katib aldığıнын müqabilində nəinki, "sağ ol", — deyir, hələ bir paralarının mənliliyinə əl atıb onu alçaltmasa, elə bil ki, verdiyi öz canına yatmır.

İndi qardaşım Şahsuvar iki diplomu ola-ola balalarına bir qismət çörək qazanmaq xatirinə dükan işlədir. Mərifət göstərərək alıcı ilə hesablaşanda dediyi "cibin dolu olsun!", — sözləri sərrafların nəzərindən yayınmır. Deyirlər ki, nə yaxşı sözdü bu: yəni qazancın aşib-daşsın ki, cibin həmişə pulla dolu olsun! Nə olsun ki, çoxları bunun fərqiə varmır, ya qanacağı oraya qədərdir ki, onu başa düşmək həddində deyil, ya adıləşib onunçün o nida. Hər halda, bir əqd bağlayanda, ya alış-veriş edəndə bir halallıq vermək, xoş söz və müsbət enerjini ötürmək də insanlıqdı, imandandı.

Gündüşməz bağlar, örkəndolanmaz ağaclar

Şəməşəddilimizdə həyat, insan məskunlaşması çaylar boyunca çox qaynar olubdu. Çayqırağı meşələr, çayın gətirdiyi selin-

ti, qurut kimi dümağ daşların tonqalda bişirilərək əhəng yandırılması, balıq, qaynar asılması öz yerində, həm də çaylarımızdan çəkilən arxlar (*rayonumuzdakı su arxlarından yadıma düşənlərin təkcə adlarını sadalayıram: Basdam arxı, Çəltik arxı, Çuğullu arx, Çıraqlı arxı, Sellaq arxı, Dostumalı arxı, Cöyüzdü arxı, Xunam arxı, Əmirli arxı, Nöyütlü arxı, Cəlal arxı, Gödək Məşədilər arxı, Baştala arxı, Öskən arxı, Oğlaq arxı, Şır-şır arxı, Işıq arxı, Qovlar arxı, Sotu arxı, Basmarlayan arx, Göl arxı, Qanırma arxı, Alınça qajı, Əyri qaj...*) kəndlərimizə dolanışiq, ruzi-bərəkət gətiribdi. Əlibəyli, Öysüzlü kəndləri və elatımızın digər obaları yayın türyənində sudan korluq çəkməsin və əkinlər tələf olmasın deyə sultan və bəylərimiz Touz çayının hövzəsində əlavə hidrotexniki işlər həyata keçirmişdilər. Mülkülüdə Qara Quzey səmtində kəhriz vurdurub gətirib çaya buraxmışdılar ki, hamı ellikcə istifadə eləsin. Bundan əlavə İsveçrədən ağır xərclə su mühəndisləri gətizdirib Qalakəndə çatmış və Qalakəndin (*qədim mənbələrdə Touzqala idi. Ermənilər qalını öz dilinə tərcümə eləyib Berdə çevirdilər*) içində, eləcə də çayın mənbəyində lağım atdırıb suyun damarını tapdıraraq çayımızın sutoplayıcı mənbəyini həddən artıq gücləndirdilər. Elə bundandı ki, digər dağ çaylarımıza nisbətən uzunluğu çox kiçik olan çayımız heç vədə qurumurdu...

Kürümüz öz yerində, 4 dağ çayımızın su basarlarında elə nemətlər yetişibdi ki, gəl görəsən!. Touz, Axıncı, Əsrık, Zəyəm çayları boyunca belə olub həmişə. Mövzumuz Touz dərəsi elatının həyatından olduğu üçün bizim Əlibəyli, Mülkülünün “Çaylı”sı və Öysüzlü bağlarının nemətlərindən bəhs etmək niyyətindəyik. Bu çay boyunca salınan 100-150 illik bağlar adla söylənərdi. Nələr yoxdu, ağacına altdan baxanda papağın düşən, yayın qızmarında da kölgəsində üşüdüyün bu bağlarda?! Hələ iki barmağın arasında qırılanı “nazik qabıq”, “kağızı” dan tutmuş, fərə yumurtası boyda olanına, bir az çətin qırılan, “çətənə”, yağlı cevizlərə qədər neçə növ qoz ağacı, dağdağanlarda əlavə bir çətir yaradan qızıl üzümlər. Üzümün eləsi vardı

yayda yetirir, bir qismi payızda, bir hissəsi də dağdağanın, daranqının (*daranqı ha! Bizim daranqı dediyimiz və sərvə-çinara bənzəyən bu qələməyə çox yerdə nədənsə çinar deyirlər. Bizlərdə çinar o nəhəng çətirli ağacları adlandırırıq ki, gölgəsinə qoyun sürüləri mətərislənib dincəlidir. Sərvə oxşayan bu qələmənin budaqlarını dəhrə-balta ilə müdəm darayıb budadığımıza görə yaxın babalar “daranqı” adlandıırıblar. Burada yadıma o da düşdü ki, bir də var adamı daramaq. Sən Tanrı, sözə fikir ver: adam daramaq! Yəni birisini vurub “oyundan çıxarmaq”, ətrafını seyrəldib, qol-budağını qırmaq istəyəndə onu “darayırlar”. Bax gör babalar necə ideomatik ifadə işlədiblər?! Ya da qol-qanadını qırmaq. Qədimlərdə mal-heyvanı toy-düyündə boğazlayanda ona “kəsildi” deməzdilər, filan qədər, ya çoxlu qoyun, ya davar, ya sığır “qırıldılar” söyləyərdilər. Hər nəysə, söhbət daranqı üstündə başladı və bu daranqının nə olduğunu yalnız onu görənlər bilər və bu, yurdu-torpağın yaşıl bir ox kimi göylərə sancılan nişanəsidir. Özü də elə bir nişanə ki, mənim təsəvvürümə görə türk torpaqlarında boy atır, Günəşə doğru) hərəsinin başında yarım ton, bir ton olardı və üstünə qırov düşəndə yeyilərdi. Sanki qızıl suyuna çəkilən dumdurur gilələrin içində haça tumları aydınca görünərdi. O bağlarda fırlı qoz ağacları olardı. Köhnələr deyirdilər ki, qədimlərdə elə fırlı ağaclar vardı ki, fırın, yalan olmasın, hərəsinin ağırlığı bir ton-ton yarım. Həmin ağacları kökündən çıxarıb Amerikaya, İngiltərəyə apardılar — nadir naxışlı mebellər hazırlamaq üçün. Deyilənə görə həmin fırlı qozlar o biri ağaclara nisbətən ikiqat çox ömürlü olarmış.*

İlahi, xalq seleksiyası zoğalın neçə mələzini yetirmişdi. Yayın ortasında yetişən yay zoğalları, payızın son ayında yetirən axtalıq zoğallar, alma, armud, gavalı, alça, göyəm, əncir, ərik, nar, əzgil, şirin gilə, turş gilə, meşə giləsi, xar tut, şahtut, qonur tut, mələz tut (*məxsusi barama üçün*), xirnik, fındıq, bir sözlə, buralarda nə bitir, onların hamısından. Bağın barısı-çəpəri olmazdı. Bunun əvəzində yalnız araba qayıрмаğa, (*“bağlatmağa”*) tövlə tikməyə, ev üstü çatmağa lazım olan ağaclar —

göyrüş, palıd, akasiya (*rus ağacı*), dağdağan, meyvəsiz erkək tut, cökə, iydə, cır armud, zoğal, yemişan (*yemişən*), saqqız, çinar, qovaq, iri tikanlı akasiya, qarağac... basdırıb yaşıl sədd düzəldirdilər.

Allah lənət eləsin məcun meyvələrimizi qıvcırdıb bizimkiləri “samoqona” adət elətdirənlərə. Əvvəlcə qapı-qapı düşüb bəkməz qaynadandan sonra artıq qalan, həyətdə dibinə töküləndə də qaz, hinduşka cücələri toxluq edəndə onları tamam “batıran” tutu erməni çırpıb aparır, gələn ilə də ayaq yeri qoyub bir də gəlsin deyə bir “başı xamırlı” da pay qoyurdu ki, qonaq-qaranıza gərək olar. Bunlar 50-ci illərin əvvəllərində belə idi. Sonra yavaş-yavaş, ta 70-80-ci illərdə erməni gəlib qapılarda, arxın qırağında qazanını qurdu, başladı yarılığa ara qəkməyə. Bağlarımızın növrəği də ondan sonra pozulmağa başladı, xeyir-bərəkət qəhətə çəkildi, mayaya haram qatıldı!

Keçmişlərdə isə bağların bar-bəhərini yığıb qurtarammırdılar. Ağac o qədər bar gətirərdi ki, budaqlar qırılmasın deyə ona dirəncək vurub hapalamaqdan zinhara gələrdilər və axırda heç hapa da tapılmazdı. Tutdan bəkməz çəkilməsi öz yerində, yetişmiş şipşirin tutu soğulmağa yaxın çırpıb çarşovlarda, terlərin üstündə, çətəndə sərib qurudub mövüc edər, qışda hərdənbir zərdə buğda qarışıq kirkirədə üyüdüb şirnisini özündən olan horra — “hörrə” və ya kökə bişirərdilər.

Bəkməzin qış ehtiyatı evə daşınar, elin-əqrəbanın “gor-kəfənliyi” üçün nəzərdə tutulana isə elə bağda ağzı səllənmiş küpələrdə ağacın dibinə basdırılardı — halva çalınması üçün. Lazım oldu-oldu, olmadı, gələn il çıxardıb pay-püş edilər, bolluca xəşil bişirilərdi.

Qızıl üzümlərin seçmələrindən bəndə bağlanar, həm də ehtiyaclarına görə dost-aşna adı anmaq üçün qalanını da səbət-səbət pay göndərər, tabaq-tabaq dərib analar, bacılar, kişilər dəstəməz alıb, qüslənib iri teştlərdə, çəlləklərdə ayaqları ilə əzib suyunu çıxardar, həmin suyu qulplu iri qazanlara süzər (*150-180 litr su tutan həmin qazanların eləsi vardı ki, qulpu özündən*

olardı. Eləsi də vardı ki, qulp zəncirlə qazanın dodağının altına keçirilərdi) və içinə də yalnız “Sarı yoxuş”dan, “Tikdaş”dan, “Quş dağı”ndan çıxan dümağ torpaqdan qatardılar. Bu torpaq həm şirəni qıcqırmağa qoymaz, həm gilənin, tumun, cecənin acılığını götürərdi. Üzümdən elə bəkməz hazırlanardı ki, baldan seçənə əhsən deyərmişlər.

Zoğal qurusu, axta zoğal, zoğal yaxı da adla tanınıbdi. Çəyirdəkli, tumlu qurudulan zoğalın turşusunu qışda çalpoylu qar yağanda əzib qurutlu xəngəlin üstünə tökəndə sıırımsız adam olsa belə bir sini xəngəllə doymazdı... Nənələr yazağzı, indiki dillə desək, avitaminoz vaxtı zoğal əzməsiylə şorba bişirib nəvələrinə doyunca yedizdirərdilər. Zoğal turşulu isdi, əvəlikli isdi, müxtəlif xörəklər də öz yerində.

Bağışla, əziz oxucum, bərəkət mənbəyi olan, nəsilbənəsil insan yedizdirən bağlarımızın qışa hazırlanan azuqələri, məzələri, çərəzləri, qaxı, meyvəcatı və xuruşları haqda müfəssəl məlumat verəmməyəcəm — məramımız ayrıdır və onların hamısını qələmə alanlara salamlar olsun!

Dəmyəliyərin meyvə həsrəti

Elatımızda Mülkülü və Hacallı obaları dəmyədə olduqlarına görə həmişə meyvə həsrətində olublar.

Yaylaqdan qayıdan mülkülülər öz simsarının — kimi “çaylıların”, kimi əlibəylilərin, kimi öysüzlülərin qurutdan-qurut, qarından-qarın (*qoyun qarnına basılmış nehrə yağından söhbət gedir*), motaldan-motal, dağın çiçəyindən-çiçək payını aparar, arançını ziyarət edərdilər. Bunlar da elat adamının xurcununu boş qaytarmazdılar.

Bizim Yasovullunun gözünə o zaman işıq gəlir ki, Xanxanım anam (*nənəm*) onların gəlini olur. Atası Murğuzun, əmisi Möyləqulunun, dayıları Mehvalının, Xalıqverdinin, Cəfərin... köklü-köməcli tayfalarının, ucu-bucağı görünməyən bağlarının, sovet hökuməti əllərindən alana qədər hələ Mutuoğlunun da 8

hektarlıq bağının “çəpərəsi” (*qapısı olmayıb, yalnız mal-heyvan girməsin deyə bir basma qaratikandan, ya dağdağan sivlərindən belə “çəpərələr” düzəldərdilər*) onların üzünə taybatay açıq olubdu. Ulu nənəm — xanım-xatın Leyli ana (*mülkülülərin hamısı ona “ana” deyərdi*) və qohumları, bağlarına şülən çəkən, meyvəyə tamarzı Dəryən mülkülülərin, özləri yeməkləri bir yana, xurcunlarını, qoyun-qoltuqlarını da doldurmaqlarına, vaxtı-vədəsi olmasa da meyvəni kal-kal yoluşdurmalarına geniş ürəklə dözərdilər.

Babam da Anamı nəzərdə tutub zarafatla deyərdi ki, Əlibəyli qızı, bizimkilər elə eləyəcək ki, daha Tağı uşağı kutahdan kəsiləcək. Anamsa qayıdarmış ki, təki, öz Yasovullumuz bizim bağlara həmişə şülən çəkə!

İndi gərək mən də vəfa borcumu yerinə yetirib halal adamlar olan, ədalət, düzlük, böyük-kiciyə, gəlmiş-keçmişə hörmət gündəlik həyat normasına çevrilən, lap qızıl kimi adamlar olan Əlibəyli camaatı haqqında ən xoş duyğularımı burda dilə gətirəm. İstiqanlı, mehriban, mütəşəkkil, ağzıbir adamları ilə ad çıxarıbdı, əlibəyililər. Bu yerin halal bəndələri həmişə bir-birinin “boynunu yalayıb”, kimsəyə zərər vurmayıb, haqqı nahaqqa verməyibdi. Aza qane olub ədaləti heç vaxt unutmayan əlibəyililər yaranışından Vətən qeyrəti çəkib, idealları dövlət və dövlətçilik olubdu. Bizim bu el barədə, onun şərəfli keçmiş, nəcabətli insanları haqqında sanballı və əldə qalan kitablar yazmaq olar. Ona görə də üzümü o ağır elin qələm sahiblərinə tutub deyirəm ki, hanı yurduunuzun kitabı?!

Yenə də Əlibəylinin olanları mütləq yazılmalıdır!

Peşqurd və ağnağaz

...Peşqurddan (*biçin başlamamış peşqurda gələrdilər. “Nüyvər” eləmək üçün babalar qıraq-qaçaq yerlərdən taxılı bir az biçib qurudar, sünbülü daha çox əlləri ilə ovaraq buğdasını ayırar, dəyirməndə ağnağaz eləyər, bir dağarcıq unla yaylağa sov-*

qat aparardılar. Ehtimal ki, bu peşqurd elə “biçib-qurutmaq” — biç-piç-peş və qurut-quru-qurd(t) sözündən əmələ gəlmədi) dağa qalxmağa tədarük görən babam Qəşəm kişi Maşakəmərlidə ərdə olan əmizadəsi Qiymətgilə baş çəkəsi olur. Evdə uşaqlardan — Ələs və Rəfiqədən başqa kimsə yoxuymuş. Qəşəm dayıları nə qədər desə ki, çərəz aparmağa gəlmişəm, dimirçək Ələs deyər ki, atam-anam evdə yoxdur, biz o şeyi (*çərəz nə olduğunu anlamırlar, yoxsa maşakəmərlilər o vaxt-bu vaxt meyvə əlindən bezardılar. Kürüyüb arxa tökməkdən də zinhara gəliblər*) verə bilmərik. Daha nə olasıdı, kişinin xurcununu boş qaytaran uşaqları Paşa kişinin zoxması, Qiymət ananın oxlovu bir günə salır ki, gözlər olsun görməsin!

Ağnağaz dedim. Təntiyən bir dağarcıq, yəni təxminən 8-10 kilo taxılı dəyirmanı aparanda neçə vaxtdan bəri çuvalları yan-yana novata qoyulan daha onu gözlətməzdi. Dəyirməndə kimin dəni üyünürdüsə dağarcıqdakı buğdanın qərəlində un verilib gələn yola salınardı. Buna ağnağaz deyilərdi...

Dolanışığını torpaqdan çıxaranlar

...Mayalarına haram qatıldığını görən kişilər iki cantaraq adamın qabaq-qabağa əl tutuşsa da, əlləri ortasına dolanmayan, babalardan qalma qoz ağaclarını, dağdağanları, şirin giləs ağaclarını verdilər baltanın ağzına. Çox yerdə də dəhrə-balta, “drujba”nın gücü yetəmmədi, “ES” traktor danışıb gətirildilər. Bağları qırıb əkin yeri açdılar ki, həm uşaqları korlayan bu zəhrimar tut arağından, meyvə arağından canlarını qurtarsınlar, həm də çox gəlir gətirən kartof əksinlər. Bax, beləcə bölgəmizin 100-200 illik bağları getdi fələyin badına və əvəzində kartof əkməyə başladıq. Mən burada bir psixoloji məqamı da qabartmaq istəyirəm ki, insan çiy süd əmibdi. Neçə nəsillər yola salan, ildırımlara sinə gərərək “zəlzələdən-vəlvələdən” çıxan bu azman ağacları görəndə bəşər övladı öz-özünə fikirləşir ki, bunların yanında mən kiməm?! Gör bunlar mənim ulu babamdan da

irəli neçələrini yola salıb, elə mənim özüm də gedəcəm gedənlərin dalınca. Bu dağdağan, armud, palıd, ya qoz ağacları isə elə qalasıdı ki, qalasıdı. Ona görə də təbiətində olan ilkin heyvani instinkt oyanır və bu canlı təbiət abidələrinə qənim kəsilərək onları yer üzündən silməyə can atır. Əlbəttə, bunu bütün adamlara şamil etmək olmaz, ancaq müşahidə edib görmüşük ki, belələri var.

Təhlillər göstərir ki, kartofun dağətəyi və aran zonasında becərilməsi Touzun adı ilə bağlıdır. Malağandan Gədəbəyə, ordan da dağ və dağətəyi kəndlərimizə, ordan da Alakola, Dönük Qırıqlı, İbrahimhacılı, Qovlar, Aşağı Ayıblıya... bir sözlə, rayonun hər yerinə yayıldı. XX əsrin 70-ci illərinə qədər bizim Əmirli camaatı da kartof əkmirdi. Erməni bir meşək kartof verir, əvəzinə bir meşək heyva aparırdı.

Əvvəlcə həyətyanısının 10-15 sotluq hissəsində kartof əkib, yaxşı məhsul götürən touzludan sonra təcrübə Ağstafaya, Qazağa, Qaraçöpə keçdi və dalısıya da Azərbaycanın su tutan bütün “əkənək” (“əkəra”) yerlərində kartof yetişdirildi. Touzda tutulan rayonlaşdırılmış toxum, deyilməyə görə, yaxşı məhsul verirdi. Buna görə də burda həmişə rəhbər olmağa çalışırdılar. Onların təhlilinə görə, Azərbaycanın 3 varlı rayonu vardı: Şəki qızılı ilə, Ağdam ticarəti ilə (*aran-dağ Qarabağın qovuşuğu*) və Touz torpaqdan maksimum gəlir əldə etmək bacarıqlı ilə.

“Dostumalı arxı”, bir də müşkülün həlli

Aşağı Quşçuda Əsrik çayından götürülən suyla camaat girənlənə bilmirdi. Kəndin ağıllı, dünyagörmüş kişilərindən olan Dostumalı hər dəfə Ağdamdakı elat qəbiristanlığından qayıdanda camaatdan ayrılıb dağların döşüylə arada qanrılıb geri-yə baxa-baxa kəndə qədər addımlayaraq Ziyarətin altından kəndə çəkiləcək arxın keçəcəyi yerləri bələdləmişdi.

Dostumalı axırda camaatı inandıra bildi. El tökülüb onun

manşırıldığı yerdən dəhnəni qaldırdı. Dostumalı bunlara demişdi ki, addımımı haraya qoysam, beli oradan sancarsınız və su bunun çarığını döyə-döyə rahat gəlirlər, yollarının üstündəki “Sarı yargan”a kimi. Nə illah ələyirlərsə, nə tədbir tökürlərsə də, su yerimir ki, yerimir, eləcə torpağa hopub gedir. Qan-tər içində əlləşən çarıqçı Vəli: — A Dostumalı, camaatı niyə qırır-san? Burdan su keçən döy, özünü də, bizi də öldürmə! Hazır versə, Allah öz torpağımızda — öyümüzün içində suyumuzu verərdi, dana! — söyləyib kişini hövsələdən çıxardır.

El təsifi çəkən Dostumalıya o dar məqamda elə bir qüvvət, fəhm gəlir ki, əvvəlkindən də həvəslə işə girişib əngəli həll eləyir, hopqun olan yerə üst-üstdən çoxlu keçə döşəyib, üstündən də sarı torpaq tökdürüb tapdalatdırır. Allah gözünüzdə işıq versin, su keçəsi olur...

Cəmisi 3 aya çəkilən 20 km-lik arx indi 140 ildə Aşağı Quşçuyla yanaşı, Dondar Quşçu, Yekallar, Ağdam kənd camaatına da dolanışıq, ruzi-bərəkət, həyat gətirir. Arada bir təntiyəndə Qovlar torpağına da o arxdan su verirlər.

El Dostumalı kişini çox urvatlı tutdu. Onun hüsr yerində bölgəmizdə ilk dəfə yas pulu yığılıb ölü yiyəsinə (*mərhum əslində elindi, insan sağlığında ailəsinin olur, vəfat edəndə isə onu “götürmək”, dəfn etmək, ehsanla ağırlamaq elin boynuna düşür, bizlərdə*) köməkdarlıq edilməsinin və halva çalınmasının əsası qoyulur...

Aşağı Quşçunun adlı kişilərindən Hacı Tağının oğlu, sovet dönəmində respublika hökumətində ən məsul vəzifələrdə işləmiş Mahmud Məmmədovun yaxından köməkliyi ilə Axıncı çayında “Ağdam gölü” yaradıldı və o göl də Dostumalı arxını su ilə doydurur və çayda bircə “şərvəti” də su olsa yenə həmin o arxdadı.

Su gələn yerdən bir də gələr, deyiblər... Lap əvvəldən başlamaq istərdim. Saysız-hesabsız bulaqlarımız, gur dağ çeşmələrimiz bir yana, dörd dağ çayımız, Kürümüz ola-ola kəndlər öz yerində, Touz əhalisi lemsədən qalan və semzovod kəhrizləri

məkrli şəkildə batırıldıqdan sonra tamam su qıtlığı çəkdi. Elə əvvəldən də düz əməlli su yoxuydu. Touzda, indi yalan olmasın, bir 10-15 rayondakı qədər su maşını var. Su maşını işlətmək son 50 ildə bizlərdə ən hörmətli və qazancılı bir işdi. Aşağı Öysüzlü, Yuxarı Öysüzlü, Mülkülü, Əlibəyli, Xatınlı, Qaraxanlı, Bozalqanlı, Abulbəyli, Düz Cırdaxan, Aşağı Quşçu, Dondar Quşçu... bir sözlə, saymaqla başa gələn deyil, hər ev 40-50 il ərzində ayrıca 5-10 tonluq bir su hövuzu tikdirməyə, elektrikle işləyən su nasosu qoymağa məhkum ediliblər. Həmişə maşınlarla artezianlardan, Qovlardan, Aşağı Ayıblıdan su maşını ilə od qiymətinə su gətizdirib hovuzla töküb camaxlayana kimi özü bir yana, məhləsinin ağacından tutmuş toyuq-cücəsi, mal-qarası da o sudan içməyə məcbur olubdu. Hərtərəfli hesablayanda insanların qazancından 15-20 faizi təkcə suya gedibdi. Mən yuxarıda bir para kəndləri götürdüm. Əslindəse Touz rayonu üzrə həmin qaydada olubdu. Gorları nurla dolan yaxşı kişilərimiz tapılıb ki, adını çəkmədiyim o kəndlərə öz axınıyla su gətiriblər.

2005-ci ildə bölgənin inkişafına dair tədbirlər planı hazırlanarkən Zəyəm çayından Touza su gətirilməsi məsələsini qabar-daraq yada saldım ki, bu, RİH başçısı Həmid Bağirovun da ürəyindən oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 14 oktyabr 2005-ci il tarixli Sərəncamıyla tikintisi yarımçıq qalmış Zəyəmçay-Touz su kəmərinin inşası da Tədbirlər Planına daxil edilərək təsdiq edildi. Onun yerinə yetirilmə müddəti 2005-2006-cı illər ərzində müəyyənlanmışdı. Dərhal işə başlandı. Əslində ona yarımçıq tikinti demək olmazdı. 15-20 il əvvəl o qədər də böyük olmayan su mənbəyi düzəltdişdilər. Baxımsızlıqdan onun lyuklarından hər cür zibil töküb, gözüne də daş basmışdılar. Ona görə də hər şeyi yenidən başladılar. “Tə-kə qayası”ndan da yuxarıda qurulan yeraltı sutoplayıcı qurğunun köməyi ilə saniyədə 250 litr su verən güclü mənbə yaradıldı. Su da ki, nə su! Alimlər araşdırdı ki, bu saflıqda və yüngüllükdə canlı su yalnız nəzəri cəhətdən mümkün olur və Alplardakı suyla müqayisəyə gələr...

Obyektin əvvəlcə planlaşdırıldığından çox baha başa gəldiyini görüb dəfələrlə onu konservasiya etmək istədilər.

Allah burda üzümüzə baxdı. Dostumalı kişinin nəvəsi (*daha doğrusu nəticəsi*) Nizaməddin Rzayev həmin obyektin sahibi, “Azərsu” Səhmdar Cəmiyyətinin Prezidenti oldu. Dövlətin qayğısıyla babasının su çəkmək kimi savab işini davam etdirməkdə onun can yangısı göstərməsiylə işlər yoluna düşdü. İndi Touz şəhəriylə yanaşı Aşağı Quşçu, Dondar Quşçu, Aşağı Öysüzlü... bir sözlə, 15 kənddə 70 min nəfər əhalisinin içməli su problemi öz həllini tapacaq. Allah bu işə qol qoyub ona həmdərd verənlərin hamısının ömrünü su kimi əbədi eləsin. Necə ki, əbədidə — quşçulu Dostumalı kişi kimi!

“Sınıq körpü”

Karvan yolunun (*“İpək yolu”*) Zəyəm çayından keçən yerində böyük bir körpü varmış. Xalq onu “Sınıq körpü” adıyla tanıyırdı. Bu günə yalnız xarabalıqları, möhkəm bünövrə üzərindəki bəzi dirəkləri gəlib çatıb...

Bizim torpağın irəli adamlarından bir hacı Zəyəmin həmin bu yerində təzə körpü saldırmaq istəyirdi. Usta gətizdirib hər şeyi ölçüb-biçdirir. Keçmişdə beləydi ki, körpünün palçığı üçün gərək çoxlu yumurta, keçi qılı, qoyun südü də yığıb hazırlayırdın. Həmin bu kişi də yan atlısını göndərib yumurta alacağı haqda bazara, şənliyə səs saldırır, pul da verir ki, behləssinlər. Çərçilər səbət-səbət yumurtanı təhvil verəndə hacı iki sarısı olan iri yumurta ilə xırda fərə yumurtasının bir qiymətə hesablaması üstündə onlarla cəhl eləyir. Xozeynin yumurta satanlarla səsi gəldiyini eşidib bilən körpü ustaları ürəklərində özlərini qınayırlar ki, gör bir kimə urcah olmuşuq? Belə göy adamdan xeyirmi görmək olar?

İş ələ alınıb başlanası olur. Hacı çıxır “Baydar”ın başına və ustalara deyər ki, mən cəngəmdəkini hara töksəm dirəyi ordan qaldırarsınız. Nolasıdı... Var əli — kərəm əli. Kişi səxavət kisə-

sinin ağzını açıb hər 7 addımdan bir xışmalayıb qızılı tökür daşın üstünə (*qədimdən bəri xeyirli-uğurlu olsun deyə mülkün himinə qızıl pul, ya sikkə qoyardılar*). Olub keçəndən bir şey anlamayan ustabaşı özünü saxlayammayıb Hacıya: — A qardaş, — deyir, — sən, sənin Allahın bizi bu sirrdən halı elə! Üçü-beşi bir quruş olan yumurta üstündə alverçilərnən çənə-boğaz eləyən sən döyüldünmü? Və indi bu hərəkətin nədi?

Kişi bıqaltı gülüb: — A bala, o ticarət idi, bu isə mülk işidi, körpüdü, burda gərək əlini qısmayasan, — deyir.

Yolnan gedən yorulmaz

Deyirlər ki, kosmosdan da Yeri əriş-ağac kimi dolanan yollar əməllicə görünür. İstər min illərin yolu olsun, istərsə də yüz il öncə gediş-gəlişə daha bağlanaraq üstündə evlər tikilsin, ya əkin əkilib cürbəcür şəkilləndirilsin — hamısı aydınca seçilir. Nəsilbənəsil insanların min arzu-həvəslə yürüdüğü yollarda, elə bil ki, onların ayağının izi qalır, ya enerjiləri hopur. Hər nəysə, elə tutumlu, silinməz bir nişan orda qalır ki, onu ərzin o başından da görmək olur. Arxeoloqlar, araşdırıcılar da o qayım-qədim yol yerlərindən, yol kənarlarından xırda sikkələr tapır, bəşəriyyətin tarixini, insanlığın inkişafını müxtəlif tarixi dövəmlərdə kəsilmiş o pullarla müəyyənləşdirməyə çalışırlar...

Babalarımız yolu həmişə müqəddəs tutublar. “Bu yol haqqı. Əli yolu haqqı”, — deyiblər.

Deyimlərimizdən: “Bir yol dedim — eşit!”, “Mənə bir yol göstər”, “Bu müşkülün bir yolu olmalıdı”, “Hər işin bir düzələn yolu var”, “Bunun qanuni yolu budu”, “Yol ver, dağlar”, “Yeddi yolun ayrıcında qaldı”.

Kəndlərimizin adıyla bağlı olanları nəzərə almadan Touzumuздakı yollardan yadımda qalanları sadalayıram:

— Karvan yolu — Dəvə yolu — Turan yolu, Dal yolu, Kəsə yol, Köhnə araba yolu, Araba yolu, Zülqar yolu, Əyri yol,

Çaxmaqlı yolu, Colqan (*Culxan*) yolu, Əmirli yolu, Maşandar yolu, Baydar yolu, Gəmi yolu, Sallax yolu, Aşacaq yolu. Çaxır yolu, Çaylax yolu, Sarı yol, Tozdu yol, Ençi yolu, Qobu yolu, Gillik yolu, Haçaqaya yolu, Qələmcə yolu, Xunam yolu, Şəm-səddin yolu, Murguz yolu, Musas yolu, Axıncı yolu, Sarvan yolu, Dərin yol, Eldar yolu, Canqutaran yol, Gödək yol, Cürükdərə yolu, Dolmatlı yolu, Qoşa yol, Cökəli yolu, Əyridərə yolu, Göyqaya yolu, Gələcə yolu, Nüyün yolu, Palıdlı yolu, Quruqobu yolu, Kəmər yolu, Dəyirman yolu, Orta yol, Daşdı yol, Qaş yolu, Şahmir yolu, Ağ yol, Dağ yolu, Aran yolu, Ceyrançöl yolu, Şınıx (*Şınıx ayrım*) yolu, Təzə yol, Kol yolu, Ağdağ yolu, Dar yol, Kraz-tras (*tras-sement materialı*) yolu, Sel yolu, Yelçəkən yol, Sarı yolax, Sarı qaznax yolu, Düldül yolu, Sulu dərə yolu...

Bulaqlarımız

Dili şirin canlı təbiət abidələri olan bulaqlarımızın tərifini Yaradanın özü verib. Yerin su damarının torpağın üstünə çıxarılıb insanın üzü nuru xətrinə ona bəxş olunması Tanrının böyük lütfüdü. Bizim yerlərdə qonaqlığın başı, daha ondan o yanası olmur, bulaq üstünə çıxmaqdı. Nə qədər tavanasız adam olsa belə külfətini başına yığıb yayın istisində qapısının heyvanı götürüb bir neçə yol bulaq üstünə gedir. Bulaq başı mərasimi —bizdə buna bulaq üstünə getmək, ya çıxmaq deyirlər — çox qutsal, bir ayin səviyyəsinə yüksələn davranışdı. Onunçün də bulaqlarımızın çoxu kefli bulaqlardı.

Torpağın sinəsindən fışqırıb çağlayan durna gözlü bulaqlarımızın hərəsi bir şəfa ocağıdı və elat adamımızı saz yaşadıb ömrünü uzadır. Bizimkilər arandakı, obasının yanındakı bulaq və qaynamaları o qədər də hesaba alıb saya salmayıbdı. Əsas ona fikir verib ki, yayın o türyənində yaylaqdakı hansı məlhəm bulaq ürəyini sərinlədib, ona toxdaqlıq, təpər və güc gətirib. Ona görə arandakı, obasındakı bulaqlara o qədər də diqqət vermə-

yib. Gecə-gündüz həzin nəğmə oxuyan həyatın özü olan bulaqlarımızsa bundan incik düşməyib, öz saf neməti, enerjisiylə insan oğlunu bəsləməyindən qalmayıb.

Bizim axar-baxarlı Touz, Əsrik, Xınna dərələrində indi çoxlu kababxanalar, istirahət zonaları yaradıblar. Hərə də dərənin birindən şlanqla su gətirib çıxarıb oraya (*dərə suyu dadlı olur*) və özünün, dədə-babasının, ya oğul-uşağının adını da qoyub ki, bulaqdı. Bunlarla işimiz yox... Əsl bulaqlardan təkcə bircəciyinin əhvalatını söyləyib Touzumuzdakı bulaqlardan bildiyim qədər adlarını sadalayacağam:

— Qədimlərdə uzaq bir eldə ələcsiz bir xəstəni gətirirlər Loğmanın yanına ki, dərдинə əlac eləsin. Loğman onun nəbzini tutur, rəngi-rufuna baxır, hər yerini yoxlayıb deyir ki, mənlik döyül, aparın neçə ki, ömrü var, gəzdirin, gözü-könlü açılsın. Bəli.... Xəstəni bir arabaya qoyub mənzilbəmənzil hərələyirlər. Gəlib bizim Kirənin Sofular kəndinə (*qədim adı Çuxurtaladı. Zirrəddin müəllimsə deyir, Mal bulağının aşağısındakıdı o*) çıxırlar. Araba yoxuşun birində dirənir. Və meşədə axşamlayası olurlar. Ağacın kökündən qaynayan sudan yolçular həm özləri içir, həm də alacankeş olan, arabanın cağına söykəyib laydırın arasından öləziyə gözlləriylə məlul-məlul baxan xəstəyə də verirlər. Yatırırlar. Sabah üzümüzə xeyirliklə açılsın, tezdən görürlər ki, neçə vaxtdan bəri öz canıyla əlləşən xəstə elə bil dirçəlib yönü bəridi. Deyirlər, Allah sənə şükür, yəqin buranın havası buna düşür, bir az qalaq burda. O qalmaq-bu qalmaq az-az yeyən və o çeşmənin suyundan da içdikcə cana gələn xəstə getdikcə önəlir. Axırda da sağalıb daha ceyrana sıçrayası olur.

Xəstə yiyələri qayıdırlar öz yerlərinə və gəlirlər Loğmanın yanına ki, ayıb döyülmü, bizi niyə, qanbağır eləyirdin?!

Həkim heç kimdən heç nə soruşmadan yanağından qan daman iri şaqqalı cavana sınaıyıcı baxıb deyir:

— Ay sağ olmuşlar, mən qiblə tərəfdə, zoğalnan fısıdığın bir-birinə sarmaşan kökündən qaynayan bulağı haradan alaydım ki, deyəm xəstənin dərmanı o ağ sudadı...

İndiki Sofularla Xatıncan arasındakı şəfa verən həmin o bulağımız o nişandadı və o vaxt-bu vaxt adamlar o çeşməyə “Loğman”, “Loğman bulağı” deməyə başladılar.

Touzun bulaqlarından mən bildiyim: Loğman bulağı, Ağdaşdı bulağı, Quyluq, Şərifli bulağı, Löylən bulağı, Qarabulaq, Noylu bulaq, Bağça bulağı, Rus bulağı, İsmeyilli bulağı, Damlı bulaq, Katib bulağı, Söyüdlü (*bu adda 5 bulaq var*), Qozdu (*bu adda 4 bulaq var*), Əyridərə bulağı, Bala Şişin bulağı, Mağaralı bulağı, Məmmədsöyünlü bulağı, Hacı Mirbağır ağa bulağı, Top bulaq, Böyrək suyu, Ağbulaq, Cökəli, Mal bulağı, Məntəşəli, Nəyvətədi, Cüt kəmət, Orta su, Gələcə, Teymur bulağı, Sarı bulaq (*bu adda 4 bulaq var*), Qoşabulaq, Bahar bulağı (*Maral*), Şır-şır, Şır-şır bulağı (*bu adda 6 bulaq var*), Yoğunbulaq, Qırxbulaq, Qızlarbulağı, Şahzadə bulağı, Kərəm bulağı, Atlı bulaq, Çataq turş suyu, Qonaqlı turş suyu, Şamlıq turş suyu, Qandallar turş suyu, Avdal turş suyu, Qıblə bulağı, Fındıqlı bulağı, Atan bulaq, Telli Əsəd bulağı, Körpü gözü bulağı, Ələsdərin bulağı, Xınalı bulaq, Hayvalı bulağı, Səməd bulağı, Qayvalı bulağı, Dolmatlı bulağı, Almalı bulaq, Port-port bulaq, Aşağı bulaq, Göydağ bulağı, Taxta bulaq, Sadıqlı bulağı, Qızılcalı, Kürtlü bulağı, Yel dağı bulağı, Köçdəre bulağı, Vələsdi, Mor-mor bulağı, Vəkil bulağı, Çaçan bulağı, Tənəkli bulağı, Topçinar bulağı, Hacı bulağı, Küllü bulaq, Gavın bulağı, Alıncalı bulağı, Göyçək bulaq, Başbulaq, Cülyəli bulaq, Şərvəti bulaq, Çömçə bulağı, Yaloxlu bulaq, Kömürxana bulağı, Daşbulaq, Göyəmli bulaq, Cüyür bulağı, Süddü bulaq, Bağır bulağı, Tərəli bulaq, Dəli bulaq, Qarğalı bulaq, Nəhrə bulağı, Qaranoy, Əzgilli bulaq, Dovşan bulağı, Kalvayı Duman bulağı, Simitdi bulaq, Qarağatdı bulağı, Çilli bulaq, Kor bulaq (*bu adda 3 bulaq var*) İnəyölən bulaq, Kəmər bulaq, Təknoy, Şahnazar bulağı, Yusif bulağı, Mədən bulağı, Seyid bulağı, Vədə bulağı, Vəng bulağı, Avıl bulağı, Damcılı bulaq, Bəy bulağı, Fıdıqlı bulaq, İsitmə bulağı, Portdama bulaq, Kömürrü bulaq, Dəmirri bulaq, Dəlləkli bulağı, Mollalar bulağı, Molla Vəli bu-

lağı, Fısdıq bulağı, Məmmərzə bulağı, İsa bulağı, Tomar bulağı... saymaqla başa gələn deyil.

Canar, qoğax, bir də balıq “öyləri”

Bizim dağ çaylarımızda Tanrının bəndələrinə bəxş elədiyi elə əvəzsiz nemətlər var ki, deyilməklə başa gələn deyil. Yaylaqda Axıncını və Zəyəmi qidalandıran çaylarımızın gur sulu qolları və dərələrdən axan ırmaqlardı. Babalarımız o torpaqlarda yüz illər boyu dağın döşü ilə aşağılara şığıyan o büllur suların bir yox, bir neçə yatağını yaradıblar. Yəni 100-200, bəzi yerlərdə də 300-350 metrə bir təkcə bir gur bulaqdan, ya da bir neçə çeşmədən qidalanan o suyun daşla, çimlə qabağını kəsib suyu 5-10 metr o tərəfdən axmağa məcbur ediblər. İlk dəfə həmin o çay yataqlarını görəndə təəccüb qalmışdım ki, bu nə olan şeydi? Sonralar anladım ki, bizimkilər Murguzda, Şahdağında, Göydağda, Keçəldağda... əmin-arxayın yaylaqlayanda yaylağın əvəzsiz neməti olan qızılxallı alabalıqları (*forel*) tutub ondan ağsoğlaqla yeyilən ləziz yemək hazırlayırmışlar...

Dağ çaylarımız axıb aşağılara çatdıqca qızıl balıq, alabalıq olmasa da onların mələzi olan canardan, qoğax, qara burun, qara balıqdan... bizə də pay düşür. Canar da canardı, ha! Bu balıq əvvəllər, dağ çaylarımızın hamısında vardı. İndi yalnız Zəyəmdə, Axıncıda və qismən də Touz çayında qalıbdı. Öz duruluğu ilə sudan ilk baxışda seçilməyən canar soyutma bişiriləndə dadı damağa yayılırdı. Uşaqılı-böyükklü torla, tilovla (*o vaxt qarmaq nə gəzirdi! Uşaqlar məftildən, poladqarışıq dəmirdən birtəhər qarmağa bənzər bir şey düzəldər, ya eləcə maykasının, köynəyinin bir ucunu düyləyib ikisi köməkləşib hərəsi bu “tor”un bir qırağından tutub “balıqcılıq” eləyərdilər. Allah da bunların zəhməti müqabilində onları əliboş qoymazdı: bir də baxardılar ki, balığın ağızlarından salıb qulaqlarının dibindən çıxartdıqları söyüd çubuqlarına “birələm” balıq düzülübüdü və balıq salxımı artıq hazırdı*), sonralar da göydaş-metafosla, B-58-lə,

tokla (*bizimkilər ağına-bozuna baxmayıb ötən əsrin 70-80-ci illərində yer-yurd tapa bilmədiklərindən eləcə çölün düzdəməsinə tökülən həmin zəhəri çayın başından tökdülər, buna məsələn bir vedrə balıq lazımды, bir-iki samosval balıq, qurbağa, digər canlılar da qırıldı və insanla bərabər, it-pişi, çölün vəhşisini də zəhərlədi. Sovet hökuməti dağılıb sovxoz üzümlükləri də tərg olandan sonra, şükür, daha rusun o zəhərləri də qəhətə çıxdı. Bunun qabağında əvvəllər yalnız kənddə, şəhərdə olan 220 voltluq elektrik cərəyanı vardısı və balıq azarkeşləri ağsaqqal-qarasaqqal dinazından da ehtiyatlanaraq oğrum-doğrum toku qarmaqlayıb gözünün qurdunu qaçaraq öldürürdüsə, indi benzinlə işləyən balaca generatorlar çıxıbdı. Bir adam piyada da olsa vurur qoltuğuna, çayın harasında istəsə işə salıb sudakı balıq qarışıq bütün canlıları arxası üstə çevirir, baxırsan ki, bu brakonyer yığa bildiyini yığıb, yığammadığı da qarnı ağarışa-ağarışa çay aşağı axmağında) tutmağa başladılar.*

İnsafli kişilər əvvəllər çayda balıq öyləri — damları düzəldərdilər. Bu damlar bir-birinə uyuşan çaydaşlarının bir-biri ilə “öpüşdürülməsi” yolu ilə, palçıqsız-sementsiz, daşların üst-üstə və yan-yana qoyulması ilə ərsəyə gəlirdi. Həmin evlərin qabağında yarım dairəvi xal-xal da düzəldərdilər. Dol-dolaşlıq bu balıq damının qurulması insan üçün asanıydı və o qədər də çox yer aparmırdı. Sadəcə balıq üçün labirinti xatırladırdı. Xal-xalın ucuna bəzən söyüddən toxunma, balığın keçib içinə girə biləcəyi səbət də qoyulardı. Onu düzəldən öz qabiliyyətinə bələddi. Ürəyi istədiyi vaxt gəlirdi çaya, damın ağzını qapayıb, bəlli yerdən daşı aralayıb əlini salıb qonaq-qarası üçün təzə-tər balığını çıxardardı. Nemətlərdən qədərində istifadə də onun bərəkətini artırır, balığımız da aşıb-daşardı.

Dağ çaylarımız həm də elə daş-çınqılla zəngindi ki! Onların qiymətli tikinti materialı olması öz yerində. Kvars, dağ bülluru, bazalt və bresya tipli minerallarımız həm də özü boyda qızıldı. Vüqarlı dağlarımızın gözümüzdə adı görünən min bir mineral və qiymətli metallarla yığrulmuş o sarp qayaları zaman-zaman

çatlayıb-yarılıb çaylarımızda üyünərək gəlib bizə kvars qumu, ləpən daşı, çay daşı şəklində çatıbdı. Ölkələrarası dəmir pərdələr götürüldükdən sonra bizim çayların adicə daşlarının da Avropanın, Amerikanın, Asiyanın adı bəlli ölkələrinə daşınıb qızıl pulla satıldığını eşidib bildik (*İsa Cavadoğlu yana-yana deyirdi: "Sərvətimiz, a millət, tova, tova daşındı / Maşın-maşın daşındı, torva-torva daşındı"*). Bizim o çaylardan yığılıb aparılan dağ süxurlarını suda, yağda, bitki məlhəmlərində və balzamlarda qızdırıb insanların müxtəlif xəstəliklərdən müalicəsində istifadə elədilər. Müalicə öz yerində, hər cür radioaktiv şüalanmadan kənar, ekoloji cəhətdən də təmiz olan o çay daşlarımızdan binaların interyer və eksteryerinin (iç və dış memarlığının) qurulmasında, buxarıdan, hamam sobalarından, manqallardan tutmuş, istirahət yerlərinin bəzədilməsində geninə-boluna istifadə elədilər.

“Anamın südü haqqı!”

Ağlım kəsəndən keçən 24-25 ildə atamdan bu andı vur-tut 5-6 dəfə eşitmiş olam, ya olmayam. Həqiqət olduğuna Tanrının özü qədər möhkəm inandığı, yenilməz iradəsinin gücü ilə nail olduğu həqiqətlər barədə bu müqəddəs andı işlədərdi. Bu kəlmələri dilinə gətirəndə bütün varlığını titrədən qətiyyətlə yanaşsı, ilahi bir nur da işıqlı çöhrəsinə hakim kəsilərdi! Sağ əlini yuxarı qaldırıb şəhadət barmağını elə silkələrdi ki, bu inamı, bu sonsuz qətiyyəti, bu and üçün bircə anın içində varından yox olmağa müsəlləh hazırlığı tam mənası ilə üzə çıxardı. Özü də bu and hələm-hələm adamlar qarşısında yox, yalnız ən əzizləri, könül sirdaşları, xətrini uca tutduğu kəslər yanında dilə gələrdi.

Öz atasına Yaradan kimi baxan Atam Xanxanım anamı da çox uca tutardı. Həmin belə münasibəti, ataya-anaya belə yanaşmanı bizim şair Rəsul necə də gözəl ifadə edibdi:

*Rəsul, hörmət görsən bir ağır borcdu,
Bir xəstə dincəlməz, bir ağır borcdu,*

*Övladın boynunda bir ağır borcdu,
Atanın zəhməti, ay ana haqqı.*

Babamın bütün nəvələri ən əziz andları kimi “əməimin canı üçün!”, — deyərdilər. Görərdik ki, ayrı uşaqlar kimi ata-babasının və ya digər doğmalarının goruna and içərdilər. Bizisə belə tərbiyələndirmişdilər ki, əminizin canına and için. Baxmayaraq ki, bizdə də xatirəsi uca tutulan mərhumlar vardı. Əmim Fəxrəddin qəzadan həlak olandan sonra atam daha “Fəxrəddinin canı üçün!” andını dilinə gətirmədi, ailədə nənəmi, Xanxanım anamı nəzərdə tutub, biz nənəmizə “Ana” dediyimizə görə, “o Ananın canı üçün!” andını işlətdi, biz də onun kimi. Atam öz atasını itirəndə 40 yaşı vardı. Nənəm vəfat edəndə isə 56 yaşın içindəydi. Hiss edirdim ki, indiyə kimi yetimlik bilməyən atam nənəmdən sonra tamam yetimləşibdi. Bəlkə də ondandı ki, Kişi anasından sonra cəmişi altıca ay yaşadı!

Atamın öz böyüklərinə, ağsaqqallara, ağbirçəklərə münasibətini yaşımın bu vədəsində hərtərəfli təhlil edib fikir süzgəcindən keçirəndə bu paklıq, alicənablıq və nəcibliyin qarşısında dönə-dönə baş əyib rıqqətə gəlirəm. Bütün bunların hamısı tərbiyəli nəsil yetişdirmək, adamı mərifət elmində bişirmək, insanlıq fəlsəfəsini gələcəyə ötürmək üçünmüş!

Öz ata-anasının yanında heç vaxt övladlarına nəvaziş göstərməyən Atamı bir dəfə yaman utandırmışdım. Biz sonsuz ata nəvazişini sövq-təbii hiss eləyirdik, Günəş şəfəqlərini necə cəmi yaranana bəxş edirsə, atam da öz sonsuz məhəbbəti ilə bu mehribançılığı, ailə istisini biz övladlarına vermişdi. Qardaşı uşaqlarını daim əzizləyən Atam bizi buna tamarzı qoymuşdu. Əmim də onun kimi, bizim başımıza dolanıb qucağına götürür, öz körpə uşaqları da ona sarmaşıb-suvaşanda ayağı ilə ehmalca itələyir, əmidostuya işarə edirdi ki, uşağı aralasin.

Fikir verib görmüşəm ki, inkubasiya cücələrinə (*xalq buna yetim cücə deyir*) sənaye üsulu ilə baxanda, onlar qırılıb tələf olmasınlar deyə, tavandan lap aşağıyadək elektrik lampaları sal-

layırlar, — ana toyuq həniri əvəzinə istilik vermək üçün. Şəhərlərdəki uşaq bağçaları və körpələr evində də vaxtilə tavandan bu sayaq abojurlu lampalar asılardı. Körpələr isti ana qoynuna birdən-birə tamarzı qalib otağın adicə havası da onları xəstələndirməsin deyə...

Nə isə ...5 yaşımlı olardı. Xaçbulaqda (*indi səhvən Xoşbulaq ediblər*) bir dərədən keçəndə addamaşda yıxılmayım deyə atam məni qucağına götürdü, suyun ortasına çatanda üzümdən öpdü. Evə qayıdanda hamıya ayrıca-ayrıca söylədim ki, Qayvalı məni öpdü. Gözümü açıb görmüşdüm ki, hamı atamla anamı öz adları ilə çağırır. Anam Səmayənin sə atama adı ilə müraciət elədiyinin heç vaxt şahidi olmadıq, onu başının tacı və uca bir varlıq kimi qəbul edərək, əstəğfurullah, elə bil Tanrı ilə davranırmış kimi hərəkət eləyirdi.

Babamın ağsaqqallığı ilə hamı süfrə başına toplaşanda babama müraciətlə yenə: — Qayvalı mənim üzümdən öpdü, — dedim. Bundan əvvəl də babama təklildə demişdim, kişi gülüb başımı sıgallamışdı və söyləmişdi ki, sağ olsun. İndi yenə başladım, atam pörtüdü, başını aşağı saldı, babamsa bıqaltı qımışıb araya söz qatdı. Anam (*nənəm*) məni dizinin dibinə çəkdi, yanımdan yüngülcə bir burmanc götürüb sakitləşdirdi. Anamın da uşaqlara özünə xas cəza üsulları vardı. Bir səhv eləyəndə ağzımıza barmağı ilə kül doldurar, ya oxlovla, çubuqla yanımıza vurardı, bizsə bir-birimizin ağzındakı kül palçığına baxıb ağlamaqdansa anam demiş, daha da xaxanız (*xəxənis*) təpərdik.

Udumlu əllər

Dodağın çevzəsindən ağıza bir azacıq doldurulan odun külü antiseptik və eyni zamanda bəlkə də orqanizmə lazım olan bir maddədir (*kalium*). Deyirəm, gör köhnələr nələr bilirmiş! Anam həm də dəmirçinin kürədə döyüb düzəltdiyi, üstündə na-xışlar olan, dəstəyi qoç buynuzlu bıçağın arxası ilə ağrıyan yerimizə, əsasən də qarnımıza və kürəyimizə dodaqaltı qutsal

sözlər deyə-deyə "+" formalı boydan boya xətt çəkərdi və sonunda bayaqdan içimizi doğrayan, ya kürəyimizi, elə bil, xəncərlə oyan o kəskin ağrı-acılar heç olmayıbmiş kimi birdən-birə yoxa çıxardı. Anamın "Qırxaçar" camı da ayrı bir möcüzəydi.

Ya boğazımız gələndə ağrıdan yemək nədi, heç udquna bilməyəndə babam öz udumlu-sayalı əli ilə-elə yalın əllə çöl tərəfdən boğazımızı sığayardı. Bunun nəticəsində də tək bircə dəfə boğazımız qovuşub, içimizi yüngülcə arıtlayan kimi eləyəndən sonra ağrı tamam-kamal çəkilib gedərdi — olardıq sapsağlam. Keçi piyi ilə kürəyin ovuşdurulması, soyuqlayanda çəpiş, ya küər bozartmasından (pörtdəməsindən) doyunca yeyib dərdsiz-dərmansız müalicə də bir ayrı dəsgahdır...

Ər tinətli

Keçən əsrin yetmişinci illərində Touzda Sənəm adlı bir qadın vardı (*indi adlı-sanlı çoxlu törəməsi var, ona görə ad şərtidi. Ancaq o ana elə bir şərafli iş tutdu ki, bundan ağılı olan yalnız qürurlanar*), üç uşaqla başsız qalmışdı. Bu mərd ana kimsənin minnətini götürməyib, qollarını çırmalayıb... yük vaqonlarını boşaltmağa başladı. Möhtərəm oxucu! Elə dəyərlər, vaxtilə olmuş elə yaşıntılar var ki, o indiki nəslə mütləq izah olunmalıdır. SSRİ dönəmində dəmiryolu az qala dövət içərisində dövlətdi. O qədər ahəngdar, dəqiq işləyirdi ki, adamlar saatlarını qatarların keçməsiylə düzəldib dəqiqləşdirərdilər. Yükdaşımların da çoxu dəmiryolu vaqonları ilə aparılardı. Rusiyadan, ayrı-ayrı respublikalardan taxta-şalbandan, armatur, dəmir məmullatlarından tutmuş hər cür tikinti materialları, şəkər, min cür mal, material, avadanlıq... hamısı mərkəzləşdirilmiş qaydada (*bu, daha çox SSRİ kimi nəhəng bir düşərgənin respublika və vilayətlərini iqtisadi asılılıqla bir-birinə bağlamağa xidmət eləyirdi*) vaqonlarla göndərilirdi. Dəmiryolunda vaqon boşdayanmalarına qarşı elə ciddi sanksiyalar tətbiq olunurdu ki, hər şeyin altından çıxmaq olurdu, onun yox! Mətləbi bu qədər uzatmağımın məq-

sədi odu ki, mənəm deyən kişi briqadaları bu vaqon boşaltmaq işinin öhdəsindən gələmmirdi, o da ola qadın. Özü də bizlərdə şura hökumətinin dəstəyi ilə hər səmtdə qadın işləmişdi, bircə ağırdan-ağır o vaqon boşaldıb yükləməkdən başqa.

Evi dəmiryoluna yaxın olan o Ana gecəsini-gündüzünə qatdı, uşaqlarını eyilidib bir hovur rahatlayıb, yenə vaqon boşaltdı. Onun tək-cə fiziki pəhləvanlığını yox, mənəvi bahadırılığını kişilər çox böyük qədirşünaslıqla qiymətləndirərdilər. Atam o ananın o kişi hərəkətini danışanda azca qəhərlənər, həm də, elə bil ki, qürur duyardı. Özü heç vaxt deməmişdi, başqalarına o ana atam dünyasını dəyişəndə ağlayıb deyərmiş ki, Qayvalı o Ana ilə rastlaşanda onsuz da ölçülü-biçili, səliqə-sahmanlı olan atam özünü daha da yığışdırar, ehmalca ona baş əyər, əl-təmən olub, təmənni eləyir, əl-təmən olanda da unanmaz yerə, başqası sezməsin deyər bir neçə qat elədiyi 25-lik, ya 50-lik, olanda 100-lüyü onun ovcuna qoyarmış, astaca söyləmiş ki, qardaş payıdır. Həmişə də əhval-pürsənləyər, uşaqlarını xəbər alar, mənəvi dayaq olarmış rəhmətlik. Yun idarəsinin müdiri olandasa onun evinə bardamla yun göndərdiyinin şahidi olmuşdum... Bax beləcə zərif çiyinlərinə ağırdan-ağır yük götürən, pak ismətli, abırlı, qürurlu analarımız olub həmişə və millətin ruhunu yaşadan da belələridi.

Yuxarıda "təmənna-təmənni eləmək" dedim. Mən bunu indi dilimizdə başa düşülən "təmənna hərəkat", "təmənna məqsədlə" kimi anlamda işlətmirəm, "Təmənna eylərəm Qadir Allahdan" deyimini götürürəm. Hayıf ki, bir çox dəyərlərimiz kimi təmənnanın həmin bu mənə yükü tamam aradan götürülübüdü. Qardaş Türkiyəmizdə Ahıska türklərindəsə hələ qalmaqdadı. Görüm, təsvirini verməyə gücüm yetəcəkmi?

Stalnin məkrli siyasəti nəticəsində sonralar Mesheti, Ədigün-Adıgün, Ahalkələk, Ahalsik, Aspinza, Boqdanovka rayonlarına bölünən Ahıskanın türklərini Orta Asiyadan tutmuş diyərbədiyar salıb püsələng elədilər. Soyadlarını dəyişib, "oviç", "yeviç", "dze", "vili" kimi şəkilçiləri də böyürlərinə yapışdırıb

milliyyətlərini də bir türkdən başqa hər şey yazdılar... Dəmir pərdə götürüləndən sonra ahıskalıların da Anadoluya qayıtmaq imkanı yarananda onlara milliyyəti dəqiqləşdirən komissiyanın ilk sualı belə olur ki, qızım, qaynanana necə təmənna eləyirsən, ya ahıskalıların milli yeməyi hansıdır? Təmənna ayın kimi bir davranışdı: sağ əl altında gözlərinin üstünə gəzdirib, burnu-sifəti-dodaqlarından keçməklə, ürəyinin üstünə elə cəld gətirilər, yarı addımının biri azacıq irəli, biri geri olmaqla yüngülcə təzim edilir (*ötəri salamlaşma yox, yerdən təmənna*). Müxtəlif harmonik hərəkətləri özündə ehtiva edən bu qutsal hərəkətlə qarşdakına sonsuz ehtiram və məhəbbət, inam, başdan-başa hörmət duyğuları birləşir. Bir sözlə, bu cür təmənni-təmənna eləmək təsvirlə başa gələn deyil, gərək görəsən...

Vəsiyyət yüngüllükdə, ahıskalıların milli yeməkləri də indi gürcü xəngəli adıyla hər yerdə məşhur olan ətli xəngəldi, bunu da söylədim ki, itməsin.

Oğul yetirən Analar

Bu qeydlərimdə bizim bu yerlərin mərd analarından Fəxrənsə xanımın, Gülnaz xanımın (*Gülnazla bağlı əhvalat ayrılır*), Cəvahir xanımın və Badsəfa (*Badisəba, Bastafa*) xanımın adlarını mütləq birlikdə çəkməliyəm.

Kərəmin anasına Nəsrəddin şah sual edəndə ki, bir də Kərəm kimi oğul yetirə bilərsənmi? (*Mən yumşaq ifadə edirəm*) — Xanım-xatın Fəxrənsə ana suala: Zal oğlu İsgəndər kimi nə oğlu nəri bir də dövrən yetirəcəkmi? — sualıyla cavab vermişdi. El hələ o ananın diliylə belə bir bayatı da düzəltmişdi:

*Əzizinəm ər gərək,
Karvanda nər gərək,
Kərəm tək nər doğmağa,
İsgəndər tək ər gərək.*

Doğrudan da şöhrəti bir səltənət olan, düşməninə münasibətdə də mərdliyi, igidliyi ilə aləmləri heyran qoyan Kərəmi belə ana tərbiyələndirmişdi. Atam danışardı ki, Kərəm İranda da neçə zalımı, kəmfürsəti qanına qaltan edəndən sonra, üç dövlətin əlamanda axtardığı bir suçlu kimi şaha daxil düşəndə çəkmələrini soyunub qumla dolduraraq boynundan asır (*İran xanədanında günahkarın çəkmələrinə qum doldurtdurub şah hüsuruna gətirmişlər, taxsırı sübuta yetsə çəkmənin bir tayını aşırarmışlar irəlidən geri-təqsirkar ordaca boğulub ölərmış*), dizin-dizin hökmdara tərəf gəlir. Bu hərəkət Şahənşahın o qədər xoşuna gəlir ki, taxtından sıçrayıb irəli gəlir, Kərəmin qolundan tutub qaldıra-qaldıra deyir ki, Kərəm, nə gözəl gözlərin var!

Kərəm: — Şahım, gözəl gözlər gözəl insanlara baxmaq üçündü, — söyləyir.

...Halal ata qanı ilə yanaşı ey ana südü Kərəmi ellərin sevimlisi eləmişdi, şahı Fəxrənsə ana ayağına gətirmişdi...

Cəvahir xanımın Gəncədən — xəlvətdən qaçıb pak, sağ-salamat evinə gəlib, el içində başı uca gəzməsi bir ayrı namus— qeyrət mücəssəməsidir.

Firudin bəy Köçərlinin xanımı Badsəfa xanımın tədbirli, ağıllı hərəkətləri sayəsində inqilabi təbəddülatlar zamanında sahıbsız qalan Qori Müəllimlər Seminariyasının köçü qohum-əqrəbasının, ilk öncə Qazax icmasının köməyi ilə Qazaxda dayanıbdı. Həmin bu seminariya Qazağa, ətraf bölgələrimizə, Azərbaycanımıza kimlər verdi, hansı mütəfəkkirlər yetişdirdi, necə böyük ziyalılıq bəxş etdi — bu, məlumdu. Firudin bəy Köçərli ilə Badsəfa xanımın züryəti olmadı. Ancaq Azərbaycanımızda elə bir ocaq yandırdılar ki, bunun şöləsi heç vədə səngiməyəcək!

Oğul yetirən mərd ananın obrazını ölməz aktrisasımız Nəcibə Məlikova çox gözəl yaradıbdı. Bu böyük sənətkar touzlu göyü Nəsrəddinin ikinci arvadı olmuş, görkəmli ictimai xadim Fuad Əsədova "ögey ana"lıq eləmişdi (*Fuad kiçik yaşlarından babası Məşədi İsmayıl oğul kimi öz adına yazdırmışdı*). Fuad müəllim həmişə bu gözəl, xanım-xatın "ögey ana"nı şükranlıqla xa-

tırlayır və deyir ki, "Ögey ana" filmindəki İsmayılın həyatda prototipi mənəm. Bu filmdəki Dilarə həkim obrazı, "Əhməd haradadır"da hökmlü, zabitəli, xanım-xatın Nərgiz xala sanki touzlu-azərbaycanlı anaların ümumiləşdirilmiş obrazını təcəssüm etdirir. Doğrudur, rus siyasətinə uyğun olaraq filmdəki Şirin kişi obrazı parlaq, aparıcı qüvvə kimi çıxış eləyən qadına nisbətən arxa plana keçir. Bəzən çox solğun və sönük şəkildə — "qəməndirdən" qorxan bambılı təsiri bağışlayır. Hər işi tədbirli, qaydasında, nizam görüb, ağır həngi, "Əhmədin anası ölməyib ki!" — söyləyib hökmlü oturub-duran Nərgizi yaradarkən Nəcibə xanım xatunlarımızın xarakterik cizgilərini filmdə oynadığı rola hopdura bilmişdi. Yeri gələndə ipək kimi həlim, övladından qürurlanan, sevincdən ürəyi köksündə çırpınan, abır-həya, ismət mücəssəməsi olan müqəddəs Ana! Bizim anaların obrazı — ilahi, Nəcibə xanımda necə də gözəl alınmışdı!

Alı katta və Şərq gözəli

Cəvahir Şəmsəddin sultanının xatunuydu (*əslī Qazağın Alpoutundandı*). Gözəllikdə misli-bərabəri yoxuymuş. Deyilməyə görə, rəssamlar onun şəklini nəqş edib Karvan yolunda, uzaq məmləkətlərdən gələn zəvvarlara satar, ya hədiyyə edərmişlər.

Gəncəyə bazarlığa gedəndə Cəvahir xanım fitnə-fellə xəlvətə salınır... Sultanın çox pisikdiyini görən Alı katta deyir, əmin — arxayın ola bilərsən, mən onu necə gedib, eləcə də sağ-salamat gətirəcəm. Öysüzlüdən Qırdı Hasanı özünə köməkçi götürür. Bu Hasan elə cəld, elə fəndgirmiş ki, fırfıra kimi hərlənib atın qarınının altında gizlənə bilirmiş... Əhvalat bəllidi... Su gilifindən içəri daxil olan Hasan sultan tərəfindən göndərildiyini bildirir. Cəvahir xanım barmağındakı üzüyün qapağının altındakı zəhəri göstərir ki, mən xandan 40 gün möhlət almışdım. Onsuz da sizi gözləyirdim. Mən sultanın namusuna, Şərq gözəli adına ləkə gətirə bilməzdim, vaxtın tamamında bu zəhəri yalayacaqdım...

“İmanın kirişi”ni kəsən qızılın köməyi ilə, Alı kattanın hünəri sayəsində Cəvahir xanım gətirilir Öysüzlüyə (*Yekalların ağsaqqalları deyir ki, Məşədi Seyidin də Cəvahir xanımın gətirilməsində əməlli rolu olubdu*).

XX əsrdə də Öysüzlüdə bir Qırdı Hasan vardı. Uşaq vaxtı sapandla quşu gözündən vurduğuna görə onu 110-120 il əvvəl yaşamış Qırdı Hasana oxşadırdılar ki, canıyanmış sapandı şaqqıldadıb quşu gözündən elə vurur ki, elə bil, Qırdı Hasanın beşacılanı şaqqıldayır.

Telli Əsəd qonaqlığı

Bozalqanlı Telli Əsəd əvvəlcə çar hökumətinin, sonra da müsavət pristavı Şahniyar bəyin strajniki olmuşdu... Sura gələndə troykanın sədri Nikolayevin qulluq yoldaşlarını «slist»ə çağırıb çək-çevirə salınmasını, nə qədər desələr də ki, onlar hökumətin qulluğunu eləyiblər, camaatı oğrudan, çapovulçudan qoruyublar, qoymayıblar bir kəs əlsiz-ayaqsız toxunsun, yenə rusun «nu» deyib durmasını görən Telli Əsəd daha nə zaman aparılacağını gözləməmişdi. İstintaqdan yayınaraq hökumətdən qaçaq düşmüşdü. İki oğlunun anası Gövhər xanımın da kəbinini geri oxudub talağını vermişdi.

Köhnələr belə deyirdilər ki, «qaçaq ailəsisən» adıyla maraşora eləyib qadına dəyib dolaşmasınlar deyər çörək kəsdiyi, kəndinin də simsarlığı çatdığı Göy Namaza guya özü kəbin elətdirmişdi...

...El «Gözəldərə»də yaylaqdaymış. İnek-camış sağılıb arxadan yellənəndən sonra arvadlar dəyənin qabağında bir hovur nəfəslərini dərəndə Gövhər xanım papirosuna elə qullab vurur ki, kəhrəba müştüyün çartıltısı hamını səksəndirir. Qadın qəhərdən boğula-boğula:

— A məni qınayan, öyün yıxılsın! Mən bu yükü necə çəkib bu dərdə-vərəmə necə dözüüm?! — deyir. — Of, fələk!, — söyləyib iki əlini də şappıltıyla dizinə vurur. Gövhər maddım-mad-

dım baxanlara dünən olub keçənləri başlayır danışmağa:

— Gecə gecədən keçmişdi. Bir də gördük ki, dəyənin qapılığı əvəzinə asdığımız kilimin bir qırağını beşaçılan lüləsi qaldırdı. Ardınca da belində onaçılan, çiyni yapıncalı Əsəd içəri adladı.

— A Namaz, ürəyinə ayrı fikir-zad gətirmə! Özün yaxşı bilir-sən ki, mənim razılığım olmasa Gövhər sənə gəlməzdi... Mən bu yurda dost kimi ayaq basmışam... Lap rahat olub xətirçəm-lən...

Sonra da üzünü quruyub qaldığım küncə tutub: — A Gühər, axşamüstü «Qara gədik»dəydim. Elə bil, birdən burnuma sənin xörəyinin iysi gəldi. Könlüm sənin bişirdiyin yeməyi yaman istədi. İmkansa, Namaz icazə verirsə dur mənə bir xörək hazırla, — söylədi. Natı-mutu quruyan Namazın anırkı həmirini bəri gətirməyə illacımı vardı?... Tezcənə gecənin o vədəsində xəmir yoğurub xəngəl bişirdim. Əsəd bir sini qurutlu-cızdaqlı xəngəli yeyib necə gəlmişdisə eləcə də qeyb olub gecənin qaranlığında əridi... Kişi yastığını rahatlayanda bir qalaq pul əlinə gəldi. Telli Əsəd o pulu unanmaz yana nə zaman qoyub, necə eləyib ki, heç kimin xəbər olmayıb.

Sabah qalxanda baxdım ki, kişinin tuman-köynəyinin yaxası tamam qana batıbdı (*35-40 il bundan irəliyə kimi ağ parçadan — qənd ağından tikilmiş tuman-köynək geyinən kişilər hələ qalmışdı*). Sən demə Əsəd dəyəmizdə olanda fikrinə qara-qura gətirən Namazın ağzından-burnundan qan açılıbmış... Telli Əsədin zəhmindən it də ona hürmür, əjdaha, çölün vəhşisi aralanıb ona yol yerir, o da ola Göy Namaz...

Millətin vəkili

Bizim yerin insanların yüksək keyfiyyətlərini, aləmdə məşhur olan touzlu xarakterinin nümayişini Qənirə xanım Paşayeva öz şəxsiyyəti ilə göstərə bildi. İnsanpərvərlik, humanizm, mərhəmət, ziyalılıq, bəsirət, qətiyyət, ardıcılıq və tələbkarlıq, dönməzlik, mənsub olduğu qana, torpağa və millətə sadıqlıq bu qeyrətli elqızımızın başlıca insani keyfiyyətlərindəndir.

Onun atası mərhum Ələsgər müəllimi, anası Tehran xanımı, əmiləri Müzəffər, Qəzənfəri qırx ilə qədər bir müddətdə tanıyıb yaxından bələd olmuşam və bu gün böyük minnətdarlıqla xatırlayıram ki, Universitet imtahanından əvvəl Ələsgər müəllimin məni sorğu-suala tutması fikrimi xeyli durulaşdırdı, öyrəndiklərimin sahmana düzülməsində bir təkan olub məni çox ayıltı. Ruhuna nur çilənən Ələsgər müəllim bütöv şəxsiyyət və böyük ruh adamıydı. Millətin mənəvi atalarından, bizi biz edən mütəfəkkir şairlərimizdən birnəfəsə saatlarla əzbərdən şeirlər, poemalar söylərdi. El üçün, Vətən üçün alışıb yanan bu Vətən oğlu başqalarının vəzifə üçün dodağı yeddi yerindən paralananda ən nüfuzlu vəzifəsindən əl çəkdi ki, mən bu yanaşmalarla, ölçülərlə işləyə bilmərəm — mənimki təmizlik və saflıqdı... Tehran xanım da öz təkmini, ziyalılığı ilə həmişə seçilibdi... Nəslin, kökün digər nümayəndələri də çox damarlı insanlardı. Müzəffər əmi böyük qardaş kimi ata əvəzi nəslin hamısına ağsaqqallıq eləyibdi, Qəzənfər Paşayev Touz torpağının şöhrətini artırıbdi, Nikolay da halallığı, zəhməti ilə həmişə seçilibdi...

Bax belə bir mühitdə yetişən Qənirə ən nüfuzlu təhsil ocağı olan Tibb Universitetimizə daxil oldu. Burda da yalnız özünə güvəndi, bir paraları zaçotda, imtahanlarda onu nə qədər sıxma-boğmaya salsalar da, Əsgər Kərimovu *(hamımıza həyan olan, hər vədə də uşaq kimi qabağımıza düşüb hər işimizi aşıran geniş ürəkli Əsgər əmiyə salamlar olsun!)* ayaqlarına gətirib ona minnət qoymağa çalışsalar da Qənirəni sındırıb yolundan döndərə bilmədilər. Dedi ki, nə olsun ki, Əsgər mənim yaxın qohumumdu? Mən heç kimin minnətini -əziyyətini götürən deyiləm, bilmirəmsə qiymət verməyin. Bunu qoyum ona gedim. Bunu yaza-yaza o da yadıma düşür ki, endkirinoloq həkim qızım Xoşqədəmə də professorların imtahanda qiymət yazmaqdan başqa çarəsi qalmayanda axırda deyirdilər ki, ay qızım, nə yaman xəsis atan var, heç gəlib bizim xeyir-duamızı almır, bizə qonaqlıqdan-zaddan vermir... Qənirə heç vaxt heç kimin minnətini götürmədi, zülüm çəkdi, köhnələr demiş, canına cəfani

basdı, ancaq əyilmədi-sınmadı.

Tale onu jurnalistikaya gətirdi. O keçid dövrü, inqilabi dəyişikliklər zamanəsi daim coşqun həyat təşnəsində olan Qənirə Ələsgər qızını televiziyanın və mətbuatın qaynar qazanında sözün yaxşı mənasında bişirdi! Jurnalist taleyi Qənirəni yer kürəsini ərş-arğac kimi dolandırdı, dünya siyasətini müəyyən-ləşdirən mərkəzlərdə ən ünlü siyasətçilər və dövlət adamları ilə görüşdü. Siyasətdə də görüb-götürdü, politologiya nəhənglə-rindən də çox şey əxz elədi. Ancaq harada, hansı ali məclisdə, hansı ölkədə olmasından asılı olmayaraq dilində “Azərbaycan” bitdi, “Vətən”, “Azərbaycan həqiqətləri”, “Millət” dedi, məsə-lələrə və problemlərə cəsarətli yanaşmaları ilə mediada, bütövlükdə siyasətdə öz sözünü deyə bilib dəst-xətti ilə hamıdan fərqləndi.

2005-ci ildən Qənirə Paşayeva Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Touzdan seçilmiş üzvüdür. Azərbaycan, Tou-zumuz indiyə qədər çox deputatlar görübdü, ancaq xalqın elçisi kimi şərəfli adı Qənirə kimi layiqincə doğruldanla çox az rastlaşıbdı. El qızımız öz yorulmazlığı, ardıcılığı, cəsarəti və ən başlıcası, daim xalq, camaat tərəfində durması ilə sübut elədi ki, əsil el adamı, Vətənin, xalqını sevən necə olur! Qənirə öz fəa-liyyəti, el-obanın qayğısına qalması, yetim-kimsəsiz başı sığal-layıb ələcsizə dayaq olması, köməksizi sevindirməklə insanlar-da dünyanın heç də boşuna olmadığına ümidi artırdı, haqq-ədalət mizan-tərəzisinin hələ tamam aradan qalxmadığına in-sanları inandıra bildi — ilk öncə öz əməli işləri ilə! Ona görə də başqa yerin insanları da ürəkdən deyirlər ki, Qənirə təkcə Tou-zun deyil, cəmi Azərbaycanın deputatıdır. Qənirə haqq-ədalətin olmasına inamını itirənlərin ürəyində ümid چراغی yandırdı, ar-xası uçana dayaq oldu, sosial ədalətin bərpası üçün özünü ona yaxın sayanların da gözünə ağ saldı.

Qənirə sərhəd tanımadı. Deputat seçildiyi dairə bir yana, Azərbaycandan, Gürcüstandan, İrandan, Türkiyədən, Rusiya-dan... imdad diləyənlərin hoyuna yetdi-xalq elçisi və xalq ada-

mı olduğunu sübut edib insanların qəlbində bir ədalət mücəssəməsi kimi heykəlini ucaltmışdı. Halal haqları tapdalayan harınlara, adamlara üstədən aşağı baxanların, vəzifəyə dədə malı kimi yanaşaraq onu yalnız öz mənafeyi naminə işlədənlərin qəniminə çevrildi. Xalq məmuru Qənirə ilə hədələdi.

Qənirə təhsildən başladı... Yorulmaq bilmədən viktorinalar, bilik marafonları, açıq dərslər, disputlar keçirdi, qabaqcıl müəllimlərin həvəsləndirilməsinə, qaliblərin mükafatlandırılmasına nail oldu. Məktəbi, rayon təhsilini ayağa qaldıraraq Touz təhsilinin şöhrətini özünə qaytardı.

Qənirə itib-batmış, unudulmuş el şairlərinin, klassiklərin, ustad aşırıqların ləyaqətli şəkildə yubileylərini keçirib, cild-cild kitablarını nəşr etdirdi. Söhbətlərimizdə həmişə məni də tələsdirdi ki, bunları yazıb kitab şəklində çap elətdirmək lazımdır. Oturub-durub elə hər yerdə deyirdi ki, bölgənin tarix və etnoqrafiyasını Bəhrüzər yaxşı bilir. Əlbəttə, bunun özü də mənə əlavə enerji verirdi...

Qənirə işıq, yol, qaz, su, telefon çəkirdi. Yetim-yesirə, şəhirdə evlər tikdirdi, məhlələr verdi, torpaq paylatdı, xəstə müalicə elətdirdi, yataq xəstəsini ayağa qaldırdı, tutulmuş gözə işıq oldu, qoltuqda gəzəni, qulağı tutulana ağ günə çıxardı — min-min, yüz min alxış qazandı.

Özünə xalq — millət, Azərbaycan sevdası bir an da olsa tərk eləmədi. Məmur özbaşınalığının acığına, xalqının alxışı ilə hey ucaldı, ucaldı, elin sevimlisinə çevrildi.

Bəyin çay qaynatmağı

...Libasına, əyin-başına baxıb adamın qarşılanmasına bəbəm bir əhvalat danışardı. Əsilzadələrimizdən biri çuxada, buxara papaq başında şəhərdə adlı bir restorana girir. Bunu heç sayə salası olmurlar. Axır-axırda çay gətizdirə bilir. İşlənməkdən şirə çat-çat olan qırıq zirili (*nəlbəkiyə bəzi yerlərdə bölüm, bölmə də deyirlər*) stəkəndə çay verirlər.

Bunu görən və bunların bayaqdan bəri elədiklərini yığan bəy qulluqçuya bir yüzlük (*5 manata erkək düşürmüş*) verib iki kərpic, içi su dolu çaynik gətizdirir. Gətirdiklərini stolun üstündə rahatlayıb cibindən bir ucdan yüzlük çıxardıb çaynikin altında yandırır ki, siz əməlli çay verə bilmirsiniz, özüm qaynada-cağam.

Ətrafda "doğra duran" adamların gözü qarşısında təzədən restoranın böyüyü-filan bəyin əl-ayağına düşürlər ki, sən Allah, bizi bağışla, bir işdi, oldu-keçdi...

Göyçə gölü, Babam, bir də ada *(yarımada)*

Uşağıydım. Babam məni özüylə Göyçənin Ağbulağına Balı müəllimin qohumlarının xeyir işinə aparmışdı. Aşıq Məhərrəm şeyirdi Aşıq İmranla məclisdəydi. Aşıq İmranın elə vaxtlarıydı ki! O qumrov səs, o qəhqəhəyə bənzəyən zəngulələr, o dağlara səs salan şövqlü oxuma üstündən əlli il keçəndən sonra da qulaqlarımda səslənir. Adamlar elə qulaq kəsilmişdilər ki, ağızları eləcə açıq qalmışdı... Payıza dönmə vaxtıydı. O yadımda qalır ki, babam Göyçə gölünü ziyarət etmək istəyəndə çoxları ona qoşulmaq istədi, Balı müəllim qoymadı, təkcə İsmixan götürdü, bir də usta Bayram (*Mehvalı kişiylə onda, az qala, bir il idi ki, ikimərtəbəli böyük evimizdə dülğərlik eləyirdilər*) oldu. Babam gölün kənarında sahil boyu bir xeyli gəzindi. Hazırlıqlı gedən İsmixan gölə tor atdı.

Babam əlimdən tutub Balı müəllimə dedi ki, biz Bəhrizərnən bir az gəzəcəyik, siz burda qalın. Bir xeyli aralanandan sonra babam səsi kallaşmış azca qəhərlənə-qəhərlənə söylədi ki, ay bala-oğul, bax bu dəniz dədə-babadan bizim olubdu, yaylağa gələndə burda o qədər çimmişik, uşaq vaxtı o qədər oynamışsınız ki! Sonra da əlini gölün dərinliklərinə — Ağrı dağına tərəf uzadıb dedi ki, oralarda qabaqlar bir ada vardı, adına Keşiş adası deyirdilər. Su çəkildəndən sonra daha quruya birləşdi... Sonranın

işini deyirəm, artıq böyümüşdüm. Babam bir dəfə o Keşiş adasını nəzərdə tutaraq danışdı ki, orda baxıcılar, dərin alimlər, üləma-mollalar vardı. Bir dəfə itiyimi axtara-axtara, ondan sağ düşüb xətirçəmlənmək üçün soraqlaşib oranı tapmışdım. Mənə dan gəlirdi ki, heç kimnən işim olub kimsəyə toxunmadığım halda, niyə mənim atımı aparsınlar? Kimə dolaşmışam? Nəysə, həmə o adaya gedib çıxdım. Öyrənmişdim qabaqcadan adını, o baxıcının qəbuluna düşdüm. Diləyimi çatdıranda çox incik və qaşqabaqlı halda dedi ki, axı, daha mən elə işlərə baxmıram. Qocalmışam, həm də indi bir şeyə-işə baxandan sonra bir xeyli özümə gələmmirəm, xəstələnirəm.

Axır-axırda qırımımdan nə anladısı köməkçisini çağırdı, qara paltar geyindi, başını da qara ləçəklə çəkib dodaqaltı nəsə deyə-deyə gözünü yumdu və özündən getdi. Ayılandan sonra söylədi ki, Şəmsəddindən gəlibsən, adın Məşədi Rüstəm oğlu Qəşəmdi, özün də at itiyi ilə bağlı gəlibsən. Ürəyinə salırsan ki, görən, atını nəyin üstündə aparıblar?

Arxayın ola bilərsən, heç kimin səninlə qəsd-qərəzliyi yoxdu, bilməyib, başqasınınkiylə dəyişik salıb aparıblar. Evinə çatan-da görəcəksən, atın çöldən qayıdıb gəlib... Sənə bir şey də deyim, evini-yurdunu dəyişmək istəyirsən, çox düşərli yurdun var, imkanın varsa, heç yurdundan tərpənmə... Doğrudan da qayıdıb evə çatanda gördüm ki, at öz sərdənimizdədi...

... Babam ətrafa boylandı, yaxınlıqda heç kim yox idi. Dedi ki, mən göldə çiməcəm, bax sən əl-ayağını suya salmazsan, ha! Su soyuqdu. Özü soyundu, bircə alt tumanda suya girdi, suyun dərinliyinə tərəf qol atıb bir xeyli üzdü. Sahilə çıxanda bərk üşümüşdü. "İss...s" eləyib dişi dişinə deyə-deyə tələsik paltarını geyinib məni də qucağına götürüb yeyin addımlarla adamların yanına qayıtdı.

İsmixan toruna düşən balığı təmizləyirdi. Babam dedi ki, qızıl xalı balıqdı, həm də ona forel deyirlər. Balı müəllim babamın üzünə baxıb soruşdu ki, rəngin niyə dəyişib, ay Qəşəm əmi, ol-muya xəstələndin? Babam azca qımışaraq: - Gəlmiş-keçmiş ya-

dıma düşdü, bir quş çimişi elədim, - dedi. Balı müəllim yaman təlaşlandı, bayaqdan topladıqları qır-qırnıqdan ocaq qaladılar. İsmixan da doğrayıb qazana yığıdığı balığın üstünə göldən su götürüb tökdü. Gölün qırağında tonqalın istisi adama xoş gəlirdi. Bişirilən balıq ortaya gəldi. Bu yaşa gəlmişəm, o dad, o tam hələ də damağımda qalıb. Doğrudu, deyirlər ki, adam qocalıb yaşlaşdıqca ağzının dadını itirir, düzdü! Ancaq ondan sonra, üstündən xeyli keçəndən sonra da o Göyçə gölünün qırağında yenə balıq bişirtirdim, amma o tamı bir də duyub ləzzət almadım... Ərkələnərək adamlara söyləməyə başladım ki, babam dənizdən çıxanda "İss...s.." elədi, özü də dişimi dişimə vuraraq guya babamı yamsılayırdım. Kişi əlini-əlinə vuraraq ürəkdən güldü. Və ondan sonra da guya özünün xəbəri yoxmuş kimi evimizdə doğmaların yanında başqalarının soruşmasıyla ki, Bəhrizər, baban dənizdə necə çimdi, onda başlayırdım Kişini yamsılamağa. Rəhmətlik o hərəkətimdən ləzzət alar, uğunub gedərdi...

...Uj Rum və yolun dərvəndə düşməyi

Bizim yerlərdə uzaq bir məkanı, məmləkətin ucqarını nəzərdə tutanda deyirlər ki, "Uj Ruma" gedib qayıtmışam. Yəni, türk torpaqlarının bir sınırı da Anadoludan adlayıb, İstanbulda "Boğazları" da keçməklə Rum elinə birləşir. Bizimkilər ən uzaq mənzili nişan verəndə "Uj Rumun dibindən gəlirəm", — deyərdilər.

Bir deyim də diqqət çəkir ki, birisi getdiyi, buyrulduğu yerdən gec qayıdanda "görüm, yolun Dərvəndə düşsün", — deyirlər. Yerli şivədə necədir, mən elə götürürəm, çox ehtimal ki, bu ifadə yolun Dərbəndə (*fikir verirsizmi, xalq burda da indi qübarla xatırladığımız əzəli bir türk torpağının adını maddiləşdiribdi!*) düşsün anlamında işlənir. Biz də itə-bata düşməsin deyə yada saldıq...

Sarı yağa — sarımsağa...

Köhnələr fəhmlə, müdrikliklə hər şeyin çəmini yaxşı bilər, indi problemə çevrilən, insanın anadangəlmə qüsurlarını çox sadə üsullarla yoluna qoyardılar. Onlar birdimi — beşdimi?!

Analar-nənələr uşağı körpəlikdən bələkdə saxlar, bələklə bələyəndə oğlan uşaqlarının yanları, yanbızı səmtinə bələyin içərisinə kiçik kəltən-qəltən qoyardılar ki, uşaq gələcəkdə dözümlü olsun, nərmənəziyin və ağciyərin birinə çevrilməsin.

İpək nənələr uşağı “çorşoy”la, şalla körpənin qıçını yanlara gen açıb şəlləklə dallarına şəlləyirdilər. Alimlər indi tapıblar ki, bu üsulla uşaqlarda anadangəlmə bud-oynaq çıxığını müalicə edə, yerinə salar və uşaq da addımını atıb yeriyib-yüyürəndə hər iş qaydasına düşərdi...

Nitq mədəniyyətinin, xarakterin, dünyagörüşün formalaşması, mədəniyyətin zənginləşməsinə xidmət edən layla, bayatı, oxşama, nağıl, əfsanə, yanıltmac, söz oyunları folklor ədəbiyyatımızın inciləridir. Az qala 50 il əvvəl eşitdiyim və yaddaşıma hopan qədim qoşqudan biri:

*Bacadan baxan hidrəgöz,
Biri kəhər, biri boz.
Mindim bozun boynuna,
Getdim Urum yoluna.
Urum yolu dərvədər,
İçində meymun gəzər.
Meymunu ürkütdüm,
Qulağını qırpıtdım.
Dağda gəzən hacılar,
Vurdu qolumu qırdı.
Qolum qazanda qaynadı,
Oğlaq yanımda oynadı.
Oğlağı yerə vurdum,
Yer mənə yemlik verdi.*

*Yemliyi tata verdim,
Tat mənə darı verdi.
Darını quşa verdim,
Quş mənə qanad verdi.
Qanadlandım uçmağa,
Haqq qapısının açmağa.
Haqq qapısı açıqdı,
İçi dolu palçıqdı...
Damdan-dama toz gedər,
İçində bir qız gedər.
Bu qızın əl yaylığı,
Ortası zər yaylığı.
Hərə bir "Allah!" desin,
Qardaşa can sağlığı...*

“Haqq qapısından” sonra axırıncı sətirlər belə də oxunurdu:

*Bir oğlu var, bir qızı,
Qızının adı Fatma,
Yatanda şıllaq atma.
Oğlunun adı Məhərrəm,
Dolma verim zəhərlən.*

Bunun ardınca da ayrı bir düzülləmə — düzgü də dilimin ucuna gəlir:

*Huara-huara, huara bəy
Huara bəyin nə peşəsi
Gələr-gedər həpeşəsi
Həpeşə bədəl-bədəl
Bədəli öldürdülər
Ağ dona geydirdilər
Ağ don bizim olaydı
Kətan köynək olaydı*

*Kətan köynək filfli
 Gəl öyrən bizim dili
 Bizim dil alabaxta
 Yuvası dar qonaxda
 Getdilər uçurmağa
 Dəryadan keçirməyə
 Dəryadan keçən atlar
 Ağzında yüyən çatlar
 Biri hürü, biri pəri
 Heyva çiçəyin otlar
 Narın göyçəyin otlar.*

Bir də uşağın nəfəsinin dərinləşdirilməsi, diofraqmanın, ciyərlərinin genişləndirilməsinə xidmət edən oyunlarla yanaşı, məxsusi bu məqsədlə bir təmrin yaratmışdılar. Qəribədir ki, bunu bizim elatdan savayı digər yerlərdə müşahidə eləməmişəm və folklorumuza aid yazılı qaynaqlarda da rast gəlməmişəm.

Daha çox dərinləndən nəfəs alıb ağ ciyərin genişlənməsinə xidmət edən bu unikal təmrin birnəfəsə deyilir və bu zaman arada nəfəs almamalısan, əvvəlcə hündürdən çıxan səs get-gedə öləziyir və ustalıq — bacarıq da odur ki, bu “zu...u...u...u...” səsinə kim birnəfəsə daha çox deyə biləcək: “sarı yağa — sarımsağa zu demişəm, zulamışam, zu...u...u, zu...u...u...u., zu... zu...u...u...u...u...u...u...” (*Bu, daha çox gedər — gəlməz nəfəs kimi alınır*).

Daha bir nüsxə: uşaq oyuncaqları da keçmişdə ekoloji cəhətdən çox təmiz olardı. Evdə heyvan kəsildə onun sidikliyi-ni (*sidik kisəsi*) yaxşı-yaxşı yuduqdan sonra tədricən üfürüb top, ya qovuq düzəldərdilər. Bu sidiklik eynən “yeddiqat top” kimidir — çox çətin üfürülüb doldurulur. Bununçün də əvvəlcə nə gücün yetir, o divarı qalın dəri kisənin içərisinə üfürüb ağzını bağlayıb elə bağladığın yerdən də tutub bir tərəfini divara, ya yerə dirəyib basıb, sanki öykələyirsən ki, o yeddi yox, bəlkə də on yeddi qat olan həmin dəri kisə genişliyi-genişliyi topa

dönsün. Hər dəfə də: — Damda dana böyüdü — sən də böyü di. Damda dana böyüdü — sən də böyü di, — deyib tez-tez təkrarlayırsan və təzədən qovuğu bir də hava ilə doldurub həmin o sözləri təkrar-təkrar söyləyə-söyləyə bu işi davam etdirirsən — ta top əməlli başlı hazır olana kimi. Özü də bu qovuş — top indiki amanat rezin şar və toplar kimi olmazdı; şingilim atan çınqı kimi uşaqlar bir müddət onunla ürəkləri istədikləri qədər oynardılar.

Samının ucu, yoxsa qulağı?

Bizim adamlar birisi ilə yoldaşlıqdan, ortaqlıqdan ağıl bir şey kəsməyəndə deyirlər ki, səninki samının ucu əyilənə kimidi. Bir para kəndlərimizdə isə bu ifadə “samının qulağı əyilənə kimi” işlənir. Elat həyatına bələdliyi olanlar bilir ki, atı, öküzü, kəli... boyunduruğa qoşanda boyunduruğun hər iki qolunu — tərəfini (*çiyinlik və boğazaltı*) bir-birinə birləşdirib bağlamaq üçün məxsusi açılmış dəlikdən baş barmaqdan bir az yoğun, ucu bir az sivri (*eynən irəşmənin ucundakı at mıxı kimi*) təxminən 40-45 sm uzunluğunda yonularaq hamarlanmış bir ağac parçasından istifadə olunur ki, buna da samı deyilir. (*Boyunduruqda 4 ədəd samı olur.*) Samı ya yemişən, ya zoğal, ya gərməşov, ya qızıl söyüd budağından kəsilib düzəldilərdi.

Bunu qoyum ona gedim. Bir yaman gözdəyməli varmış, hansı mal-heyvana təfərinclə baxarmışsa daha o bıçağa zorla gələsiymiş. Günlərin bir günü bu, Ələsgər kişi ilə qabaqlaşır, onun öküzlərinə sınaıyıcı nəzər salıb bərk-bərk tərəfləyir. Sonra da evinə çatar-çatmaz oğlunu haraylayıb çağırır və əlinə də məclis sinisini, qulplumu, hər nəysə verib qonşuya göndərir ki, get Ələsgər əminə deynən, o öküzün ziyanlıq alışmasından bir pay da bizə versin (*bu öz gözünə arxayındı, bilir ki, öküz partlamaya düşəsidi, yiyəsininsə kəsməkdən başqa daha əlacı qalmayasıdı*).

Uşaq gəlib diləyini Ələsgər kişiye yetirəndə o,: — Get atan qurumsağa de ki, boyunduruğun samısı dağdağandandı. Xətircəm olsun, öküzümə onun tökülmüş gözü kar eləməz, qoy

umsunub şişməsin deyin görsün özünün bir leşini (*qoca qoyun*) tapa bilirmi!, — deyib sör-sör (*söyüm-söyüm*) söylənir.

“Samının ucunun və ya qulağının əyilməsi” ideomatik ifadəsi daha çox bu mənanı verir ki, öküz kəc çəkəndəmi, ya çox gücə düşəndəmi samı bağı qırılır, samı yeyilir — ucu (*qulağı*) əyilir, samını yerindən çıxartmaq, ya da təzədən zorla boyunduruğa gətirilmiş atın — öküzün boyunduruğunun ucuna əlamanda keçirmək “bir it əzabına” dönür. Eyni zamanda samı boyunduruğa yaxşı keçmədiyinə görə öküz də tərsləşib tez-tez boyunduruqdan aralanır, təzədən onu boyunduruğa gətirmək zümlə başa gəlir. Həmə bu işləri də təkbəşinə görmək mümkün olmur. Bu zəhmətə, əzablı iş hər kişi tablaşa bilmir, hamı bir bəhanə ilə yayınır, ya da yaxasını qırağa çəkir. Onunçün də deyirlər ki, sənin yoldaşlığın samının ucu, samının qulağı əyilənə kimidi.

“Zəkərə — Zəkəriyyə”

Girzan və Əlimərdanlı kəndlərinin qovuşuğunda bir “Zəkəriyyə” yerimiz var. Yerlilər ona həm də “Zəkərə” deyirlər. Touz çayının sol qıyısındakı həmin 20 hektarlıq ərazi o qədər məhsuldar, bərəkətli torpaqdı ki, vaxtilə sabiq Frunze adına sovxozun üzüm planının özəyini ora verərdi. Özü də necə məhsul! Burada yetişən üzümün şirinliyi dodaq yararddı. Nə isə, dediyimiz odu ki, Tanrı həmin o bir parça torpağa öz bar-bərəkət əlini səxavətlə çəkibdi.

Dünyada heç nə təsadüfi olmur və bunun bəlkə də bir səbəbi odur ki, haqq peyğəmbərlərimizdən olan Yəhya Peyğəmbərin də atasının adı Zəkəriyyə idi...

Elatin dilində işlənən Zəkərə adı da çox qədim zamanlara gedib çıxır. Mənbələrdə “əmirspasalar”, başqa sözlə, ali baş komandan, sərkərdə kimi Zəkərinin adı dəfələrlə qeyd olunur. Touz torpağının yüz illəri aşmış minilliyə qovuşan zəngin dirəniş tarixi, buradakı insanların mübarizə ənənələri zaman-zaman məşhur olubdu. Kim bilir, haqqında danışdığımız bu torpaq da

(“Zəkəriyyə” — “Zəkərə”) bəlkə elə həmin o məşhur dövlət və hərbi xadim Zəkərinin adı ilə bağlıdır.

“Zəkəriyyə” — “Zəkərə”. Özündə tarixin baş vurulmamış ən dərin qatlarını qoruyub saxlayan bu ulu antropotoponimi kitabımıza saldıq ki, tədqiqatçılarımızın diqqətini bəlkə çəkə.

Birçəkli inəklərin çiçək payı

...Köç yerbəyer olandan sonra elat həyatı öz axarı ilə gedərdi. Birçəkli maral inəklər (*dördyaşar camışa da biçək deyirlər*), sürülər göy yamaqlara yayılıb qaymaqçiçəyi qarışıq məxmər xalidan başlarını qaldırmadan elə döşürərdilər ki, bir də yelinləri paçalarının arasına sığmaya-sığmaya, əmcəklərindən süd damcılaya-damcılaya özlərini arxaca gücnən salardılar. Ocağın halal, birçəkli inəkləri özündən də çox onun balasına-buzovuna qayğı göstərən, çəkib bağlayanda elə anası bilib sağıcının qoltuq-başını dürtmələyən danasını vurmaqdansa qımışan anaya, elə bil ki, minnətdarlıq əlaməti kimi ağzının cevzəsində — dodaqlarının kənarında qaymaqçiçəyi payı gətirərdi. İnek sahibi ana-gəlin də bu çiçəyi götürüb ona nəvaziş göstərirdi... İpək nənələr, gəlinlər sərnici dizlərinin arasında eydirə-eydirə şümşad biləkləri ilə sağar, şümşad əmcəklərdən şırnaqlanan südü bir ucdan satıllara doldurardılar. “Anam-bacım”, — deyib oxşadıqları, məhəbbət-nəvaziş selinə qərq etdikləri inək-camışlar da gövşəyər, gül qoxulu nəfəslərini də hərdən paçalarına bağlanmış balaları qarışıq sahibinin də üzünə vurardılar.

Ana-bacı qımqıma eləyər, inəyə layla çalıb oxşayardılar. Bu şipşirin laylanın təsirindən inək yelnində nə varsa sağmağa imkan verər, təkamseyrəyisə buzova-balasına “eydirmə” deyilən süd payı saxlardı. Bir para insafsız sağıcısı buzovu bir də inəyin altına salar, elə ki, inəyin yelninə süd gəldi, təzədən buzovu çəkib bağlar, cımxırca yağ olan o eydirməni buzovu “çıtdadaraq” sağardı...

Evin dirəyi olan inəklərə insan kimi ad qoyardılar. İnek də

öz adını elə bilərdi ki, eynən insan kimi, çağıranda gələr, ya tövlədə sahibinin istəyinə uyğun hərəkət eləyərdi. İnak adlarından: Naxır, Sarğız, Bənöyüş, Qarağız, Birçək, Anaş, Təpəl, Qaragöz, Sürməli, Maral, Cüyür, Nənəş, Xatınca, Sona, Xınalı, Hayva, Yava, Sarsarı, Telli, Bozca, Düymə, Motalax, Qaymax, Ağca, Qaratel, Ceyran, Çiçək, Saçaq, Xına, Qotaz, Maya, Ballı, İpək, Gözəl, Göyçək, Göyərçin, Quymaq, Qərib, Alaş, Gərcə, Qarayağız, Qızıl, Balaşan...

Oyşarlanan keçilər

Cımxırca yağ olan yaylaq pendiri tutub, motal basmaq istəyən çobanlarsa o tərəfdə sağına gətirdikləri sürüdə qoyun qarışıq keçiləri də “oyşarlaya-oyşarlaya” (*əslində “ovşarlamaq”*) sağardılar. Elə bu yerdə bir əhvalatı da söyləməsəm olmur.

Babam öz dayısı Qaraxanlı Kalvayı Abbasla bərabər Kərbəlaya bir gedən Çirkinli — indiki Çəsməli (*Allah sizə rəhmət eləsin, ay bu adı dəyişdirənlər! Siz haqq dünyasındasınız, ona görə adınızı çəkmək istəmirəm. Bir paralarının küyünə gedib, ağınabozuna baxmadan bu qədim adı dəyişdirəndə, yəqinimdir, heç cürə ağlınıza gətirə bilməzdiniz ki, bu, türkün əsas qollarından olan qədim Çirkin — çirkinli tayfasının adıyla bağlı bir toponimdir və Azərbaycanın tarixinin qədimliyindən xəbər verən, dildə, yaddaşda daşlaşmış bir abidədir. — Yoxsa heç vədə bu iş qol qoymazdınız. Tayfa özü də Quzey Çirkin-Güney Çirkin adıyla tanınırdı və bizim o dağ kəndi də bu bölgünü eynilə qoruyub saxlamışdı*) Kalvayı Kazım, Dəlləkli Kalvayı Həmid Axund, Qırıqlı Kalvayı Məhəmməd, Bozalqanlı Kalvayı Səməd Axund, Qovlarlı Kalvayı Həmid Axund, Qaraxanlı Kalvayı Kərim hər anı ölüm-itim olan uzun yolun zəvvarlığında siğə qardaş olduqlarına görə həmişə onları, onların törəmələrini itirib-axtarardı. Bir gün Kalvayı Kərimin ziyarətinə gedəndə görür ki, keçini sağmağa çalışan, ancaq bir damcı da süd sağa bilməyən rus (*əslində ukraynalı*) gəlninə Kalvayı Kərim üzünü tutub deyir ki, haxçıx, ay

haxçıx, keçini oyşarla-oyşarla! Neçə dəfə təkrarlayıb nə illah edirsə, gəlin yenə başa düşmür. Babamsa zarafatla deyir ki, ay dayı, (*dayısının siğə qardaşlarının hamısına “dayı”, onların törəmələrinə də “dayı oğlu” deyərdi rəhmətlik*) indi heç bizimkilər bilmir, “oyşarlamaq” nədi, o da ola şəhərdə böyümüş qeyri-müsləman olan birisi.

Öyşarlamaq deyəndə bir də gözümün qabağına o gəlir ki, vaxtilə salğası, büsatı, ələdüşməz ab-havası ilə sənət inciləri səviyyəsinə yüksələn Touz toylarında Aşıq Qədir məclisin ahənginə uyğun Aşıq Əkbərimizə deyirdi: “Te...l...l...ini çəkərəm, ha! Nağı əmin “Ovşarı” istəyir. Başla görək necə eydirə-eydirə oyşarlayırsan?” Aşıq Əkbərimiz də bülbül cəhcəhi ilə elə oxuyardı, ağsaqqal-qarasaqqalın, sərrafların ruhuna həmin “Ovşarı” (“*Ovşarı*”) saz havası ilə elə sığal çəkib danəndələri elə oyşarlayardı ki, daha savabı bir dünyalıq olardı. Bax elə buna görə də təxminim belədir ki, indi ovşar — avşar tayfaları ilə bağladığımız bu “Ovşarı” havası elə oyşarlamaqdı ki, oyşarlamaqdı.

...Sağım vaxtı qoyun-quzu mələşməsi dünyayla bir olardı. Sinəsini çomağına dirəyərək gözləri yol çəkən, maddım-maddım əmişə, anasını tapana kimi mər-mər mələyən quzulara tamaşa eləyən Həməni kişinin nəvəsi Qəmbərə müraciətlə dedi: — “Ay bala, bizim vaxtımızda quzu mələşərdi, bu nə olan işdi, indi eləcə ağzını açıb-yumur?!” — sözləri gülüşməyə, kiminin də başını mənalı-mənalı bulayıb köksünü ötürməsinə səbəb olur. Çobanlar da öz-özlərinə deyirlər ki, ay vəfasız dünya, İslamın ayrılığına dözümməyən (*İslam kimi İmirzə igiddən, göz görəti çərləyib ölən Qara atdan sonra, Həməni kişi, yaxşı ki, hələ o günə kimi yaşadı*) kişi qulaqdan düşüb deyə səs eşitmir, elə bilir, quzu eləcə ağzını açıb-yumur...

Nəhrə

...Sağın bərəkətlənəndən sonra süd dolu iri mis qazanlar ocağa qoyular, çatma qurulub nəhrə (*nəhrə*) asılar, yağa dön-

müş yığıntı eymələrdən sərnici-sərnici nehrəyə tökülər, buz kimi bulaq suyu ilə (*nənələr nəzarət edərdilər ki, gəlinlər nehrəyə yağ tez olsun deyə ocaqda isidilmiş su tökməsinlər*) gümmülhagümmül nehrə çalxayardılar. Bir məqamı da qeyd edirəm ki, keçmişlərdə nehrə yalnız bütöv cökə ağacından hazırlanardı. Sonradan söyüdüni içini yonub nehrə düzəltdilər və bu azmış kimi ensiz taxtalardan şinlərin köməyi ilə uzunsov boçka kimi nehrələr hazırladılar. Sözarası onu da deyim ki, mis səhənglərlə yanaşı keçmişdə ağacdan həmin boçka sayaq səhəng kimi su qabı da düzəldərdilər... Yağ gec olduğunu görəndə isə evin sonbeşiyini nehrə üstə çıxarıb oxşama söylər, inək sağanda deyilən sayaq, nehrə mahnısını qımqıma edərdilər.

“Nehrə daşı”

Nehrədən danışanda, yeri gəlib, bir dodaqqaçdını da burada söyləməliyəm. Sovet hökumətinin kəshakəs vaxtı kənddə əhəlinin yun planı, ət planı ilə yanaşı yumurta, pendir və yağ planı da vardı. Dovşanı araba ilə tutan şura hökuməti nə qədər xalqın tərəfindəydisə bir o qədər də at işləməz (*getməz*) yolları vardı. Gah meyvə ağaclarına, gah iş heyvanlarına (*at, ulaq, qatır, öküz, kəl*) plan qoyur, bir inəkdən ildə, yalan olmasın, bir pud kərə yağı tələb edir, yun planı üçün evin barxanasının yunununu zorla çırpıb aparırdı... Bizim Xınna kəndində usta adamlardan biri yumru bir çaydaşı götürüb onun üstünə də yarım girmənkə yağ kündələyir. Bu kişi yağ planını təhvil verəndə qəbulçu baxır ki, yun yumağından da balaca olan kərə gəldi düz, söz misalı, üç kilo. Şübhələnilib yağı bıçaqla kəsəndə görürlər ki, içindən bir yumru çaydaşı çıxdı. Hökumət adamları ağzını açmamış bu sevincək qışqırır ki, siz nə xeyirxon adamlarsınız! Anam bizim günümüzü göy əskiyə düyləyib (*düyüb*) ki, uşaqlar mənim nehrə daşımı itiriblər, sən demə, nehrə daşı yağın içindəymiş! Verin, anamın nehrə daşını, aparım qarıya, ürəyi yerinə gəlsin.

Daha şəhər adamları anlaya bilmirlər ki, nehrə daşı olmaz və bu bijərtək kəndli vəziyyətdən çıxmaq üçün özü qəsdən bu uydurmanı quraşdırıbdı.

Qurut

Buz kimi suda şappaşapla kündələnən yağ qarınlara basırlardı. İtlərin payını verəndən sonra ayrıanın qalanını ayrıan torbasına töküb süzmə düzəldər, duzlayıb yoğurar, qurut kündələyər və Mülkülü elatının yerdən hündürlüyü iki metrə qədər, ölçüsü təxminən beş metrin — beş metrə olan “Qurut qayası”na ifcin-ifcin yığardılar ki, aranda qalıb yaylağa gələ bilməyənlərə öz adlarına layiq sovqat tutub pay apara bilsinlər.

Qurut da qurut olardı, ha! Təmiz-tarıq gəlinlər, ipək nənələr elə qurut düzəldərdilər ki, o həqiqi yavanlıq olardı. Qışda əzəndə əldən yğlaşoyu bir müddət getməzdi. Millətimizin kəşf elədiyi bu nemətin insana xeyirli tərəfləri hələ tamam-kamal öyrənilməyibdi. Qurut — həm yavanlıqdı, həm ağır xəmir xörəklərinə həzmə kömək edir, həm bişmiş dada-tama gətirir, həm xalq təbabətində dərman kimi istifadə olunur (*zəhərlənməni, mədə pozğunluğunu, ishalı “əlvəhəl” götürür, mədə-bağırsaq və digər xəstəliklərdə sayası düşməsi sınaqdan çıxıbdı*), həm də kefcillərin keçmişlərdən bəri hoyuna yetən, “poxmel”i müalicə edən ən yaxşı vasitədi: qurut əziniyini (*qurut nə qədər xub əzilsə də yenə içində 3-5 əzilməmiş xırda yumrular qalır ki, əzinik həmən budu. Onu da uşaqlar konfet kimi sora-sora ağızlarında əritməyi çox sevərdilər*) götürüb qoyursan ağzına, o ordundan bu orduna adlada-adlada yavaş-yavaş sorursan özünçün. Başın düzəlsin deyə daha təzədən spitli içki qəbul eləməyinə ehtiyac qalmır. Bunları mən lap köhnə kəltə kişilərdən, Nikolaydan qalma bəylərin törəmələrindən eşitmişəm. Molla Nəsrəddinin sözü olmasın, bilmirəm, nəzəriyyəsi ilə əməliyyəsi bir-biri ilə düz gəlir, ya yox?! Hər halda, qurut kimi bir nemətin hər bir şeyə xeyri dəyməmiş olmaz.

Nor və çümürük(x¹)

Allahın bəxş etdiyi nemətlərdən yerli-yerində, qədərində istifadə edən nənələrimiz, analarımız heç vaxt israfçılığa, südün, ağartının bircə damcısının da havayı yerə düşməsinə yol verməzdilər. Südü mayalayıb pendir çalandan, pendir kəsilib götürüləndən sonra yerdə qalan göyümsov pendir suyundan nor düzəldilərdi. Bundan ötrü həmin su qazanlara — satılara tökülüb qaynadılardı və çiy süddən ayrılan həmin mayalanmış su çürüyərdi. Soyuduqdan sonra əmələ gələn məhlul torbalarda süzülər, eynən şora oxşar məhsul alınardı. Nor bax, budu. Nor həm üzlü pendirlə bərabər motala basılar, xama ilə, ya digər yavanlıqla işlədilər.

Nehrə çalxanandan sonra ayranın (*yağı tamam yığılmamış “narın üzlü” ayran dərməndi.*) gözünə də bir az süd qatılıb ocağa asılar və ayran çürüdülərdi. Süddən az seçilən ayran ocaqda qaynadılarda bayaq çürüyüb çümürüyə dönərdi. Bunun özü də əlamanda qalana bir yemək-yavanlıq olardı. Çümürük(x¹) soyuduqdan sonra ayran torbasında süzülərdi. Şoru ayrılıb götürülür, suyunu da çox vaxt yerə havayı çar eləməzdilər. Nənələr qız-gəlini belə tərbiyələndirərdilər ki, “iraqqı” (*“raqqı”*) ilə (*keçmişdə belə əl-üz sabununu olardı*) sabunlanıb çümürük suyu ilə yuyulan qulac tellər ipək kimi olar, saçın dibi bərkiyər, vaxtsız-vədəsiz ağarmaz-tökülməz. İndicə qulac dedim. Bir də olub şirmayı saçlar: sağlam, ağır, möhkəm... Anadangəlmə olması ilə yanaşı, həmin bu çümürük suyuyla “becərmək” də o biri saçlara baxanda tərkibində qızıl daha çox olan o şirmayı saçları gözəllərə bəxş edib sərrafları heyretləndirir. O saçlar elə gur və ağır olarmış ki, incə gözəllər saçın ağırlığından bənövşə tək boyunlarını əyər (*burar*), şairləri ilhama gətirərmiş.

İndi nehrə də az qala muzey malına çevrilibdi. Nehrə ayranı nə gəzir ki, hələ bir ondan çümürük də düzəldilə. Biz sadəcə bu etnoqrafik etüdlərə daxil edirik ki, itə -bata düşməsin.

Süddüsümən və narın üz

Millətimizin kəşf elədiyi möcüzəli nemətlərdən biri də qatıqdı. Sözarası onu da deyim ki, başqa qövmlər və millətlərin istifadə elədiyi kefir, prostokvaşino, yoğurt və digər ağartılar qatıqdan tamamilə fərqlənir. Odda bişirilib çalası ilə çalınaraq nisbətən qalın bir dəsmala bükülərək uyuşmağa qoyulan ağartı bəzən vaxtı-vədəsi olmasa da təntiyəni yola salmaq üçün kəsilir. Alayarımcıq “üyüşən” həmin bu məhsula süddüsümən deyilir. Daha südlüyündən çıxıb hələ qatıq olmamış bu məhsul cıxmırca yağ-xamanı xatırladır və dadı da şipşirin olur.

Bir də var narın üz. Dədə Ələsgər:

*Ləzzət verir bal qatanda qaymağa,
Onlardan da şirin olur narın üz.*

— deyəndə həmin bu narın üzü nəzərdə tuturdu. Xama ilə qaymağın arasında südün üzünün hələ qaymaq bağlamamış halına narın üz deyirlər. O narın üz ki, elə bil Allahın verdiyi adi südün içinə nabat-qənd qatmışan, dönüb olur şipşirin və ləzzəti damağı dada gətirər.

Alışma və yurd həsrəti

Mal-heyvan rahatlanandan sonra (*bizimkilər həm də “mal-heyvan sinsafılandan sonra” deyirlər*) elat adamının bini-bərəkətiylə “yetimdoyduran” (*“yetimdoyduran” həm də iri parça, mis qaba, iri çömçəyə... deyirlər*), qazan dibindən elə bil, özü qaynayan alışması (*bir erkəyin, ya dana-cöngənin kəsilərək içəlatı qarışıq bütün tikələrindən olmaq şərtilə, bərabər 5-10 yerə bölünməsi. Bu zaman heç bir haqq alınmazdı, çünki alışma şərikli bir iş idi, bu gün biri alışma edirdisə, növbəti dəfə başqası edirdi. Yəni yalnız alışardılar, pul-filan verməzdilər. Bu gün sən, sabah, ya nə vaxt yeri düşsə onda da mən. Sonralar sovet dönəmin-*

də, XX əsrin 60-cı illərindəki alışmanı pulla da eləməyə başladılar) ortaya gələr, qazan asılar, alaçıq arası aşıqlar dövrən açardılar. Qurbani, Xəstə Qasım, Abbas Tufarqanlı, Dədə Ələsgər, Xəyyat Mirzə, Bozalqanlı şair Vəli, Hüseyn Bozalqanlı, Əlimərdanlı şair Nəcəf, Öysüzlü Səməd... kimi ustadların sözləri ürəklərə yağ kimi yayılırdı. “Şəvdən oğlu” Həsənin — şair Həsən Mülkülünün el gözəllərinin şəninə qoşduğu şeirlər gözü odlu cavanların dilinin əzbəri olardı...

...Arana köç vədəsi yaxınlaşanda, köç üstündə olanda isə qübarlanıb “Çoban bayatısı” çəkər, bayatıya “a gözləri göyçək balam”, “olum gözünün qurbanı...” kimi sözlərlə yedəkləmələr eləyər və yanıqlı-yanıqlı oxuyardılar:

*Əzizim dağda nə var,
El köçüb dağda nə var,
Məcnun xəyallı könlüm,
Leylisiz dağda nə var?*

...Mənim aləmində aşiq havalarının hamısı ucdantutma yaylaq-aran yerdəyişməsi, köç, yurd həsrəti üstündə köklənib və oradan doğubdu. Eləcə adlarını göz önünə gətirək: “Yurd yeri”, “Aran gözəlləməsi”, “Göyçəgülü”, “Urfanı”, “Qaraca” (buna yanlış olaraq “Qaraçı” deyirlər), “Paşa köçdü”, “Kərəm köçdü”, “Çuxuroba”, “İrəvan çuxuru”, “Ovşarı”, “Qaytarma”, “Göyçə gözəlləməsi”, “Ağır şərili”, “Yüngül şərili”...

Bax budu millətin qan yaddaşı! Vətənin bütövlüyünü, ənginliklərini yaşatmaq qüdrəti!

Köç kömbəsi

Polad biləkli nər kişilər özləri öz əlləri ilə qızıl inəkləri sağandan sonra köç kömbəsi bişirərdilər. Cımxırca südlə kəhrəba buğda ununu yaxşı-yaxşı yoğurub (adlı kulinarlarımız bilsinlər ki, xəmir gərək bir saat-saat yarım qüvvətli əllə elə yoğrula ki,

xəmirin şartıltısı gəndən eşidilə — bax, onda bişiriləni ürəyin istəyən qiymətə verə bilərsən), hamının doyacağı iri bir kündə tutub onu əvəliyə (*şirin əvəliyə, enliyarpaq at əvəliyinə yox!*) büküb, olsa, üstünə də məclis sinisi (*sac*) çevirib çatdıqları gur tonqalın qoruna basdırardılar. Vaxtı tamam olanda çıxardıqları qıpqırmızı kömbə ağızda qovurğa kimi dağılardı.

Qayıdış ağzı yurd yeriylə vidalaşma vaxtı bişirilən həmin bu köç kömbəsi də qutsal bir ayın kimi köçdə özünə yer almışdı.

İməci, hoy, ziyanlıq, görəlgə, yuxa üstü

Yuxarıda alışmadan danışdıq. Babaların yaratdığı bu nəcib adətlər birdimi-beşdimi? Xalqımızın adətinə, insafına bir də qurban olum. Bu insaf-mürvətin yiyəsi əbəs demir ki, insaf dinin yarısıdı. Qədimlərdən üzübəri adamlarımız qarşılıqlı yardım formalarından istifadə eləyibdi. Ana və nənələrimiz yun darayıb ip əyirəndə, gəbə toxuyanda həmişə “iməci” eləyiblər. Qonum-qonşu, yaxın yığılıb əvvəlcə birinin gəbəsinə toxuyub, sonra da yeri gələndə növbələşib o birisinin. Həm də qışda axşamlar “oturba”ya yığılıb nağıl dinləyər, öz aralarında oxuyub, çalıb oynayıb əylənərdilər.

Bir də var “hoy”. Bu gün də işlətdiyimiz “hoya yetmək”, “hoya çatmaq” zəmi vağamlamamış biçində 15-20 adamın tən-tiyənin köməyinə yetməsinə, dəhnə qaldırılıb arx işlənməsinə, iraq üzünüzdən birisinin evi yananda elin yardım əlini uzatmasına və bu kimi təmənnəsiz köməyə “hoy” deyirlər.

Bizimkilərin dədə-baba məşğuliyyəti maldarlıqdı. Keçmişdə tavanasız adamın öküzümü, inəyi-düyəsimi, ya əti haram olmayan hər hansı heyvanı qıçı sınıdımı, ya qayadan-yarğandan uçandımı, ya hər nəyə məcburən kəsiləndə onu qohum—qonşu arasında bölərdilər və alışmadan fərqli olaraq ətin pulu imkan daxilində nə qədər mümkünse tezəcə verilər ki, məhsuldar heyvanı bıçağa zorla gələn həmin kəs özünə yeni

sağlam bir öküz-inək ala bilsin. Buna da deyirdilər “ziyanlıq” və “ziyanlığa şərik olmaq”.

Həyata yeni qədəm qoyan, daha çox diş-dırnağı ilə özünə təzə ev tikdirən gənc ailələrə dayaq məqsədilə bizlərdə “ev görəlgəsi” də olardı. Kimin qülbündən nə çıxardısa evin şadlığına aparardı. Özü də bunlar işlənməmiş, qət-təzə — “çarxdan çıxma” olmalıydı. Samovar, bir dəst stul, ya qabaq stolu, “trilyaj” deyilən trümo, balınc, qab-qacaq, yorğan,.. bir sözlə, evin əsl ev olması üçün hərənin öz imkanına, qabiliyyətinə, ürəyinə görə ayrıca hədiyyəsi olardı. Bu “görəlgə”də də heyvan kəsilər, bolluca bozartma, pörtdəmə bişirilərdi.

Halal ocağında toy çaldırıb qapını-bacanı da sevindirmək, hamını doydurmağa xidmət eləyən “toy-doy”eləyib həyatində şənlik qurdurmaq da elimizin əzəli adətidir. Bunu yaza-yaza o da yadıma düşdü ki, şura hökuməti kişilərimizi nə qədər asıbkəssə də, “komsomol toylarını” nə qədər moda mindirsə də yenə aşib-daşan, bütün elin bayramına çevrilən, əvvəlcə 7 gün-7 gecə, sonra 3 gün-3 gecə, lap axırda da heç olmasa bir gün-bir gecə çalınan toylarımızı yasaqlaya bilmədi. İndisə... Bu şadlıq evi çıxaranların, onu dəbə mindirənlərin “heç imam işini qəvil elməsin!” Ev adamları, toy yiyəsi də qonaqla bərabər gəlib oturur sarayda, 3-5 saat qulağı dəng edib başı xarab eləyən tok qoşulmuş səs-küyün, gurultunun altında (*canlı musiqi yox, ha!*). Qonaqlara necə qulluq edilməsi, kimin necə yola salınması da qalır şadlıq evi işçilərinin insafına. Qabaqlarsa neçə gün öncə xeyir işin hazırlığına başlanardı, qazanlar asılar, biş-düşlər edilərdi. Toy üçün yuxa yayılması ayrıca bir dəsgah olardı. Ən azı üç sac asılar, 4-5 yuxa yayqısında şümşad biləkli gəlinlər nazik yuxa yayardılar. Toydan əvvəl iş avandlığı verməyə gələnələr, mübarəkdarlığa toplaşarlarsa nəmə — “yuxa üstü” verərdilər. Bu “yuxa üstü” də xeyir işə köməkdarlığın bir formasıydı.

Şair Həsənin ververana samanlığı

...Öz şux qoşquları ilə yaylaqdakıların könlünü oxşayan şair Həsənin Böyük Yaradanın diqtəsi ilə dediyi:

Günəş çəkiləndə yeri saralar,

Dünya ververana samanlığıymış...

sözlərindən, Allah, Sən haqqı, bu gün də, yaşımın bu vədəsində də sarsılıram. Allah-Allah! Həyatı, yaşamı, ömrün mənasını, gərdişi-dövrünü bu qədər yığcam, bu qədər dolğun, bu qədər anlaqlı və sadə, sadə olduğu qədər də belə çətin şəkildə tərənnüm etmək, görən hansı söz sahibinə nəsim olubdu?! Mən eşitməmişəm-görməmişəm, oxumamışam! Uca Tanrı seçdiyi bəndəsi — şair Həsən Mülkülünün dilindən bu hikməti xilqətinə çatdırırdı. Oxuyub, dərk edib, yayana minnət!

Elat yaylaqda

... Əl-ayaq boşalandan sonra cavanlar qurşaq tutar, qız-gəlin göy taplara yayılıb gül-çiçək yığardılar. Bulaq başında, gursulu dərələrdə qaynar asılar, gəlinlər arana peşqurda gedən yarının həsrəti ilə qovrula-qovrula özünə xəlvəti zinət verər, ya da suçuxa-suçuxa quzeylərdəki xarlayan qara tərəf yön alıb qarı yanıqlı-yanıqlı çəngələyərtilər.... (*Ətircan bəslədim hər güldən təmiz, / Bülbül olub iləməyə gəlmədin / ... Köçdüm getdim Ağbulağa gəlmədin*). Elə bil yanağının hər birinə dağ laləsi, meşə moruğu yapışdırılan su sonası, ay parçası gəlinlər də axşam-sabah “Arangörkən”ə (*Şuşamızda da “Ərimgəldi” var*) güzar edər, nəzərlər aşağılara dikilər, gözlər yol çəkib xəyallar qanadlanardı... Onlar pak oturub-pak durar, ismətli dolanar, elə davranardılar ki, arandan qayıdıb gələn yarı onu görəndə heç vaxt deməsin:

Əzizim baxtı yarım,

Baxtımın taxtı yarım,

*Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı yarım?!*

Uşaqlarsa daha çox qayanı, daşı yuxarıdan dərəyə “hellə-dər”, qız uşaqları “öycük” oynayır, yetişmiş qızlar minbir həvəslə gül-çiçəkdən bafa bağlayıb başlarına çələng qoyardılar...

Yuxarıda “Ərimgəldi”nin adını çəkdim. Gərək bu tarixi yerimiz haqqında da danışaq:

“Ərimgəldi”

Ağdam tərəfdən və arandan Şuşa qalasına doğru uzanan yol sonra dağların döşünə kəmənd kimi (*niyə şarid kimi olsun ki!*) dolanır, lap aşağıda güclə seçilən minikli yolçular irəlilədikcə qaraltılar get-gedə anşırırdı. Yoxuşun başındasa əmliyin kababından və beçənin balından yeyən, sonra da min bir bəhanə ilə, başmaq seyri adı ilə gəlib buralardan arana — yollara baxıb boylananan yarının həsrətlisi qız-gəlinlərin, Vaqifin vəsf elədiyi başı tomağalı, cığa telli, göbəyi ağ dələmə gözəllərin gözləri yol çəkərdi... Ellər aran boğanağından, yayın bürküsündən qönçə gülləri xatırladan qız-gəlinin pörşələnməməsi üçün belə demişdi:

*Əzizinəm qızarıanda,
Dan yeri qızarıanda,
Qalsa da oğlan qalsın,
Qalmasın qız aranda.*

“Kölgədə bəslənən quzey qarı” qız -gəlinə ərki çatan doğmalarına belə söyləmiş:

*Aranda qaldım, ay nənə,
Qapqara yandım, ay nənə,
Məni dağa göndər, ay nənə,
Çiyələmə döndər, ay nənə.*

...Anşırılan tanınıb bəlli olanda gəlin bir dünya sevinclə: “Ərim gəldi, ərim gəldi!” — qışqırıb tələsik evə cumurdu ki, ələ-manda hazırlıq görsün, başının böyüyünün yol yorğunluğunu canından çıxarmaq üçün tezcənə əl-ayaq eləsin. Kimi də bənöv-şə təki boynunu bükərək köksünü ötürməkdə, gözləri qaralın-cayadək aşağılara — lap uzaqlara baxmaqda... Həmin bu vəsfi-halları, axşam-sabah gözləri yollara dikilən gəlinlərin əhvalını canına hopduran Şuşanın yoxuşunun başına o vaxtdan bu vax-ta “Ərimgəldi” deyilir.

...Ərgən qızlardan bəziləri isə hərdən həsrət dolu bir bayatı çəkərlər:

*Çaydaşı çaxrax daşı,
Çayda vurarlar kuşu,
Səni mənə verməzlər,
Can əmim oğlu can-can.*

(Mən bunu 50 il öncə ipək qarılardan eşitmişəm və onlar da öz nənələrindən. Güman ki, “yaxşımız çölə düşməsin — hayıfdı, pi-simizi verməyə ki — ayıfdı”, tabu qanunlarının işlədiyi qədim dövrlərin bayatısıdı bu . Biz də fikirləşdik ki, əsrləri aşıb gələn bu bayatıdakı enerjini qoy gələcəyimizə ötürək, itə-bata düşməsin. Bir də çaxrax sözünə diqqət yönəltmək istədim. Əsasən çay yataqlarındakı, ya sellafdakı daş-çınqıllı, qumlu hissəyə çaxrax deyirlər. “Çaxmaq daşını, ya bülövü çaxraxdan tapmışam, o yerlər çaxrax idi”, — söylərdilər...)

Qızılı torpaq

...Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin əsas dağlarından biri olan Sa-rı Murğuzun (babalarımızın bu ulu dağa niyə “sarı” dediklərini öz-özlüyümdə tapmışam, bilmirəm doğrudur, ya yox, dağın döşü ilə çəkilmiş avtomobil yolu ilə gedəndə görmüşdüm ki, yol dağın özündən çıxan qızıl ovuntusu sayaq sapsarı qumla örtülübdü. Nə

yayda toz olur, nə yağanlıqda palçıq. Dağın sinəsi yarılararaq ora-da salınan yolun kənarlarındakı suxurların da yerliyi sarıdır. Yə-qin gendən baxanda, ilk baxışda yamyaşıl görükən dağın yerliyi, özəyi qızıl kimi sarı olduğuna görə belə deyiblər. Fikrimi böyük araşdırıcı Aydın Qurbanoghluna söyləyəndə o Pirim bildirdi ki, Sarı Türkeşlər, Sarı Becan, Sarıbaşlar, Sarı gəlin, Sarıqamış, Sarıtala, Sarıdamlı, Sarı bulaq... bəs necə olsun?! Sarı tək cə rəng çalarına aid deyil!) zirvəsində bir Ocaq var. Bəni-insanın Yara-danına qovuşmaq istədiyi, Yerin Kosmosa çıxış nöqtələrindən biri olan (elmi nöqtəyi-nəzərdən) bu tapınaq yeri min illərdən bəri insanların pənah gətirdikləri bir sınaqlı məkandı. Dağın zirvəsində, qoyuna, keçiyə, çobana çox oxşayan müxtəlif qaya fiqurların yanında bir şəfali — möcüzə bulaq çağlayır. Hikmə-tə bax ki, ətrafda ondan uca heç bir zirvə yoxdu, bəs bu buz ki-mi bulaq hardan qaynaqlanır? Xalqın yaddaşındakı bir əhvalatı olduğu kimi, necə deyərlər, nöqtəsinə — vergülünə toxunma-dan aşağıda təqdim edirəm:

Murğuz Ocağı

— Çoban öz sürüsünü sübh tezdən arxadan yelləyib otara-otara Murğuzun başına çıxartmışdı. Gün günortadan adlayıb acım vaxtını çoxdan keçmişdi. Axşamdan yediyi qovurma bir yandan, günün istisi bir yandan çobanı yandırır (dağ zirvəsin-də gün adamı yayda bir saata elə yandırır ki, elə bil 3 ay yayı aranda “zaqar” eləmişən). Sürünün də suvata endirilməsi vaxtı çoxdan addamışdı. Sürünü tökməkdə tənbellik edən çoban zir-vədə üzünü Tanrının dərgahına tutub yalvara-yalvara niyyət elədi ki, İlahi, burdan bir bulaq çıxart, sənə bir ağ qoç, bir də qara qoç qurban kəsəcəm. Tanrı duaları həmişə eşidəndi, dua qapısı — tövbə qapısı həmişə açıqdı. Bayaqdan qayanın arasın-dan su fışkırdı, Zəm-Zəm sulu bir çeşmə qaynadı. Çoban da, it qarışıq sürüsü də doyunca sudan içib susuzluqlarını rəf etdilər. Şeytanın yoldan azdırdığı çoban yaxasından bir ağ bit, bir də-

nə də qara bit tapıb dırnağı ilə çirtib öldürdü və bu azmış kimi, əstəğfürullah, Tanrıya müraciətlə, “ala, bu da sənin qurbanın”, — dedi. Bu nankorluğun qabağında həmin an çoban əlində çomaq, sürü təkəsi ilə, iti ilə birgə daşa döndü. Ulu Yaradana min şükür və Ona şəkk edənə lənət!

Ellərin axını

İnsan övladının qələtini-günahını yumaq və Allaha qovuşmaq üçün o vaxtdan bu vaxta insanlar Ocağı ziyarət edirlər. Şəmşəddil-Touz elinin, Qaraqoyunlunun, Göyçə mahalının, Ağstafa-Qazağın, ətraf bölgələrin sınaqlı ziyarətگاهی Murğuz Ocağı. Ocaq torpağımızı qəsb edən murdar düşməne, dünya erməniliyinə qənim olsun, Amin!

Qismət olubdu, bir neçə dəfə Ocağımızı ziyarət eləmişəm... Yaranışım da bu ocaqla bağlıdı. Doğmalarım niyyət ediblər, əmim Yahya 1957-ci ildə, yaşayarımlığımda məni Murğuz Ocağına aparıb qurban kəsibdi ... Süd tərəfdən də nəslim Ocaqverdiyədi. Anamın beşinci babasını Murğuz Ocağı verdiyinə görə adını Ocaqverdi qoyublar. Atamın ana babası da əhdlə, diləklə yarandığına görə adını Murğuz çağırışdılar... Diləklərim yerinə yetdiyinə görə qurbanlıq qoçlarımızı özümüz bir yana, bir dəfə də türkmən qardaşımız Kakamuradla birgə kabablamışıq. Ocağımızı çox sınamışam. Ona görə də sidq-ürəklə deyirəm:

— Yeddi arxa dönənimizin tapındığı, məzlumların pənahlandığı, saf niyyətlərin çin olduğu, halal bəndələri öz arzularına qovuşdurduğu uludan ulu Murğuz Ocağımız hər birimizi, millətimizi, xalqımıza daim yar olsun. Amin!

Bu sözləri deyə-deyə həm də qübarlanıram. Əlim Murğuzumuza yetəmmir. Hayıfına-hayıfına ürəyimdən keçirirəm:

...Üzü bəri baxan dağlar, mənim sizdə nəyim qaldı?!

Dadaloğlu: *“Fərman padşahındı, dağlar bizimdi.”*

...Ay gidi dünya! Gididən gidi dünya!

*Biz gedirik, siz salamat qalasız,
Görüşməyimiz qaldı gümana dağlar.*

*Əlim çatmur, ünüm yetmir,
Sənsiz necə dözüüm dağlar?
Onçu səndən gileyliyəm,
Dönüb səndən üzüm dağlar.*

Müəllifin diqqətə çatdırmaq istədiyi üçüncü müraciət

Hər cür dəyərlərin tapdandığı bir dövrdə idillik bir yanaşma ilə olub-keçmişləri “qızıl dövr keçdi, bir də gəlməz”, — deyibən ilğimsayaq təsəvvürlə təsvir etmək indiki oxucuya gülməli gələ bilər. Rəhmətlik Səməd Mənsur “Rəngidir” şeirinə ağız büzənlərə də hələ 90-100 il bundan əvvəl qahqah çəkərək “Gülməlidir” yazmışdı. Səməd Vurğunu, millətin mənəvi atalarını 80-90 il bundan irəli təftiş edən proletkultçuların yeni nəsli olan “tazə cavanlara” mənim də təvəqqəm odu ki, gülməsinlər! Daha keçib, gərək “tazə cavanlar” bağışlasınlar, Səməd Vurğunun əsərlərinin — rəhmətlik Osman Sarıvəllinin ömrünü-gününü tamamen bu böyük şairə həsr eləyərək ortaya qoyduğu akademik nəşrinin 1961-ci ildə çapdan çıxmış cildində — Şairin “Dağlar” şeirinin böyründəki ağ yerdə naməlum oxucu (*kitabda Toxluca kitabxanasının ovalvari möhürü var*) yazıb: “Yaşa şair! Yaşa, bizi də yaşat!” Şeiri bir də burda verirəm ki, könlümüz-ruhumuz təzələnsin. Bir məqamı da möhtərəm oxucularımıza bildirmək istəyirəm ki, şairimiz öz mübarək əlyazmasında şeiri “Bizim dağlar” adlandırmışdı. Axı, bizim dağlardı gödək ömrü çox yaşadan!

*Binələri çadır-çadır
Çox gəzmışəm özüm, dağlar!
Qüdrətini sizdən aldı
Mənim sazım, sözüm, dağlar!*

*Maral gəzər asta-asta,
Enib gələr çeşmə üstə,
Gözüm yolda, könüm səsdə,
Deyin, necə dözüüm, dağlar?*

*Hər obanın bir yaylağı,
Hər tərlanın öz oylağı;
Dolaylarda bahar çağı
Bir doyunca gəzim, dağlar!*

*Qayaları baş-başadır,
Güneyləri tamaşadır.
Gödək ömrü çox yaşadır
Canım dağlar, gözüm dağlar*

*Bir qonağam bu dünyada,
Bir gün ömrüm gedər bada;
Vurğunu da salar yada
Düz ilqarlı bizim dağlar.*

Xalq ruhu, oxucu — millət qəbul eləyə bilmirdi ki, Səməd Vurğun artıq 5 ildir, yoxdur! Hələ mən nəşr tarixini götürürəm, 1971-ci ildən kitab məndədi, bəlkə o oxucu kitabın nəşrindən 5 yox, 10 il sonra yazıbmış o sözləri və hələ bundan yüz il sonra da türk oxucu cuşa gəlib alxış oxuyacaq ki, Şair, səni min yaşa! Və budu ədəbiyyat! Budu xalqın bağrından gələn səs! Bilmirəm deyə bildim — ya yox?! Neçə ki dilimiz var, Şairimiz də digər mənəvi dayaqlarımızla, dəyərlərimizlə — “Düz ilqarlı dağlarımızla” birlikdə var olub yaşayasıdı. Düzdür, “Dağ da əriyərdi mən çəkən dərddə, hələ mən dözmüşəm, az qocalmışam”. Dünya erməniliyi bizə dağ üstündən dağ çəkib mənliyimizə əl atır, pambıqla baş kəsərək şirmayı kimi tərtemiz, saf, həyalı, insafli millətimizi birdəfəlik yox etmək istəyirlər. Ona görə də mənəvi

aşınmalara məruz qoyurlar. Bizim isə hər birimiz gərək buna yol verməyək!

Demirəm, gələcək üçün yaşamayaq, ancaq biz kimik, hardan gəlmişik, hara gedirik?! Dünyanı heyran qoyan humanizmini-zin, dözümlülüyümüzün kökündə nələr durur?! Gərək bunları da bilək. İndi moddadı, atalar sözünü də bəzən lağa qoyur, ya harasa yozmağa çalışırlar, ancaq o da bəllidir ki, hər şeydə qə-lət olsa da, atalar sözündə, el misalında heç bir səhv, yanlış dünyasında ola bilməz! Atalar sözünün heç bir təftişə ehtiyacı yoxdur və onda qə-lət axtaranların da ağı o söz. Atalar sözü tarix, kitab, kiminsə yazdığı bir yazı deyil ki, dartıb o yana çəkə-sən, bu tərəfə sürüyüb öz istədiyin şəkllə salacan... Bu gün nefti-miz aşib-daşib, özümüz bir yana, dünyanı təmin eləsə belə, yenə biz beynəlxalq əmək bölgüsündə insan bəsləyib yedizdirən aq-rar bir ölkə kimi qəbul olunuruq. İlin-günün bu vaxtında ölkə-nin ərzaq təhlükəsizliyindən önəmli və əhəmiyyətli heç nə yox-dur. Dünyada örnəklər çoxdu, bir sıra neft ölkələrinin öz tarixi-nə, çölün heyvanına yanaşmaları, yüz illərdən, min illərdən bə-ri ata-babalarının yaşayış tərzinə qayıdıb onların, heç olmasa izləri ilə getmək istəyi, vallah, Tanrıya da xoş gedir. Mənim bu kitabım da ən çox etnoqrafiyamızı canlandırmaq istəyimdən irəli gəlir.

Qeyd. *Əziz oxucum! Bu kitab, ola bilsin, hissə qapılmağımın, yaşantılarımın, əsasən də qan yaddaşımın diqtəsi ilə fikirlərin ha-çalandığı pərakəndə bir qələm çırpıntıları təsiri bağışlayar. Hər halda, xalqımızın etnogenezində, millətimiz içərisində özünəməx-sus yeri-çəkisi olan touzlu ruhunun təcəssümü və nümayişində bir cəhddi. Şübhəsiz demək istədiklərim dəryadan bir damla da deyil və yaxşı bilirəm ki, hər bir kəndimizin, nəslimizin tarixində, şəc-ərəsində söylədiklərimdən qat-qat daha təsirli, emosional və ibrə-tamiz lövhələr var və onları qələmə alanlara salamlar olsun!*

Az-çox düşünənlərimizə o da gün kimi aydındır ki, özlərinin milliyyəti, kökü olmayan qüvvələr qloballaşma adı altında bizi öz kökümüzdən, əxlaqi dəyərlərimizdən ayırır mənşəyi bilinməyən

həlməşik və qatmaqarışıq bir kütləyə çevirmək üçün məkrli cəhdlər edir, gənclərimizi mənəvi boşluğa sürükləmək istəyirlər. Bir də deyirəm, murazları gözlərində qalacaq, inşallah!

Məhkumluğumuz

Tarix göstərdi ki, biz erməni ilə qonşu kimi yaşamağa məhkumuq. Nə onlar qırılıb qurtarasıdı, nə biz, Allah eləməmiş, köçüb gedəsiyik. Təkcə XX əsrdə üç dəfə aramızda müharibə gedib, qan axıdılıb, öz biganəliyimizdən və dünya erməniliyinin köməyi ilə soydaşlarımız tarixi torpaqlarından dəfələrlə deportasiya olunubdu. Hər dəfə də barışıq olub, bizimkilər hər şeyi unudub, ermənilərsə bildiklərini babalarına verməyiblər.

...1965-66-cı illərdi. Bir də xəbər çıxdı ki, göydə dolunu dağıtmaq üçün Qalakənd ermənilərinə toplar verirlər. Bu xəbəri eşidən babam çox təlaşlandı, hələ mən bilən, ürək qızdırdığı bir neçə məsul şəxsə də müraciət elədi ki, bu hökumət nağayırırdıydı, erməniyə bel bağlamaq mı olar?! Eşidib-bilən onu sakitləşdirdi ki, ay Qəşəm əmi, indi hansı zamanədi, nə erməni, nə müsəlman? Bir də o top mərmiləri dolu dağıtmaq üçündü, müharibə eləmək üçün yox.

Babam şəhadət barmağını gicgahına dayayıb köks ötürərək hayıfına-hayıfına deyərdi ki, siz hələ erməninin kim olduğunu yaxşı bilmirsiniz (*goruna qurban olum, baba! Sənin 25-30 il öncə gördüklərin başımıza gəldi. Erməni həmin o topların köməyi ilə sərhəd kəndlərimizdə xanımanları dağıtdı, şəhidlər verdik, ancaq bundan qabaq da, XX əsrin əvvəllərində tarixə Əlibəyli müharibələri adı ilə düşmüş davalarda olan sayaq yenə də torpağımızı tərk etmədik, düşmənin məkrli planları puç oldu*). Sonra da bir əhvalat danışardı ki, Ağrı dağı ətəyində erməni xəlvətə salıb bir türk kəndinin axırıncı evlərinə od vurur ki, hamısı yanıb külə dönsün. Allah-Təala bu haqsızlığı götürmür. Külək tərsinə əsib erməninin öz kəndini oda qər q edir, bir “vaqq” eləyəni də qalmır... Rəhmətlik deyərdi ki, erməni fürsət yoxsuludu, əlində

əlac yoxdu, yoxsa bircə gün də istəməz bizim yaşamağımızı.

Yeri gəlib, Ağrı dağı ilə bağlı babamın söylədiyi bir əhvalatı da burda danışmalıyam: — O vaxta qədər heç kəsə Ağrı dağının başına qalxmaq qismət olmamışdı. Bir ovçu obaşdan ova çıxıb o daşdan bu daşa, o qayadan bu qayaya, o qaşdan bu gədiyə səkə-səkə o qədər gəzmışdi ki, bir də başını qaldıranda gördü, dağın başında — gülün-gülü, çiçəyin-çiçəyi çağırdığı bir çəmənazardadır. Çəmənliyin düz ortasından çağlayan bulağın başında atının qantarğasını qoluna keçirib ətrafa ay kimi şölə salan bir imirzəiyid (*igid mizə*) yatır. At da elə bir atdı ki, adam gözünü aralayammır. Kənar hənirtini alan at oxranır, ayağını astaca yerə döyür.

Aşağıdan baxanda zirvəsindən duman-çən, qar-buz əskik olmayan dağın başındakı bu möcüzəyə hayıl-mayıl qalan ovçu oğlan ürəyindən keçirir ki, bu sirri qayıdıb danışanda, görən, ona inanacaqlar, ya yox?! Elə bunları fikirləşirdi ki, bir də gördü, dağın dibindədi...Ondan sonra ovçunun neçə ki ömrü qaldı, nə qədər cəhd elədi, bir də o dağın başına çıxa bilmədi ki, bilmədi. Vaxtilə gördüyünü kimə danışsa da, heç kimi inandırammadı...

Lap uşaq olduğuma görə eşitdiyimi, ola bilsin, çaşdırıram. İndi bilirəm ki, o igid Savalanın başında yatır. Savalanın qarı heç vaxt ərimir və köhnələr buz kimi bir soyuqluğu müqayisə edəndə deyərdilər ki, elə bil, Savalan qarıdı. Dağın düz təpəsində, o qarın-buzun ortasında bir donmayan göl var. Göl kənarındakı çəməndəsə əlində qılınc tutmuş igid yatır. İmirzəiyid o zaman ayılacaq ki, qılınc düzəlib döyüşə hazır vəziyyətə gələcək.

...Haşa bu müqəddəs əhvalatdan, haşa eşidənlərdən. Erməninin 45-50 il öncə rayonumuzda, sərhəd kəndlərimizdə hamı ilə kirvə olan vaxtlarıydı. Bizə də dostlarımız gələrdi. Görərdim ki, bir kənarda taxtın üstündə oturan Xanxanım anam gözaltı erməninin xörək yediyi qab-qacağa yaman fikir verir. Qonaq gedəndən sonra heç kimə ümid olmayıb əli dəyməsin deyə

12 taxta tumanının bir taxtasının ucu ilə əti çimçəşə-çimçəşə o qab-qacağı götürər, uşaqlara küllə sürtdürər, “qulfuvallahu” deyib, dodaqaltı “bissimillah” — “bissimillah” söyləyib qabları siləbəsilə — limhəlim su ilə doldurub üstündən su aşıraraq onların ağzına əlini gəzdirər, salavatlayardı. Soruşanda k1, ay ana, niyə belə eləyirsən? Acığından-hikkəsindən və sanki adi bir həqiqəti bilmədiyimizdən daha da qəzəblənərək özünəxas tərzdə “eh... h...h”, — eləyib bizi təhnizləyərdi....

...Çinarlıya — Ağalogilə getmişdik. Rəhmətlik “vinoqrad Hüseyn”in “Kuban” avtobusuna qonum-qonşunun da uşağı doluşaraq bulaq üstü havası ilə yola düşmüşdük. Yalın başında-k1 buz kimi bulaq suyunun təsirindən özümüzə apardığımız azuqəni, qovurmanı bir tabaq çörəklə bədənə vurandan sonra yenə acmışdıq. Erməninin evinə özümüzü güclə saldıq. Sən demə, bu, kabab çəkibmiş. Uşaqlar daraşdıq kababın canına. Əlini heç nəyə vurmayan atam qıpqırmızı qızarmış tikəyə əlini uzadan seyid nəslindən olan şofer Hüseyni qoymadı ki, sənə olmaz. İndi sənə ayrı yemək hazırlayırlar. Hüseyn əvvəlcə alındı, atam sonra qulağına nə dedisə Hüseyn “oldu-oldu, başa düşdüm, Qayvalı müəllim!” dedi. Bir azdan qızardılmış beçə də şoferimizə gəldi...

İndi başa düşürəm ki, donuz ətindən kabab çəkilibmiş və atamın insafı yol verməyib ki, müqəddəs seyid şəcərəsinə mənsub Hüseyn o ətdən yesin.

...Mənə gün kimi aydındır ki, yenə sülh gələcək, yenə qanıqarışq olanlarımız həmişəki kimi modda olacaqlar (*onsuz da moddadılar*), millətini, Vətəninini, torpağını sevən kişilərin yenə qanlarının qaraldılıb-qarışdırılıb, pisikdirilib gözdən salınmasına nail ola biləcəklər. Hər halda, indiyə kimi belə olubdu! Ancaq gərək belə olmasın!

Gərək belə olmasın!

Gərək belə olmasın!!!

Heç vaxt belə olmasın!

Həyat təcrübədi və hər birimiz bu təcrübədən yararlanmalıyıq, keçmişin səhvlərini bir də təkrar eləməməliyik. Ən azından ona görə ki, bizim hər birimiz həyat dediyimiz bu zamanın taleyin məhək daşı sınağından çıxma bilək. Görən çıxma bilərikmi? Vaxt-zaman, axı, sonsuz axınla gedir, qalan hər şey isə nisbidir.

Canlı sözə insafla yanaşanda

...Həqiqəti danmaq olmaz ki, söz canlı bir varlıqdır, onu götürüb, sambayıb dəyərləndirmək qarşıdakının insafından asılıdır. Bircə mətləbi bilməyinizi istəyirəm ki, mən heç vədə primitivliyə enmək və ya nəyisə idealizə etmək istəməmişəm. Elat həyatı, köç mədəniyyəti, etnoqrafiyamız bizim uzun əsrlər boyu zəngin mənaiviyyatımızı, humanizmimizi, təbiiliyimizi şərtləndirən başlıca amillərdən olubdur və bədxahlarımız bizə “köçəri” damğası yapışdırmaqla, mənim ailəmədə, özlərini ifşa ediblər. Vətən içərisində, öz torpağına, iqlim dəyişikliyinə uyğun, balneloji-psixoloji amillər də nəzərə alınmaqla qışlaq-aran-yaylaq yerdəyişməsindən, yaşam tərzindən gözəl nə ola bilər?! Dünyanın Şərqdən, lap elə xalqımızdan əxz etdikləri çox şey var və bu, ayrıca bir diskussiyanın mövzudur.

Oxucuya bir də müraciət

Heç kim heç kimin kitabını oxumadığı bir zamanda qızıldan da qiymətli vaxtınızı (*görən, həyatda vaxtdan da qiymətli nəsa bir dəyər varmı?!*) sərf edib bəndənizin bu qeydlərinə baxdınızsa, Sizə öz təşəkkür və alqışlarımı yetirirəm.

Bircə istəyimi Siz əzizlərimə bir daha yetirmək isərdim ki, mənim bu kitabda demək istədiklərim nəinki bölgənin, nəinki bir kəndin-elatın, ayrıca götürüldükdə, heç bir nəslin — kökün də dərya qədər olan tarixinin, özəlliynin, nəticə çıxarılıb gələcəyə ötürüləsi hikmətlərinin bircə damlası da deyil! Mənim ba-

şa düşdüyümə görə keçən vaxt-vədədən, qalan yaşamdan həmişə nəticə çıxarılmalıdır. Müqəddəs kəlamlardakı qəbr evinədək daim öyrənmək, elmə yiyələnmək hikmətini özlüyümdə bax belə təfsir edirəm və güman edirəm ki, bu təfsirin özü də o ilahi sözün min bir çalarından biridir. Həzrət Əlinin belə bir kəlamı da yaddan çıxmamalıdı ki, haradan gəldiyini, harada olduğunu, haraya gedəcəyini bilməyənlərə Allah qənim olacaqdır!

Dəyişən dəyərlər, yanaşmalar

Kitab boyu demişik ki, bizim burada tərənnüm elədiklərimiz, o dəyərlər vəhşi kapitalizm qanunlarının hökmfərma olduğu indiki dövrdə, adamların fikri-zikrinin yalnız pul qazanmaq olduğu zamanda gülüslə qarşılana bilər. Ona görə də Səməd Mənsurun “Rəngidir” və “Gülməlidir” şeirlərini misal çəkmişdik və söyləmişdik ki, bizə gülmək istəyənlər güzgünü qoy-sunlar qabaqlarına. Düzdür, indi zövqlər dəyişib — korlanıbdı. Dədə-babalarımız həmişə halallığı-paklığı təbliğ edərək təzə qalxma cavanlara da daim düzlük aşılalıblar. İndiki tacirlərimiz, iqtisadi təhlilçilərimizsə belə söyləyənlər ki, sərmayəçi, varlı adam ilk milyonu dünyasında düz yolla, halallıqla qazana bilməz! Dəyər qanunu belədir!

Belə olan halda bizim məsələlərə uşaq kimi saf yanaşmamız bəlkə də kimlərdəsə istehza, rişxənd qarışıq gülüş doğura bilər. Yenə də deyirəm, qoy güzgünü qoy-sunlar qarşılarına və baxsınlar özlərinə. Həyatın acılığı, dövrünün gərdişi təmiz, pak insanları nə qədər sıxıb pencər kimi soldursa da bizimkilər demiş, “dünya boşuna döyül”, heç boşuna deyil! Axı, hər şeyin hesabını Aparan var. Hər kəs də əkdliyini biçər və “nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına”. Bu gidi dünyada axırda — yekunda yenə təmizlik, ləyaqət və halallıq hər şeyi “yenir”. Keçən həyatda, “biçilən insan zəmisindən” sonra qalansa bir yaxşılıq və bir də ümumbəşəri dəyərlərdir. Ona görə də kimin məsələyə necə yanaşmasından asılı olmayaraq xalqımızın, lap elə Touzumuzun

həyatında mənəvi dəyərlərimiz dəyişməz olaraq qalır və inanırıq ki, indən sonra da qalacaqdı.

Bir yandan belə deyirəm, o biri tərəfdən də yadıma düşür ki, əstəğfürullah, qiblə sandığımız Qərb dünyasında məşhur bir deyim var: "Dəyiş, ya da məhv ol!" ("*Ya dəyiş, ya məhv ol!*"). Yəni "bazara girdin-gördün hamı gözüqırıq, sən də ol gözüqırıq". İndi qalmışam mətəl ki, bunun hansı düzdü?! Desəm ki, öz yoluyla gedən yaxşıdı, ancaq dünyaya ağılıq eləyənlərin onlara olan basqısını görüb qalırım çar-naçar. Ona görə də söylədiklərimiz qaldı gümana.

Namərd görəndə azarın artması

Yazımız qurbanlıq bayramı ərəfəsində tamamlandığına görə Hüseyn Bozalqanlı babamızın ovqatımıza uyğun bir şeiriylə nöqtəni qoyaq:

*Müxənnət zamana, beymürvət fələk,
Tərlanı bağlayıb sar ayağına.
Kamil səyyad gərək qoya tüyürə¹,
Qızıl qumrov asa hər ayağına.*

*Nagahandan bura düşdü güzərim,
Xoryat gördüm, yenə artdı azarım²*

¹ Tüyür-tərlanla, qızılquşla ov edəndə bu yırtıcı quş ovçunun qolundan uçanda, ya qoluna qonanda iti caynaqları ilə qolunu didib dağıtmasın deyər, qola keçirilən və ya məxsusi toqqalarla bağlanan aşılanmış dəridən qolçağa və ya həm də kamanda oxun çilləyə çəkilərkən dayandığı, kamanın o hissəsindən keçdiyi yerə deyilir.

Bunu arıçı Əsgər kişi izah eləyib şairin "Səyyad gərək qiymət qoya tüyürə" misrasını yuxarıdakı kimi dəyişdi. Əsgər kişinin izahı öz yerində, tüyür həm də ərəb sözü olub quşların cəmi deməkdir. Tüyür — "teyer" yəni ərəbcə quşun cəminə də deyilir.

² Bu misranın "Hərcayı görəndə artır azarım" və "Namərd gördüm, yenə artdı azarım" variantları da var.

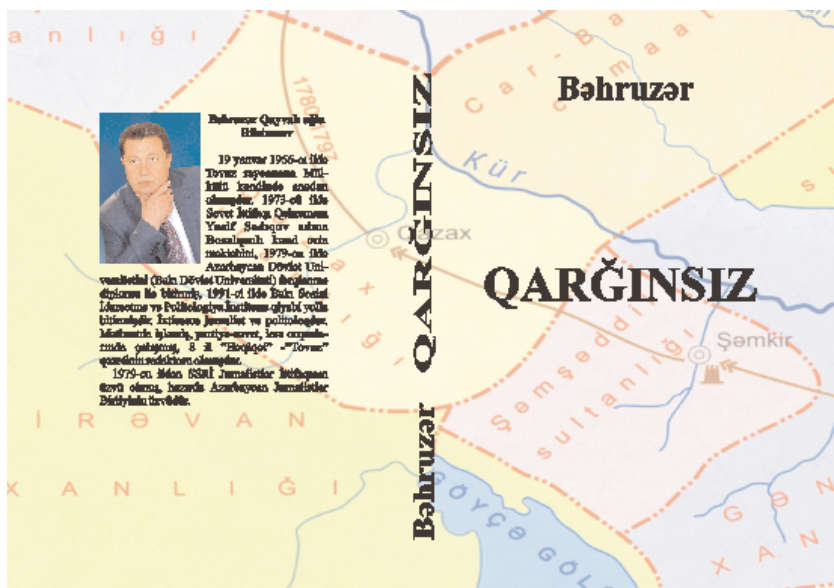
*Gövhər tüccarıyam, yoxdu bazarım,
Bürüncü çəkərlər zər ayağına.*

*Hüseyn, bu bayramın min aya çatdı,
Oxudum, dərşimi min ayə çatdı.
İsmayıl qurbanı Minaya çatdı
Musa bəzm eylədi Tur ayağına.*

Arzu-diləyimiz belə olsun ki, həyatda heç vaxt namərd görüb azarımız artmasın. Axı, namərd görəndə özündən asılı olmaya-raq məxsuşlayıb azarlamaq, ovqatın təlx olmağı — bir sözlə, “azarın artması” tipik touzlu xasiyyəti ki, bitib yerində.

Əziz oxucum! Dədə Qorqud babamızın 1500 il əvvəl söylədiyi bir alqışla nöqtəni qoyaq: “Qadir Tanrı səni namərdə möhtac eyləməsin!”

*Touz,
16-18 noyabr, 25 noyabr-5 dekabr 2008-ci il,
yanvar-fevral, avqust-dekabr 2009-cu il,
yanvar-fevral 2010-cu il*

*“Qarğinsiz” haqqında
mətbuatda dərc olunan
məqalələr və məktublar*

Tovuzumuzun və tovuzluluğumuzun **Qızıl kitabı**

Bəşəriyyətin yaratdığı maddi-mənəvi abidələr içərisində «Avesta», «Quran», «Kəlilə və Dimnə», «Qabusnamə», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» qəhrəmanlıq dastanı kimi kitab mədəniyyəti nümunələri var. Son zamanlar isə şəxsiyyəti bulanıq müəlliflərin baş yaran kitabları üstümüzə daş kimi yağmaqdadır. Senzura və ədəbi tənqid yoxluğunda pərvəriş tapan bu söz yığınları bir tərəfdən SÖZƏ HÖRMƏTSİZLİKdirsə, digər tərəfdən əsl yuxu dərmanıdır. Bunlardan çimçəşən oxucu kitabə marağının bir daş altda qoyub, bir daş üstə!

Bu yazımız vasitəsi ilə oxuculara bir müjdə veririk: — əgər onlar BƏHRUZƏRİN bu günlərdə işıq üzü görən «QARĞIN-SIZ» adlı kitabını tapıb oxumağa başlasalar maraqları üstündəki daş elə ilk səhifələrdəncə parçalanıb rədd olacaq.

Böyük S.Vurğunun bir misrası — «Könül duyduğunu xatirə saxlar» — qələm qardaşımızın kitabı üçün çox xarakterikdir. Kitabı dəyərləndirmək üçün müəllifin oxuculara ünvanladığı bir cümləni önə çəkməliyəm. «Söz canlı bir varlıqdır, onu götürüb, sanbayıb dəyərləndirmək qarşıdakının (*oxucunun*) in-safından asılıdır». Mən bu cümləyə kitabın 228-ci səhifəsində rast gəldim.

«Qarğinsız» kitabında Bəhrüzərin qələmə aldığı ömür yaşantılarını başqa müəllif on belə kitabə sığışdırə bilməzdi. Ancaq qızılı atıb sözü götürən müəllif hər bir mövzunu çox lakonik, zərgər dəqiqliyi ilə sadə el dilində qələmə almış, sözə olan qədirşünaslığı ilə mötəbər oxucuya da ali məqam sahibi — arif kimi dəyər vermişdir. Cəmi 500 nüsxə tirajla çap edilmiş kitab indiki vaxtda o qədər də az deyil. Ancaq pula satılmır. Sözə Bəhrüzərin özü qədər dəyər verən seçmə oxucuya hədiyyə edilir.

Bölgəmizin tarixi coğrafi ərazisi olan Şəmsəddin sultanlığı haqqında, hələlik, elə bir tarix ədəbiyyatı ərsəyə gətirilməyib.

Ayrı-ayrı təşəbbüslər göstərilə də bu ərazinin toponimi, etnoqrafiyası, köç mədəniyyəti, qonaqpərvərliyi, milli xörəkləri, folkloru, məxsusi danışiq dili, bölgəmizə məxsus xatun və kişi xarakteri haqqında bir dənə də olsun yazılı nümunə yoxdur. El-lərimizin yaylaq yurdu olan, indi erməniyə qalmış, adı dəyişdi-rilərək erməniləşdirilmiş tarixi toponimlərimiz haqqında sadə el dilində vətəndaş yangısı ilə söz açan müəllif bölgəmizin danışiq dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış onlarla sözün Azərbaycan dilinin izahlı dilçilik lüğətinə, orfoqrafiya lüğətinə salınma-dığı üçün dilçilərimizi qınayır, onları lazım gələrsə, polemikaya dəvət edir.

Fikrimi əsaslandırmaq üçün fakta müraciət edirəm:

«Farmaşın «məfrəc» olmaqlığı, bir də ağsoğlaq»

«Nəmi və eymənin hazırlanmağı»

«Alaçıqlar... Dəyələr və bir çətən külfət»

«Sümüyün «soyünməyi»»

«Touzluların «toyu»»

«Şirək»in «Şirak» olmaqlığı — dilin bakirəliyi» və sair. Bu yarımşərlövhələr kitabda nədən söz açıldığı barədə oxucuda tə-səvvür yaradır.

Kitabda ərazimizin «zərdə kişiləri» — Allahyar bəy Zülqə-dərov, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Məmməd və Zakir Zeynalov-lar, Musa Musayev, Həbib Məmmədov — «Dördgöz Mame-dov», Allahyar bəyin oğlu Əli bəy, Kalvayı Əsəd, Məcid ağa haqqında olan yazılar özünəməxsus milli xarakteri ilə başqala-rından seçilən tovuzlu kişilər və onları dünyaya gətirib öyüd ve-rən analarımızın obrazını yaradır.

Milli ədəbiyyatımızda hər müəllifin özünəməxsus bir əsəri var ki, onu başqa müəllif yox, yalnız onun özü yazı-bilərdi. «Qarğınsız» kitabını isə ancaq Bəhrüzər — Bəhrüzər Qayvalı oğlu Rüstəmov yazı-bilərdi və yazdı da. Bunun səbəbi bir tərəf-dən Bəhrüzərin atası Qayvalı, babası Qəşəm rəhmətliklərin üz-də olan el adamı olması idisə, digər tərəfdən Bəhrüzərin özünün fəhmli bir uşaq, maraqlı bir gənc olması idi ki, onların

söylədiklərini öz iliyinə, qanına hopdurub ağıl və istedadının süzgəcindən keçirib hikmətlər şəhdinə çevirə bilsin, Müəlliflə tanış olduğum 1970-ci illərdən mənə də, başqa tələbə yoldaşlarına da verdiyi bu sualın dəfələrlə şahidi olmuşam; — Sən neçə babanı tanıyırsan? Universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirib «Həqiqət» qəzetində işlərkən, sonralar redaktoru olduğu «Tovuz» qəzetində publisist yazıları ilə çıxış edərkən sanki bu kitabın eskizlərini yaradırdı. Övladı olduğu nəslin şəcərəsinə kitabda geniş yer ayırması da bu baxımdan hər bir mədəni oxucuya məktubdur.

«Sən də öz nəslinin şəcərəsini yarat, qoy qızların cehizi üstündə böyüdüüyü ocağın çırağı ilə yanaşı «Qızıl kitabı» da ərinə getsin». Belə «Qızıl kitab», hələlik Bəhrüzərin qız balalarına — Xoşqədəm, Xanım, Günay kimi gənc xanımlara məxsus olacaq.

Kitabı oxuduqca buradakı məziyyətləri öz kamına çəkən hər bir ayıq oxucu xain qonşumuz olan erməni vandallarına sonsuz nifrətin şahidi olacaqlar. Təkcə ötən XX əsrdə tovuzluları üç dəfə qanlı müharibəyə sövq edən bu xainlərin törətdikləri dəhşətlər müəllifin səngimək bilməyən can yangısına çevrilmişdir. Bəhrüzər yazır: — «... Mənə gün kimi aydındır ki, yenə sülh gələcək, yenə erməni qanı ilə qarışıq olanlarımız həmişəki kimi modda olacaqlar (*onsuz da moddadılar*), millətini, Vətənin, torpağını sevən kişilərin yenə qanlarının qaraldılıb-qarıdırılıb, pisikdirilib gözdən salınmasına nail ola biləcəklər. Hər halda, indiyə kimi belə olubdu! Ancaq gərək belə olmasın!

Gərək belə olmasın!

Gərək belə olmasın!»

Kitabın adı mübahisə doğurur. «Qarğinsız». Bu da el sözüdür. İzahına xidmət edən mətn var. «Tovuz» qəzetinin 1992-ci il mart ayında çıxan 9-cu nömrəsində «Qarğınlar»? sərlövhəsi ilə dərc edilən yazı Bəhrüzərə məxsusdur (*Kitabın 98-ci səhifəsi*). «Dəryada qər q olmayan-qarğın olmayan tovuzlular» 89-cu səhifədə verilib.

«Qarğınsız» kitabının məziyyətini qoruyub saxlayan, bu məziyyətləri xeyli gücləndirən bir də redaktor işidir. Xanım Bəsti Əlibəylinin müəllifə, onun könül çırpıntılarına yaxından bələd olması və yaradıcılıq üslublarının üst-üstə düşməsi bu məziyyətlərin artmasına xidmət edən əsas amillərdən biridir. Bu kitaba görə müəllifi də, redaktoru da təbrik edir, onlara oxucu təşəkkürümüzü ünvanlayırıq.

Bəhrüzər, Həzrət Əlinin bir kəlamına istinadla oxucuya müraciət edir: , «...Haradan gəldiyini, harada olduğunu, haraya getdiyini bilməyənlərə Allah qənim olacaqdır»!

Bəhrüzər, Şəmşəddil sultanlığından başlayaraq bizi tarixi yerlərimizə səyahətə aparır. Babalarımızın min illərlə keçdiyi yolları keçir, onların hələ ot basmamış ojaq yerlərində üç buta kimi baş-başa dayanıb yolumuzu gözləyən ocaq daşlarını ziyarət edib müasir Tovuzumuza qayıdırıq. «Əli qılınclı şairimiz» Aşıq Hüseyn Bozalqanlının cəsarət aşılaman səsi bizi milli oyanışa səfərbər edir.

*Müxənnət zamana, beymürvət fələk,
Tərləri bağlayıb sar ayağına.
Səyyad gərək qiymət qoya tüyürə,
Qızıl qumrov asa hər ayağına.*

Qədir Hümmət.

“Tovuz” qəzeti, iyul 2009-cu il.

“Qarğınsız”

***Bəhrüzərin kitabı Tovuz, Qazax və Şəmsəddil
ərazilərinin keçmişinə işıq salır***

Bu günlərdə Bəhrüzər Rüstəmovun çapdan çıxan “Qarğınsız” kitabı son dərəcə diqqətçəkən və tarixi keçmişimizə işıq salan bir əsər təsiri bağışlayır. Bəhrüzər Qayvalı oğlu Rüstəmov 1956-cı ildə Tovuz rayonunun Mülkülü kəndində anadan olub, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

Kitabın elə ilk səhifələrindən oxucu müəllifin yaşadığı hissləri yaşayır. XIX əsrdən üzü bu yana tarixi torpaqlarımızın zaman-zaman əldən getməsinə diqqət yönəldərək dəyişdirilmiş yer adlarını ətraflı olaraq çox böyük bacarıqla kitabda vermişdir. Qədim türklərə aid olan adət-ənənələrin Azərbaycan elatında XX əsrin ortalarına kimi yaşadığını Tovuz, Qazax və Şəmsədil ərazilərində məskunlaşan türk tayfalarının dağ-aran köçündə ustalıqla göstərmişdir. Həmçinin yerli əhalinin köç mənzərəsi canlı olaraq göstərilərək dilimizdə arxaikləşmiş, az qala unudulmuş sözlərə müəllif tərəfində yeni həyat verilib. Farmaş, nəmi, eymə kimi arxaik sözlərin bu gün leksikonumuzda salınmasına işarə vuraraq bəzi sözlərin adlarının düzgün yazılmadığını da qabardır. Nehrə, qurut, alışma, dəyə kimi qədim türk sözləri və adlarının izahını vermişdir.

Müəllif tarixi türk toponimlərinin izahını təfəsilatı ilə əhatələyərək genişliklə vermişdir. Bundan başqa kitabda, bəzi yerli toponimlərin dəyişdirilərək erməni adları ilə adlandırılması (Şəmsədil adının Berd adı ilə, Uzuntalanın İcevan adı ilə adlanması) müəllif tərəfindən göstərilib.

Bəhruzər Rüstəmov Şəmsədil sultanlığının tarixi ərazisinin xəritəsini göstərərək bildirib ki, Tovuz, Gədəbəy, ermənilərdə qalan Şəmsədil rayonları, Göyçə mahalı, Qaraqoyunlu mahalı, Şəmkir çayının sağ sahili, İcevanın bir hissəsi də daxil olmaqla, bugünkü Gürcüstan ərazisinin böyük bir hissəsi də sultanlığın ərazisi daxilində olub.

Kitabda nankor qonşumuz olan ermənilərin səfalı yerlərimizi ələ keçirməsindən geniş yazılıb. Onlarca kəndin ərazisinin Azərbaycan türklərindən xəbərsiz olaraq ermənilərə “peşkəş” olunmasından, həmin ərazilərin tez-bazar adlarının dəyişdirilərək erməni adları ilə adlandırılmasını müəllif hər bir məqaləsində vermişdir. 1969-cu ildə Tağılar kəndində ermənilərlə Azərbaycan türklərinin silahlı atışmalarından yazılıb. Maraqlı olan fakt isə odur ki, həmin kəndə silahlı basqın edən ermənilər Tovuzda rahat pul qazanan, yağ içində böyrək kimi üzən “şişmiş”

ermənilər idi. Müəllifin “Məktub” başlıqlı məqaləsində yazılır:

— Tovuzluların Qalakənd adlandırdığı, indi erməniyə qalan Şəmsədil bölgəsi təxminən 200 min hektar ərazidir və min illər boyunca oğuz elatının yaylaqları, yurd yerləri olubdur.

Ellərin o yerlərə yaylağa getməsinin qarşısı 1949-cu ildə rəsmən alındı və babalarımız zor gücünə, indiki dillə desək, inersiya ilə 1956-cı ilin payızına qədər o yerlərdə yaylaqlaya bildilər və ondan sonra oralara ayaq basmaq bilmərrə yasaqlandı.

“Yasavullu” nəslinin geniş soy-kök şəcərəsi kitabda verilmişdir. Kitabda, həmçinin Kalvayı Əsəd, Mikayıl Azafli, Allahyar bəy və başqa bu kimi şəxsiyyətlərdən söhbətlər açılmışdır.

Kitabı sona kimi oxuyan hər bir şəxs tarixi keçmişimizlə bağlı geniş bir məlumat əldə edə bilər. Ən əsası isə kitabın tərtibçisi və bölgə üçün ensiklopedik bir mənbə olduğunu inamla söyləmək olar.

*Yusif Əfşar,
“Şərq” qəzeti, 16 iyul 2009-cu il.*

“Aran gözəlləməsi” üstə aldı görək, nə dedi...

...Mən Sizə deyim, yol boyu-ta “Neftçilər”dən “20 Yanvar”a qədər — metroda (*yerin altında!*) Bəhrüzərin hələ üstündən çap maşının qoxusu çəkilməmiş “Qarğinsız”ını oxuya-oxuya gəlmişdim. Bilirəm, “Qarğinsız”ı oxuyacağınız varmı? Sözümdə deyil, inşallah oxuyarsınız, bu filoloji fikrimizdə, Şəmsəddinşünaslıqda (*belə bir “şünaslıq” deyəsən, heç yoxdu, yoxdursa, deməli, yaranmalıdır*), etnoqrafik yaddaş bilimizdə hadisə sayıla biləcək bir kitabdır. Bax, indi belə bir ki-tabla yerin altından çıxmış olasan, getdiyin (*gəldiyin*) evə girəngirməz də əlisazlı bir şivərək oğlan ruhunu oynada, göylə, ərşlə-gürşlə əlləşəsən!...

*Əkbər Qoşalı,
“Xalq Cəbhəsi” qəzeti, 3 iyul 2009-cu il.*

Tovuz və tovuzlular haqqında yeni kitab

Tovuz bölgəsində yaşayıb-yaradan, ixtisasca jurnalist və politoloq olan, uzun müddətdir yerli mətbuatda və icra orqanlarında çalışan Bəhruzər Rüstəmovun “Qarğınsız” adlı kitabı çapdan çıxıb.

Bu yeni əsər haqqında ilk məlumatı elə birinci səhifədə, kitabın adının altında verilmiş “Şəmşəddili-Şəmşəddil-Şəmsəddin-Tavus-Touz-Tovuz: etnoqrafik-tarixi lövhələrdə gəzişmələr” sözləri verir. Daha sonra müəllif, özünün də dediyi kimi, ömrü boyu zərrə-zərrə müxtəlif tarixi qaynaqlardan, ağız ədəbiyyatından, canlı şahidlərdən, ağsaqqallardan eşitdiklərini, gördüklərini, qənaətlərini və oxuduqlarının bir qismini oxuculara çatdırır. Bu kitabda müəllifin dünyasını illər əvvəl dəyişən babası, Tovuz camaatının sayılıb-seçilən, sözükeçən ağsaqqallarından olan Qəşəm kişinin də bir növ müəlliflik payı var.

Bəhruzər Rüstəmov öz əsərində ilk növbədə Şəmsəddin (*ilkin variantda Şəmşəddili, yaxud Şəmşəddil*) sultanlığının tarixini vərəqləyir. Sultanlığın tarixi ərazisinə indiki Tovuz, Gədəbəy, ermənidə qalan Şəmsəddin rayonları, Göyçə mahalı və Qaraqoyunlu dərəsi, Şəmkir çayının sağ qıyısında suayrıcı-toplayıcı torpaqlardan qərbə tərəf olan, Ağstafada Həsənsu boyunca cənuba doğru uzanan sahələr, İcevanın bir hissəsi və başqa ərazilər daxil idi. Müxtəlif tarixi dövrlərdəki təsirlərdən sultanlıq ərazisi bu miqyasdan daha iri və ya kiçik olub.

Müəllif əsasən Tovuz (*yerli camaatın danışq dilində Touz, yaxud Tavus*) bölgəsinin tarixindən, etnoqrafiyasından, adət-ənənəsindən, məişətindən söhbət açır. Kitabı oxuduqca biz bu rayonun öz qeyrəti, mərdliyi, dönməzliyi və bütün bunlarla yanaşı, mərhəməti və səxavəti ilə seçilən insanlardan söhbət açır.

Kitabda müxtəlif mövzulara toxunulur. Doğrusu, oxucu hələ kitabın son səhifəsinə çatmamış müəllifin məqsəd və məramını tam dərk edə bilmir. Lakin əsəri oxuyub başa çatdırandan sonra Azərbaycanın bölgələrindən birini dərinlən tanıya bilir,

az qala onun “xasiyyətini” öyrənmiş olursan. Bu bölgədə böyüyüb boya-başa çatanlar isə öz yurd-yuvaları, mərd babaları ilə daha çox fəxr edirlər.

Kitabda ən çox, əslində elə ilk marağı doğuran onun adıdır. Görəsən, “Qarğinsız” nə deməkdir? Bir neçə nəfərin hələ kitabı oxumazdan əvvəl bu barədə mübahisəsini eşitdik. Lakin sonra məsələ aydınlaşdı. Demə, müəllifin özü də bu sözü ilk dəfə Borçalıda Çənlibel Nəsim adlı ağsaqqaldan eşidəndə onun mənasını başa düşməyib. Qarğın deryada qarq olmuş insandır. Ağsaqqal elindən-obasından, ev-eşiyindən didərgin düşmüş qaçqın və köçkünləri qarğınlara bənzədir.

Tovuzlular isə heç vaxt qarğın olmayıblar. Düşmənlə çəpər-çəpərə yaşasalar da, ta keçmişdən indiyədək həmişə onlara qalib gəliblər. Yağılarla son iki onillikdə gedən ölüm-dirim savaşında da bir nəfər tovuzlu belə didərgin düşməyib. Tovuz qarğinsız bölgədir. Buna öz camaatının, igidlərinin, oğul və qızlarının dözümlü və dəyanətli, qanı və canı bahasına nail olub.

Bir sözlə, Bəhrüzərin “Qarğinsız” kitabını oxuyanlar Tovuz və tovuzlularla daha yaxından tanış olacaqlar.

*Flora Sadıqlı,
“Azərbaycan” qəzeti, 11 avqust 2009-cu il.*

Tovuz və tovuzlular haqqında yeni kitab — “Qarğinsız”

“Ömrüm boyu zərrə-zərrə müxtəlif tarixi qaynaqlardan, ağır ədəbiyyatından, canlı şahidlərdən, ağır oturub batman gələn ağsaqqallardan (*ilk öncə öz babam danəndə Mülkülü Qaşəm kişidən*) eşitdiklərimin, gördüklərimin, qənaətlərimin və oxuduqlarıma bir qismini...”

Bu günlərdə işıq üzü görən “Qarğinsız” kitabının müəllifi Bəhrüzər Rüstəmov əsərini oxucularına bu xitabla başlayır.

İlk addımdaca tarixi vətən torpaqlarının taleyini yada salan müəllif Şəmşəddil sultanlığının əhatə etdiyi ərazilərin toponim-

lərini incələyir, haqqında məlumat verir. Bəhruzər müəllim həm də tarixin burulğanlarında “it-bata düşənlərimiz”in, erməni hiyləgərliyinin gücü ilə mənimsənilən torpaqlarımızın sözlə xəritəsini cızır: “Şəmşəddili-Şəmşəddil sultanlığının (*ərəblər gəldəndən sonra Şəmsəddin olub*) tarixi ərazisinə indiki Tovuz, Gə-dəbəy, ermənidə qalan Şəmşəddil rayonları, Göyçə mahalı və Qaraqoyunlu dərəsi tamamilə, Şəmkir çayının qıyısında suayrıcı-toplayıcı torpaqlardan Qərbə tərəf olan ərazilər, Ağstafada Həsənsu boyunca cənuba doğru, İcevanın bir hissəsi və s. daxil idi”

Bir sözlə, qədim Tovuz elinin tarixini cümlə-cümlə nağıl edən müəllif bugünkü vəziyyətlə bağlı məlumatlar verir, Qarabağ sa-vaşının igidlərindən söhbət açır. Tovuzun şəhid olmuş oğullarını anır, sadə kənd adamlarının qəhrəmanlıqlarından danışır. Uzun əsrlər boyu mədəniyyətimizi, humanizmimizi şərtləndirən amillərdən olan elat həyatının, köç mədəniyyətinin sirlərini açan müəllif sonda yenə oxucusuna müraciət edir: “Həzrət Əli-nin belə bir kəlamı da yaddan çıxmamalıdır ki, haradan gəldiyini, harada olduğunu, haraya getdiyini bilməyənlərə Allah qə-nim olacaqdır!”

Qeyd edək ki, Bəhruzər Rüstəmov YAP Tovuz Rayon təşki-latının sədridir. İxtisasca jurnalist-politoloq olan müəllif uzun illər “Həqiqət” və “Tovuz” rayon qəzetlərinin baş redaktoru ki-mi fəaliyyət göstərmiş SSRİ Jurnalistlər İt-tifaqının üzvü olan Bəhruzər Rüstəmov hazırda Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

*Kəbutər,
“Yeni Azərbaycan” qəzeti, 14 avqust 2009-cu il*

Bir ocağın övladıyıq...

Biz bir Ocaqdanıq! Köklü-köməcli, aranlı-dağlı, Gəncəba-sarlı, Zəngəzurlu, Basarkeçərli, Alvızlı, Murğuzlu, elli-elatlı, toylu-büsətli, Möcüzətli... Bunu Bəhruzər Rüstəmovun tarixi-

etnoqrafik səpkidə yazdığı "Qarğınsız" kitabını oxuyanda hiss etdim, duydum, gördüm. Və o saat dedim:

— Qələminə şükür, Qayvalı oğlu Bəhruzər! Sən bu kitabı necə ildir yazırsanmış belə?!

Az qaldı, cavabı özüm verəm, "Ana bətnindən?!" — deyəm.

Vallah-billah, bu kitabı kim oxusa belə qərara gələr, belə deyər.

Sən nə qəribsənmiş, qardaş... Doğmalarını, əzizlərini, dağlarını, düzlərini, oylaqlarını, yaylaqlarını, adamın barmağını beş saniyəyə buza döndərən bulaqlarını sən qədər düşünənlərimiz çox deyilmiş deyəsən?! Nəhrəyə, dəyəyə, dumanı, çən-çisəyə sən qədər ruhən yaxınlarımız çoxdumu ki?!

Nə yaxşı ki, Mir Cəlal — O böyük sufi dünyagörüşlü, övliya xislətli yazıçımız sən də müəllimin olubdu. Sən yazdığın bu kitabla tariximizin, adət-ənənələrimizin, etnoqrafik yaddaşımızın Mir Cəlal dediyi şəkildə ilkinliyini qaytarmağa, düzgün "oxunuşu"na çalışmışan. Xüsusilə, el-elat mədəniyyətinə, yer-yurd adlarına onun sənə (*və bizə-hamımıza!*) demək istədiyi prizmadan baxmışan.

Sən nə yaxşı əlinə qələm götürmüşən! Sən nə yaxşı bu kitabı yazmışan!

Nə yaman uzaqlardan gəlirsən, qardaş!

Yorulmamısan ki?! Qədimdən qədim, qayımdan qayım yaddaşını, düşüncə tərzini, şirindən şirin ifadə, deyim gözəlliyini, dərinə dərin zəkanı hardan alıbsan?! Əl borcu olaraq yox!

Ərmağan olaraq! Tanrı vergisi kimi! Aşıq butası, aşıq sazı kimi!

Bir millətin ürək ağrıları, düzən genişliyi, dağ vüqarı, öyüncü, sevinci olaraq! Sən bu kitabı zəng edib mənə göndərmək istəyəndə dedim yəqin ki, uzaqbaşı bu da bir şeir kitabı olacaq. Ürəyimdə bir az vaysındım da! Amma nahaq yerə! Sən "Qarğınsız" adlı kitabın məni yanıdan düşüncələrimi uçurumlara qərq elədi. Və əminəm ki, bu kitabı oxuyanlar boş-boş şeir yazmağın, boğazdanyuxarı şairliyin daşını bir yolluq ata-

caq. Allah yoluna qayıdacaq. Millətini, torpağını, daşını sənin kimi sevməyə, sevdirməyə başlayacaq.

Yalançı şairlik, yalançı alimlik etmədən anasına, atasına, babasına, ərвахına (*əcdadının ruhuna*) baş əyirmiş kimi, tariximizə, dilimizə, obamıza, elimizə, mənəviyyatımıza, milli dəyərlərimizə, bizi biz edən öz ruhumuza baş əyəcək! Bu kitabı oxuyanlar görəcəklər ki, Alı kişinin oğlu təkçə Koroğlu deyilmiş! Biz hamımız Alı babamın törəmələriyik! Aldədən — (*Alı Dədən*) Dədə Qorqudun əsl varisləri bizik!

Qayvalı oğlu Bəhrüzər! (*Qeyb Alının oğlu Bəhrüzər*) sən təzə bir kitab yazmamısan ey! Sən təzə bir dastan yazmısan. Kişilik, mərdlik, ölməzlik, dönməzlik dastanı! Aşıqlarımızın 40 il, 400 il, 4 min il danışdıqları dastanlardandı bu! Hər sətri, hər sözü bir palıd közü...

Hər hərfi, vergülü bir "Göyçəgülü"!

Özünə oxşayır bu kitab! Özün kimi sadə, adi.

Özün kimi aydın, gülərüz, bir az sirli, bir azca da müəmmalı! (*müəmmalı sözünü yaxşı mənada deyirəm*). Bir az hamının tanıdığı?! Bir az da hamının tanımadığı!? Əvvəla onu deyim ki, (*özün demişkən "bunu qoyum, ona gedim"*) köhnə kişilərdən, əsl tovuzlulardan (*özün tovuzlu yox, touzlu yazıb*) biri kimi Şəmsədil (*Şəmsəddin yox ha!*) sultanlığının tarixi xəritəsini çəkmək istəmişən... Şəmsəddilin də, Azərbaycanın əslinə baxanda ayrı-ayrı zamanlarda çəkilmiş xəritələri var. O "xəritələrdən" biri də, sən misal çəkdiyin bu bayatıdır:

*Əzizim ovun ovlar,
Ovçular ovun ovlar,
Murğuzdan qalxan tərzan
Alvızda ovun ovlar!*

Kitabın oxunaqlı olması üçün çox maraqlı bir üsuldən istifadə etmişən. Gah tarixdən danışırısan, gah dağ-aran sözündən... Gah zəmidən, gah nəmidən, gah döyüşdən, gah qaçaq həyatın-

dan, gah eldən, gah elatdan. Gah gözünün önündə baş vermiş hadisələri xatırlayırsan, gah da arxivlərə əl atmağa tələsirsən... Bir-birini əvəz edən söhbətlərin, hadisələrin, xatirələrin, duyumların, yozumların hamısının möcüzəsində Azərbaycanımızı, onun qədim-qayımlığına, para-para olsa da, əzəli bütövlüyünə bir sayğı, məhəbbət, ehtiram hissi duyulur.

Bu "Əlahəzrət qələmi" hardan tapıb götürübsənmiş əlinə?

Bu qələm "Xilafət ordusuna qarşı indiki Azərbaycan ərazisində ilk silahlı müqaviməti Şəmsədil atlıları göstərmişdi" yazanda da gözəldi, sənin dilinlə "bunu qoyum, ona gedim" deyəndə də!

Bu qələm tarixi-etnoqrafik dəyərlərə söykənərək meydana çıxarılan (*məhz meydana!*) bu kitabda yazır ki: "Dəyənin içində cecimin, keçənin, xalça-palazın, altından vələs yarpaqları döşənərdi, qarışqa, həşarat olmasın! — deyər".

Bu qələm köç mədəniyyətindən yazanda köç yollarını ağsoğ-laqsız təsəvvürə gətirə bilmir.

Yazır: "Ağsoğlaq-tünd sarımsaqly yağ içində üzən yemək növüdür (*ağsoğlaqsız köç mədəniyyəti, elat həyatı, türk olmur ki!*)".

Bu qələm "un vursan, köklüyündən bədənində un saxlamayan, dərisinə sığmayan naxırların" həsrətini çəkir.

Düz deyirsən ki, indi sözün özü arxaikləşdiyi kimi, zərdə kişilər də qəhətə çıxıbdı. O kişilər ki, Azafılı Axund Kərbəlayi Həmid kimi, qabaqcadan pul verib "bizim ölənlərə bir Quran oxu", — deyənlərin pulunu götürmürdü, deyirdi, birdən ölərəm, borclu qalaram!

O kişilərdən biri də qazaxlı İsrafil ağaydı. "Dağlar" şeirində "Enəndə Tərs çaya, yarı görəydim" söyləyirdi, Gəncədə dəm çaynıkinin içinə çayçı tərəfindən qəsdən atılmış bir arpa dənəsinin tamını o dəqiqə hiss etmişdi (*çayçı ağanın zəndini yoxlaymış ki, görək ağa bunu biləcəkm!*). Tərs çayda yarı görə bilən (göztəpə) bir arpa dənəsinin tamını neçə bilməyəsiydi ki?!

Ada baxın, siz Allah! Tərs çay! Sən qələmin bunun da sir-

rini açır.

"Ətrafın relyefi elədir ki, adama elə gəlir, başlanğıcını Şahdağı tərəfdən götürən bu çay bəri yox, Şahdağına tərəf axmalıdı. Ona görə də Tərs çay deyirlər"

Hayıf, indi zamana özü o Tərs çaya dönüb tərsinə axır!

Köhnə kişiləri də çoxdan basmarlayıb "sel" adınнан ağzına götürüb, aparıb. Hələ beyvec oğulların atalarını qocalıb əldən düşəndə səbətə qoyub, dallarına alıb, qurd-quş ağzına atıb gəldiklərini demirik.

Təəssüf ki, köhnə yurd yerlərinə arxa çevirənlərin, onu unudanların (*və unutdurmaq istəyənlərin!*) hər birinin arxasında həmin səbətdən var!

İnanmırsınız, "Haray təpəsi"ndən, "QanQurutan"dan, Avaz təpədən (*Əvəz təpədən!*) Aveydən, Ağdağdan (*"Koroğlu" داستانında "Ağqaya"dan*), "Qiblə bulağı"ndan, "Qara cığır"dan, "Qaranlıq dərə"dən, "Tək yol"dan, "Samovar qayası"ndan, "Arvadlar" yoxuşu ndan soruşun (*çoxumuzun ağzımız az qala "Arvadlar" yoxuşuna dirənib indi*).

Lap elə gedib bədabəddə Borçalıda Çənlibel Nəsibdən də soruşa bilərdiniz... Bəli, doğrudan da, bir vaxtlar kişilər vardı. "Kalvayı Əsədin 20 min qoyunu öz yerində. Köç yollarımdan axıb gələn sular bulananda deyərlərmiş:

— Hə-ə-ə, deməli, Kalvayı Əsədin sürüləri yaylağa qalxır!"

Köhnə kişilərin özlərinə məxsus "qanun-qaydaları" da varmış.

"...Kimin nə həddi imiş ki, bellə yox, eləcə çomaq-qarmaqla yer eşsin. Onda deyərmişlər ki, nağayrdığındı, o ağacı soxaram gözünə! Eşdiyin yerdə bir yovşan bitər, toğlu ağzını çalanda ot-layar".

Adi kişilər deyildi bu kişilər. Oğuz bəyləriydi, oğuzlardandı. (*"Dədə Qorqud"da deyildi ki, kimi, qısır, boğaz atları ömründə minməzdilər!*) Özləri kimi sözləri də böyükdü!

Əfsanəyə görə, Oğuz bəni-insanı patavasının boğazında gəzdirərmiş.

Kürün o tayından ayağını uzadarmış bu taya-burda da anası dırnağını tutarmış. Çox düz yazırsan, Qayvalı oğlu Bəhrüzər!

Belə azmanların, belə kişilərin məskəniymiş bizim tərəflər, bütövlükdə qədim Azərbaycan torpağı! İskif (*skif*) tayfaları haqda tarixdə lazımı məlumatlar az deyil. Lakin yəqin bilirsən ki, biz tərəflərdə ötkəm, boz-boz, bir az da təəccüblü tərzdə danışanlara hələ də belə deyirlər. "Lap sikifli (*skifli*) kimi danışırısan".

Belə kişilər hökmlü, zəhmli, acıqlı, dəliqanlı olduqları qədər də həlim, mehriban, həyalıymışlar.

"Kişi ismətlilər gecələr ay işığında heç vaxt yaxalanıb çim-məzdilər ki, ay göydən baxır".

"Əvvəl atana, sonra atına"! — deyərmişlər. Belə kişilərin övladları da özlərinə layiq varislər olublar.

Kitabda haqqında danışdığın "qarğinsız" tovuzlular bunun ən bariz nümunəsidiirlər.

Ermənilərlə uzun müddət üzbəüz dayanıb döyüşən Əlibəyli kəndinin sakinləri, sən demə, məcburiyyət üzündən yox, bir himmə bəndmiş kimi torpağını qoyub qaçanları "qarğınlar" adlandırıblar.

Yaxşı ki, belə qaxdağanlar (*ermənicə qaçqın*) və qarğınlar təkcə Əlibəylidə yox, 69 km-lik bir məsafədə qarı düşmənlə sərhəd olan Tovuzun heç bir yerində olmayıb! Tovuzlular bir qarış torpağından da keçməyiblər. Bir zamanlar qan davası ucbatından nəsil kəsilməsin deyə yeganə sağ qalan oğlan uşağına qız paltarı geyindirib böyüdüblər bu yurdda! Düşmən çəpəri olsun! — deyə. Ağa Mirəlinin — Alı Dədənin cəddi də az rol oynamayıb, Tovuzun qorunmağında.

Kitabda maraqlı görünən belə bir fikir var: "Alı Dədə-Dədəmiz Qorqudun özüdür" Bəlkə də!?

"Tovuzda tapılan mədəniyyət qalıqlarının yaşı 8 min ildən çoxdur" deyəndə də, mənə, öyünməyə, düşünməyə dəyər!

Keşiş kənd (*Tovuz*), Kiş (Şəki), Keşiş dağı (*Ağstafa*), Keş (*Əmir Teymurun kəndi*), Keş dağı (*Türkiyə*) haqda fikirlər də

düşündürücüdür.

Qayvalı oğlu Bəhrüzər!

"Axtarma motalı"ından yeyib, "köç körəməzi"ndən içib belə kitabı mən də yazardım. Elə haqqında söhbət açdığın "qarı töycüsü"nü "yığan" nənəm də yazı bilərdi. Özüm zarafat edirəm.

"Uşaq qəlbimi öz əlləri ilə yoğuran babam" cümləsini ancaq sən yazı bilərdin, qardaş. Lap şair sözüdü bu! Oxuyanda ürəyim tel-tel oldu.

Oğluna saxta beynəlmillətçilik naminə "Ərəsey" adını qoyanları düşündükcə ağlamaq tutdu məni (*Bizim Ağstafa tərəfdə də buna bənzər hadisə olubdu. Bir kişinin 3 oğlu olub, adları da belə: Dağıstan, Gürcüstan, Ermənistan!?*).

Gorunuz çatdasın, babalar! (*Elə çatdadı da!*). Necə çatlamasın ki, "Kolxoz sədrlərinə izn verirlərmiş ki, sözə baxmayan kəndlini 8 ilə qədər sürmək-sürgünə göndərmək ixtiyarı var!? Kolxoz quruluşuna qarşı çıxan Tovuzun Şərifli kəndini yerlə-yeksan edib yerində taxıl əkiblər.

Su anbarı yaratmaq xatirinə Aldədə ziyarətgahının yanındakı Fərzalı kəndini su altında qoyublar (*Necə ki, Ağstafa su anbarı tikilməklə qədim mədəniyyət ocaqlarından biri Çaxmaqlı su altında qaldı*).

Düz söyləyirsən, Qayvalı oğlu Bəhrüzər!

"Bəxtimizə nələr, nələr düşməmişdi ki!" Nə gözəl günlərimiz vardı. Nə gözəl sadə göründükcə sadələvh, sadələvh göründükcə sadələşən südümüz, əcdadımız olubdu. Sən yazdığın kimi, "Yemiş saz"a qulaq asarlarmış, "Kürün sağ qıyısı"na keçər, "Şingilim atan" uşaqlara qoşulub oynamaq istəyərmişlər.

Baban Qəşəm kişi aşıq Kamandarla dostluq edərmiş. Özü də necə!

Kamandar hansı rayona, hansı məclisə getsəymiş, hökmən yolun damarını qırıb ora tələsərmiş. O toyda ürəyini nəmər edərmiş!

Yaxud götürək 56 yaşında maşın qəzasında həlak olmuş

atan Qayvalı kişini ... Cavan ölmüş qardaşı Yəhyanın adına bu-
laq abidəsi tikdirib. Eldən ötrü! Bulaq çəkdiyi günlərdə öz
ömrünün üstündən xətt çəkilib.

Saza qulaq asanda anasını da çağırarmış. Uşaqlarına tapşı-
rarmış: "Radioda saz havaları olanda nənənizi də yaddan çıxar-
mayın". Nənə isə bir ayrı cür xanım-xatın nənə imiş.

Bir dəfə saza qulaq asırmışlar. Qayvalının gəlib çıxmadığını
görəndə deyib:

— Bağlayın radyonu! Qoy bir az da Qayvalıya qalsın!

Allah sənə rəhmət eləsin, saf ürəkli, uşaq təbiətli anamız!

Bəs adamlar — hal əhli olanlar sazbənd Xuduları yetirən,
aşıq sənətinə Hüseyn Bozalqanlı, Mirzə Bayramov, Mikayıl
Azafli, Əkbər Cəfərov, Aşıq Əsəd, İmran Həsənov, Əlimərdan-
lı Nəcəf kimi onlarla şair bəxş edən bir torpaqda, yeganə ozan-
aşıq muzeyinin fəaliyyət göstərdiyi, özü başdan-başa ozan olan
Ozan Tovuzda özgə nə cür ola bilərdilər ki...

Bir istiqamətdən yatan adam kimi, başqa səmtdən Sfinks-
Aslan kimi, digər tərəfdən 15-16 yaşlı qız kimi görünən təbii bir
möcüzənin — Koroğlu dağının balasıyıq! Quşçu ellərimiz də
ayağı Aşağı Quşçu — başı Göyəbaxan, Həsənli, indi Əsrək Də-
rəsi adlandırdığımız dərə boyunca kəndlərimizin kökü eynidi —
Quşçu camaatıdı".

(Bizim Qazaxdakı Quşçu Ayrım kəndi də!?)

Məncə, sən bu kitabı Tovuzun Mülkülü kəndində (*doğma
ata-baba yurdunda*) digər kəndlərimizə üz tuta-tuta yazmısan.
İstəmişən ki, Tovuzun timsalında qədim Azərbaycan tarixinə
baş vurasan, rayonun sellər apararıq arxivinin (*Qazaxın arxivini
də erməni əli ilə yandırılar*) yerində yeni bir yaddaş arxivi ya-
radasan və deyəsen: Hanı yurduumuzun tarixi?

"Biz kimik, hardan gəlmişik, hara gedirik" sualına hər kən-
din, obanın, adicə bir qara daşın timsalında vaxtında cavablar
arayıb tapmalıyıq.

"Alqış o günlərə ki, xalqı, milləti bölgə-bölgə, nəsil-nəsil, ev-
ev ayırmayacağıq... Ayarlayacağıq!"

"Qarğınsız" kitabı məhz belə ayırmaq-ayarlamaq prinsipilə qələmə alınıb. Və bu cür kitablar o cür ayarlar üçün ayar ola bilərlər.

"Mənə saf dil verin, sizə saf mədəniyyət verim" deyən aqillər yanılmayıblarmış. Bu kitab saf dillə yazılıb. Və saf mədəniyyət hadisəsidir...

Tariximiz və başımıza gələn faciələr, unutmazlıqlar haqqında düşünəndə yadıma Ceyrançöldə yol qırağında gördüyüm qocaman bir ağac düşür. Güclü külək onun yoğun budağını əyib qıra bilməmişdi. Onda onu "sındırmaq" istəmişdi — yəni gövdəyə yaxın yerdə budaqdan bir adam başı boyda hoyturuq (*deşik*) açmışdı.

Qayvalı oğlu Bəhrüzər!

Nə yaxşı ki, Tovuzun ən ağır günlərində, qarı düşmənlə üzbəüz dayanıb atışdığı vaxtlarda dəyərli bir jurnalist kimi "Tovuz" qəzetinin baş redaktoru olmusan. Çox güman ki, bu kitabı da daha çox o ağacın budağının yanında durub yazmısan. O ağacın yarasını sarımağa sarğı tapılacaqmı, bilmirəm. Ancaq bir şeyi dəqiq bilirəm. Onu o düzün ortasında tək qalmağa qoyamayacaqsan. Ən azından köhnə döyüşçülərdən biri kimi öz bədənini örtüb bitişdirəcəksən o yaranı!

Barat VÜSAL,
"525-ci qəzet", 4 sentyabr 2009-cu il.

Bizim ellər yerindədi

Uzaqlardan gələn yolçu

İllər, bəlkə də onillər boyudur ki, istedadlı qələm qardaşımız Bəhrüzər Rüstəmovun Azərbaycanımızın adı bəlli bir oğuz eli — Şəmsəddin mahalı barədə bilgilər topladığını, araşdırmalar apardığını, yazılar yazdığını görür və bundan qürur duyuruq. Bu günkü Tovuz rayonunun tarixi kimliyini əks etdirən Şəmsəddin mahalının coğrafi-etnoqrafik dəyəri, folklor sərvəti, burada məskun olan el — camaatın mərdlik, hünər, cəngavərlik

keyfiyyətləri ilə əsil oğuz ruhunu daşması barədə Bəhrüzər Rüstəmovun qeyrətkeş bir qələmlə təqdim etdikləri axır ki, bir kitabda cəmləşərək işıq üzünə çıxıb. Oğuz-Tovuz elinin yüzillərin sınağından hər zaman üzü ağ çıxması kitabın adından (*“Qarğinsız” — yəni itkisiz*) tutmuş hər səhifəsindəki yazılardan boy göstərir. Qeyrətkeş qələm qardaşımıza milli-mənəvi dəyərlərimizə sədaqət və xidmətinə görə təşəkkürümüzü bildirir, kitabdakı bir neçə folklor örnəyini və etnoqrafik etüdü oxucularımıza ərməğan eləyirik.

“Folklor və Etnoqrafiya” beynəlxalq elmi jurnalı, № 2, 2009-cu il

Həmin bu jurnalda müəllifin və kitabın fotosu ilə yanaşı “Folklor və Etnoqrafiya” toplusunda kitabdakı illustrasiyalardan üçü (Kölgəlikcə qaba ağacın qurumasın!, Oğuz elinin aslan keşikçisi, Oğuz elinin Koroğlusu) və “Qarğinsız”dan, “Bərəkətin nağılı,” “Nənənin kələyi”, “Çoban dağı”, “Yovşanın hikməti” etnoqrafik əhvalat — novellalar da verilmişdir.

Uzaqdan gələn doğma səs

Bəhrüzər Rüstəmovun “Qarğinsız” kitabını oxuyarkən

Bəhrüzər müəllimi tələbəlik illərindən tanıyıram. Biz hələ jurnalistika fakültəsinə təzəcə qəbul ediləndə o artıq fakültəni bitirmək üzrə idi. Fərqlənmə diplomu ilə bitirdi universiteti. Bakıda qalmaq imkanı olsa da, arzusu olmadı. O vaxtlar çoxları onun Tovuzə dönməsinə təəccüb də etdi: əyalət Bəhrüzər üçün çətin olacaq. Bəlkə də mənim bilib-bilmədiyim çətinlikləri də oldu. Amma doğma torpağa, onun dağına, daşına, çayına, gölünə bütün varlığı ilə bağlı olan Bəhrüzər müəllim çinar görkəmi ilə böyüdü burada. Xeyli sonra 1989-cu ildə o vaxtkı Bakı Ali Partiya Məktəbində görüşdük. Rayon qəzetində məsul işlərdə çalışmış, partiya-sovet işlərində işləmiş, qəzet redaktoru olmuşdu.

Amma “Qarğinsız” Bəhrüzər müəllimi mənə, cəsərlə deyə bilərdim ki, onu tanıyanların hər birinə sanki təzədən tanıtdı. Kitabı vərəqlədikcə xatirimdən Oljas Süleymenovun, Çingiz Aytmatovun əsərləri və ən nəhayət, Rəsul Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” keçdi. Bəhrüzər müəllimin tarixi-etnoqrafik lövhələri mənim üçün dünya şöhrətli o böyük yazarların dediklərindən də doğmadır. Çünki onun təqdim etdiyi Şəmşəddil-Şəmşəddil sultanlığı bilavasitə mənim doğmalarımın, əzizlərimin tarixidir. Sultanlığın tarixi ərazisinə indiki Tovuz, Gədəbəy, ermənidə qalan Şəmşəddil rayonları, Göyçə mahalı və Qaraqoyunlu dərəsi tamamilə, Şəmkir çayının sağ sahilində su ayırıcı-toplayıcı torpaqlardan Qərbə tərəf olan ərazilər, Ağstafada Həsənsu boyunca cənuba doğru, İcevanın bir hissəsi və s. daxil idi. Müxtəlif tarixi dövrlərdəki təsirlərdən sultanlıq ərazisi bu miqyasdan daha iri və ya kiçik olubdur. Elə vaxtlar olubdur ki, indiki Gürcüstanın da xeyli hissəsi Şəmşəddil sultanlığının ərazisinə daxil olub.

Bəhrüzər müəllimin uzaqdan gələn səsi adamı tarixinə, kökünə qayıtmağa səsləyir. Tovuz bölgəsinin tarixi və etnoqrafiyası, adət-ənənələrimiz və məişətimiz sanki bizi yenidən özümüdə qaytarır. Hardasa Bəhrüzər müəllimin özündən, öz nəsil şəcərəsindən danışanda belə sən arxada qoyulan illəri, unudduğun illəri, ya da heç fikir verə bilmədiyin çox-çox doğmalarıyla yenidən görüşürsən. Ceyrançölünün yovşan ətri, barı-bərəkəti, Xınna dərəsinin arandan dağa, dağdan arana köç-büsatı hələ də burnumuzun ucunda, gözümüzün önündədir, Allahyar bəy, onun bəy oğlu, Qaçaq Məcid, eləcə də adını çəkə bilmədiyim yüzlərcə igid və sovet hökuməti qurulana qədər və sonrakı illərdə bu bölgədə yaşayan dağ vuqarlı kişilər, kişi qeyrətli ana və bacılarımız bizim kimliyimizi, böyük keçmişimizi unutdurmağa qoymayan tarixi reallıqlardır. Bəhrüzər müəllim bizim ata-babalarımızın çox səmimi bir tərzdə qeyrətli, mərd, dönməz insanlar olduğunu yazmaqla yanaşı, onların nə qədər mərhəmətli və səxavətli insanlar olduğunu da yaddan çıxarmır.

Bəhrüzər müəllim öz həyatını, öz tarixi yaza-yaza bizi hər birimizin tarixinə qaytarır. Bir də baxırsan ki, Xınna dərəsi ilə uzu yuxarı rəhmətlik atamla, Yaqub kişiylə, Çoban Mansırla gedənlərin sırasında sən də varsan. İndi o kişiler haqq dünyasındadırlar, yerləri behişt olsun! Amma Köç dərəsi, Haçaqaya ki, durur və onların yaddaşında hələ çox şeylər silinməyib.

Kitabı əlinə götürənin özünə də, qarşısındakına da ilk sualı onun adıyla bağlıdır. Nə deməkdir “Qarğinsız”? Bəhrüzər müəllim ilk dəfə bu sözü Borçalıda eşidəndə heç nə anlamayıb. Qarğın dəryada qərq olana deyilir. Borçalıda Çənlibel Nəsim adlı ağsaqqal elində, obasında didərgin düşəni qarğına bənzədib. Tovuz qaçqınlar gəlib, amma buradan qaçqın düşən olmayıb. Demək Tovuz qarğinsız, qaçqını olmayan bölgədir. Amma bu elə-belə olmayıb. Bəhrüzər müəllim bunu belə cavablandırır: döyüşlərdə şəhid olan əsgərlərimiz və hərbi qulluqçularımızın sayı 200 nəfəri ötüb keçmişdir. Mülki adamlarımız isə bundan 1,5 dəfə çoxdur. Sual oluna bilər ki, mülki adamlar, dinc əhali arasında tələfat niyə bu qədərdir? Mən bu gün demək istəyirəm ki, dinc əhalimiz nə qədər təhlükə, faciə yaranma ehtimalı oldusa, döyüş meydanını tərk etmədi. Səngərlərdə müdafiədə dayanan milli ordu əsgərlərinə hərtərəfli yardım etdilər. Onlara sursat çatdırılmasından tutmuş hər cür təminatına qədər öz üzərlərinə göturdülər. Tovuz camaatı yalnız öz hünərinə, öz gücünə vətən torpağını qoruyub saxlaya bildi, heç bir təxribata uymadı.

“Qarğinsız” kitabı — bu dəyərli əsər haqqında çox geniş danışmaq, onu tarixi və müsirlik baxımından çox geniş dəyərləndirmək olar. Sözün həqiqi mənasında, bu dəyər də kitabın təsir gücünü, sanbalını lazımı qaydada əks etdirən deyil. Bu sanbalı hiss etmək üçün onu, ən azı vərəqləmək lazımdır.

*Namiq ƏHMƏDOV,
“Xalq qəzeti”, 12 sentyabr 2009-cu il.*

Tovuzluların tarixi-etnoqrafik kitabı çap olunmuşdur

Tovuz (AzərTAc). Tovuz tarixi Şəmşəddil sultanlığının mərkəzi olmuşdur. Şəmşəddil atlıları, bu yerin insanları daim yadellilərə, qəsbkarlara qarşı mərdliklə vuruşaraq, Vətənin sipəri rolunu şərəflə yerinə yetirmişlər. Tovuz elatının yüz illər boyu yaylaqladığı Murğuz, Cantəpə, Kirkitli, Şahdağı, Gözəldərə 1953-cü ildə sovet hökuməti tərəfindən Ermənistana verilmişdir və türk nişanəli həmin torpaqlar indi erməni əsarətindədir.

Bütün bunlar barədə Tovuzda yaşayıb-yaradan tədqiqatçı, jurnalist-politoloq Bəhrüzər Rüstəmovun “Qarğinsız” adlı tarixi-etnoqrafik kitabında bəhs olunur. Kitabın adı torpağı, Vətəni ataraq mənəviyyatca dəryada qərq olunmuşlar — xalqın “qarğın” dediyi sözdən götürülmüşdür.

Nəfis şəkildə nəşr olunan kitab oxucuların böyük marağına səbəb olmuşdur. Bu yerlərin insanların adət-ənənələrindən, özünəməxsus daxili dünyalarından bəhs edən kitab oxunaqlı kiçik tarixi-didaktik lövhələr əsasında qurulmuşdur.

“İki sahil” qəzeti, 16.IX.2009-cu il

Bunu qorğamaq gərək

Hörmətli Bəhrüzər müəllim! — “Qarğinsız” kitabınızda — tarixi ulu ellərimizin yer və abidələrinin, igid, mərd, ləyaqətli ərlərinin adlarını, ünvanını göstərməklə yad edib qələmə almaqla — indiki və gələcək nəsillərimizə hədiyyə etdiyiniz xəzinə üçün, Sizə gələcək yaradıcılıq işləriniz davam etməkdə var olan tək Allahdan sağlam can, möhkəm iradə, uğurlu yollar, ilahi sevgi diləyirəm. Əsərinizi diqqətlə oxudum: — Eşitdiyim çox xatirələr, adət-ənənələrimiz haqda yazılanlar, təsvirlər gözlərim önünə canlandı. Babalarımız barəsində eşitdiklərim (*söylənənlər*) öz təsdiqini Sizin yazıda tapdı. Ellərimizin yaylaq — qışlaq yerlərində olmaları üçün köç ərəfəsində bir-birlərinə necə qayğı ilə

arxa durduqları, birlik yaradaraq el-oba təəssübü çəkdikləri, qeyri mahalların — eləcə də düşmənlərin, yağmaçıların bizim dədə-baba sərvətinə gözücu baxmasına imkan verməmələri, hər cür namərd, naqis adamlardan qoruduqları bizə əbədi yurd qoyub getdikləri üçün — bu gün onlara rəhmət oxunmasında, yenidən qələminizlə xatırlatmalara görə ata — babanıza min rəhmət də, mən deyirəm.

Kitabınızda olan xatırlatmaları (*kiçik qismini*) qeyd edirəm ki, oxucular tək onları yox — əksərini yenidən nəzərdən keçirib danışmaqla oxumayanlara çatdırmaqda maraqlı olsunlar.

Bu xatırlatmalar heç zaman tapılmayanlardır. Bozax dərisindən tikilmiş papaqlar. Son əlaməti daha gözəl verilmişdir. Yenə həmin səhifədə qardaşların taxıl bölgüsü. Kaş, dövrümüzdə də, qardaşlar və qohumlar elə düşünəydilər. Kişi isməti (*millətimiz üçün ən dəyərli ibrətdir*).

Otlağın — torpağın qorunması həmçinin.

Allahyar bəyin özü, oğlu Əli bəyin haqqında yazdıqlarınız böyük milli dəyərimizdir. Sərkərin ölümü məsələsi — indiki dövrümüz üçün yerinə düşən əhvalatdır (*yaltaqlıq həmişə dəbdədir*).

Hörmət bəslədiyim qələm sahibi Bəhrüzər Qayvalı oğlu. Qəşəm nəvəsi (*ata və babana Allahdan rəhmət diləyirəm*.): — Sizin “Qarğınsız” da yazdıqlarınız haqda ədəbi-bədii sahədə qələm təcrübəm zəif olduğu üçün bəlkə də, ifadə tərzimdə nöqsan çoxdur. Elə ümid edirəm ki, dərinə varıb tənqidi yanaşmayacaqsınız. Hisslərimə təsir edənləri qeyd edirəm:

Mən də ölürəm arvad da. Üzdən — gözdən iraq olsun. Amin! Yenə həmin səhifədə: Bu olmasa neyləyəsiydinki? Dəhşətdir. Dövrümüzü xatırladır.

— Bəhrüzər müəllim! Hər işində uğur qazanarsan. İnşaallah!

Aşıqlıq, şairlik Touz (*Oğuz*) ellərinin insanlarında — tarixi məlum olmayan qərinələrdən gələndi, genlərindədir.

Yurdumuzun əvəzsiz sərvəti olmuş və olan meyvəli bağlarımızın məhv edilməsi, onlardan hazırlanan və indiki nəslin çox

övladlarının adını belə, eşitmədiyi — görmədiyi nemətlərin xatırladılması şəxsən mənim üçün aktual məsələlərdən biridir.

Ailə davranışları haqda hamı üçün ibrət olub əmələ çevrilsə milli məniyyətimizi yenidən bərpa edib xoşbəxt olarıq.

“Qarğinsız” da yazdıqlarınız haqqında (*eləcə də ayrı-ayrı bölmələr*) istənilən qədər mülahizələr yürüdüb külliyyat halında əsərlər yazmaq mümkündür — bu şərtə: — Bəhrüzər qələmli, düşüncəli, — Vətənə, millətə, — el-oba adətlərinə bağlı, onu qiymətləndirib qədrini bilən, gələn nəsillərə çatdırmaq arzusunda olan, qeyrətli nəsil nümayəndəsi yazar olsun.

Kitabınız haqda ətraflı, qaneedici yazmağa, əlbəttə ki, qələmim acizdir.

*“Qarğinsız” xəzinədir!
Onu qorğamaq gərək.
İndi görünən nədir?
Bəlkə, — qarğamaq gərək?*

Sizə dərin minnətdarlığımı və xoş arzularımı çatdırıram.
Hörmətlə, oxucunuz.

Yunis Oruclu (Bozalqanlı)
15 oktyabr 2009-cu il.

Ruhumu təzədən özümə qaytaran kitab *Bəhrüzərin “Qarğınsız” kitabı haqqında düşüncələrim*

Zamanın üzü qara olsun...

Müəllifin dediyi kimi, heç kim, heç kimin kitabını oxuma-
dığı bir zamanda gözəl ziyalı, publisist Bəhrüzərin “Qarğınsız”
kitabı əlimə düşmüşdü.

“Qarğınsız”, “qarğınsız” deyə-deyə yaddaşımı qurdala-
mağa, maraqla kitabı vərəqləməyə başladım.

“Haxçığa peşkəş” başlığında barmaqların istər-istəməz və-
rəq üzərində dayandı. Həmin yeri acgözlüklə oxumağa başla-
dım. Müəllifin şirin dili də necə deyərlər məni “açdı”. Kitab elə
bil yatan duyğularımı dümsükləyib oyatdı.

İşdən sonra bir baş Gəncənin dilbər guşəsi olan “Xan bağı”-
na getdim, kitabı can yangısı ilə oxumağa başladım.

Müəllif kitabda babası — rəhmətlik Məşədi Rüstəm oğlu
Qəşəm kişidən eşitdiyi maraqlı hadisələrdən, lətifələrdən, get-
dikcə məişətimizdən çıxan əşyalardan, adət-ənənələrimizdən
söz açmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, müəllif dünyanın “çalası-
sının”, fallıqda yumurtasının qarışdığı, unutqanlılığımızın tuğ-
yan etdiyi bir zamanda nəsil şəcərəsini el demişkən “yeddi arxa
dönənini” də göstərməyi unutmamışdır.

Kitab risalələrdən (*başlıqlardan*) ibarətdir. Mənsə bu qısa
qeydlərimdə, — ən yaralı, “qaşınan” yerimiz olan torpaq itgilə-
rimizdən söz açmaq istəyirəm:

“Haxçığa peşkəş”

Ağstafa rayonunun erməni Tatlısı (*Tatlı kəndi də var*) er-
mənیلərin adını dəyişdirib “Pravakar” adlandırdığı, Köhnə Qış-
laq və Qələmçə meşəsinin cənubunda, dağlıq ərazidə yerləşən
əzəli türk kəndi, Tatlı.

Gorbagor bir bəy (*bağışlayın dilimi saxlaya bilmədim*) bu
kəndi aşiq olduğu bir haxçığa peşkəş edir. Rəhmətlik atam —
Təmraz Vəli oğlu deyərdi: Bizi qılıncla, güclə məğlub edə bilmə-

yənlər qızılla, “qancıqla” (*yənə ifadəmə görə üzr istəyirəm*) ələ alıb, məğlub ediblər. Yüksək strateji ərazidə yerləşən həmin kənddən indi dığalar Köhnə Qışlağa, Əlibəyliyə, Hacallıya od ələyirlər.

Təkcə bu kəndmi?!

Kitabda göstərildiyi kimi vaxtilə Şəmsəddil sultanlığına daxil olan kəndlərimiz:

— Çınarlı, Musaskənd, Qızılbulaq, Tovuzkənd, Çin-Çin, Novçalı, Təzəkənd, Qumlu, Erməni Tatlısı, Qara Qaya, Başkənd, Qulalı, Çoratan, Kələntərli, Çinar erməniləşdirib.

Sovet dövründə Şəmsəddin adlanan erməni rayonu (*biz ona hələ də Qalakənd deyirik*) havadarlarının köməyi və xeyir-duası ilə oldu Berd rayonu. Vərəqlər açılır...

İllərdən içimdə yatan duyğularla, həsrətlə, nisgillə kitabı oxuyuram:

Murğuz dağı... Bu adı oxuyub gözlərimi yumuram. Keşməkeşli ömrümün uşaqlıq çağına qayıdıram.

Murğuz dağındakı Ocağa (*pirə*) qurban aparmağımız, dağın döşündəki daşlaşmış (*rəvayətə görə*) çoban, sürü, it heykəlləri, büllur bulaq yadıma düşür.

Atamın dediyinə görə həmin Murğuz dağı yaylaqları ilə birlikdə A. Mikoyanın əli ilə ermənilərə verildi.

İllərdir həmin yerlərə doğma Hacallımın sipər qalası Quzey dağdan həsrət-həsrət baxırıq (*yurd yerlərimizə həsrət-həsrət baxmaq bizim millətimizə tale yazısı kimi yazıldı*).

Vərəqlər arasında əsən külək məni gah yandırır yaxır, gah da dişim-dişimə dəyənə kimi üşüdür, göynədir.

İlahi, bəlkə də yaratdığın bəndələr içərisində yeganə millətlik ki, bizə bəxş etdiyin torpaqları itirə-itirə, bağışlaya-bağışlaya gedirik.

Haqq yolunu itirib, cəhənnəm yoluna düşmüşük. İnanmıram ki, bu günahlarımızı nə sən bağışlayacaqsan, nə də ki, gələcək nəsillər (*nəsil də ki, nəsil olsa*). Bir “maladesə” nə qədər torpaqlarımızı bağışladılar, manqurtlar, nankorlar.

Səhifələr yavaş-yavaş açılır...

Ceyrançöl. Xəyalən Kürün o toyuna keçirəm. Ceyrançölünün yovşanının ətri burnuma, atların kişnərtisi, qoyun-quzunun mələşməsi, çobanların hay-küyü qulağıma gəlir.

Kitabda adı kimi özü də gözəl olan Ceyrançölün füsunkar gözəlliyi, çobanların məişəti elə ustalılıqla qələmə alınmışdır ki, bir o qalır ki, müəllifə deyəsən, — əhsən!

Haçansa oxuduğum filosofun bir kəlamı yadıma düşür: “Mənə saf dil verin, sizə saf mədəniyyət verim”.

Köç yolunda. Gözüm önünə gündoğandan başlayıb günbatana köç edən, dünyanın özündən də qayım-qədim əcdadlarımız, dağdan ağır azman ulularımız gəldi, keçdi... Bir də ki, dünyada ən çox sevdiyim, qələminə hörmət etdiyim Mövlud Süleymanlının “Köç” romanı.

Yaxşı yadımdadır... Ceyrançöldən başlayan köç Əlibəyli kənd orta məktəbinin yanından keçib gedərdi. Qoyun sürüləri, qabaqda təkəbbürlə gedən zıncırovlu təkə, at belindəki çobanlar, qurd basan itlər, — biz uşaqlara nağıl kimi görünərdi.

Halal olsun müəllifə. Köç yolunu çox canlı təsvir etmişdir.

Müəllifdən üzr istəyib kitabda göstərilən “**Göy dağdan gələn köç**” başlığını olduğu kimi yazımda göstərmək istəyirəm. Belə ki, bu qiymətli kitabı əldə edə bilməyənlər bu yazını oxuyub dedə-babalarının yurd yerlərini, yaylaqlarını yada salıb kökünə-özünə qaydalar...

Ermənilərin min fitnə ilə ələ keçirib, həyasızcasına indi adlarını dəyişdirdiyi türk torpaqları, elat yaylaqları. Atalar deyib: “Su axan arxdan bir də axar”, “Qisas qiyamətə qalmaz”

Gözəl duyğulardan, xoş arzulardan, itirilən torpaqlarımızın nisgilindən bir anlıq olsa da ayrılıb kitabın “ad seçiminə” qayıtmaq istəyirəm.

“Qarğınsız”. Müəllif kitabın “Redaktor stunu” başlığında göstərir ki, dedə-baba dostları, — Çənlibel Nəsimi kişi soruşur ki, qarğınlər neynir?! Redaktor isə bu sözü ilk dəfə eşidib, təəcüb içində duruxur.

Ağsaqqal izah edir ki, “qarğın” qərq olmuşlardır. Dünyada qarğına çevrilməkdən böyük dərd yoxdur.

Yazımın bu yerində bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Uşaq vaxtlarımda atamla “Qara Yala”, “Şiş dağa” ot çalmağa gedərdim. Orada çaşır yığan erməniləri görən atam deyərdi, — “qax-dağanlar”.

Bəzi bölgələrin insanları fəxrlə deyirlər ki, bizim camaat düşməyə bir qarış da olsun torpaq verməyib (*fəxr ediləsidir*) Ancaq unutmayaq ki, parça-parça olan Azərbaycan bizim vətənimizdir...

Müəllif kitaba sonluq yazır.

Ömür, tale, torpaq kitabına sonluq yazmaq olmaz.

Torpaq dərsləri, torpaq imtahanı hələ qabaqdadır.

Dilqəm Təmraz,

Gəncə şəhəri.

“Tovuz” qəzeti, aprel, 2010-cu il

“Qarğinsız” kitabı haqqında düşündüklərim

Görkəmli jurnalist, politoloq və “Həqiqət” — “Tovuz” qəzetinin redaktoru olmuş Bəhrüzər Rüstəmovun nəsr olunmuş “Qarğinsız” kitabını oxumaq mənə də qismət oldu.

Müəllifin uzun illər gördüklərini, eşitdiklərini damla-damla toplayıb bir ümmana çevirə bildiyi bu kitabı mənə çox şeylər anlatdı, çox şeylər öyrətdi.

Ən əvvəl, müəllif tariximizi, dünənimizi çox incəliklərinə qədər kamil bildiyinə görə rayonumuzun dünənki sərhədlərinə qayıdıb, öz oxucularını Şəmsəddin sultanlığına, Qalakəndə, Çəmbərəyə, əsrlər boyu xalqımızın yaylaq yeri olan Murğuza və daha haralara aparmalı olur.

Kitabda müəllifin ürək ağrısı ilə qələmə aldığı ən ağır dərd torpaqlarımızın qarış-qarış, kənd-kənd, oba-oba düşməni əlinə keçməyidir. Müəllif vətənpərvər bir ziyalı kimi itirilmiş torpaqlarımızın bizim üçün necə dözülməz dərd olduğunu göstərmə-

yə,öz həmvətənlərinə, bugünkü və sabahkı nəsillərə çatdırmağa çalışır.

Kitabda Qaralar kəndinin igid oğullarının ermənilərin tövlə-sini gecəyken necə söküb dağıtdıqları, əvəzində isə öz rəhbər iş-çilərimiz tərəfindən necə incidildikləri də öz əksini tapmışdır. Burada dahi Şəhriyarın dediyi bir beyt yada düşür:

*Böyük başlardı təqsirkar,
Kiçik başda nə təqsir var?*

Kitabda müəllifin daha çox yer verdiyi özünün də vaxtilə iş-tirəkçisi olduğu yaylaq həyatı, köç karvanları, yoxuşlu, enişli yollar, mal-qara, qoyun-quzu sürüləri, daha nələr, daha nələr... Müəllif gəzib dolaşdığı dağları, yaylaqları, suyundan doyunca içdiyi bulaqları yenidən görmüş kimi adbaad bir-bir xatırlayır, hər biri haqqında ürəkdolusu danışmaqdan doymur.

Bəli, elimizin dünənki aranlı-yaylaqlı, xeyirli-bərəkətli, varlı-dövlətli köçəri həyatı bu kitabda çox məftunluqla tərənnüm edil-ir və oxucuları da qanadlandırır o illərə apara bilir.

Kitabda 1988-ci ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən cəlb olunduğumuz müharibə illərində sərhədlərimizdə gedən döyüş-lərdə qeyrətli oğullarımızın, ziyalılarımızın, imkanlı eloğluları-mızın torpaqlarımızın müdafiəsinə qalxmaları və düşməyə bir qarış torpaq verməmələri iftixar hissi ilə qeyd olunur.

Müəllifin kitabda verdiyi qəzet məqalələri onun bir ziyalı, bir jurnalist və bir redaktor kimi hansı qəlbə və hansı qeyrətə sahib olduğunu təsdiqləyir. Bu yerdə ustad Mikayıl Azaflının bir bəndi yada düşür:

*Tər lan qanadını fəlakə y olmayan,
Həsrətdən saralıb, qəmdən solmayan,
Elinə, yurduna aşıq olmayan
Naləni, fəryadı, amanı bilməz.*

Bəli, Bəhrüzər Rüstəmovun o ağır illərdə, Vətənin ən çətin günlərində qələmini süngüyə necə çevirdiyini, bütün tovuzluları torpaqlarımızın müdafiəsinə necə harayladığını həmin məqalələrdən aydın görürük.

Kitabda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də müəllifin ustad sənətkarlarımızı yad etməsi və onların sənət incilərindən yerli-yerində istifadə edə bilməsidir. O, ustad Hüseyn Bozalqanlı, Mikayıl Azaflı, şair Həsəni və başqa ustad sənətkarlarımızı tez-tez yad edir və özünün aşiq sənətimizə vurğunluğunu aydın dəlillərlə göstərir. Kitabda el ağsaqqallarına, el ağbirçəklərinə hörmət, ehtiram, ataya-anaya məhəbbət də xüsusi yer tutur. Ulu babalardan qalma xeyirxahlıq, xeyriyyəçilik, el-oba-da abadlıq, kasıba, yoxsula kömək və başqa milli-mənəvi keyfiyyətlər daha qabarıq şəkildə təbliğ olunur.

Bu maraqlı və dəyərli kitab haqqında ətraflı danışmağa çox ehtiyac olsa da mən öz fikirlərimi yekunlaşdırıb müəllifə bir daha minnətdarlığımı bildirirəm. Bu kitab hər bir tovuzlunun stolüstü kitabı olmağa layiq bir əsərdir. Bu kitab bu günkü və gələcək nəsillər üçün zəngin faktlarla dolu olan bir xəzinədir. Kitabdan bu da məlum olur ki, müəllifin ürəyi doludur, yeni bir kitab ərsəyə gətirmək eşqilə yaşayır. Gün o gün olsun ki, Bəhrüzər Rüstəmovun yeni kitabını oxuya bilək.

*Fəxrəddin Haray,
Azərbaycan Yazıçıları Birliyinin üzvü,
3 yanvar 2010-cu il.*

«Qarğinsız» — səni sənə tanıdan kitab

Xeyli vaxt idi, belə bir kitab oxumaq istəyir, özüm yazmağa ehtiyat edir, hələ də oxuya bilmədiyim üçün içim rahat olmur, möhtaclıq keçirirdim. Haqqında ilk məlumatı «Tovuz» qəzetindən, sonra ayrı-ayrı qələm yoldaşlarımdan eşitdim. Hamı «Qarğinsız» haqda ağızdolusu danışdı. Ancaq Bəhrüzər müəllimin bu kitabı məndə yox idi.

Onunla kabinetində görüşdüm. Açıqı, «Qarğınsız»la bağlı özünə gileylənməyə getmişdim. Niyə mən bu kitab haqqında başqalarından eşitməliyəm? Aramızdakı ərk mənə bu cürəti vermişdi.

Niyyətimi gözümdən oxuyub: Əyləş! — dedi. Təxminən iki-üç dəqiqədən sonra avtoqraf yazdığı «Qarğınsız» kitabını mənə uzatdı.

— Ürəklə bağışlayıram, — dedi.

Kitabın əvvəlindən sonuna qədər Vətəninini, xalqını, doğulub boya-başa çatdığı şənliyi, milli mənsubuluğunu, qəhrəman keçmişini, Vətəninin hər daşını-qayasını, minbir dərdin dərmanı olan bulaqlarımızın hər birindən içilən bircə udum suyu belə sonsuz məhəbbətlə sevən bir insanın ürək döyüntülərini eşidirsən.

Şəmşəddil sultanlığının qüdrətindən, yurd yerlərimizin adından, özü demişkən, sürüsü su bulandıran ləngərli kişilərin dövlət və səxavətindən, ölümün özünü çal-çidar etməkdən çəkinməyən nəfər igidlərimizdən, xasiyyətdə ipək, ismətdə mələk, cəsarətdə erkək qadınlarımızdan danışarkən canlı xalq danışığı dilindən o qədər səlist və məharətlə istifadə etmişdir ki, elə bil, oxucusunun əlindən tutub haqqında söhbət açdığı yaylaqlardakı yurd yerlərindən, köç yollarından, ziyarətgahlarından, firavan şənliklərindən, boşalmış kəndlərdən, döyüş bölgələrindən, sərhəd kəndlərindən keçirir.

«Qarğınsız» o qədər gözəl bir dillə yazılıb ki, susuzluqdan ci-yəri pöşələnən adam bulağın gözündən dodağını ayıra bilmədiyi, doymamış dikələmmədiyi kimi, bu kitabı da başladınmı, oxuyub qurtarmamış ayrılı bilmirsən.

Bu cür kitablara bu gün daha böyük ehtiyac var. Əvvəla, bu günün adamları dünəndən uzaq düşüb — keçmişimizi unutmaları üçün.

İkincisi, öz-özünü daha yaxından tanımaq baxımından.

Üçüncüsü, bir sıra toponim, hidronim, oykonimlərimizi dəqiqləşdirmə nöqtəyi-nəzərindən.

Dördüncüsü, canlı xalq danışiq dilimizin şirinliyini, orijinallığını qoruyub saxlamaqdan ötrü.

Əsərdəki bütün surətlər tarixi şəxsiyyətlər, zamanında el içində sayılıb-seçilən insanlardır. Bu günün oxucusu məsuliyyətə dərk etməlidir ki, estafeti qəbul etdiyi insanlara layiq olub onu gələcəyə ötürməlidirlər.

Əlimizdən çıxmış yurd yerlərimiz, işğal olunmuş Qarabağ və onun ətrafı, qarnı başından qiymətli yerli səlahiyyət sahiblərinin bir şəhvət üçün Vətən torpağının bir hissəsini erməniyə bağışlamasını müəllif hansı ürək ağrısı, canyanğısı ilə qələmə alırsa, 90-cı illərdə gedən müharibədə Touzun bir qarış torpağının düşməinə verilməməsindən, yeri gələndə mənfur qonşularımıza touzluların ağır zərbələr vurmağından, başqa rayonlardan olan adamlar arasında daha məğrur və qürurla gəzməyindən fəxarətlə söhbət açır.

Şəmsəddil mahalı bütövlükdə ocaqdı, pirdi, səcdəgahdı — Alı Dədə, Qərib Seyid, Haçaqaya, Pir Palıd və onlarla, bəlkə də daha çox inanc yerlərimizin — ziyarətgahlarımızın və övliyalarımızın üzü hörmətinə Böyük Yaradan özü Touzumuzun və touzlularımızı tufandan, seldən, qasırgadan, zəlzələdən və s. hifz eləyir.

Bəhrüzər müəllim milli adət-ənənələrimizi, milli mətbəximizi, heyvandarlıq məhsullarımızın adlarını, məişət əşyalarımızı yaxından tanıyan və özü tanıdığı qədər də oxucularına tanımaq istəyən bir ziyalı, indiki məqamda tədqiqatçıdır. Əsər boyu müəllif Touzun hansı ərazilərinin arxeoloji qazıntılara, tədqiqatlara ehtiyacı olduğunu aydınca göstərir və bu tarixi araşdırmaların gecikəcəyindən çox narahat olduğunu bildirir. Bu günkü orta nəslin nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti bulama, dələmə, kətəməz, suluq və s. nə demək olduğunu bilmədiyinə tam əmin olan Bəhrüzər müəllim onların geniş izahını verir.

Hallahığı, xeyixahlığı, düzlüyü, gülərzüzlüyü, səmimiyyəti olan elin-elatın sərvəti aşıb-daşar. Necə ki, Şəmsəddilin sərvəti aşıb-daşırdı. Bu gün erməni daşnaklarının «yiyələndikləri» əzəli və

əbədi yurd yerlərimizin adlarının erməniləşdirilməsi hər bir azərbaycanlı kimi müəllifin də ürək ağrısıdır. Ancaq o, ümitsiz deyildir. İnanır və inandırır ki, o yurd yerləri yenə də bizim olacaq və bizimdir. Yoxsa Sarı Murğuz tufan qoparar, Öküz dağı vulkan püskürər, Topaşan parça-parça olub dağılar, Gözəldərə ol tutub yanar, Dürlü bulaqdan, Südlü bulaqdan su əvəzinə qan çağlayar. Elin gözü tərəzidir. Yaxşıya-yaxşı, pisə-pis deyirlər. Zamanında Touzda I katib olmuş «dördgöz» Mamedovu bu gün bütün touzluların böyük hörmət və ehtiramla yad etdiyini şövqlə qələmə alan Bəhrüzər müəllimin el gözündə ucalmağın nə qədər qiymətli olduğunu, elə qaynayıb-qarışanı elin nə qədər sevdini anlatmaq istəməsidir. Təsədüfi deyildir ki, bu vəzifəni daşımış Aslan Nəsimov da hörmətlə yad edilir.

«Torpağı sevmək, ona qayğı ilə yanaşmaq, qulluq etmək, nazını çəkmək, torpağın səxavət payını artırır, ruzisi bərəkətli olar» — fikri «Qarğınsız» kitabından qırmızı bir xətt kimi keçir. Bu, yetkin bir ziyalının, kamil bir türk kişinin özündən sonrakı nəslə öyüdüdür. Bir qələm adamı kimi zamanımızda baş verən hadisələrə özünün çevik jurnalist mövqeyini bildirir, hadisələrin zamanında işıqlandırılması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Hətta fəal mövqe tutan oxucuların da yazılarının redaktorluğu dövründə «Tovuz» qəzetində dərc olunmasına hər cür şərait yaratmışdı.

İlahi, xalqı, eli-obanı, Vətəni hansı ölçüdə məhəbbətlə sevməlisən ki, bu xalqa, bu elata mənsub olan adi süzmə Qurutunu, bozax qoçun ətinə, axtarma motalın pendirini, nehrə ayranını, meşələrimizin cır armudunu, moruğunu, çiyələyini bütün dünyanın naz-nemətinə dəyişməyəsen?!

Eşitdiyimə görə, bu kitabın davamı gəlir. Sevinirəm! Sevinirəm ki, çağdaş Azərbaycan gəncliyinin bilmədiyi çox şeyi onların öyrənmələri üçün mənbə olacaqdır. Sevinirəm ki, yaddaşlar təzələnəcək. Köhnə yurd yerlərimizə ermənilər yeni nə ad versələr də biz onları köhnə adlarıyla tanıyacaq, yenidən özümüzünkü etmək üçün bir yumruq kimi birləşəcəyik.

Sevinirəm ki, bu kitabı oxuduqca gözümüz Bəhrüzər müəllimin yazdıqlarını oxuya-oxuya qulaqlarımız cəngi sədaları, qılinc şaqqıltıları, igid nərələri, at kişnəmələri arasından ağsaqqal öyüdü eşidəcək:

*Torpağı sev, yurdu qoru,
Torpaqsızın olmaz goru.*

Belə bir deyim var: «Dünəni bu günündən şərəfli olan bu gündən, bu günü dünənindən şərəfli olan isə dünənindən danışmaq istəməz».

Bəhrüzər müəllim dünənindən şərəflə söhbət açır, babalarının, atasının el içində nüfuzundan, haqlı olaraq ürəklə danışır. Hikmətin böyüklüyünə baxın: «Mənim bu gün də yediyim çörək atamın adı hörmətinədir». Böyüyə hörmət, onu uca tutmaq, nəslə-kökü qiymətləndirmək elə özünü urvatlı-qiymətli eləməkdir. Touz rayonunda elə bir ziyalı tanımıram ki, Bəhrüzər Rüstəmovun adına hörmət və ehtiram göstərməsin. Atalar sözləri yadıma düşür: «Alma budağından gen düşməz», «Ot kökü üstə bitər». Bu hörmət-ehtiram Bəhrüzər müəllimin öz qazancıdır. Amma belə hörmət qazanma yolunu, heç şübhəsiz, o, atasından, babasından əxz eləmişdir. İndiki halda o da keçmişini bu cür ucadan-uca tutmaqla özündən sonrakı nəsilləri tərbiyələndirir. Ağsaqqalı-ağbirçəyi baş tacı bilməyin vacibliyini dönə-dönə bildirir.

Bəhrüzər müəllim!

Tanrıdan zəhninizə itilik, ilhamınıza kükrəyiş, canınıza sağlıq, məhəbbətinizə öləziməmək arzu edirəm. Və oxucular adından xahiş edirəm ki, bizi çox intizarda qoymayın.

*Əbülfət İslam,
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, şair.*

Bəhrüzər şəxsiyyəti və “Qarğınsız” kitabı haqqında düşüncələrim

Əvvəla, onu qeyd edirəm ki, bu gün nəinki kitab yazmaq çətinidir (*söhbət ciddi beyin məhsulundan gedir*) kitab oxuyanların sayı, təəssüflər olsun ki, çox azdır.

Mənim qəti qənaətim belədir ki, öz keçmişini, doğulduğu el-obanı, qohumunu, ata-babasını dəqiq tanımayan insan Vətən sevə bilməz.

Tovuz əhalisinin sayı artsa da, ən azı ziyalıların bir-birini tanıdığı, qabiliyyət və mərifətinə bələd olduğu rayondur. Mən Bəhrüzər müəllimi, hələ 80-ci illərdə Şamaxı rayonunda işlədiyim vaxtdan tanısam da, Bəhrüzər nəslilə qiyabi tanışlığımın tarixi daha əvvələ gedib çıxır.

Orta məktəbdə oxuduğum zaman Bayramlı kəndində həqiqi din rəhbəri olan Molla Namaz baba Bəhrüzər müəllimin ata-babaları haqda xoş sözlər deyər, bizim qohum olduğumuzu, yaxın münasibətlərimizi söylərdi.

“Həqiqət” və “Tovuz” qəzetlərindəki qaynar fəaliyyəti dövründə Bəhrüzər müəllimlə şəxsən tanış olduq, ara-sıra xırda yazılarım dərc olundu, onun el-obaya ziyalı bağlılığı, kökdən möhkəm yapışmağı, səbri və sadəliyi bizi daha da yaxınlaşdırdı.

Bəhrüzər müəllim haqqında qənaətimi “Qarğınsız” bir daha təsdiq etdi. Bu, bir tədqiqat əsəri deyil, araşdırma deyil, elmi-publisistik monoqrafiya da deyil. “Qarğınsız” Bəhrüzər müəllimin özünün də dediyi kimi, xalq ruhunda gəzişmələr, ağsaqqallarla, ziyalılarla, abidələrlə görüşlərdən bir tovuzlunun çox məharətlə və özünəməxsus qələmlə orujinal düşüncələridir. Kitabın qiyməti də elə bundadır.

Bəhrüzər, bəzən daha qəliz və mürəkkəb araşdırmalarda tapıbilmədiyimiz şeyləri — bölgənin tarixini, etnoqrafiya və coğrafiyasını, folklorunu, kişilərini bizə tanıdır. Sadəcə xalq dilində yazılan kitabda mən çox sevindirən məqamlardan biri də topo-

nimlərimizin-coğrafi yer adlarının çox vacib olan ilkin, məlum olan variantlarının yada salınmasıdır. Yaylaq və qışlaq yerlərimizin, demək olar ki, böyüməkdə olan gənc nəslin az qala yaddaşından silindiği indiki dövrdə, mənəcə, bunun özü də bir ziya-lı fədakarlığıdır.

Tarixin saxtalaşdırılmasını qəbul etmirəm və bunu edənlər, zənnimcə cılız düşüncəli insanlardır. Bəhrüzər tarixin yerli-yer-siz qədimləşdirilməsini qəbul etmir, real və düzgün olanı seçir. Bu, bizim yaddaşımızdır.

Dövlətçiliyi, xalq və millət mənafeyini hər şeydən uca tutan Bəhrüzər müəllim bu fikir məhsulunda bir daha sübut edir ki, tarix elə xalq yaddaşına əsaslanan, ondan süzülən hadisələrin nəticəsidir.

Tarixi inanc yerlərimiz olan — Alı Dədə, Haçaqaya haqqın-da bildiklərimizə rəng qatan Bəhrüzər müəllim “Qarğinsız”ı əs-lində folklorumuza hədiyyə edib. Nə qədər yer-yurd adlarımız, qədim ifadələrimiz, xalq deyimləri var bu kitabda!

Hadisələrin mərkəzində olması Qarabağ savaşı ilə bağlı To-vuz və ətrafda baş verənləri dəqiq dəyərləndirməsinə imkan ve-rib Bəhrüzər müəllimə.

Kitab təkcə öz doğulduğu kəndi, öz nəslini deyil, Tovuzu, Bozalqanlı, Öysüzlünü. Əlibəyli, ... onların sanballı kişilərini yadımıza salır. “Qarğinsız” el yaddaşının təzələnməsi, itib-batmaq qorxusu olan deyimlərin, adət-ənənələrinin yığılıb sax-lanması, Tovuzun tarixinin və coğrafiyasının müəyyən məqam-larının diqqətə çatdırılması yolunda uğurlu bir fikir toplusudur.

Doğrusu, kitabı hələ tam şəkildə oxuyub özümünkü edə bil-məmişəm, vaxta görə də deyil, yaddaşımıza hörmətə görədir, bir də ki, mənim də az-çox yadıma düşən uşaqlıq dövrüm — yayda ailəmlə yaylağa, qışda Ceyrançölə köç etdiyimiz azaldır oxu surətimi, o günlərə qayıtmaq istəyirəm. Sağ olsun, Bəhrüzər Rüstəmovu, bu anları mənə yaşatdı.

Kitabı mənə təqdim edərkən Bəhrüzər müəllim dədə-baba dostluğumuzu xatırlatdı, hamımızın etməli olduğumuz bir işi

öhdəsinə götürüb, yaddaşımızı təzələdi.

Uzun illərdir tanıdığım Bəhrüzər müəllimin qələminə və qabiliyyətinə, nəinki mənim, hər ikimizin elimizin sanballı kişilərindən saydığımız şəxsiyyətlərin də şübhəsi yoxdur. Allaha şükür, nəçə illərdir vəzifədədir, heç cammatdan ayrılmadı.

Mən bilirəm ki, beynində müxtəlif mövzular kitablaşıb artıq, onları kağıza köçürmək fürsəti arzu edirəm sənə. Hər halda buna ehtiyacı olanlar var və ən azı özün yüngülləşərsən.

Bəhrüzər müəllim, tarix müəllimi olsam da konkretliyi, ümumiləşdirməni sevirəm. Kitabı, öz qabiliyyətimcə, təhlil edib geniş bir yazı yazardım. Ehtiyac görmürəm, o təhlildən daha çox yeni "Qarğınsız"lara tələbatımız var.

Sevinirəm, Bəhrüzəri tanıdığma görə, yaxın ünsiyyətimizə görə, dedə-baba dostluğumuza görə, "Qarğınsız"a görə.

Qələminin iti, gözün nurlu, ruhun tərəvətli olsun, əmoğlu!

Yeni sanballı əsərlərini görmək ümidiylə və cansağlığı arzu-suyla,

*Məcid Məmmədov,
tarixçi.
3.3.2010.*

Tarixi həqiqətləri açıqlayan "Qarğınsız" kitabının təqdimatı keçirildi

Atatürk Mərkəzində uzun müddət "Tovuz" qəzetinin redaktoru işləmiş, Tovuz Rayon İcra Hakimiyyətinin ictimai-siyasi şöbəsinin müdiri Bəhrüzər Rüstəmovun "Qarğınsız" kitabının təqdimat mərasimi keçirildi.

Tədbiri giriş sözü ilə açan professor Qəzənfər Paşayev kitabı tariximizdə özünəməxsus yer tutan Şəmşəddil bölgəsinin adət-ənənələrini, etnoqafiyasını, eləcə də bir sıra tarixi faktları əhatə etməsi baxımından dəyərli nəşr olaraq qiymətləndirdi. O, kitabın adına toxunaraq "qarğınsız" ifadəsinin "qərq olmayan", "itib-batmayan" anlamını verdiyini dilə gətirdi.

Professor Q.Paşayev "Xalqın mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, etnoqrafiyası itib-batmır. Aleksandr Düma yazıb ki, Şəmşəddil mahalı Tiflisə qədər uzanır"-deyə xatırlatdı.

Millət vəkili Qənirə Paşayeva kitabdakı tarixi faktları yüksək qiymətləndirdi. O, qeyd etdi ki, kəndlərimizin adının araşdırılması onların tarixinin qədim dövrə gedib çıxmasını göstərir:

"Biz bir tarixi abidənin, daşın 7, 8 əsr yaşı olduğunu bir xariciyə deyəndə, bu onun yadında o qədər də qalmır. Ancaq o tarixi abidənin, daşın hekayəsini danışanda, o, bir insan kimi buna xüsusi maraq göstərir, yadında qalır. Öz ölkəsinə gedəndə də bu barədə danışır. Bəhrüzər müəllimin kitabında da belə hekayələr var. Müəllif o bölgənin, insanların tarixindən yazıb. Bizim bir çox qədim tarixi ocaqlarımız var. Bu kitabda bir yovşan qoxusunun necə böyük hisslər oyatmasından da söz açılır. Düşmənlərimiz bizim tarixi saxtalaşdırmağa çalışıblar. Tovuzun sərhədindəki torpaqlar həmişə Azərbaycanın olub. Ermənilərin o torpaqlara nə vaxt köçürülməsi kimi məsələlər də burada əksini tapıb. Bu kitab tariximizi saxtalaşdıranlara da bir cavabdır".

Tədbirdə professor Alxan Məmmədov, şairlər İsa Cavadoglu, İlyas Tapdıq, Bağman Baba, Zirəddin Qafarlı, Musa Ələkbərli, Əkbər Qoşalı, fəlsəfə elmləri doktoru Rəna Mirzəzadə, ziyalı Məzahir Səhər, "Xalq" qəzetinin əməkdaşı Zərifə Bəşirqızı kitabın məzmununu yüksək dəyərləndirərək müəllifi təbrik etdilər və ona yeni yaradıcılıq uğurları arzuladılar. Sonda çıxış edən Bəhrüzər Rüstəmov kitabın maraqla qarşılanmasına sevindiğini bildirdi: "Burada səslənən fikirlərdən belə nəticəyə gəldim ki, kitabı sosial sifariş əsasında yazmışam. Bu mənim deyil, doğulduğum torpağın kitabıdır. İnsanlar bəzən öz ilkinliyinə, keçmişinə qayıtmaq istəyir. "Hardan gəlmişik, haradayıq, hara gedirik?" kimi suallar insanı düşündürür. Kitab bu suallara cavabdır".

Kitabda Tovuz, Gədəbəy, ermənilərdə qalan Şəmşəddil rayonları, Göyçə mahalı, Qaraqoyunlu dərəsi, Ağstafada Həsənsu boyunca cənuba doğru torpaqları əhatə etmiş Şəmşəddil sultanlığından bəhs edilir. Müəllif bölgənin keçmişini ağ-birçək və ağsaqqalların yaddaşlarından süzülüb gələn faktlara istinad edərək bu bilgiləri coğrafi, etnoqrafik-tarixi lövhələrdə və unudulmaqda olan abidələrin şəkilləri ilə oxuculara təqdim edib.

*Əfsanə Bayramqızı,
"Xalq qəzeti"
8 may 2010-cu il .*

Sızıltıyla oxuduğum kitab

Hər vaxtınız xeyir olsun, Bəhrüzər müəllim!

Xalqımızın gözüaçıqlığı, tariximizin əyaniləşməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin komplektləşdirilməsi baxımından və milli özünütəsdıq mənbəyi kimi son dərəcə əhəmiyyətli bir əsər ərsəyə gətirdiyiniz üçün sizə nəhayətsiz təşəkkürlər bildirirəm.

Açığı, bir köklü tovuzlu kimi çox utanıram şeir, ədəbi əsər yaza bilməməyimə görə, saz çala, aşırıq mahnılarını oxuya bilməməyimə görə. Uşalıq dövründə mən də çox arzulayardım ki, yaxşı yazar olam, şair olam..... çünki bunun üçün ideal mühit və bütün mütləq elementlər var idi. Bizim ev əslində saz-söz sənətinin ən incəliklərinə kimi təhlil olunduğu bir ədəbi tənqid mərkəzinə bənzəyirdi. Bu sahədə müvafiq təhsili olmasa da, atam çox mükəmməl araşdırıcı və tənqidçi idi. Atamla Mirzə İbrahım, Hüseyin Arif, Əli Vəliyev, oğlu Məsud Əlioğlu, Xan Şuşinski, Lütəli Abdullayev, gürcü yazıçıları Konstantin Qamsaxurdiya, oğlu Zviad Qamsaxurdiya, Otari Qabuniya çox yaxın dost idilər. Ola bilməzdi ki, onlar Gəncə tərəfə gəlsinlər və atamla görüşməsinlər. Çox vaxt sakit, heç kimə xəbər etmədən gələrdilər. Evimizdən saz səsi kəsilməzdi. Azman ozanlarımız Mikayıl Azafli, Aşırıq Qədir, Aşırıq İmran, Aşırıq Əkbər, Aşırıq

Nağı, Aşıq Ədalət və digərləri atamın daimi qonaqları olardı. Süfrələr açılar, məclislər qurulardı. Dastanlar, deyimlər sərraflıqla incələnərdi. Bu səbəbdən mənim əlimdən bir şey gəlməməsi doğrudan da qəbahət idi. Cəhd etləmişəm nəse yazmağa, amma özüm özümə oxuyanda bərk utanmışam. Amma, Bəhrüzər müəllim, təvazökarlıqdan uzaq olsa da, deyim ki, yaxşı oxucu ola bildim və mənə elə gəlir ki, mükəmməl oxucu olmaq da elə mükəmməl yazar olmaq qədər məsuliyyət və qabiliyyət tələb edir. Bunları bildirməklə sizə bəyan etmək istəyirəm ki, “**Qarğinsız**”ı çox iştahla, acgözlüklə, eyni zamanda kəskin əsəb sarsıntısı və iztirabla oxudum. Uşaq vaxtı Səməd Vurğunu oxuyanda həmişə təəssüflənirdim ki, niyə bunları mən yazmamışam! O qədər sadə, qəlbə yaxın, ən başlıcası isə tam səmimi və həqiqətə uyğun ...Həmin hissləri indi də keçirdim, Bəhrüzər müəllim! Sizin əsəriniz xalqımızın, soykökümüzün minilliklərdən bəri toplayıb formalaşdırdığı həyat ukladının (*dilimizdə bu sözü bilmədim*) güzgülü mücəssiməsidir. Niyə sarsıntı və iztirabla oxudum, sadəcə olaraq, hər sətir bir qərtmək qoparırdı. O köç marşrutları mənim dədə-babalarımın marşrutudur (*indiki zamanda ona görə deyirəm ki, bir də mənim olacağına qətiyyənlə şübhə etmirəm*). 1966-cı ildən (*ağlın kəsəndən*) 1983-cü ilə kimi həmin yolları hər yay getmişəm. Ya Toğlucada, ya Şorcada, ya da Qumluda dincələrdik. 10 gün əvvəl gözlərimizə yuxu getməzdi, köç tədarükünün özü bir qaynar həyat idi. Tovuzdan çıxardıq Böyükqışlaq-Başkənd-Çəmbərək (*Krasnı*)-Toğluca yoluna. Ta 3 ay olardıq dağlarda. 1975-ci ildə 85 yaşında vəfat edən Cavahar anam da (*ata nənəmizə ana deyirdik*) ağılı kəsəndən bu yurdlara gəlib getdiyini deyər, bu yurd yerlərini onların əlindən aldığına görə Lenini, Stalini amansız söyüşlərə qərq edərdi. Anam Avıl bəyin qızı idi. (*Avılbəyli kəndi onun adı ilə bağlıdır*) XVII əsrin əvvəllərində hökmranlıq etmiş, Şəmsəddin sultanı Səlim sultanın şəcərəsindən olan iri mülkədar Ağa Məşədi Müseyib bəy Sultanovun gəlini, Nadir bəyin həyat yoldaşı idi. Murğuzu qarış-qarış tanıyırdı. Yurd yerlərinin, binələrinin, ti-

kililərinin qalıqlarını ürək ağrısı ilə bizə göstərərdi. Çiçəkləri, bitkiləri qucaq-qucaq yığdırardı. Xalq təbabətinin mahir bilicisi idi. Bənzərsiz xalça-zili toxuyardı, ləziz yeməklər ustası idi. Toğlucada axşamlar həyətdə tək oturardı, günəşin qürub zamanı dağların başına baxardı və qəflətən, heç kimin gözləmədiyi halda şappıltı ilə dizinə vurardı. Yaxınlaşardıq ki, ana, niyə belə eyləyirsən? Üzünü döndərəndə görərdik ki, gözləri yaşla dolu, nəfəsi hıçqırtılıdı. Heç kimdən utanmadan və çəkinmədən təkrar-təkrar Stalinin goruna, erməninin xaçına söyləyirdi... yurdu, ocağı əlindən alındığı üçün.

Yerli uşaqlarla birgə yaxşı futbol komandası düzəldirdik. Yalnız qonşu kəndlərin erməniləri ilə oynayırdıq. Oyunlara yüzlərlə insan yığılırdı və öz azart və marağına görə heç də “Neftçi”-“Ararat” oyunundan geri qalmırdı. Düzünü deyim, əksər vaxtı biz udurduq. Onlar cığallıq edir, məğlubiyyətlə barışa bilmədiklərinə görə dava salırdılar və həmişə də döyülərdilər. Biz isə möhkəm tərləyəndən sonra “dəniz”ə (*siz “dəniz” yazmışınız*) çimməyə qaçardıq.

Çox uzatmıram, bu kimi səbəblərdən “Qarğınsız”ı sızılıtsız oxuya bilmədim. Tovuzu daha yaxından öyrəndim və tanıdım. Bildiyim, tanıdığım yerləri isə bir daha ziyarət etdim.

Hamımızın hər gün düşündüyümüz, gördüyümüz, istədiyimiz duyğuları, hissləri siz bir topluya cəmləməklə ürəklərimizin mə-nəvi yük anbarına dönmüş kameralarını azad etdiniz, Bəhrüzər müəllim! Kitabı oxuduqca tovuzlu olduğuma görə, bu elin ab-havasıyla, suyu, çörəyi ilə bu torpağın üzərində boya-başa çatdığımıza görə, bu elin adət-ənənələrinin, ləhcəsinin, leksikonunun daşıyıcısı olduğuma görə, ən başlıcası isə Şəmsəddin sultanının törəməsi olduğuma görə qürur duyuram! Növbəti əsərinizi səbrsizliklə gözləyirəm, Bəhrüzər müəllim! Uğurlar olsun!

*Yaşar Sultanov,
ziyalı.
Bakı, 11.05.2010.*

Olar

Hörmətli ziyalı Bəhrüzərin "Qarğinsız" kitabının işıq üzü görməsi münasibətilə

*Oxu kitabları, oxu əzizim,
Vaxt gələr bircə söz gərəyin olar.
Həyatda elmsiz bilinməz izin,
Oxusan ömürlük çörəyin olar.*

*Kitab-tükənməyən el xəzinəsi,
Xalqın yaddaşındır, millətin səsi.
Vaxtında işlətsən hər bir cümləsi,
Düşməyə ömürlük dağ-düyün olar.*

*Axıncı, bilməsən söz mənasını,
Nə dərdi bilərsən, nə çarasını,
Oxu qoşmasını, gəraylısını,
Ülvi duyğuların, ürəyin olar.*

*Telman Axıncı,
may, 2010*

Sümüyü söyündürən kitab

"Uşaq qəlbimi öz əlləri ilə yoğuran babam, sonra da atam onu ürəkləri istədikləri şəkllə salıb, öz arxaik ruhlarını, babalarının qan yaddaşını ötürə bilmişdilər canıma-ruhuma, xarakterimə".

"Qarğinsız" kitabında "Babamın təzə ili" bəhsini belə bir poetik cümlə ilə başlayıb əsərin müəllifi Bəhrüzər.

Xəyalən altmışıncı illərə qayıtdım. Gəncliyimdə bir neçə dəfə həmin babanın-Qəşəm kişinin də iştirak etdiyi məclislərdə olmuşam. Həqiqətən o məclisdə istər savadlı alim, ziyalı, istərsə də sadə kəndli olsun, hamı o kişinin söhbətlərinə qulaq

kəsilirdi-həvəslə, heyranlıqla. Məhz həmin babanın, onun oğlu Qayvalının qəlbində, ruhunda yaşayan xalqın yaddaşı, millətin cismani və mənəvi dünyası istedadlı qələm sahibi Bəhrüzərin könlündən qələminə süzülərək əvəzolunmaz bir kitab şəklində xalqa, millətə çatdırıldı. Kitabı oxuyub qurtardıqdan sonra az-çox təcrübəli yazar və bir ədəbiyyat müəllimi kimi əsərin hansı janrda, hansı ədəbi növ üslubunda yazıldığı haqqında düşündüm: romanımı, povestmi, xatirə ədəbiyyatımı, tarixmi, coğrafiyımı, etnoqrafiyımı... Oxuduğum əsərlərin bəzilərini xatırladım: M.Süleymanovun "Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim", İsa Hüseynovun (*Muğanna*) "İdeal" ("*Qapalı dünya*" fəsli), Ovçinnikovun yaponların özlərini özlərinə tanıtdıran "Sakura budağı"... Yox, onların heç hansına bənzəmir "Qarğınsız". Bəlkə də əsərin təsir dairəsindən çıxıb bilmədiyim üçün bu qərara gəldim: yeni ədəbi bir üslubda yazıb bu kitabı ulu türkün çağdaş, gənc övladı, qələm sahibi Bəhrüzər.

Hər sözün, cümlənin, mətnin tarixi, tərbiyəvi-əxlaqi mənalı qalsın bir tərəfdə, ulularımızın ailəsi, gənclərin, uşaqların, gəlin-qızların ailədə yeri, əfsanəyə bənzəyən real köç səhnələri, müqəddəs inanc yerlərimiz, yurdumuzun füsunkar təbiəti, tarixən geniş ərazisi və sərhədləri, hallalıq, adlı-sanlı kişilər, Xanxanım nənələr, çiçək qız-gəlinlər, ozan-aşıq sənəti, adət-ənənələrimiz... o qədər şirin bir dillə nəql olunur ki, sözlərin, cümlələrin rəngini də görür, tamını da hiss edir və bir könlükdən min könlüə valeh olursan. Müəllif xalq deyimlərini işlədərkən arabir nəfəsi süd qoxuyan körpə duyğusu ilə "sən canın, dəymə!" ifadəsini elə işlədir ki, rıqqətə gəliрсən. Elə müəllifin üslubu ilə deyək: sən canın, sözlərə bax: sümüyü söymək, suaşmaq, sümü vallah, yovşanın papaqlaması, təfərinclə baxmaq, sinsaflamaq, saymaqla qurtaran ha deyil belə xalq ifadələri. Hamısını əhatə etmək qeyri-mümkün olsa da yenə də müəllifin üslubuna uyğun şəkildə bu fikri yazmasam

bağrım çatlar.

Belə gözəllik fonunda qara ləkə olan, müəllifin də daima diqqət şüası yönəltdiyi bir məsələyə toxunmamaq mümkün deyil. Bir kotan ağzı torpağımızı qəsb etmək üçün hər cür hiyləyə, hətta binamusluğa əl atan xain qonşularımızın iç üzünü dəqiqliyi ilə açan real səhnələri oxuduqca adamın tüstüsü başından göyə qalxır:

*Niyə belə kor olmuşuq özümüzə?
Yadlar gülüb irişərək üzümüzə.
Altdan-altdan kül üfürüb gözümüzə,
"Dostdur" deyə abrimızdan utanmışıq,
Aldadıblar, aldadıblar, aldanmışıq...*

Müəllif kitabın əvvəlindəki "Qaynaqlar" fəslində yazır: "kitabımız əslində bir-birinə qaynaq edilərək pərçimlənmiş düz 11 kitabdır: tarix və etnoqrafiya, itirdiyimiz Vətən torpaqları, köç mədəniyyəti, elat həyatı, didaktika, Azərbaycan xatunlarının obrazı, mətbəx mədəniyyəti, ozan-aşıq sənəti, şəxsiyyəti formalaşdıran mənəvi məsələlər, Azərbaycan ailəsi, tabu qanunlarımız".

Hər biri böyük ədəbi və zəngin elm sahəsi olan bu 11 kitaba aid müəllif elə mənalı, düşündürücü, yaddançıxmaz nümunələr göstərir ki, sənin ürəyində "əhsən sənə, Bəhrüzər!" demək nidasından savayı, başqa heç bir fikrə yer qalmır.

İlahinin qismətindən kitabın ilk nəşrinin təqdimatında müxtəlif qələm sahibləri, elm adamları, ictimaiyyətin nümayəndələri olan yerdə mən də iştirak edirdim. Alimlərin birinin təklifi belə oldu ki, bu kitaba görə müəllifə yüksək elmi dərəcə verilsin.

Bu fikrə ürəkdən şərik olmaqla mən də təklif edirəm ki, bütövlükdə "Könül kitabı" adlanan "Qarğınsız"ın yeni nəşri tək Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında təbliğ edilsin,

hər bir türk ailəsinin stolüstü kitabına çevrilsin. Kitabda təsvir olunan bütün tarixlər, adət-ənənələr öz yerində, millətimizin, tarixin sınaqlarından çıxmış ailə məramnaməsi heç bir yad, qloballaşma təsirlərinə məruz qalmasın.

Yaşa Bəhrüzər! Xalqımıza, ədəbiyyatımıza, bütün türk dünyasına "Könül kitabı" kimi dəyərli, sanballı hədiyyəyə görə bir oxucu kimi sənə çox sağol deyir və yeni-yeni uğurlar arzulayıram!

Hörmətlə:

*İsa Cavadoğlu,
şair, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü
26 may 2010-cu il*

Vətən, xalq, torpaq haqqında dastan (elegiya) *(Bəhrüzərin "Qarğinsız" kitabını oxuyarkən)*

Əzizim Bəhrüzər, Sizin "Qarğinsız" kitabınızı oxudum və çoxsaylı oxucularınız sırasına qatıldım.

Ağsaqqallarımız və özünün dostun Borçalıdakı Çənlibel Nəsisib qaçqın və köçkün sözü əvəzinə "qarğın" sözünü işlədib. "Qarğınlar" — zənnimcə bu söz "çarəsizlər"i bildirir. Mən belə qəbul etdim. Didərginlər də işlətmək olardı...

Bəhrüzər, indi Qarabağ torpağı uğrunda mübarizə şiddətlənir... Kitabınızda tarixən və indiki dövrlərdə itirilmiş torpaqların xəritəsi verilmişdir. Dərələyəz mahalı, Qırxbulaq mahalı, Zəngibasar, Vedibasar, Göyçə, Borçalı, Dərbənd, Təbriz, Zəngəzur... adamın başında tük ürpəşir, ayaqlarının altından yer qaçır. Bu qədər də itirmək olar?! Və nəhayət Qarabağ! Kim, hansı tarix qaytaracaq bu məmləkətləri?!

Bizim önümüzdə tarixlərin başı aşağıdır. Necə? Ancaq dövrlər və tarix günahkardır?

Yox! Xalqların və millətlərin taleyini ideologiyalar həll edir. Bəs torpaqlarımız əldən gedərkən bizim ideologiyamız, diplomatiyamız olmayıb? Məlum deyil. Fəqət elə bu gün də belə bir

zərb-məsəl işlədirik: "Arxalı köpək qurd basar".

Uzun əsrlər, illər boyu Ermənistanı rus hakimiyyəti müdafiə edib. Birinci Pyotrun vaxtlarından Ermənistan Rusiyaya güvənir. Və ermənilər torpaqlarımızda Rusiyanın əli ilə məskunlaşblar. Qarabağa erməni hücumları başlayarkən bizim gözəl şairimiz Qabil deyərdi: "Bu, müsəlman və xristian davasıdır". Şair həqiqəti deyirdi. O vaxt Moskva dinc durmurdu..Hər şeydən əvvəl mən deyərdim ki, SSRİ-ni Qorbaçov və Raisa Qorbaçova dağıtdılar. Dağıntıya birdən başlandı. Xaricdə və ölkə daxilində Qarabağ ətrafında müzakirələr kəskinləşdi...

Mövzudan gen düşməyib "Qarğınsız" kitabına qayıdaq. Kitabınızda əsas bir qırmızı xətt var: "Şəmsəddin mahalı"nın çox hissəsi necə Ermənistana keçib?...

Nə yaxşı ürəyindəkiləri kağıza köçürübsən! Bəhrüzər, bilir-sən, necə böyük iş görübsən?! Bəzən adam nə elədiyini bilmir. Böyük iş görür, sadəcə bunu mənəvi borc bilir, xidməti hesab edir. "Qarğınsız"ı yazıçı-jurnalistlər, hər qələm əhli yaza bilməzdi. Hər adam bu qədər zəhmətə qatlaşmaz, tarixin dərin qatlarını bu cür araşdırmağa dözməz və bu qədər əhvalatları, rəvayətləri ağızdan götürə, belə yerli-yataqlı köçürə bilməzdi. Nəsillər Sizin zəhmətinizi unutmayacaqlar. Axı, Siz qədim Azərbaycan torpağından — Şəmsəddildən (*mən burada qəbul olunduğu kimi Şəmsəddin deyirəm*) danışırınsınız.

Öz yaddaşın və fantaziyan da, müdrik ağsaqqallardan eşitdiklərin də, din xadimləri ilə görüşlərin də, rayon qəzetində — informasiya bolluğunda işləməyin də "Qarğınsız" kimi kitabın ərəşəyə gəlməsinə gətirib çıxarıb...

...Çox gözəldir ki, Siz kitabınızda nəslinizin şəcərəsini verib-siniz. Bütöv bir nəsil Şəmsəddin əxlaqının formalaşmasında iştirak edib. Nənə və babalarınız iqlimdən-iqlimə keçə-keçə Şəmsəddinin — məhəbbət oylağının dadını-duzunu görüblər. Nəsillərin saz-söz mədəniyyəti, köçərilik mədəniyyəti zaman-zaman formalaşıb. Yüksək əxlaqi dəyərlər formalaşıb. Bu mənada Şəmsəddin digər yerlərə az bənzəyir. Bəlkə fərqlər bir qədər də

dərindir.

İnana bilmirəm ki, sənin yazdığın "Kişi ismətlilər" hər yerdə var. İndi "Metex qalası" adı ilə bağlı olan Qaçaq Mehdi yalnız bu torpaqdan çıxa bilərdi. Pak qadınlar Məşhəd ziyarətindən qayıdan kişilərin üzünə çıxmazdılar ki, ayıbdır.

Bəhrüzər, "Qarğınsız" Vətən gəncliyidir. Çox istərdim ki, digər mahallarda da belə kitablar çap olunsun və adı da "Vətən" olsun. Qoy belə Vətən kitablarında Məcid ağaları yetirən analar vəsf edilsin. Oğlunun qatillərini eyninə almayıb ciyərpərası ilə halallaşan anaya sual eləyəndə ki, "qorxmadınmı" sözü yadıma bir əhvalatı saldı. Rayonumuzun baş həkimi Mamed Hüseynovla (*Qılıçov*) cərrah Şərifov arasında münaqişə düşür... Nə isə Məmmədlə qazaxlı Həsən Şərifovun münaqişəsi get-gedə dərinləşir. Hər gün işdən sonra deyirlərmiş ki, gedək hesabımızı çürüdək. Daldey yerdə bir-birini əzişdirirmişlər. Və bu hər gün təkrarlanarmış. Bir gün Mamed xəstələnir və baxırlar ki, kor bağırısaqdan operasiya olunmalıdı. Deyir Şərifovu çağırın gəlsin. Bunun başına yığılanlar təəccüb edirlər: "Nə? Şərifov?" "Bəli, bəli. Şərifovu deyirəm. Mən həkiməm və Şərifov da həkimdi. Mən həyatımı ona etibar edirəm. Qoy aramızdakı dava-dalaş da qurtarsın",— deyir. Onu Şərifov yarı, təəssüf ki, əməliyyat zamanı Məmməd vəfat edir...

Budur mərdlik! Öz həyatını "düşməninə" etibar edir və deyir: "Başqa cərrah gətirtsəm, Şərifov gözdən düşər. Xəstəxana da, mən də gözdən düşərəm. Çağırın Şərifov gəlsin". Bu da mərdlik nümunəsidir.

Şəmsəddinimiz bax belə analar və oğullar yetiribdi. Şəmsəddin mahalı qeyrətli analar məskənidir.

...Bizim yerlərin ərzağı, təbiəti və bitkiləri təsadüfən dildəndilə düşməyib. Yaxşı eləyib yovşandan, eymədən, ayrandan, körəməzdən, nehrədən, nəmidən danışırısan. Çox sağ ol! Yovşanın tünd, asitəhər dadı, xoş ətri adamı bihuş eləyir. Yovşan çox yerdə bitir, amma bizim yerin yovşanı başqa yerinkinə bənzəməyib. Bunları "Yovşan ətri"ndə, torpağımızın şəhd-şirəsindən danışanda ustalıqla vermişən. Ya, öküz arabasının cağları ara-

sında tuluqda yavaş-yavaş çalxanan köç körəməzi!

İndi heyf, kəndlərimizdə belə şeylər azalıb. Adamlar nehrə-cəhrəyə, eymə-cılğıya, motala, dəri papağa köhnə əşya kimi baxırlar. O gözəl nemətlər üçün adamın burnunun ucu göynəyir. Yaylağın dış göynədən bulaqlarını, yağını, qurudunu hardan alım?!

Sağ ol! Bir də sağ ol! Keçmişimizi, unudulub yaddan çıxanları yenidən göz önünə gətirib yada salırsan.

Yəqin ki, indi o torpaqlarda, Yerevanda bizdən əsər-ələmət qalmayıb. Ermənilər oranı şam-şum eləyiblər. Yaxşı ki, sözlər yaşayır. Təzə-təzə melodiyalar çıxır, bəs nə üçün ovqatımızı bu söz kimi kökləyib bizi müqəddəs kədərə qovuşdura bilmir:

"İrəvanda xal qalmadı

O nə xaldır yana düzdürmüşən?"

Şəmsəddinin aran ərazisində bizim yurdlarda ocaqlarımız, pirlərimiz var. Sənin yazdığın kimi ən məşhuru Aldədə ocağıdır. Deyilənə görə erməni erməniliyiylə o ocağa indiyə kimi qorxusundan bir daş da atmayıbdı... Görəsən tarixən ermənilərə bizim qohumluğumuz çatırmı? Bəs erməni familyaları nə deyir? "Babayan", "Dəmirçiyan", "Zərgəryan", "Nalbadyan" və s. Bəs erməni qadınlarının kişilərimizə anadangəlmə istəyi nə ilə bağlıdır? Müharibədən qabaq qonaq gələrdilər, yenə gələcəklər, Qarabağda beş evdən birinin gəlini ermənidir. Namaz qılır, Quran oxuyurlar...

"Şəməşdil" sözünün etimologiyası barədə. Mənə elə gəlir ki, qədimdə "Şəməş" adında hər hansı canlı (*quş, heyvan*) olub. "Dil" də "Şəməş"nin əlavəsidir. "Şəməş" gözəl bir xanım adı da ola bilər. "Dil" isə klassik ədəbiyyatda daha çox "könül-yar" kimi qəbul edilir. "Ey dil" kimi.

Qazağımızda əsl Şəmsəddindən olan Dilbazovlar nəslə də var. "Könül aşığı" mənalarını verir. Şairə M. Dilbazi həmin nəsləndir. Məşhur Dilboz atları da bu nəslə bağlıdır.

Sonra. Sənin yazdığın "Touz" barədə demək istəyirəm. Şimali Qafqazdakı "Beştəu-Peştəu"da yada düşür. Beş dağ deməkdi. Çox düz yol tutub kitabında rayonumuzun adını Touz kimi işlədirsən. Doğurdan da Touz-dağ oğuzlarının məskəni deməkdir. Ona görə də biz gərək mahalımıza "Dağ oğuzları" məskəni deyək...

... Elm və mədəniyyətimizin böyük qismini Şəmsəddildən köçüb gələnlər yaratmışlar. Novruz bayramını yenidən xalqa qaytaran görkəmli ziyalı, ictimai xadim Şıxəli Qurbanovun bacısı, tələbə yoldaşım Böyükxanım deyirdi ki, bizim babalarımız Göyçə gölünün sahillərindən gəliblər... Elm, mədəniyyət, incəsənət xadimlərimizin, şairlərimizin çoxunun kökü Qaraqoyunludur...

Bəhrüzər, bizimkilərlə şuşalıların, Qarabağ elatının qohumluğu haqqında fikirlərin çox doğrudur! Mən bunu Vəqifin-Vidadinin təmsalından tutmuş, Yevlaxdakı Salahlı, Varvara kəndi, elə Qarabağ sözü əsasında deyirəm. Bax gör Qarabağla Qaraçöp, Qarayazı, Qara düz, Əsriyin böyründəki Qaradağ necə də uyğun gəlir! Qaraxanlı da onun kimi. Xətrinə dəyməsin qorxaqlıq edib Şəmsəddilin ərazisini çox kiçiltmişən...

...Əzizim Bəhrüzər, "Qarğınsız"ı ürək ağrıları ilə oxudum. Biz nə qədər ərazi itirmişik?... Kitabının janrı mənə çox düşündürdü. Əsəri nəslə yazılmış poema da adlandırmaq olardı. "Qarğınsız" əslində xalq və torpaq haqqında, məişətimiz və həyatımız haqqında əfsanədir. Buna dastan da demək olar. Bir daha səni ürəkdən təbrik edirəm. Kitabını oxuduqca xatirəmdə uşaqlıq və gənclik illərimin xatirələri canlandı. Elə kitabın da gücü bundadır ki, adamı tərpədir.

...Toyumdan bir az sonra o vaxt tarix elmləri doktoru Teymur Bünyadov və görkəmli yazıçımız İsmayıl Şıxlı doğma kəndim Əsrik Cırdaxana qonaq gəlmişdilər. Onları Çinar kəndinə apardım. Sən yazdığın vəng kəndin kənarında yerləşir. Türbəni, gümbəzi seyr etdilər. Göz oxşayan naxışlara diqqətlə baxan tarixçi-etnoqraf Teymur müəllim dedi:

— İsmayıl, bir bax, bu ki, qədim alban məbədidir! Gənc alim

məbədi hərtərəfli, diqqətlə tədqiq elədi. Ermənilər sonradan naxışlara əl gəzdirmişdilər. Məbəddən Qalakəndin evləri görünürdü.

İsmayıl köksünü ötürüb ermənini söydü və dedi:

— Bəs nə bilmişdin! Hansı əllərinə keçib aparammadıqlarını dəyişiblər. Ermənidə belə mədəniyyət nə gəzir? Sonra məndən soruşdu:

"Yaylağa hara gedirsiniz? Dilcan dərəsinə, ya Çəmbərəyə?"

— Başqa istiqamətə gedirik. "Qaranlıq dərəyə".

— Neçə il olar yaylağınızı görməyibsən?

— Çox keçib, — dedim. Uşqlıq və ilk gəncliyimdə gördüyümdür.

— Səndə səbr var. Bəs niyə gedib görmürsən? Vəfasız!..

...Bəhrüzər, biz də yaylağa gedərdik. Kəndimiz Əlibəyli və Mülküllüylə üzbəüz Şəhmir deyilən yerin qabaq-qənşərində yerləşir. Əsrək çayı boyunca arabalar köç yoluyla qalxardı. Kolxozun qoyun sürüsünü, bir qədər də özümüzünkünü babam Hasan kişi otarardı. Köç səhər tezdən Yanıqlı görünən silviyə çıxardı. Köməkçi çoban Kor Hasanın qızı Güləsər köç arabalarına hamıdan qabaq minərdi. Ayaqlarını laydırdan sallayıb başqa arvadları səsləyərdi:

— Tez gələn, yaylağa gecikirik.

Qadınlar köç körəməzi üçün yer rahatlayıb, baraxananı nizamlayar, köç yola düşərdi. Təxminən 20-25 kilometrədən sonra Xatıncan kəndinin yaxınlığındakı Alınçalı çökəyə çatardıq. Sürü və arabalar burada əylənərdi. Mən burada dünyaya gəlmişəm. Anamın gecə doğum vaxtı çatıb. Doğuşdan sonra qadını hal yuxusu aparıb. Körpəsini böyründə uzadıbmış. Yuxudan ayılanda baxır ki, körpəsi yanında yoxdur. Qışqırır adamları köməyə çağırır:

— Ay aman! Çığa yanımda yoxdu, yəqin canavar apardı.

Köç qadınları axtarır görürlər ki, dərədəki bulaqda uzanmışam və qoyun itləri duzlu, məməköylü əllərimi yalayır. Deyirəm ki, kaş elə o vaxt itlər məni yeyəydi, bu dünyanı heç görmə-

yəydim. Başım çox bəlalara görə...

Ertəsi gün gəlib Çatağa çatardıq.

Sonranın, ağlın kəsənin söhbətini eləyirəm. Çatağa enəndə arabaların təkərini zəncirlə bağlayardıq. Sürüşmək təhlükəsi vardı. Çataxda çay kənarında gecələrdik. Və kəndin "Almalı bağına" mer-meyvə oğurluğuna gedərdik. Biz uşaqların əlindən alma bağının sahibi dad çəkərdi.

Sübh tezdən köç yola düşərdi. Axşama yaxın gəlib Başkəndin yalına çatardıq. Yalın ətəyində ermənin tutduğu Başkənd görünürdü. Başkənddə ermənilər Hasan babamdan arpa istəyərdilər:

— İcazə ver, arpa biçininə az qalıb. Sizin kəndə arpa biçməyə gedək. Payız kartof apararsınız.

Babam deyərdi:

— Yazıqların arpa əkməyə yerləri də yoxdur. Kənddə dayanardıq. Uşaqların xoru başlardı:

Ay erməni, erməni,

Dağda donuz xırmanı.

Sarımsağından dişləyim,

Haxcıma ş.....m.

Bizi tezəcə kiridərdilər.

Yenə sübh tezdən yola düşərdik. İki günə "Hörük daş" deyilən yolu güc-bəla ilə keçərdik. Yolun ətrafında Şınıx, Düz Rəsullu kəndlərinin damı kirəmidlə örtülən evləri görünərdi. Sonra sıx meşələr... Yaylaqdan bu meşələrə eşşəklə odun aparmağa çox gəlmişik.

Nəhayət Şahdağının "Baş keçid"i görünərdi. Çox sevinərdik ki, yaylağa çatırıq. İki günə "Baş keçid" i ötərdik. Günortaya yaylağa çatardıq. Buz bulaqlar diyarına!

Yaylağa çatıb arxaca enərdik. Sonra deyələr hazırlanardı. Atlılar Cil kəndinə, Şorcaya, Toğulcaya qəlif-qəlib dalınca gedərdilər. Onlar gələndə yağış, çiskin bizi isladardı. Axşam üstü atlılar gələrdi. Alaqaranlıqda deyələr hazır olardı.

Şahdağının o biri üzündə Göyçə gölü dalğalanardı. Sahillər-

də Göyçənin Toğluca, Cil, Şorca kəndləri sıralanardı. Yayda odunu qoyub təzək yandırardılar. Yaxınlıqda Göyçə gölünün gəmiləri üzərdi.

Biz payızda arana qayıdarkən qəlifləri və iri qab-qacağı bu kəndlərdə qoyub gedərdik. Ellər Şəmsəddin elləriydi. Şahdağının o biri üzünü gün döyərdi. Yaşillıq az idi.

Bir vaxtlar, mən doğulmamışdan Bozalqanlı Aşıq Hüseynlə Aşıq Ələsgər bu yerlərdə — Şorcada deyişmişdilər. Bunu bizim kənd aşığı Usub oğlu Məhəmməd danışardı...

...Köçün üçüncü, ya dördüncü günü Bulul xanım gəlib çatardı. Bulul da bir Bulul idi. Saçlarını iki tağ hörüb çiynlərindən asırdı. Bulul atları özü otarardı. Mühəribədə Bululun atası bir ayağını itirmişdi. Kolxozun atlarına yaylaqda Bulul baxardı. Bululgil Dondar Quşçudan idilər. Atasının adı Qayıb idi...

1955-ci ildə "Qaranlıq dərə"dəydik. Yaylaqdan düşhədüşdə bir də xəbər çıxdı ki, yaylağımızı hökumət əlimizdən alıb erməniyə verir. Gələn il başımıza çarə qılmalıyıq. Hamı bir-birinə dəyindi ki, erməniyə niyə verir? Yaylaq dədə-baba bizimdir. Kim ala bilər?

Ağsaqqalın köks ötürərək dediyi:

— Kimin harası ağrıyır. Hökumətnən hökumətlik eləmək olmaz. Erməninin Baqramyanı var, Mikoyanı var. Bəs sən yuxarılarda kimin var? — sözləri hamının üstünə su çilədi...

...Bəhrüzər, "Qarğinsız"ı oxuyanda baxdım ki, itirdiyimiz çox yerlərin adını çəkirsən. Başqa yerlər də var. Mən "Qaranlıq dərə" dedim, "Hörük daş" dedim, "Baş keçid" dedim. Erməni Göyçə gölünü Sevan eləyib, o mahaldakı kəndlərin adını dəyişib. Tarixi yer adlarımız min illərdir formalaşib. Bir beləfilan oğlu filankəsin istəyincə belə iş olmaz. Bilirsən başqa yerlərdə nə qədər yerin adını dəyişdirib? Yaxşı ki, Azərbaycanın adını dəyişdirməyib...

...Radioda işləyərkən İsmayıl Şıxlının mənə dediyi "vəfasız" sözünə son qoymaq istədim. Yüngül maşın almışdım. Qazaxda sovxoz direktoru işləyən qaynım Maqsud Nəsimova dedim ki,

bir gedib bizim yaylaqlara baş çəkək. Yola düşüb Uzun tala yoluna çıxdıq, Tavuş qəsəbəsini keçib İcevanı adlayıb, Qaraqoyunlunu ötüb Çəmbərəyə çatdıq. Bir az getmiş bizim yaylaqlar başlayır. Dedim: "Lələ köçüb yurdu qalıb".

"Qaranlıq dərəyə" gəldik. Rəngçi Söyünün yurduna qalxdıq. Buradakı bulağın gözünü təmizlədik. Çeyil-çayırını çıxarıb atdıq. Bulaq qaynadı, suları puqqultu ilə çəmənə töküldü. Yurd yerlərini gəzdik. Bizim dəyənin ocaq hisi basmış daşları necə var eləcə qalırdı. Göyçə gölündən bizə farel gətirənlərin cığırını kolkos basmışdı. Şahdağının yuxarılarına piyada qalxdıq. Zoğlanmış quzuqulağı topladıq. Uşaqlığım və dünyadan köçənlərim yadıma düşdü. Qəhərlənib ağladım. Dedim: — İlahi, bizim Şəmsəddin ellərinin yaylaqları niyə bu günə qalıb?

Geri qayıtdıq. Təzə Başkəndin ətrafında azacıq arpa zəmiləri görünürdü. Görüm əkdiyiniz bitməsin! İnşallah başqalarının yerinə-yurduna sahib çıxanların bəxti gətirməz.

...Sizin "Qarğınsız"da Qarabağ camaatı ilə Yaqubluların, bəzəkçilərin peşə, qohum-əqrəbə yaxınlığı haqqında epizoda rast gəldim. Qarabağla yaxınlığımız şəxsizdir. Pənahəli xanın Şuşa qalasını bizim sənətkarlar ucaldılar. Heç olmasa bu qalanın tikintisində işləyiblər... Vəqifin, Vidadinin Qarabağa gəlişləri təsadüfi olmayıb. Ehtimal ki, onların Yevlax yaxınlığında dədə-babadan qohumları olub... Şuşada qəbirlər vardı türbəsi eynən Aldədənənin türbəsinə bənzəyirdi. Güman ki, o türbəni bizim yerlərin sənətkarları ucaltmışdılar. Şəmsəddinlə Qarabağın qohumluğunu axtarmaq tələb olunur. Çətin işdir. Amma ehtimallar kömək edərdi.

Bəhrüzər, ağılıma gəlir ki, Yevlaxda Cırdaxanlı məhəlləsi də var. Bu da Qarabağla yaxınlığımızın sübutu ola bilər.

Gərək tarixçilər, dilçilər, etnoqraflar ətraflı araşdırsınlar...

...Bəhrüzər! Nəyin bahasına olur-olsun "Qarğınsız" kitabının yeni təkmilləşdirilmiş nəşrini hazırlamaq lazımdır. Bir də səndən sonra kim işləyəcək bu mövzunu?! Mürəkkəb sualdır!

Bilmirəm mənə qeydlərim bir şey deyir, ya yox? Ola bilər tarixi Şəmsəddinin əraziləri başqa yerlərə də gedib çıxır. Güman

ki, Dədə Şəmşirin böyüdüyü Kəlbəcər ellərinə də...

Kəlbəcərlə Azafli Mikayılın qohumluğu barədə eşitmişəm...

...Kətəmər qonaqlığına mənə də çağır. Ceyrançölü, cülyələri çox ürəyim istəyir. Köç közəmərini, sağlıq olsun, erməni yurdlarımızı boşaldanda gedib içərik.

*Məstan Günər,
Dövlət mükafatı laureatı.
May 2010-cu il*

Tərtibatçıdan: Böyük şairimizin bu irihəcmli yazısı geniş və əhatəli, çox mətləblərdən xəbər verən zəngin bir məxəzdir. Müəyyən ixtisarlara çap etməli olduq. Məstan müəllim 2009-cu ildə nəşr olunan "Qarğınsız" kitabımın təsiri ilə qələmə aldığı bu yazını əlyazmasında gah "**Vətən, xalq, torpaq haqqında elegiya**", gah da **onlar haqqında əfsanə, dastan** adlandırır. Biz dastan variantını seçdik.

Tanrının "yonduğu" qız heykəli

MÜNDƏRİCAT

Allahın adıyla	4
Kəmhövsələ oxucu üçün.....	5
Kitabın yazılması.....	6
Sultanlığımızdan bu günümüze gəlib çatan Tovuz	9
Oxucuya əzəlinci müraciət.....	10
Kitabın redaktor və rəyçiləri.....	12
Məktub	13
Köç yolunda	15
“Molla qayası”	15
“Qarı beşiyi”	16
Oğula qalan səbət	16
Qaxdağanlar	17
Qaraqoyunlunun Cahanı	18
“Qoturbulaq”	19
Haxcığa peşkəş.....	19
Zərdə kişilər	20
Farmaşın “məfrəc” olmaqlığı, bir də ağsoğlaq.....	22
Nəmi və eymanın hazırlanması.....	24
Sümü vallah!	25
Təzələnen ürəklər... bir də yaylağın boz otu.....	26
Asırqal, lilpar və andız.....	27
Alaçıqlar... Dəyələr və bir çədən külfət.....	27
Qoyun “becərilir”, köç yüklənir	28
“Hərdəm” (“Ərdəm”)	30
Tovuzun Tavus — Touz olmaqlığı	30
Sümüyün söyünməyi.....	31
"Torpaqqala"	32
Qalalarımız	33
Ayaq torpaqdan üzüləndə	35
Muncalax, qoysara, quzu göbələyi və dombalan	37
“Xasadar” (Hasadar) və xasılı	39
Qan qusulan qızıl təşt	39
Touzluların “toyu”	40
Un çuvalına tay?	40

“İtquyruq pırış” və bozağımız.....	41
İspanaq və şomu	43
Torpağın şəhdi	44
Papaq	46
Oğuzlar... İnsanın fəndi	46
“Şirək”in “Şirak” olmaqlığı — dilin bakirəliyi	48
“Şavadın”	49
Kəfəni yırtan çoban	52
Nənənin kələyi	53
“Çoban dağı”	54
Çobansıgnaq və düzün sözü.....	55
Cülyələr.....	57
Vəlinin cürdəyi	58
Məmməd Zeynalovun Çeyrançölü	59
Arxacda	59
Bərəkətin nağılı	60
Zəngin kimdir?.....	61
Ad kişinin düşmənidir	63
Ençi... təkərin irəli getməyi	65
İmandan gələn həya	66
Ağacılı kişilər... bəlgə.....	67
“Torpaq sövdəsi”	68
Yun qırxını	68
Şükranlar... Çoban “əkini”	72
Yovşanın hikməti.....	73
Kolda	74
Qaçaqqlar.....	76
Bidalı gülləsi.....	77
Qalalı qohumlar və heç kəsə sınımayanlar	78
Məcidi ağa, Məcidi Anası və Mircəfər Bağirovun cömərdliyi ..	79
Yasovul Xanağa	81
Malakanlar	83
“Metex”— Mehdi qalası.....	85
Tanrısal əxlaq	86
Yadigar nəğmə.....	87
“Firəngi”	88

Kalvayı Əsədin 20 mini.....	90
“Ləmsə” (nəmsə).....	92
Hayıf bu başa!.....	97
“Cəhənnəm körpüsü”	98
Kabab, şiv (şüy), bir də yaş çubuq.....	99
Allahın verdiyi qismət — Allahyar bəy	100
Keşişkənd — Keş kəndi	102
Sal-Sal	103
Bizi “dönməyə” qoymayan Adil əmi	104
Qancıq südü	105
Əvvəl atana, sonra atına	106
Qancığa (qancırga) — yan ciyə?.....	107
Allahyar bəyin Bəy oğlu.....	108
Allahyar bəyin qız cehizi	109
Sərkərin (sərkər) qohumu	110
Yanıqlı — Yanıxlı	110
Gözlənilməz sual	112
İliyi laxlat!.....	113
“Sultan səkisi”	113
Kişilikdə Ayıblı	114
“Sultan körpüsü”	116
Müəllifin diqqətə çatdırmaq istədiyi birinci müraciət	118
Nə şirinmiş rəyasət	119
Fironun fironluğu	120
Qatır Məmmədin qoratanı və “Başmaqçıxan”	121
İtirdiyimiz adlar, ləhcələr	122
Dəyişdirilən kənd adları	124
Çoratanlar ...keçəçilər?.....	125
Qızıl göz Öysüzlü	126
Hamiya yetən çörəyimiz	128
“Dördgöz Mamedov”un Qızıl Touzu.....	128
“Qızıl Tovuz”	129
“Çal” və “İtyalağı”	130
“Maşa Əhməd quyusu”	130
Fərzalıların “çoxbilmişliyi”	131
Torpaq istəyi və “Qanqurudan”	132

Basarın əhvalatı	133
“Avaz”	134
Ziyarətçisini gözləyən həsrətli.....	135
Kama çəkilən qız.....	136
Dəryada qərq olmayan — qarğın olmayanlar.....	136
Dədə alxışı	137
Göl dibindəki Fərzalı	138
Hacın qulpundan yapışan Kişi.....	138
Lev Tolstoyun islamçılığı	141
Keçib gedən Bəhrüzərlər	141
Ağa Mirəli — Alı Dədə (<i>Aldədə</i>).....	144
Bir günə gəzilər torpaq	145
Müəllifin diqqətə çatdırmaq istədiyi ikinci müraciət	146
Mirismayıl Ağanın gürzü	148
Seyidlər, yoxsa Qaradaş?.....	148
Qulalıdan “Nəhlətləmə”yədək.....	150
Cənnət ananın vəsiyyəti	150
Qamarlanan torpaq, bir də vəfa borcu.....	151
“Çələbi”	153
Vəng.....	154
Kor ustanın fəhmi.....	155
“Dərvənd”.....	156
“Qara qaya” və Qaraqaya.....	157
Köç körəməzi	157
Axtarma motalı.....	158
“Keçəlli”də.....	159
“Göllü”	160
Lak Hacının “ləzgi”liyi	160
Qumaşın qoşa izi.....	161
“Keç-keçi”	162
Xanxanım	163
Alısında.....	166
“Kamal”dakı əhd-peyman	168
Tağılar kəndi.....	169
Qaralar.....	170
Ala tala	171

Şınıx	172
“Baş gələn”in ayağı	174
“Darıxma, səni də minib yaylağa çıxacam...”	174
“Nəhlətləmə”	175
Basdırma	175
Qovurma	176
“Gəlinboğan”	178
“Göy dağ”dan gələn köç	178
Mülkölü yurdları	180
Mülkölünün “oğurluq” tarixi	181
“Dəryən”	181
Bağışlanan torpaq	182
Qarı (qarın) töycüsünə qalan gəlin	183
Ulama	186
Oğurluq bacarmırsansa... qız yoxdu!	187
Sfinksli Mülkölü	188
Mülkölünün yer-yurd adları	190
Mülkölü adının mənası	191
Mülkölü nəşilləri	192
Adlarımız	192
Təlgəli adlar	192
Elatımızın nəşilləri	195
“Qayvalı bulağı”	197
Kişilərin üzü nuruna	202
Mən də tapşırırmışam	204
Satılan torpaq və bizimkilərin qeyrəti	205
Sağılan varsa	212
Can yonqarı	215
Haram tikə?	216
Yaratdığı xətrinə, yoxsa itin qisməti?	218
Kərəmin xətrinə	219
Mərd Ananın doğduğu Əmir	220
Kişilərin baxtı-yığvalı	221
Biz də belə ocağıq	221
Soruşmağı ar bilən Rüstəm baba	222
Sağ ikən qoy qulağım eşitsin	223

Saf — duru Nabat ana.....	224
Üzbaşı babanın halal tikəsi	225
Atı ver, vağzala dəyim.....	225
Arvad, huşunu cəm eylə.....	226
Bizim yeməyimiz kimdən olacaq?.....	226
Mən də “ölürəm”, arvad da.....	227
Bu olmasa neynəyəsiydin ki?!.....	227
“Dəryən”dən keçəndə bir daş götürəydin.....	228
Mən də deyirəm, oxşamasın.....	229
“Yox, mən 150 manatlıq erkək almalıyam”	230
Arvad qohumu dörəvədörəvə.....	230
Bir-birindən törəyənlər, xəmrə və balatı	231
Balıqbeli damlar.....	233
Kərtmə evlər və ayıbalası	236
Babamın təzə ili.....	237
Babamın xörəkləri.....	237
Qurtaran kişilər.....	242
Sonrakı ağıl.....	243
Mənim südüm	244
Dədə Palıd, üç çökəmiş... sayalı yurdlar.....	245
Aşıqlarımız.....	248
Aşıq Vanya	251
Balabançı Müseyibin kişiliyi	252
Sazbənd Xudu.....	254
“Dilqəmi” və qəmkeş	254
Cilli Müseyib kişinin “Qaragöz”ü	255
Şeşənlilər və Dədələr	256
Sənə min rəhmət, ay mərhum!.....	257
Oxucuya:.....	258
Ruhumuzun səsiydi Kamandar.....	258
Butanın işığında	261
Ağbaba yallısı və Aşıq Fağfur.....	262
Saz payımız	263
Gövhərdən söz süzən	365
Şairlərimiz.....	267
Nakam şair	269

Pəhləvanlarımız.....	270
Miqrasiya haqda	273
Qaynayıb-qarısan Şəmşəddil və Göyçə	274
Şıxheybət.....	275
Alınan xeyir-dua	276
Musa müəllim	276
Aqıl babalar	278
Alxışçı ruhlar!	279
Qoymayın, xəlbir məni öldürdü!.....	279
Touzlu babaların hikmət boğçasından	280
İsrafil ağanın qisməti.....	282
Touzluların dilinin əzbəri olan sözlər	283
Bizimkilərin işlətdiyi deyimlərdən	283
Touzlu “qarğış”ından:	285
Söyüşlər	287
Sınaqlı beşliklər.....	287
Südün hikməti	290
Ala daylaq.....	290
Qaracadan belə oğul?	291
Touzluda dünya ilə cəngi-cidalının nəticəsi	292
Qonaqpərvərliyimiz və ağsaqqal öyüdü.....	292
Mədəniyyət, yoxsa maymaqlıq?	293
Gündüşməz bağlar, örkəndolanmaz ağaclar.....	294
Dəmyəlilərin meyvə həsrəti	298
Pəşqurd və ağnağaz.....	299
Dolanışığını torpaqdan çıxaranlar	300
“Dostumalı arxı”, bir də müşkülün həlli.....	301
“Sınıq körpü”	304
Yolnan gedən yorulmaz	305
Bulaqlarımız.....	306
Canar, qoğax, bir də balıq “öyləri”	309
“Anamın südü haqqı!”	311
Udumlu əllər	313
Ər tinətli.....	314
Oğul yetirən Analar	316
Alı katta və Şərqi gözəli	318

Telli Əsədin qonaqlığı	319
Millətin vəkili	320
Bəyin çay qaynatmağı	323
Göyçə gölü, Babam, bir də ada	324
...Uj Rum və yolun dərvəndə düşməyi	326
Sarı yağa — sarımsağa.....	327
Samının ucu, yoxsa qulağı?	330
“Zəkərə — Zəkəriyyə”	331
Birçəkli inəklərin çiçək payı	332
Oyşarlanan keçilər	333
Nehrə	335
“Nehrə daşı”	335
Qurut	336
Nor və çümürük(x ¹)	337
Süddüsümən və narın üz.....	338
Alışma və yurd həsrəti.....	338
Köç kömbəsi	340
İməci, hoy, ziyanlıq, görəlgə, yuxa üstü.....	340
Şair Həsənin ververana samanlığı	342
Elat yaylaqda	342
“Ərimgəldi”	343
Qızılı torpaq.....	344
Murğuz ocağı.....	345
Ellərin axını.....	346
Müəllifin diqqətə çatdırmaq istədiyi üçüncü müraciət	347
Məhkumluğumuz.....	350
Canlı sözə insafla yanaşanda.....	353
Oxucuya bir də müraciət	353
Dəyişən dəyərlər, yaşamlar.....	354
Namərd görəndə azarın artması.....	355

“Qarğınsız” haqqında mətbuatda dərc olunan məqalələr və məktublar	357
--	------------

Tovuzumuzun və tovuzluluğumuzun Qızıl kitabı.....	358
“Qarğınsız”. <i>Bəhrüzərin kitabı Tovuz, Qazax və</i>	

<i>Şəmsədil ərazilərinin keçmişinə işıq salır</i>	361
“Aran gözəlləməsi” üstə aldı görək, nə dedi... ..	363
Tovuz və tovuzlular haqqında yeni kitab.....	364
Tovuz və tovuzlular haqqında yeni kitab — “Qarğinsız” ...	365
Bir ocağın övladıyıq... ..	366
Uzaqlardan gələn yolçu	374
Uzaqdan gələn doğma səs	375
Tovuzluların tarixi-etnoqrafik kitabı çap olunmuşdur.....	378
Bunu qorğamaq gərək.....	378
Ruhumu təzədən özümə qaytaran kitab.....	381
“Qarğinsız” kitabı haqqında düşündüklərim.....	384
«Qarğinsız» — səni sənə tanıdan kitab	386
Bəhrüzər şəxsiyyəti və “Qarğinsız” kitabı haqqında düşüncələrim.....	391
Tarixi həqiqətləri açıqlayan "Qarğinsız" kitabının təqdimatı keçirildi.....	393
Sızıltıyla oxuduğum kitab	395
Olar (<i>T.Axıncı</i>)	398
Sümüyü söyündürən kitab	398
Vətən, xalq, torpaq haqqında dastan (<i>elegiya</i>).....	401

“Koroğlu”nun şir - sfinks görünüşü

BƏHRUZƏR
(Rüstəmov Bəhrüzər Qayvalı oğlu)
KÖNÜL KİTABI

Kompüter dizaynı: Ramiz Hümətov
Naşir və korrektor: Qəşəm Bəhrüzər
Operatorlar: Aynurə Cahan,
Elnurə Abuşova
Rəna Tərənqizi

Yığılmağa verilmişdir: 14.08.2011. Çapa imzalanmışdır: 05.01.2012.
Kağız formatı 6x84_{1/16}. Şərti çap vərəqi 26.5. Tirajı: 1000.
